

JUVENILIA VI.
DEBRECENI BÖLCSÉSZ DIÁKKÖRÖSÖK ANTOLÓGIÁJA

Juvenilia VI.

Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája

Szerkesztő:

Dobi Edit

Technikai szerkesztő:

Gellért Rita

Printart-Press Kft.

Debrecen, 2015

A kötet kiadását az Emberi Erőforrások Minisztériuma, az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő, A Nemzeti Tehetség Program, valamint az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet támogatta.

Tartalom

Előszó	7
BALOGH FRUZSINA: „Builders of tomorrow” – A játék jövőjének újraértelmezése a LEGO Csoport márkaidentitásában	9
BARTA FRUZSINA: Élethosszig tartó tanulás a nemzetközi statisztikák és felmérések tükrében	23
BENE VIKTÓRIA: Kísérlet a médiahatás vizsgálatára középiskolások körében	45
BIHARY GÁBOR: Férfireprezentációk Gozdsu Elek novelláiban	60
BIRÓ VIVIEN: A performansz vége? – Marina Abramović performanszainak dokumentálása és popularizálása	75
CSEH DÁNIEL: A jászberényi téesz-szervezés belső irányítási mechanizmusai és konfliktusmezői (1956–1961)	90
ERDEI ORSOLYA: Beauty and Black Womanhood in <i>Toni Morrison's The Bluest Eye, Tar Baby</i> and <i>Alice Walker's The Color Purple</i>	107
FARKAS ZSOLT: Közösség, lokalitás, szívességbank	122
HEGEDŰS ZOLTÁN: Konzervatív politizálás és választási kampányok a Thatcher-korszak első felében	138
IZER BOGLÁRKA NOÉMI: Közfoglalkoztatás a kulturális szférában	155
KATONA CSETE: „Haszontalan” tárgyak? – A Királyi Adományok szerepe a Laxdæla sagában	169
LONCSÁK NOÉMI: Szegénységi lét az ukrainai magyarság körében	193
MARKOS VALÉRIA: Az iskolai közösségi szolgálat iránti attitűdök a középiskolások körében	209
MATA ZSUZSANNA: Környezetvédelem gyerekszemmel. 10–12 éves gyermekek környezettudatossága	225

© 2015 Printart-Press Kft.
Felelős kiadó: Szabó Balázs, ügyvezető
Nyomdai munkálatok: Printart-Press Kft., Debrecen
ISSN 1788-6848

MIKOLY ZOLTÁN: „Hier ist die Gewissheit am kleinsten, die Ahnung am größten.“ (Narrative Strategien der Verunsicherung in Herta Müllers <i>Herztier</i>)	244
MOLNÁR MÁRIA: Übersetzung figurativer Ausdrücke in Gedichten. Eine kognitiv linguistische Untersuchung	262
PÁLÓCZI ALEXANDRA: Színház – maszk nélkül: A Katona József Színház arculatváltása	278
SZELE ANNA SZABINA: A kreatív emlékezet (A felidézés hatékonyságának mérése – a kreativitás, a hétköznapi, a metaforikus és a „nem tárgy”szavak előhívásának függvényében)	299
SZÜCS GÁBOR: Fuchs Jenő, három korszak elfeledett bajnoka	331
TAKÁCS BÁLINT: Tergeste vezető rétege a római császárkorban a feliratok tükrében	348
ZÁMBÓ GABRIELLA: „A jövő nincs teljesen hatalmunkban, viszont nem áll teljességgel hatalmunkon kívül.”	374
ZSILA ÁGNES: A yaoi-jelenség. Szexuális orientáció- és attitűdvizsgálat a magyar anime szubkultúra speciális szegmensében	391

Előszó*

Miért kutasson és írjon egy fiatal ember, ha eredményeit nem tudja megosztani a szélesebb tudományos nyilvánossággal? Tíz évvel ezelőtt ez a kérdés indította el azt a folyamatot, ami a *Juvenilia. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája* címet viselő tanulmánykötet-sorozat létrejöttéhez vezetett.

A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán az immár évszázados hagyományokra visszanyúló tehetséggondozás jelenleg alapvetően három formában (tudományos diákköri műhelyek, szakkollégiumok, Debreceni Egyetem Tehetséggondozó Program) zajlik, a tevékenység alapját azonban mindig a témavezetők irányításával végzett egyéni kutatómunka jelenti. A különböző tehetséggondozó formákban részt vevő hallgatók legfontosabb megmérettetése pedig az Országos Tudományos Diákköri Konferenciákon (OTDK) történik, amelyeken karunk évtizedek óta kiválóan szerepel, országosan a legeredményesebb karok között található. Ezeknek a nagyszerű szerepléseknek a reprezentatív bizonyítéka a *Juvenilia*, amely – az OTDK kétéves ciklusaihoz igazodva – az országos konferenciákon helyezett és díjazott pályamunkák szerkesztett változatát közli. Az eddig megjelent 5 kötetben 141 tanulmány látott napvilágot, ezekhez társul most a 6. kötet újabb 22 írása. Az imponáló mennyiségi adat mellett ott áll a hármas minőségi garancia: a hallgatói elhivatottság és tudás, a témavezetői bölcsesség és kontroll, valamint a tudományterületi országos zsűri előtti sikeres megmérettetés.

Tanulmányköteteink egyik legfőbb jellegzetessége a tematikai és módszertani sokszínűség, hiszen a bölcsész- és társadalomtudományok megannyi kérdésköre került és kerül terítékre. Nincs ez másképpen a jelen kötet esetében sem: a klasszika filológiától és a történelemtudománytól a germanisztikán és az amerikanisztikán keresztül az irodalom- és a fordítástudományig, az andragógiától és a pszichológiától a szociológián át a média- és kommunikációtudományig sorakoznak a színvonalas értekezések. A kötetünk tanulmányainak alapját képező pályamunkákat hallgatóink az OTDK Humán Tudományi Szekciójában (9 tanulmány), Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekciójában (6 tanulmány), valamint a Társadalomtudományi Szekciójában (7 tanulmány) mutatták be.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a kétévente megjelenő *Juvenilia* látület, helyzetjelentés is egyben arról, hol tart a tudományos utánpótlás a debreceni bölcsészkaron. Szerzőink többsége a graduális képzés végeztével valamelyik doktori iskolánkban folytatta, folytatja tanulmányait, több mint tízen pedig már ok-

* Az Előszó szerzője 2013-ban Mestertanár Aranyérem kitüntetésben részesült. (A szerk.)

tató kollégáink. Némi büszkeséggel és elégedettséggel mondhatjuk, hogy ők is innen indultak: sikeres OTDK szereplés és az első komoly tudományos publikáció.

A *Juvenilia* tehát azzal a szándékkal indult tíz évvel ezelőtt, hogy publikációs lehetőséget teremtsen az ifjú tudósjelöltek számára. Tudjuk, mindig a kezdet, az első tudományos közlemény megjelentetése a legnehezebb, amire aztán már lehet építkezni. Szerzőink közül többen már idén szeptembertől doktorandusz-ként folytatják tanulmányaikat és kutatásaikat, mások jövőre követik őket. Biztos vagyok benne, hogy köztük vannak azok is, akiket néhány év múlva ifjú kollégaként köszönhetünk majd.

Pete László

a Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Tudományos Diákköri Tanácsának elnöke

Balogh Fruzsina

„Builders of tomorrow” – A játék jövőjének újraértelmezése a LEGO Csoport márkaidentitásában

1. Bevezetés

Problémafelvetés

Egy globális nagyvállalat számára kihívás, hogy képes legyen nyitott, könnyen adaptálható identitást teremteni, mely által minden érdekcsoportja megszólítva érezheti magát. Az egységes identitástudat kialakításában fontos szerepet játszanak a kommunikációs eszközök, melyeken keresztül közvetítődik a szervezet értékrendje, és melyek révén az alkalmazott benyomásokat kap a munkáltatóról, illetve visszacsatolást is adhat felé. Amennyiben a dolgozók nem csupán címzettjei, hanem alakítói is a belső kommunikációnak, úgy tudatosulhatnak a gyakorlatban is a legfőbb cégfilozófiai értékek.¹ A LEGO képes volt évtizedek alatt és világméretűen egy elkötelezett, megszólító erejű értékrendszert kialakítani. Dolgozatom fő kérdése, hogy milyen értékelemekkel operál a cégcsoport, illetve – a nyíregyházi gyáregység példáján keresztül – miként ülteti vállalati kultúráját lokális felületre. Kutatásom célja, hogy megkíséreljek már meglévő kommunikációs felületeken, olyan új modelleket találni, melyek még inkább növelhetik a dolgozói bevonódást és elköteleződést. Javasataim megalapozottságát a vállalat kommunikációs munkatársaival készített interjúk, illetve a dolgozók körében végzett kérdőíves vizsgálat adta.

2. Egy kategória születése

Indulási vezérpozíció

Annak érdekében, hogy megismerjem, mely értékeket kívánja közvetíteni dolgozói felé a cég, megvizsgáltam, miként alapozta meg pozícióját márkaként. A LEGO Csoport történetében ugyanis korántsem elhanyagolható az a kategória, melyet a rendszerben működő építőjáték teremtett meg a fejekben. Peter

---

¹A szervezeti célok tudatosításának egy hasonló példája lehet az Állami Számvevőszék (ÁSZ) online Hírportáljának elindítása. Németh Erzsébet, az ÁSZ igazgatóhelyettese így vélekedik annak előnyéről: „A Hírportál cikkeit a szerzők aláírják, aminek köszönhetően erős kötődés jön létre a szerző és a hír között. A hírközlők a publikálás révén fontosnak és értékesnek érzik munkájukat.” (Kolozsi–Kiss–Horváth)

Cheverton így fogalmaz ezzel kapcsolatban: „a márka »működésének javát a fejünkben végzi.«” (idézi Papp–Váry 21) A márkázás folyamatában kulcsfogalom a pozicionálás, mely meghatározza, „hogyan az adott márka miben más [...], hogyan tud az »egyetlen« lenni.” (Papp–Váry 40)

A LEGO önpozicionálásában sajátos elem, hogy a vállalat nem feltétlenül talált fel új terméket az építő- és műanyagjátékok piacán, viszont új kategóriát teremtett: az elemek rendszeréből adódó végtelen kombinálhatóság vált olyan kategóriává a játékpiacon, ami újító pozícióba helyezte a céget. Méghozzá elsőként aknáztta ki e lehetőséget kreatívan és hatékonyan: ennek köszönhetően szervesen összeforrt a fogyasztók fejében a termék és a brand neve.² Al Ries és Jack Trout ezt nevezi a kategória törvényének: „[h]a nem lehetsz elsőként piacon egy adott kategóriában, állíts fel egy új kategóriát, amelyben első lehetsz.” (Ries–Trout 1995: 17)

A kezdetek a klasszikus „garázsvállalkozás” metaforájával írhatóak le: Ole Kirk Kristiansen asztalosmester alapította a céget a dániai Billundban, ekkor még faeszközök- és játékokat készített. Papp–Váry Árpád szerint a márkázásban a legfontosabb döntés a név, egyrészt „sokkal állandóbb, mint [bármilyen] marketing program”, másrészt mindig valamilyen „hozzáadott értéket” képvisel. (Papp–Váry 15, 19) Ries és Trout kiemeli: „[o]lyan nevet kell hát találnod, mely beindítja a pozicionálás folyamatát, és közli a vevőjelölttel a termék legfőbb előnyeit.” (Ries–Trout 1997: 69) A LEGO márkanév 1934-ben született meg egy szerencsés szóösszetételből: a dán „leg godt” kifejezés szótagjaiból, mely angolra fordítva „Play well”, azaz „Játssz jól”³. Érdekes, egyben beszédes egybeesés, hogy latinul is jelentéssel bír a szókapcsolat, azt jelenti: összerakni. Ezek az összefüggések azért is bírnak jelentőséggel, mert rajtuk keresztül ugyanúgy építkező-barkácsoló eljárást érvényesít a márka neve, mint maga a termék, s már ezzel is jelzi a központi értéket: gyerek felhasználókról lévén szó, a játékoság és a kreativitás központi szerepet kap.

A hozzáadott érték további összetevőjeként szolgál az alapító által megfogalmazott *heritage* üzenet, mely a minőséget helyezi középpontba: „Only the best is good enough!” („Csak a legjobb lehet elég jó!”). A mottó újfent magát a célcsoportot állítja előtérbe: gyerekeknek készül a játék és ők a legjobbat érdem-

²A vállalat 2010. júliusi *LEGO Brand Framework* prezentációjában használja a következő idézetet (a vállalat hivatalos magyar fordításában): „Nyilvánvalóan LEGO, bár sosem láttam még korábban.” Az állítás úgy értelmezhető, hogy a LEGO játék megjelenése előtt nem létezett ez a kategória, így az elnevezés is csak általa valósulhatott meg. Az idézet forrását nem leltem fel, viszont ebben a jelöletlen formában is rendkívül összetett és kifejező a márka pozicionálását illetően. (Vö. *LEGO Brand Framework*)

³A dolgozatban használt, vállalati kommunikációval kapcsolatos magyar fordítások minden esetben a vállalat angol nyelvű dokumentumainak hivatalos magyar nyelvű fordításai.

lik. A cég önnön narrációjában központi szerepet kap az az örökségdiskurzus, ami a márka születését fonja körül, illetve az az értékmező, amit globális jelenlétével is kitartóan képvisel a cég. Mindez a családi vállalkozásban meghatározott értékek őrzését és átadását jelenti. Azért is nevezem örökségdiskurzusnak, mert a márkátörténet legtöbb állomása fontos szimbolikával bír a vállalat önképében: így az előbbi példában említett dán mottó, mely cégtáblaként megtalálható a legtöbb LEGO központban, s melynek eredetijét Ole fia, Godtfred akasztott ki egykor az asztalosműhely falára.

Visszatérve a névadáshoz: legelőször egy kerekeken guruló fa kacsát neveztek el LEGO-nak (mely egyébként a cég történetének vizuális ábrázolásaiban emblematikusan jelöli a kezdeteket). A '40-es évek elején leégett a teljes műhely, melyet idővel újraépítettek, s ezt követően magát a terméket is újra pozicionálták, alapanyagát illetően: a cég átállt a műanyagjáték-gyártásra. Fontos hitelességi tökéket jelent, hogy épp a folytonos újra-feltalálást és kreativitást hangsúlyozó cég talált új formát magának. Ekkor kapott alapokat a későbbi központi termékprofil, a műanyag építőköcsök rendszere, mely már az alapító család második generációjának innovációja. Az '50-es évek közepén a játékipari trendeket kész megoldások jellemezték. A LEGO gyártásában Godtfred ötlete volt kihívás és kreatív megoldások elé állítani a gyerekeket, gondolkodásuk és képzelőerejük fejlesztése érdekében. (L. *The LEGO Group History; LEGO Original 80 éves a LEGO Csoport!*) Egymással összefüggő játékok rendszere jött létre tehát, végtelen számú kombinálási lehetőséggel. A márka garanciáját jelenti, hogy egy 1958-ban gyártott elem tökéletesen összeilleszthető egy a gyártósorról jelen pillanatban legördülő elemmel.

A következőkben a márkaígéreteket vizsgálom, mindazt az egységbe szervezett értéktartalmat, amely a vállalat identitását és magas szintű működését segít megalapozni.

3. A LEGO márkaélmény

3.1. A márka-keretprogram⁴

Habár stabil értékekre fektette vállalatát a Kristiansen család⁵, globális jelenlét esetén jól meghatározható, lokálisan is adaptálható identitást kell teremtenie egy

⁴A LEGO Csoport márka-keretprogramjának bemutatásához a vállalat *LEGO Brand Framework* című 2010-es prezentációját használtam.

⁵Az alapító fia, Godtfred Kirk Kristiansen a következőképp fogalmaz a LEGO Csoport egy 1992-es tanulmányában (a vállalat hivatalos magyar fordításában): „Az egyetlen dolog, ami tönkretetheti a LEGO-t, az a LEGO maga.” Ezzel jól felismerve, miben is áll az a pozíció, amit létrehozott a LEGO. (Vö. *LEGO Brand Framework*)

szervezetnek, mely által eléri minden érdekcsoportját. A LEGO Csoport márka-keretprogramjában fogalmazza meg, hogy mit jelent a márka a különféle érintettek (stakeholder-ek) számára.

A vállalat a minőségelv mellett küldetesként határozza meg, hogy „[ö]sztönözze és fejlessze a holnap építőit”, példaképként tekintve legfőbb értékére, a gyerekekre és a gyermeki kreativitásra. Kjeld Kirk Kristiansen, a harmadik generációs tulaj gondolatait felhasználva: a gyerekekből „még nem vészett ki [...] a dolgok természete iránti feltétlen kíváncsiság, és a tárgyak megváltoztatására való kreatív hajlam.” (Torontáli) Épp ezért a játék jövőjének feltalálását tűzi ki célul a vállalat, ebben áll saját jövőképe is. A legjobb akar lenni, és nem a legnagyobb. Fontos, hogy egymarkás vállalatról beszélünk, mely nem vásárol fel más márkákat, ezzel is erősítve és őrizve koherens érték-tartalmát. Hat értéket határoz meg: képzelőerő, kreativitás, szórakozás, tanulás, törődés és minőség.

A LEGO márkaígéreteken fejezi ki az önmagával szemben támasztott elvárásokat, egy a marketingben is közkeletűvé vált kifejezést új tartalommal megtöltve alakította ki saját 4P modelljét, mely jelen esetben „promise-okat” takar: Play Promise, Partner Promise, Planet Promise és People Promise. Fókuszálva kutatásom céljára, dolgozatomban a legutóbbi ígéretet vizsgálom: People Promise, vagyis az alkalmazottak ígérete.

3.2. People Promise

Az alkalmazottak ígérete a közös siker, nem csak fogyasztóit, dolgozóit is márkanagyköveté kívánja tenni a cég. Ennek elemei az elkötelezettség, a munkáltató és munka iránt érzett büszkeség és a kötőerő, mellyel minden dolgozó családtagnak érezheti magát. (L. *LEGO Brand Framework*) A munkáltatói márka egyes összetevőit egy, a nyíregyházi gyáregység kapcsán készült két imázsfilm példájával ismertetem.

A LEGO Manufacturing Kft. két imázsfilmje

Gyártóegységként a nyíregyházi üzemnek nem tartozik profiljához a marketing tevékenység, az új gyári projekt kapcsán mégis igény nyílt két imázsfilm elkészítésére, viszont más célból. Egyrészt a beruházásban részt vevők munkáját kívánták elismerni, másrészt (a második film alkalmával) bemutatni a nagyközönségnek az új épületet, a cég saját szemléletének és értékrendjének implicit narrációjában. Sikerüket látva végül mindkét alkotás publikus felületre került.

Az első film leginkább a beruházáshoz kapcsolható számadatok és technológiai újítások ismertetését célozta, a LEGO Manufacturing Kft. 2013. évi hagyományos karácsonyi ünnepségen mutatkozott be, belső platformon maradv

(kezdetben). Magyar nyelven, angol felirattal készült a narráció. A második film célkitűzése ennél messzebb ment: az új LEGO gyár megmutatását eredendően publikus felületre tervezték, globális nyelven megszólítva a LEGO Csoport minden érdekeltjét. Ez alatt nem csak a vállalati kommunikációban használt angol nyelvet értem, hanem gesztusokat is: úgy bemutatni a projekthez kapcsolódó technológiai innovációkat, hogy mindaz a márkaüzenetek révén kapcsolódjon egy narratívába. A koncepciók hitelét adja, hogy maguk a belső érintettek, az új gyári projekt csapatának tagjai készítették a forgatókönyveket, mindazzal a tudással, amit elsajátítottak már a cég szellemiségéből. Az első alkotás tehát a beruházást kívánta bemutatni: egy felnőtt férfi narrátor a film elején a LEGO „Play” ígéretéhez kapcsolódóan mond ki kulcsszavakat, mint a képzelőerő, kísérletezés, kreativitás, valamint megnevezi a gyerekeket, mint a „holnap építőit”, ahogy ezt a vállalat küldetése is kifejezi. A „LEGO élmény” közvetítésének egy lehetőségeként jellemzi az új beruházást: „[a gyerekekért] épül az új LEGO gyár is, hogy még több gyermekhez eljusson a játék világszerte.” (*Így épült a nyíregyházi LEGO® gyár*, 0:21–0:27) A továbbiakban egy kislány és egy kisfiú narrációjával ismerjük meg a projekt számadatait. Az építkezésből megörökített képeken túl egy semleges területen zajlik ez a bemutatás, animált infografika segítségével szemléltetve és téve játékosá a „száraz” adatokat. Ugyanezzel a megoldással, animációs technikával szemlélteti mindkét film a gyárban alkalmazott környezettudatos technológiát, gyerek-narrációval kísérve. A játékos színek és formák dinamikája hatásos üzenetközvetítőnek bizonyul a számadatok kifejezésében.

Fontos hangsúlyozni, hogy eltérő céllal készült a két alkotás, épp ezért eltérő hangnemben is ragadja meg, és fejezi ki a vállalat üzeneteit. Mint említettem, az első filmben a narrátor kimondja ezeket a bizonyos kulcsüzeneteket, hiszen a hangsúly a projekt bemutatásán van. A második filmben ezt tovább finomítva, a történetépítésnek fontosabb szempontja az az implicit, „touch” jellegű kommunikáció, amit a LEGO is képvisel. A film kulcsszavai a gyermeki kíváncsiság, képzelőerő felszabadítása, a tanulás, és a generációk közti értékközvetítés: a gyerek szereplők rátalálva édesapjuk gyári tervrajzára maguk építik meg LEGO-ból a gyárat, fedezik fel az egyes üzemek tevékenységét, játékosan edukálva ezzel magát a nézőt is. (L. *Új LEGO® gyár Nyíregyházán*)

Érdemes kiemelni, hogy a vizsgált filmek ugyanannyira belső kommunikációs eszközök is, mint külsők, hiszen az egységes identitástudat megerősítését is célozzák az alkalmazottak körében. Márpedig a dolgozói elköteleződés egy fontos alapja épp a megszólítás.

4. LEGO Manufacturing kft.: a globális márka lokális színtere

4.1. A vállalati identitás adaptációja

A LEGO Csoport globális szinten működő eszközrendszere sajátos adaptációt igényel a lokális felületeken. Siket Lóránt, a LEGO Manufacturing Kft. kommunikációs konzultánsa úgy fogalmazott, ezeket a fordításokat minden esetben a helyi súlypontok határozzák meg, vagyis azok a keretek, ahogyan a vállalat jelen van az adott térségben. Tehát interkulturális különbségekről beszélünk, a leányvállalat HR-igazgatójának, Tóth Csabának tapasztalata szerint hazánkban távolságkultúra jellemző: a dolgozók nem partnerként, hanem szolgáltatóként tekintenek a vállalatra, tehát nem közösségben gondolkodnak. A márkaértékek átültetése ezért különböző eszközöket és megszólításokat aktivál a kommunikációban. Ennek központi szervező eleme a *LEGO Look&Feel* koncepció, mely a vállalat és brand vizuális megjelenését, önreprezentációját foglalja magába, mind az épületegységek arculati megoldásában, mind a kommunikációs eszközök révén. Fókuszálva a későbbi javaslatlételre dolgozatomban utóbbival foglalkozok bővebben.

Belső kommunikációs eszközök

A gyáregység esetében helyi sajátosság a nagyszámú fizikai állomány, így kommunikációs eszközökhöz kötött, mivel mely szintek érhetők is el hatékonyan. Tóth Csaba úgy fogalmazott, a belső kommunikáció két feladata: a megfelelő felületek megtalálása, valamint a hatékony elérés biztosítása. Legfőbb eszközök a LEGO Intranet hálózat, „All staff” levelek, *LEGO Life* magazin, információs „screen”-ek- és táblák, EHS hírlevelek (environmental, health and safety), a gyárban elhelyezett kioszkok, a személyes tájékoztatók, valamint a gyáregység saját hírlevele, a *Nyírlevél*. Hangsúlyosak a személyes kontaktus terei, ahol az informális révén érvényesül az azonnali visszacsatolás. A skandináv munkaszellemet részben integrálva, nyitottak a dolgozói visszajelzés csatornái: az úgynevezett „nyitott kapuk politikája” (open door policy) és transzparencia elve kiemelt. Ugyanakkor interkulturális különbségről beszélünk gyáregységenként, így nem vehetőek át receptként máshol működő megoldások. Épp ezért, például a lentől felfelé történő kommunikációban folyamatosan új modelleket keres a nyíregyházi egység. Egy sikeres példa a People Promise részeként megvalósuló „Dolgozói ötletprogram”, melynek célja a munkatársak bátorítása, elismerése, hogy észrevételeikkel tegyenek hozzá a sikeres működéshez: fejlesztési javaslatokat nyújthatnak be bármely területtel kapcsolatban, melyeket elbírálnak, és megszülethet az anyagi jutalommal is díjazott „Hónap ötlete”. A következőkben azt vizsgálom, hogy az alkalmazottak ilyen fokú sza-

badsága, a hozzáértésükbe fektetett bizalom miként eredményezhet egészséges, felszabadult vállalati működést.

4.2. A felszabadított munkavállalók

Mint láthattuk, javaslataikkal az egyes alkalmazottak saját munkakörülményeiket kívánják jobbitani, fejleszteni, mellyel hosszú távon a gyár működését, gyártási színvonalát, vagy még távolabbi perspektívából nézve: a vállalat sikereit irányozhatják elő. Douglas McGregor *A vállalat emberi oldala* című munkájában úgy érvel: „[a] szervezeti célokért kifejtett erőfeszítések magukban hordják a legfontosabb [...] jutalmat, az egyén önmegvalósítási szükségleteinek kielégítését.” (idézi Carney–Getz 15) Brian M. Carney és Isaac Getz *Szabadság Zrt.* című művükben számos vállalat példáján keresztül mutatják be, hogy a felszabadító környezet miként teremti meg a dolgozók elégedettségét és hatékony munkavégzését.

A Gore-Tex példája szerint az alapító Bill Gore megkülönböztetett státuszba helyezte dolgozóit: „[a] Gore művek *üzlettársainak*⁶ nem munkafeladataik, hanem [szabadon vállalt] kötelezettségeik vannak. [...] Az újonnan belépők számára nem jelölnek ki konkrét feladatot, [...] keressenek maguknak olyan kötelezettséget, amelyben úgy érzik, hogy a legjobban kamatoztathatják a tehetségüket, a szakértelmüket és a tapasztalataikat.”⁷ Egy jól meghatározott értékrendszerben ez a fokú önállóság kreatív szellemet szabadít fel a dolgozóknál, mely igazolást nyer a munkavégzés hatékonyságában. Természetesen felmerül a módszer veszélye, de az önként vállalt tevékenységek feltételezik azok elvégzését, ezáltal töltheti meg minden dolgozó a maga „hitelességi serleg”-ét. (Carney–Getz 27) A Toyota dolgozóira tett intézkedéseiről így értekeznek a szerzők: „[a] »varázslat« nem valamely speciális gyártási technikában vagy eljárásban, hanem a dolgozók számára biztosított szabadságban rejlett, melynek birtokában folyamatosan továbbfejleszthették az általuk alkalmazott eljárásokat.” (Carney–Getz 46) A nyíregyházi gyár esetén épp egy munkafolyamataiban szigorúan szabályozott és ellenőrzött tevékenységről van szó, melyet ezek a kezdeményezések még megbízhatóbbá tehetnek és tesznek is (amint ezt az ötletprogram is mutatja).

⁶Bill Gore az „alkalmazott” vagy „dolgozó” kifejezések helyett üzlettársaknak, cégtársaknak nevezi munkavállalóit. (Carney–Getz 20)

⁷A vállalat egyik munkatársa a „sárga téglás út” metaforájával értelmezi tovább a vezető feladatát: „nem a kész választ adom meg, hanem csak gondolatokkal és információkkal szolgálok, engedve, hogy ők maguk találják meg a saját válaszaikat.” (Carney–Getz 24)

5. A kérdőíves kutatás bemutatása és eredményei

5.1. A kutatás előkészítése és a vizsgálat menete

Kérdőíves kutatásom célja az volt, hogy összekapcsolja a vizsgált márkaértékek és identitáselemek jellemzőit a LEGO Manufacturing Kft. által helyi viszonyok közé adaptált megoldásokkal. Ezzel kívántam megvilágítani, hogy melyek azok a területek a belső kommunikációs rendszerben, amik új utat jelenthetnek a munkáltató iránt érzett elköteleződés, ezáltal az alkalmazottak megszólíthatóságának és bevonódásának hatékonyabb módjai felé.

A kérdőív kitöltésében 116 alkalmazott vett részt önkéntesen. Bizonyos válaszokat változók nélkül vizsgáltam, másokat, ahol az elköteleződés és a kommunikációs eszközök használatából adódó tapasztalat a válaszadók személyétől függően eltéréseket mutathat, ott két szempont alapján értékeltem az adott válaszokat: a munkaviszony ideje, valamint a betöltött pozíció szerint. Jelen dolgozatban a belső kommunikációs rendszer vizsgálatából ismertetek egy kérdéskört.

5.2. Belső kommunikációs eszközök használata és hatékonysága

Az eszközök használatában elsősorban az informális platformok emelkedtek ki, mint a havi kiértékelőnek vagy dolgozói információs napnak is nevezett Townhall (a megkérdezettek 40,7%-a minden lehetséges alkalommal részt vesz ezen) vagy a munkatársak segítsége (74,1%). Ezekon túl pedig egy online eszköz, a LEGO Intranet (67,5%). Az Intraneten olvasható a cégcsoporttal kapcsolatos legtöbb új információ, beszámolók, illetve az elnök-vezérigazgató saját blogot is vezet rajta, többek közt a vállalatot érintő legfontosabb kérdéseket tematizálva. Épp ezért a munkáltatói elköteleződésben ez az érintettség fontos szerepet játszhat. A felület csak helyi hálózatról érhető el, mely korlát annak munkaidőbe való beillesztését teszi szükségessé. A válaszokból kirajzolódik (ppt ábra) hogy a fizikai munkát végző alkalmazottak kevéssé tudják ezt a felületet használni, mint a szellemi-irodai munkatársak. A gyáregységben elhelyezett kioszkok ugyan lehetővé teszik az Intranet használatát, viszont csak munka-szünetekben nyílik erre idejük. Míg a megkérdezett szellemi dolgozók 81,25%-a használja mindennap, vagy rendszeresen a felületet, addig a fizikai dolgozóknál ez az arány csak 38,7%.

6. Meglátások, javaslatok a belső kommunikációs rendszer fejlesztésére

6.1. Gamification

A megfelelő kommunikációs eszközök és azok aktív használata közti kapcsolat megteremtése igen fontos kommunikációs és PR feladat, hiszen a cég értékei

exportálódnak benne, a dolgozók bevonásával elköteleződésüket képes erősíteni. A megszólítás bevonó gesztusában rejlik miként egyoldalú befogadó helyett aktív felhasználóként, tartalomgyártóként érzékeli magát az alkalmazott. Részvételével nem csak olvasója, szerzője is ennek az értékhalmozatnak, mely által még inkább beléíródik a szervezet kultúrája. Mint arra kutatásomban rávilágítottam, a dolgozói visszacsatolás eszközkészletében vannak sikerrel működő megoldások, ugyanakkor szükséges lehet több olyan játékos, aktivitásra serkentő visszajelzési lehetőséget kialakítani/fejleszteni, mely a cég filozófiájából is adódik.

Dolgozatomban egy javaslatot szorgalmazok, ötvözve a közös párbeszéd megteremtését, a szintek közti távolság csökkentését, valamint a hiteles közvetítőket, mediátorok szerepvállalását. Konceptióm kialakításakor a *gamifikáció* egy lehetséges értelmezését hívtam segítségül: Gabe Zichermann és Joselin Linder a mindennapok gyakorlatába ültetett játékmotívumokat vizsgálják munkahelyi környezetben. A szerzőpáros kiindulási pontja, hogy egyes felmérések szerint globális tendenciaként érzékelhető a munkavállalók munkáltató iránti elkötelezettségének és hűségének csökkenése. Ebben a folyamatban egy aktuális jelenségként mutatnak rá az ezredforduló előtt született nemzedék alacsony munkahelyi motiváltságára és el(nem)köteleződésére. Érdekes ellentét, hogy épp ez a generáció rendkívül jó a problémamegoldásban, rendszerekben való gondolkodásban, párhuzamos munkavégzésben és önálló vezetésben. Ez a képesség szocializációjukban keresendő: játékok övezik életüket, melyek mindig pozitív megerősítést, kihívásokat nyújtanak nekik. (Vö. Zichermann–Linder 84–86) Zichermann és Linder meglátása szerint életünk jelentős részét észrevétlenül töltik ki a játékmotívumok, melyek munkavégzésbe való átültetése innovációs energiát szabadíthat fel, nem utolsósorban pedig a munkaadóhoz való kötődését. „A gamifikáció az a folyamat, amelyben a közönség elköteleződik a hűségprogramok, a játéktervezés és a viselkedési közgazdaságtan legjobb eszközeinek felhasználása révén.” (Vö. Zichermann–Linder 14) A módszer szervezeti környezetben való funkcióját a következőképp jellemzik a szerzők: „játékszerű gondolkodás és játékmotívumok használata az emberek elkötelezésére valamely probléma megoldásához.” (Vö. Zichermann–Linder 25) A gamifikáció elmélete tehát inkább gyakorlatokat és ötleteket használ a játékból, képes „növekvő nehézségű” feladatokat állítani a dolgozó elé, mialatt élményszerűvé tesz egy adott cél felé vezető utat. Ezek az eszközök a folyamatos visszacsatolás és jutalmazás révén „beépített ösztönzők” szolgálnak. (Zichermann–Linder 36–42)

A dolgozói potenciál felszabadításában a játékelvűség egy jól eltalált megszólítási mód, egyszerre nyújt visszacsatolást, közvetítőket az ötletmenedzselésben és szórakozási lehetőséget a munkakörnyezetben. A tanulmány a teljesítés három fő hajtóerejét „három F”-nek nevezi: „feedback, friends, fun.” (Zichermann–Linder 87)

A dolgozói visszajelzéseknek teret adó, alulról jövő fejlesztési javaslatokban egyre gyakoribb az megoldás, amelyben a felülről való értékelést decentralizált visszacsatolás egészíti ki. Ereje abban áll, hogy magából a közösségből, ezáltal több irányból érkezik visszajelzés, melyet így könnyebben beépíthet a dolgozó gondolkodásmódjába, munkavégzésébe. Nem véletlen ez az irányvonal, a közösségi médiumok logikája figyelhető meg benne. A gamifikáció funkciója, hogy aktivizálja a dolgozót, főként online műfaj, de ezzel a logikával munka-helyi környezetben, offline felületeken is érvényt szerezhet a különböző szintek közti távolság csökkentésében.

Dolgozatom következő fejezetében – támaszkodva a kutatásom során gyűjtött dolgozói benyomásokra és a gamifikáció elméletére – az Intranet egy hatékonyabb kihasználtságára teszek javaslatot.

6.2. Online ötletpiac

Mint azt a HR-igazgató is kiemelte, a személyes csatornákon valósulhat meg leginkább a visszacsatolás gesztusa, azonban nem érzik magukat kellően megszólítva a dolgozók. Érdemes lehet tehát egy meglevő online közösségi eszköz újragondolása, mely ezt a passzivitást hivatott feloldani. A közvettség épp a médiatechnológia segítségével kívánja felszabadítani és aktív felhasználóvá tenni a dolgozókat, mely attitűd később már visszaforgatható⁸ az offline terekbe.

Legelőször is a javaslat háttéréről, az azt megelőző problémairányokról: mint korábban említettem, a meglevő ötletprogram csak fejlesztési (gyártást érintő) javaslatok szintjén enged teret a véleményeknek. Cél lehet tehát egy fórum, ahol ez az elgondolás kiszélesedhet más jellegű ötletekre is, tematizálva a munka-körülményeket, a munkahelyi élet apróságait, a kommunikációs eszközökkel és programokkal kapcsolatos észrevételeket. A dolgozói visszacsatolások ugyanis erősíthetik

---

⁸A virtuális terekkel kapcsolatban gyakori aggály, hogy nem képesek valós szituációkat helyettesíteni. Anders Lundblad, az IKEA belső kommunikációjáért felelős vezetője a közösségi hálózatok funkcióját a munkahelyi kávészünetekhez hasonlítja: a vállalat által használt Yammer egy közösségi magánhálózat, melyen keresztül minden munkatárs folyamatosan elérhető. A felület interaktivitásával hatékonyan segíti a kommunikációt, számos dokumentumot osztanak meg általa. Lundblad azonban kiemeli: „nem kötelezik a dolgozókat arra, hogy csak munkával kapcsolatos dolgokról beszéljessenek, többnyire persze arról szoktak, de előkerülnek magánéleti témák is.” Ebben látja ő a kávészünetekhez hasonló potenciált. Az idézett gondolat a saját fordításom, az eredeti szöveg szerint: „The whole thing is about connecting people. [...] we don't say you have to talk about work-related things. But we were able to determine that, in the end, they do mostly talk about work. And also some private things. Just like when they have a coffee break during work.” (Anders Lundblad, *chief of internal communication at IKEA*)

a munkáltatói márkát, a munkahelyhez tartozás örömét és büszkeségét, nyílt és felszabadított párbeszédet létrehozva a munkáltató és az alkalmazottak között.

Javaslatom alapját Zichermann és Linder egyik esettanulmánya adja, melyben szintén a kreatív energiák szabad áramlása érvényesül. Példájuk az Egyesült Királyság Munka- és Nyugdíjügyi Minisztériumának (Department for Work and Pensions, DWP) kezdeményezése, az *Idea Street*: egy online felület, melyen „a felhasználók olyan újításokra tesznek javaslatot, amelyek megvalósítását látni szeretnék a DWP-ben.”⁹ Habár a LEGO Manufacturing Kft.-nél már most létező ötletprogram népszerű, tárgyköreinek kibővítésével sokkal közvetlenebb benyomásokat, visszacsatolásokat kaphat a munkáltató, mint a pusztán technikai javaslatok esetén. Az új rendszer – a felvetődő javaslatokon túl – fontos előrelépést jelenthet a közösségi gondolkodás és kommunikáció terén, mint egymás hétköznapi munkájának, ötleteinek, innovatív gondolkodásának és kommunikációs aktivitásának megismerése, nyilvános dicsérete és az ezekben való lelkesítés. Az ötletgenerálásban a szerző-olvasó szerepek váltogatása hosszútávon segítheti a közös értékrendszer megképződését is. (Sebestyén)¹⁰ A különböző kérdések körül kialakuló párbeszéd a szintek közti távolság csökkentését, ezáltal a szabadabb véleményformálást indíthatja el (később offline térben is), ezzel is erősítve a munkáltatói márkát.

A kezdeményezés bevezetésében és elterjesztésben a menedzsment vállalhatna aktív szerepet. A bevonás gesztusa a céges attitűd-felmérések esetén is jó hívó szó, a dolgozók keresik azokat az eszközöket, ahol visszacsatolást adhatnak. A feladatfelelősök esetén fontos a közvetítő erő, a gyakorlati képzettségből adódó mediatori képesség, épp ezért a HR-munkatársakat, valamint a közép-és csoportvezetőket határoznám meg erre a szerepre.

A felület gondozóinak tudniuk kell generálni és fenntartani a párbeszédet: időről időre különféle figyelemfelkeltő, toborzó, promóciós aktivitásokkal buzdítani a véleménycserére, olykor akár célzottan, ötletelésre invitáló kérdésekkel vagy témakörjavaslatokkal. (Például: „Hogyan fejlesztenéd x vagy y terüle-

---

⁹Az ötletek gamifikálása itt abban áll, hogy a legjobbakkal mint tőkékkel lehet kereskedni ezen a virtuális tőzsdén, vásárolni, átalakítani majd újból eladni azokat, a végső ötlet kialakulásáig. Ekkor „az élen járó elképzeléseket megvizsgálja a szervezet, és ha alkalmasnak találja, megvalósítja. A „rendszer mögött [pedig] egy virtuális fizető-eszköz áll”. (Zichermann–Linder 101, 102)

¹⁰Többek közt a Zappos online cipőkereskedelmi cég vállalati kultúrájából is hozható itt egy példa, melyben a vezérigazgató Tony Hsieh az alkalmazottakkal való folyamatos egyeztetéssel alakította „a vállalat szellemiségét őrző értékrendszert.” A következőképp fogalmazható meg a megoldás ereje: „[e]zzel együtt pedig a vezető és az alkalmazottak közti folyamatos szerepváltogatással járt, hisz a konzultatív levelezésben mindkét fél hol cselekvő szerzője, hol pedig olvasója volt az értékrendszer-dokumentumnak.” (Sebestyén)

tet/eszközt?”, stb.). Ugyanígy, a megfogalmazott javaslatokat forgalmazni, „vérkeringésben tartani”, népszerűsíteni és megismertetni is szükséges. Zichermann és Linder megjegyzi: „[a] megosztott, gamifikált véleményekkel a segítőkészséget az alapján pontozhatjuk, amit a munkatársak fontosnak tartanak”. (Zichermann–Linder 98) Ebből következően az ötletelésben és véleményezésben való aktív és rendszeres részvételt honorálhatná is a rendszer.

Első körben a meglévő Intranet rendszerét találok alkalmasnak egy ilyen felület működtetésére, akár egy, a nyíregyházi gyáregység számára elkülönített blokkban. Igaz, fennáll a korábban említett hálózati problematika kérdése, de idővel egy közösségi magánhálózat is kialakítható erre a célra. Fontosabb kérdés, hogy a kérdőíves kutatás eredményei szerint magas azoknak az aránya – főként a fizikai dolgozók között – akik csak akkor használják az Intranetet, ha kötelező. Az ő esetükben valóban kevésbé is segíti a mindennapi munkavégzést e felület, de következtetésem szerint a megszólítás hiánya nagyobb szerepet játszik a passzivitásban. A vállalat globális értékrendszerének elsajátításából adódó kulturális és nyelvi különbség gátja lehet annak, hogy a dolgozók magukénak érezzék a vállalat identitását. Ebben az eszközben érvényesül a közösségi médiumok logikája¹¹, mely mindennapi, szabad „szócsövünké” vált, így a gyakorlata átvihető másik felületre, és más típusú célért. A láthatóság és szabad visszacsatolás által pedig képes erősíteni a koherens vállalati identitást, mely a kulturális különbségek miatt ütközik nehézségekbe.

Az ötlet veszélye, hogy a nyíregyházi gyáregység némileg elfordul a közösségi médiumoktól, és hogy komoly energiákat igényelhet egy ilyen fórum működtetése, mind a munkaidőbe való beillesztés mind a benyomásokból leszűrhető fejlesztési irányok felülvizsgálata terén. Viszont az online közeg adta transzparencia és közös eszmecsere a cég értékeinek, a mindennapi munkavégzésnek újraértelmezését indíthatja el, új kapcsolatokat generálhat, egy nyílt, közös diskurzust teremtve azért a bizonyos közös vállalati célért.

7. Összefoglalás

A dán LEGO Csoport több mint 80 éves fennállása óta jól körülhatárolt, egységes identitástudatot és értékrendszert alakított ki, melyet egyes egységeiben is szemléletesen, az adott térség specifikumaihoz igazodva próbál érvényesíteni. A globális szervezeti kultúra megismertetése, elfogadtatása, illetve azok a gesztusok, melyek révén a munkavállalók rá tudnak csatlakozni ezekre az értéktartalmakra, és azonosulni tudnak azokkal; sajátos kommunikációs kihívást jelent

¹¹Zichermann és Linder ezt a típusú gamifikált eszközt „gyors visszacsatolási rendszernek” nevezi, „ahol a visszajelzés [...] azonnal, valós időben ölt formát.” (Zichermann–Linder 27)

minden vállalat életében. Sok óriásvállalat esetében létezik ugyan ez a filozófia, de nem hogy a mindennapi működésbe nehezen tudja átültetni; maga az értékrendszer kialakítása is nélkülözi (vagy csak nyomokban, mesterkélten, álságos módon mutatja fel) a koncepciózusságot, társadalmi tudatosságot vagy invenciózusságot. A munkáltatói márka elköteleződést kiváltó hatása egyaránt függ már a cégfilozófiát megfogalmazó szavak és gondolatok megszólító erejétől, valamint az ezeket elfogadtatni hivatott intern kommunikációs és céges kultúrafejlesztési aktivitásoktól.

A LEGO képes megőrizni és a megfelelő szituációkra transzformálni márkaidentitását, legyen szó akár fogyasztói, partnerei, vagy alkalmazottai megszólításáról. A fenntartható fejlődés elengedhetetlen része a tudatos, egységes, hiteles kommunikáció, ezáltal felkeltve, elnyerve, majd hosszú távon megtartva az érintettek bizalmát. Kutatásom során arra a következtetésre jutottam, hogy a munkáltatói márka koherens egységét maguk az elsődleges érdekcsoportok, tehát a munkavállalók segíthetik leginkább, hiszen ha a vállalat nem lenne képes egy azon identitásba kapcsolni őket, akkor értékrendszere is hitelét veszítheti. A LEGO Csoport kétségkívül biztos alapokat kapott már létrejöttékor, de minden sajátos helyzetben érvényesíti is konzekvens kommunikációját, ez adja identitástudatát. Termékprofiljából és az azt megalapozó világlátásból adódóan valóban képes számos ponton kapcsolatot, és kötődést kiváltani érdekcsoportjaival; a kérdés, hogy mennyire tudja a játékmechanizmus kreatív energiákat felszabadító gyakorlatát saját szervezeti működésébe építeni. Dolgozatomban ennek lehetőségeire és megnyilvánulási formáira kerestem a választ, körüljárva azt a folyamatot, miként a vállalat szellemisége valódi esettanulmányokban nyerhet igazolást.

Forrás- és irodalomjegyzék

- KircherBurkhardt 2014. *Anders Lundblad, chief of internal communication at IKEA*. Elérhető az interneten: <http://www.kircher-burkhardt.com/blog/ikeas-internal-communication-activating-employees>, 2014. 11. 15.
- Carney, Brian M.–Getz, Isaac 2010. *Szabadság Zrt. Akadémiai kiadó, Budapest.*
- Így épült a nyíregyházi LEGO® gyár. 2014. Elérhető az interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=mSnni2J7nfw>, 2014. 10. 05.
- Kolozsi Pál Péter–Kiss Beatrix–Horváth Bálint 2012. Németh Erzsébet: A média-megjelenés nem cél, hanem eszköz. In: *MPGEKE hírportál*. Elérhető az interneten: <http://www.mpgehirportal.hu/hirek/nemeth-erzsebet-a-media-megjelenes-nem-cel-hanem-eszkoz>, 2014. 12. 10.
- LEGO Brand Framework*. 2010. július.
- LEGO Original 80 éves a LEGO Csoport!* 2012. Elérhető az interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=7W534QY1L3Y>, 2014. 10. 20.

- Papp-Váry Árpád 2013. *A márkanév ereje*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest.
- Ries, Al-Trout, Jack 1995. *A marketing 22 vastörvénye*. Bagolyvár Könyvkiadó, Budapest.
- Ries, Al-Trout, Jack 1997. *Pozicionálás: Harc a vevők fejében elfoglalt helyért*. Bagolyvár Könyvkiadó, Budapest.
- Sebestyén Attila 2014. Vállalati könyvkultúra a Zappos-nál (1–3. rész). In: *PR Herald*. Elérhető az interneten: <http://www.prherald.hu/author/sebestyen-attila>, 2014. 12. 01.
- The LEGO Group History*. Elérhető az interneten: http://www.lego.com/en-us/aboutus/lego-group/the_lego_history, 2014. 10. 20.
- Torontáli Zoltán 2012. Szerény körülmények között él a Lego tulajdonosa. In: *Figyelő online*. Elérhető az interneten: http://figyelo.hu/cikk_print.php?cid=382030_szereny_korulmenyek_kozott_e_l_a_lego_tulajdonosa, 2014. 11. 20.
- Új LEGO® gyár Nyíregyházán. 2014. Elérhető az interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=RyJGKLMjczY>, 2014. 10. 05.
- Zichermann, Gabe-Linder, Joselin 2013. *Gamification: az üzleti játékok forradalmasítása: játékosítás a piaci verseny leküzdésére*. Kiadó Kft, Miskolc.

Barta Fruzsina

Élethosszig tartó tanulás a nemzetközi statisztikák és felmérések tükrében

1. Bevezetés

Az élethosszig tartó tanulás a társadalmi és gazdasági fejlődés egyik motorja, éppen ezért ennek a területnek a fejlesztése és a részvételi arányok növelése társadalmi érdek. Ez a fejlesztés viszont csak úgy valósítható meg, ha figyelembe vesszük a területtel kapcsolatban felmerült problémákat és igényeket, és a visszajelzéseknek megfelelően fejlesztjük az élethosszig tartó tanulást kiszolgáló képzési és művelődési rendszert.

Az oktatás az 1992-es maastricht-i szerződés óta az Európai Unióban a közös szakpolitikák körébe tartozik, és konkrét, kitűzött célokkal és referenciaértékekkel rendelkezik, amelyek teljesítése a tagállamok feladatai közé tartozik.

Az élethosszig tartó tanuláshoz kapcsolható oktatási és tanulási tevékenységek vizsgálatával foglalkozó nemzetközi adatbázisok és felmérések egyrészt segítenek az eredmények nyomon követésében, másrészt a fejlesztések eszközei lehetnek. Ezen kívül pedig a jó gyakorlatok megfigyelése is segítheti az előrelépést.

Kutatásom célja volt az oktatás és képzés, azon belül is kiemelten a felnőttképzés és az élethosszig tartó tanulás kutatása során felhasználható nemzetközi statisztikai adatbázisok és felmérések feltérképezése, ezen adatbázisok bemutatása – kitérve arra, hogy pontosan mit vizsgálnak, milyen célcsoporttal és módszerekkel dolgoznak. Az általuk mutatott eredmények bemutatása, elemzése és értelmezése és a tanulás különböző aspektusaiban jól teljesítő országok azonosítása és a jó teljesítmény lehetséges okainak azonosítása.

A kutatás megkezdésekor a következő előfeltevéseim voltak:

1. A jó teljesítményt nyújtó országok a tanulás legtöbb dimenziójában jól teljesítenek, vagyis az összes – vagy legalábbis az adatbázisok és felmérések többsége szerint – a vezető csoportban szerepelnek.
2. Az országok jó teljesítménye állandónak mondható, több évre visszamenően megfigyelhető.
3. A lakosság iskolázottsági szintje pozitív hatással van az élethosszig tartó tanulásban való részvétel szintjére.
4. Az országok különböző gazdasági mutatói (egy főre jutó bruttó hazai termék, oktatásra fordított kiadások) kihatnak az ország felnőttképzési területen nyújtott teljesítményére.

2. Az élethosszig tartó tanulás különböző aspektusaival foglalkozó nemzetközi kutatások és felmérések

A lifelong learning koncepció előtérbe helyeződése a nemzetközi oktatáspolitikában, valamint a széles nemzetközi együttműködések szükségessé tették a különböző, oktatási rendszerekkel foglalkozó adatbázisok és statisztikai gyűjtemények és felmérések létrehozását. Az Európai Unió által megfogalmazott és kiadott, az oktatásra, a képzésre és az élethosszig tartó tanulásra vonatkozó munkaprogramok (Oktatás és képzés 2010, Oktatás és képzés 2020) által kitűzött célok ellenőrzése is csak úgy oldható meg, ha rendelkezésre állnak olyan, egymással összehasonlítható és jól körülhatárolható adatok, melyek nem csak a múlthoz képest végbement fejlődést, előrehaladást (esetleg visszaesést) képesek kimutatni, hanem az egyes országok közötti különbségeket is.

A *European Lifelong Learning Indicators*, vagyis az ELLI Európa első összehasonlító LLL indikátora, mely lehetőséget nyújt a lifelong learning helyzetének áttekintésére a kontinensen. 2008-ban hozták létre azzal a céllal, hogy átfogó felmérést végezzenek a tanulási aktivitásról különböző életszakaszokban és eltérő tanulási szintereken (iskola, közösség, munka és család). A felmérés 17 indikátorral és 36 speciális mérőeszközzel méri a tanulási aktivitást európai országokban. 23 ország adatai alapján lehetőséget biztosít arra, hogy az élethosszig tartó tanulás helyzetét össze lehessen hasonlítani a különböző országok, illetve – ahol erre lehetőség van – az egyes országok különböző régiói között. A felmérés adatai nyilvánosak, azokat bárki elérheti, használhatják munkájukhoz az oktatáspolitikai döntéshozói, civil szervezetek, munkaadók, állampolgárok és általában a civil társadalom. (Kozma–Teperics–Erdei–Tózsér 2011)

A Delors-féle négy pillér (megtanulni tanulni, megtanulni cselekedni, megtanulni együtt élni, megtanulni létezni) jelenti az alapot, ezeken belül található az indikátorok és a pontosan meghatározott mérőeszközök. Az élethosszig tartó tanulásához közvetlenül kapcsolódó mérőeszközökön kívül, a felmérésben különböző gazdasági és szociális mutatók is szerepelnek. Ezen gazdasági és társadalmi indikátorok és a „négy pillér” adatainak összessége segít differenciálni az országok teljesítményét, mivel így nem csak kizárólag a tanulásra vonatkozó adatokat használnak a sorrend felállítása során, hanem az ezeket befolyásoló tényezőket is figyelembe veszik. Ez alapján az adatok alapján képzik az ELLI Indexet, mely segítségével összehasonlítható a különböző országok teljesítménye a tanulás terén. (Hoskins–Catwright–Schoof 2010)

Az Eurostat az Európai Unió statisztikai hivatala, melynek feladata olyan európai szintű statisztika felmérések lefolytatása és közzététele, melyek lehetővé teszik a különböző országok és régiók összehasonlítását. A nyilvánosságra hozott statisztikai adatok segítik a döntéshozók munkáját, biztosítják a társadalom fejlődése ellenőrzésének lehetőségét, valamint a kitűzött célok felé való

haladás nyomon követését. (Eurostat 2014a) Az Eurostat nem gyűjt adatokat, azokat a tagországok statisztikai hivatalaitól gyűjti be, majd ezeket a statisztikai adatokat konszolidálja, és biztosítja azt, hogy a különböző országokban gyűjtött adatok összehasonlíthatóak legyenek. A szervezet együtt dolgozik a tagállamokkal egy egységes módszertan kialakításán, segít például abban, hogy az országok statisztikai hivatalai milyen módszerrel és milyen kérdések alapján gyűjtsék be az adatokat. (Eurostat 2014b)

Az élethosszig tartó tanúlással kapcsolatos adatokat két felmérésből nyerik, az egyik az Adult Education Survey (AES), amely elsősorban a felnőttkori tanulásra koncentrál, míg a másik, a Labour Force Survey (LFS) a munkaerőpiaci helyzet szempontjából vizsgálja a lifelong learning témáját is.

Az *Education at a Glance* az OECD által 1992 óta évente megjelentetett kiadvány. A benne található adatok megbízható forrásból erednek, pontos adatokat nyújtanak az oktatás helyzetéről világszerte. A 2013-as kiadás összesen 44 ország adatait tartalmazza, és azok oktatási rendszerének szerkezetéről, finanszírozásáról és teljesítményéről szolgáltat adatokat. A kiadvány információkat nyújt az oktatásban felhasznált pénzügyi és humán erőforrások mértékéről, és az oktatási és tanulási rendszerek működtetéséhez és fejlesztéséhez nyújt segítséget. (OECD, 2013a)

Az *Education at a Glance* kiadványnál is használt adatok több forrásból származnak: egyrészt az UNESCO, az OECD és az Eurostat által évenként végzett felmérések adatait használják, valamint ad-hoc felmérések, a tagországokban felvett adatait is közreadják. (OECD, 2011)

A *PISA* felmérés, vagyis a *Programme for International Student Assessment* (Nemzetközi Tanulói Teljesítménymérés Program) a 15 éves tanulók alkalmazásképes tudását mérő nemzetközi felmérés. Az OECD által 2000-ben indított kutatás során azt vizsgálják, hogy a tizenöt éves tanulók milyen mértékben képesek felhasználni a tudásukat életszerű helyzetekben megjelenő feladatok megoldására, és ezt hogyan befolyásolja a tanulók és iskoláik háttere. A fő mérési területek a szövegértés, az alkalmazott matematikai műveltség és az alkalmazott természettudományi műveltség. (Oktatási Hivatal, 2013)

A *The Survey of Adult Skills*, vagyis a Felnőttek Képesség- és Kompetenciafelmérése egy, az OECD által kezdeményezett és 33 ország részvételével folytatott nemzetközi felmérés a PIAAC (Programme for the International Assessment of Adult Competencies – Felnőttek Kompetenciáinak Nemzetközi Felmérése Program) részeként. A felmérés elsődleges célja azon kognitív és munkához szükséges kompetenciák felmérése, melyek elengedhetetlenek az egyén számára a társadalmi életben való aktív részvételhez és a gazdaság fejlődéséhez. A felmérés arra összpontosít, hogyan fejlesztik az emberek képességeiket, hogyan használják azokat, és alkalmazásukkal milyen előnyökre tesznek szert. A *The Survey of Adult Skills* nem csak feltérképezi a képes-

ségeket, igyekszik értékelni azok és az egyén, valamint az ország gazdasági és társadalmi sikerei közötti összefüggéseket. (Bunčá et al. 2013)

A vizsgálat konkrét célja, hogy ismereteket biztosítson a felnőtt népesség készségeiről és kompetenciáiról, és ezzel elősegítse olyan intézkedések bevezetését, melyek a készségek fejlesztését illetve azok jobb és hatékonyabb felhasználását teszik lehetővé.

A felmérés elsősorban a kognitív képességek 3 területére fókuszál:

- olvasás-szövegértés¹,
- matematika-számolási készségek²,
- problémamegoldás technológiailag fejlett környezetben.³

3. Az európai országok által mutatott eredmények a nemzetközi statisztikák és felmérések alapján

Az élethosszig tartó tanulás különböző dimenziójával foglalkozó, azokat vizsgáló különböző statisztikai adatbázisok, felmérések és kutatások segíthetnek az élethosszig tartó tanulás területének fejlesztésében. A felmérések nemzetközi jellege segíthet az úgynevezett „jó gyakorlatok” beazonosításában és átvételében. Ezen kívül ezek a felmérések segítenek az elért eredmények és a fejlődés nyomon követésében, amely az európai országok számára az Európai Unió tagság miatt kiemelten fontos. A 2010-es években az Oktatás és képzés 2020 munkaprogram által kitűzött célok, referenciaértékek elérése a tagállamok feladatai közé tartozik.

Ebben a fejezetben célok a korábban már bemutatott nemzetközi statisztikai adatbázisok és felmérések eredményei alapján bemutatni és elemezni az európai országok teljesítményét az élethosszig tartó tanulás különböző aspektusaiban.

Az európai országok élethosszig tartó tanulás területén nyújtott teljesítményének elemzéséhez a már részletesen bemutatott statisztikai adatbázisok és felméré-

---

¹Azon képesség, amellyel az írott szöveget megértjük, tudunk vele dolgozni, meg tudjuk ítélni jelentését, és képesek vagyunk az írott szöveg segítségével bekapcsolódni a társadalmi életbe, elérni általa céljainkat, valamint felhasználni ezt egyéni fejlődésünkhöz. Ez a felmérés mindössze az írott szöveg olvasását értékeli, nem vonatkozik sem a beszédértésre, sem a beszéd vagy írás képességére. E készség részének tekintendő viszont a digitális szövegek képernyőről való olvasása. (OECD, 2013b)

²Azon készséget, amellyel képesek vagyunk matematikai információk és fogalmak megszerzésére, használatára, értelmezésére és közlésére a mindennapi életben felmerülő matematikai feladatok megoldása során. (OECD, 2013b)

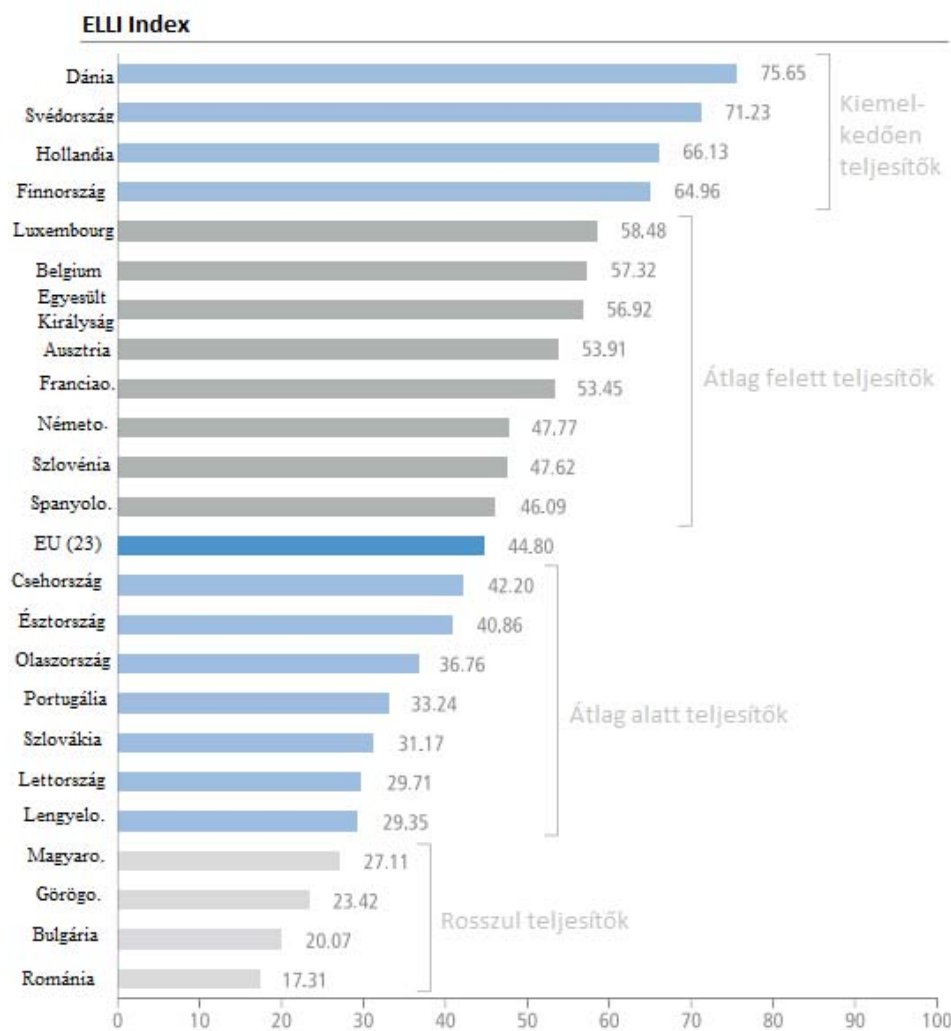
³A digitális alkalmazások, kommunikációs eszközök és hálózatok használatának képessége az információk megszerzése, másokkal való megosztása, valamint gyakorlati feladatok megoldása céljából. (OECD, 2013b)

rések adatait használom. A statisztikai adatbázisok és felmérések által szolgáltatott adatok egyrészt az országok statisztikai hivatalaitól kerülnek begyűjtésre (az Eurostat esetében), másrészt az országokban az egyes felméréseket lebonyolító szervezetek által az adott felmérést koordináló szervezet (például a PISA esetében az OECD) által felügyelve. Kutatási problémámhoz ezen adatok másodelemzése a leghatékonyabb módszer, mivel az élethosszig tartó tanulás állapotának nemzetközi vizsgálata csak ezen, több országra kiterjedő statisztikai adatfelvételek és felmérések által szolgáltatott adatok elemzésén keresztül valószínűsíthető meg.

3.1. Az európai országok teljesítménye az élethosszig tartó tanulásban való részvétel terén

Az országokat tanulásban való részvételi arányok és az ezt befolyásoló tényezők alapján rangsoroló ELLI Index és az Eurostatnak az élethosszig tartó tanulásban való részvételi arányra vonatkozó adatai és az azok alapján az országok között fennálló sorrendje hasonlóságokat mutat. A listát vezető és a sereghajtó csoportot mindkét esetben nagyjából ugyanazok az országok alkotják. A lista elején mindkét esetben az észak-európai országok találhatók: Dánia, Hollandia, Finnország és Svédország. Míg a sereghajtó csoportot is ugyanazok az országok alkotják mindkét mutató szerint: Görögország, Magyarország, Románia és Bulgária.

1. ábra: Az ELLI Index által mutatott eredmények

Forrás: Hoskins–Catwright–Schoof 2010: 39, saját fordítás.

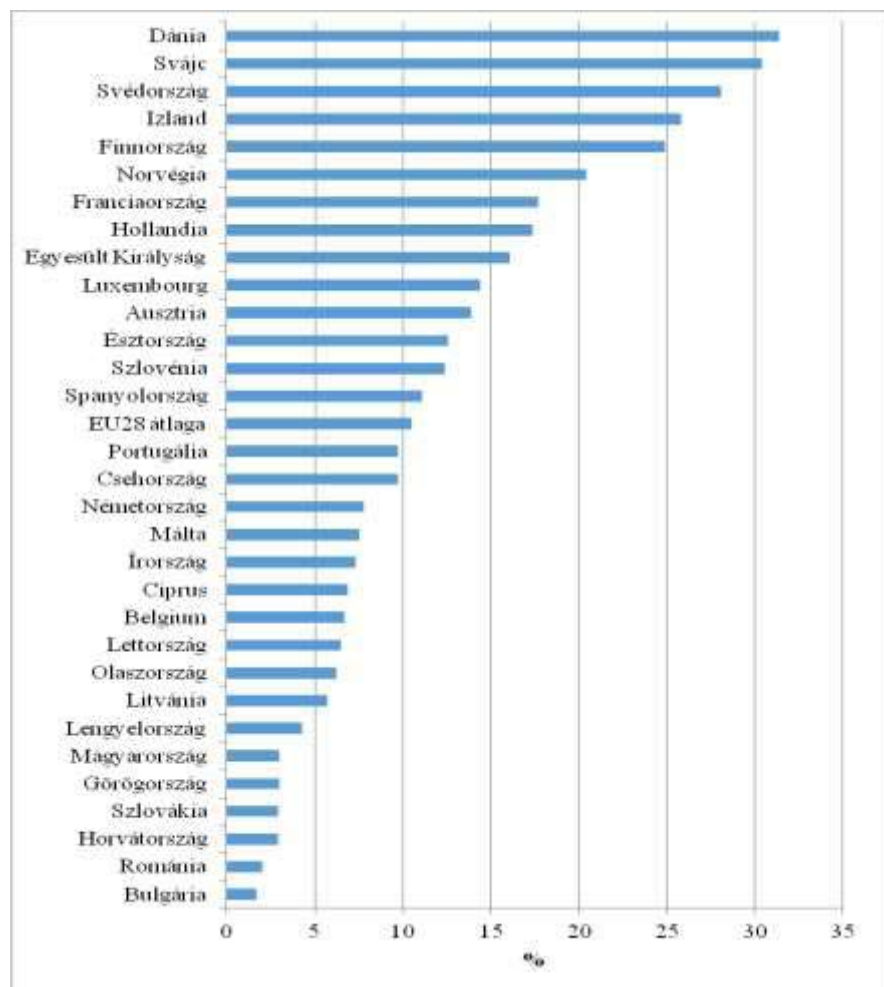
Az ELLI Index nem kizárólag a lakosság tanulási tevékenységben való részvételének arányát vizsgálja, a részvételre befolyással bíró gazdasági és társadalmi körülményeket is figyelembe veszi, és ez alapján rangsorolja a felmérésben résztvevő országokat. Az Index meghatározza a kiemelkedően teljesítő országok csoportját, ebbe a csoportba az észak-európai országok tartoznak, Dánia, Svédország, Hollandia és Finnország. Az átlag felett teljesítők csoportjába tartoznak azok a jellemzően nyugat-európai országok, amelyekben a felnőtt-

képzésnek kialakult hagyományai vannak (például Németország, Franciaország, Egyesült Királyság). Az átlag alatt teljesítők csoportjába és a sereghajtó csoportba a jellemzően Közép- és Dél-Európában található, rosszabb gazdasági helyzetben lévő és nagyobb társadalmi egyenlőtlenségekkel sújtott országok (például Görögország, Portugália), valamint a demokratikus államberendezésre és a piacgazdaságra körülbelül két évtizede áttért, korábban a szocialista blokkhoz tartozó országok (például Lengyelország, Szlovákia) találhatóak. Az Index a rosszul teljesítők csoportjába sorolja Magyarországot, Görögországot, Romániát és Bulgáriát.

A jól teljesítő észak-európai országok esetében nehéz lenne megmondani, hogy mi okozhatja a kiemelkedő teljesítményt, mivel az országok teljesítménye sok különböző körülménytől függ. A skandináv országok esetében a jó gazdasági helyzet, a magas fokú demokrácia és a javak egyenlő elosztása szerepet játszhat a jó teljesítményben. A skandináv országok oktatási rendszereire jellemző az átfogó oktatás (iskolai szelekció és kiválasztás nélkül), magas fokú önállósággal rendelkező intézmények, az élethosszig tartó tanuláshoz tartozó tanulási formák és a non-formális oktatás nagy és hosszú időre visszanyúló hagyományai és az ingyenes felsőoktatás. (Hoskins–Catwright–Schoof 2010)

Az Európai Unió statisztikai hivatalának, az Eurostat-nak az adatbázisában található, az élethosszig tartó tanulásban való részvételre vonatkozó statisztikai adatok a felnőtt lakosság élethosszig tartó tanulásban való részvételének arányát mutatja az Európai Unió országaiban. A statisztika azon 25 és 64 év közötti lakosok százalékos arányát mutatja, akik a felmérést megelőző négy hétben oktatásban és képzésben vettek részt. Az eredmények hasonló irányba mutatnak, mint az ELLI Index esetében. A legmagasabb és a legalacsonyabb részvételi arányokat mutató országok csoportjába ugyanazok az országok tartoznak, mint az ELLI Index esetében. Az összképen némileg változtat az Eurostat adatbázisában szereplő, az ELLI felmérésben viszont részt nem vett országok (mint például Norvégia, Svájc, Izland, Ciprus, Horvátország). A 2013-as adatok szerint az első helyeket az Eurostat adatai szerint is az észak-európai országok foglalják el, az ELLI Indexhez képest kiegészülve Svájjal, Izlanddal és Norvégiával. Ezen országok 20% fölötti részvételi aránnyal rendelkeznek, mely magasan az uniós átlag fölött van (mely 2013-ban 10,5% volt). A listát Dánia vezeti 31,4%-os részvételi aránnyal.

2. ábra: Részvétel az élethosszig tartó tanulásban a 25-64 közötti korosztályban⁴, 2013

Forrás: Eurostat, <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsdsc440&plugin=1>

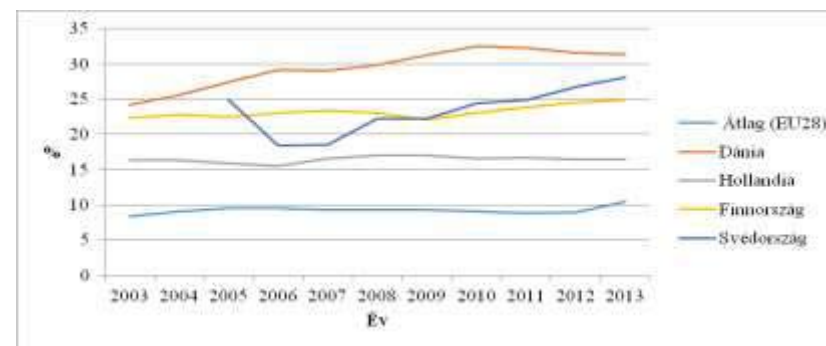
Az utolsó helyeken az ELLI Index utolsó helyein található országok lehetők fel, vagyis Magyarország, Görögország, Románia és Bulgária kiegészülve Lengyelországgal, Szlovákiával és Horvátországgal. Ezek az országok 5%-os részvételi arány alatt teljesítenek, amely messze elmarad az Unió országok átlagától, illetve az Oktatás és képzés 2020 munkaprogram által kitűzött 12,5%-os céltól (de még az Oktatás és képzés 2010 munkaprogram által 2010-re célként kitűzött 10%-tól is). A legalacsonyabb részvételi aránnyal Bulgária rendelkezik, amely 2013-ban 1,7% volt.

⁴ Azon 25 és 64 év közötti lakosok százalékos aránya, akik a felmérést megelőző négy hétben oktatásban és képzésben vettek részt.

Természetesen az Eurostat adatai sem a valós képet mutatják, ugyanis a kulturális különbségek befolyásolhatják az eredményeket. Az Eurostat felmérése önbevalláson alapul és a tanulási alkalmakon való részvételt méri, melyet a különböző országok lakosai másként értelmezhetnek. Például míg egy skandináv ország lakosa, mely országokban nagy hagyományai vannak az általános célú és non-formális tanulási tevékenységeknek, tanulási alkalmaként gondolhat például egy ismeretterjesztő előadásra, addig egy közép-európai ország állampolgára, ahol a felnőttképzés kisebb hagyományokkal rendelkezik, csak a több órás, és valamilyen típusú végzettséget biztosító tanfolyamokra gondol, mint tanulási tevékenység (éppen ezért ezeknek az országoknak az esetében az általános témájú, rövid és non-formális tanulási alkalmak valószínűleg nem jelennek meg a statisztikában).

Idősoros adatokat vizsgálva azt láthatjuk, hogy az élethosszig tartó tanulásban való részvétel esetén magas részvételi arányt elérő országok (vagyis jellemzően az észak-európai országok) és az ELLI Index szerint is jól teljesítők (vagyis Dánia, Hollandia, Finnország és Svédország) a 2003 és 2013 közötti időszakot vizsgálva magasan az átlag felett teljesítenek. Az európai átlag (EU28) ebben az időszakban 10% körül mozgott, csak 2013-ban lépte át a 10%-os határt (10,5%), míg az ezen országok közül a legalacsonyabb részvételi arányt produkáló Hollandia is 15% felett teljesített. Az ELLI Index adatai szerint és a 2013-ra vonatkozó Eurostat által nyilvánosságra hozott adatok szerint is a legmagasabb részvételi arányt produkáló Dánia esetében megfigyelhető, hogy a kiemelkedő teljesítmény évekre visszanyúlik. A másik három ország esetében ez a tendencia szintén megfigyelhető.

3. ábra: Részvétel az élethosszig tartó tanulásban a 25-64 éves korosztályban, 2003-2013

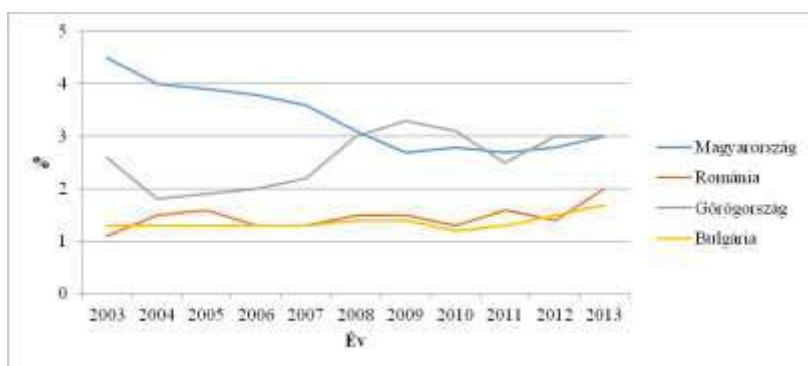

Forrás: Eurostat adatai alapján, saját szerkesztés.

Az állandóság és stabilitás a részvételi arányok esetében szintén igaz ezekre az országokra, mind a négy ország esetében aránylag stabilak az arányok, egyedül Svédország esetében figyelhető meg egy kisebbfajta visszaesés a 2006-os és a 2007-es évben, de ezen visszaesés után a svéd részvételi arány is újra megközelíti az azt megelőző időszak eredményeit. Finnország és Hollandia esetében a részvételi arány viszonylag azonos szinten marad a vizsgált időszak alatt, míg Dánia esetében emelkedésről beszélhetünk az adott időszakban. A 2003-as (már szintén elég magas) 24,2%-os arányhoz képest 2013-ra 31,4%-ra nő a felnőttek részvételi aránya az élethosszig tartó tanulásban.

4. ábra: Részvétel az élethosszig tartó tanulásban a 25 és a 64 év közötti korosztályban II., 2003–2013

Forrás: Eurostat adatai alapján, saját szerkesztés.

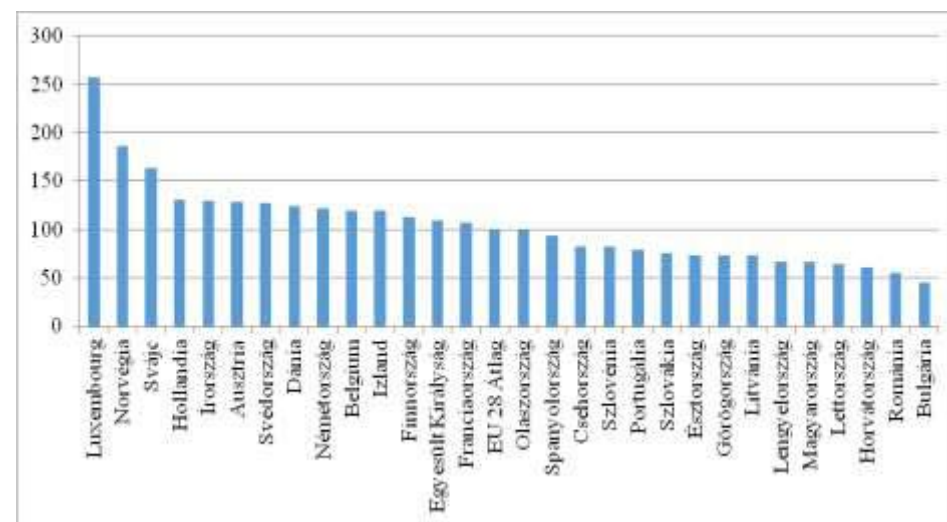
Az alacsony részvételi arányt mutató országok esetében az Eurostat adatai alapján azt láthatjuk, hogy az alacsony részvételi arány nem változik jelentősen hosszú évekre visszamenően sem. Sőt Görögország kivételével inkább a részvételi arányok stagnálása, Magyarország esetében pedig csökkenése figyelhető meg. A 2010-es években eddig egyik ország esetében sem lépte át a részvételi arány a 3%-ot. Ezekben az országokban évről évre nagy változások figyelhetők meg, valószínűsíthető, hogy az egy-egy évre jellemző nagyobb kiugrások hátterében, esetleg állami vagy uniós forrásokból finanszírozott, nagyobb tömegeket megmozgató képzési programok állhatnak (például, mint a Magyarországon 2014-ben lezajlott TÁMOP 2.1.2. „Tudásod a jövőd!” program).

3.2. A tanulási teljesítményt befolyásoló gazdasági tényezők

Egy ország gazdasági jellemzői is nagyban befolyásolhatják lakóinak az élethosszig tartó tanulásban való részvételét. Ilyen gazdasági tényezők esetében befolyásoló az egy főre jutó GDP nagysága. A gross domestic product, vagyis a

bruttó hazai termék termelési oldalról számítva egyenlő az ágazatok vagy szektorok által előállított, alapáron értékelt bruttó hozzáadott értékek (azaz a kibocsátás és a folyó termelőfelhasználás különbségeinek) és az ágazatokra vagy szektorokra fel nem osztható termékadók és támogatások egyenlegének összegével. (Központi Statisztikai Hivatal, 2014) Az egy főre jutó GDP nagyságát az ország lakosainak életszínvonalának elemzésére használják. Az életszínvonal pedig természetes hatással van az emberek tanulási alkalmakon való részvételére. Ha a lakosság nem megfelelő mértékben fizetőképese, az egyénileg finanszírozott tanulási alkalmakat kisebb mértékben veszi igénybe. Ez esetben maradnak a munkáltató által finanszírozott képzések, de természetesen az ország gazdasági helyzete a munkáltatók fizetőképességére is hatással van.

5. ábra: Egy főre jutó GDP vásárlóerő-standardban (PPS)⁵ kifejezve, 2013

Forrás: Eurostat adatai alapján, saját szerkesztés.

Ha az országok egy főre jutó GDP-jének nagyságát vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy itt is megfigyelhetők összefüggések a részvétel mértékével. A magas részvételi arányt produkáló országok esetében az egy főre jutó GDP az Európai Unió átlag fölött van. Bár az Európában legmagasabb egy főre jutó GDP-vel rendelkező országok (például Luxembourg és Svájc) általában nem teljesítenek

⁵Az EU-n belüli összehasonlításokhoz a bruttó hazai terméket vagy annak főbb összetevőit egy speciális pénzegységben, az ún. vásárlóerő-standardban fejezik ki, amit PPS-sel (angolul Purchasing Power Standard) rövidítenek. A PPS egy olyan fiktív valutaegység, melynek vásárlóereje ugyanakkora, mint átlagosan egy euróé az EU-ban.

kiemelkedően az élethosszig tartó tanulásban való részvételt vizsgáló felméréseken.

Azon országok, amelyek alacsony részvételi arányokat mutatnak, az egy főre jutó GDP esetében is a lista végén szerepelnek. Az alacsony részvételi arányt mutató országok esetében az egy főre jutó GDP nagyságában is megfigyelhető a lemaradás Európa fejlettebb országaihoz képest. A legalacsonyabb részvételi arányt mutató országok (Magyarország, Görögország, Szlovákia, Lengyelország, Horvátország, Románia és Bulgária) esetében az egy főre jutó GDP szintje alig haladja meg az uniós átlag felét, míg Bulgária esetében el sem éri. Az ország alacsony gazdasági teljesítménye több téren is kihatással lehet a tanulásban való részvétel szintjére. A lakosság alacsony életszínvonala a magánszemélyek és munkáltatók által finanszírozott tanulási alkalmakon való részvétel arányát befolyásolja, és valószínűsíthető, hogy ahol alacsony a gazdasági teljesítmény, ott a központilag támogatott tanulási programokra, illetve a tanulási-oktatási rendszer fejlesztésére is kevesebbet költenek.

Jelentős gazdasági mutató továbbá az oktatási kiadások az egy főre jutó GDP százalékában. Az oktatási rendszerekbe való befektetések elősegítik a gazdasági növekedést, a termelékenység növekedését, illetve a társadalmi fejlődést. Az oktatási kiadások GDP-hez viszonyított nagysága függ a különböző állami és a magánszereplők által az oktatásra költött kiadásoktól, de elsősorban az állami költségvetésből az oktatásra fordított kiadásokat mutatja. (OECD, 2013a) A kiadások szintjét természetesen befolyásolja például az ország tanköteles korú népességének nagysága, vagy a tanárok fizetése.

1. táblázat: Oktatási kiadások a GDP százalékában

Ország/Év	1995	2000	2005	2010
Dánia	6,2	6,6	7,4	8,0
Izland	n.a.	7,1	8,0	7,7
Norvégia	6,9	6,8	7,5	7,6
Belgium	n.a.	6,1	6,0	6,6
Finnország	6,3	5,6	6,0	6,5
Egyesült Királyság	5,2	4,9	5,9	6,5
Svédország	6,0	6,3	6,4	6,5

Írország	5,2	4,4	4,5	6,4
Franciaország	6,6	6,4	6,0	6,3
Hollandia	5,4	5,1	5,8	6,3
OECD átlag	5,4	5,4	5,8	6,3
Észtország	6,7	6,2	5,8	6,0
EU21 átlag	5,3	5,2	5,5	5,9
Szlovénia	n.a.	n.a.	6,0	5,9
Portugália	4,9	5,2	5,5	5,8
Lengyelország	5,2	5,6	5,9	5,8
Ausztria	6,1	5,5	5,5	5,8
Spanyolország	5,3	4,8	4,6	5,6
Svájc	5,2	5,4	5,9	5,6
Csehország	4,8	4,0	4,5	4,7
Olaszország	4,6	4,5	4,4	4,7
Szlovákia	4,6	4,1	4,4	4,6
Magyarország	4,8	4,4	5,1	4,6
Németország	5,1	4,9	5,0	n.a.
Görögország	2,7	3,6	4,3	n.a.
Luxembourg	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

Forrás: OECD, 2013a: 191

Az Education at a Glance 2013 kiadványban megtalálható 2010-es adatok alapján azt figyelhetjük meg, hogy az élethosszig tartó tanulásban magas részvételi arányt mutató országok a lista első felében találhatók. Dánia vezeti a listát, itt eléri a 8%-ot az oktatási kiadás a GDP arányában. Jellemzően az észak-európai országokat találhatjuk a lista elején, mint Izland, Norvégia, Finnország és Svédország, illetve nyugat-európai országokat, mint Belgium és az Egyesült Királyság. A közép-európai és a volt szocialista blokk országai és a részvétel

esetében a lista második felében található országok (Magyarország, Lengyelország, Szlovákia), valamint a mediterrán országok (Spanyolország, Portugália, Olaszország) az OECD és az EU21 átlag alatt teljesítenek. A részvétel terén alacsony teljesítő országok közül Magyarország a lista egyik utolsó helyén található, míg Görögország esetében csak 2005-ből származó adat áll rendelkezésre (ami bőven az akkori OECD átlag alatt van), míg Románia sajnos nem szerepel.

Általánosságban elmondható, hogy a magasabb egy főre jutó GDP-vel rendelkező országokban az oktatásra költött kiadások is magasak, míg az alacsony GDP-vel rendelkező országoknál az oktatási kiadások is alacsonyabbak, így ezekben az országokban a lemaradás hatványozottan érződik, az alacsony szinten lévő forrásokból kis arányban fordítanak az oktatási-tanulási rendszer fejlesztésére és működtetésére.

3.3. A tanulási tevékenységet befolyásoló nem gazdasági tényezők

Vannak egyéb, nem gazdasági mutatók és körülmények, melyek szintén nagyban befolyásolják a felnőtt lakosság tanulással kapcsolatos beállítottságát és az élethosszig tartó tanuláshoz kapcsolódó tanulási tevékenységekben való részvételt.

Az egyik olyan tényező, mely nagymértékben befolyásolhatja a felnőtt lakosság részvételét a tanulási tevékenységekben, a végzettségi szint. A felnőttek élethosszig tartó tanulásban való részvételére vonatkozó statisztikák azt mutatják, hogy a magasabb végzettséggel rendelkező felnőttek motiváltabbak a tanulási tevékenységek irányában, nagyobb rendszerességgel vesznek részt továbbképzéseken vagy nem-munkaerőpiaci képzéseken is. Az Eurostat adatai szerint az Európai Unió átlag 2013-ban a 25 és 64 év közötti korosztályban az élethosszig tartó tanulásban való részvételt tekintve az ISCED⁶ 0 és 2 szintű végzettséggel rendelkezők esetében 4,4%, az ISCED 3 és 4 szintű végzettséggel rendelkezők esetében 8,7%, az ISCED 5 és 6 szintű végzettséggel rendelkezők esetében pedig 18,6%. Ez a tendencia a tagállamok adatait vizsgálva is megfigyelhető.

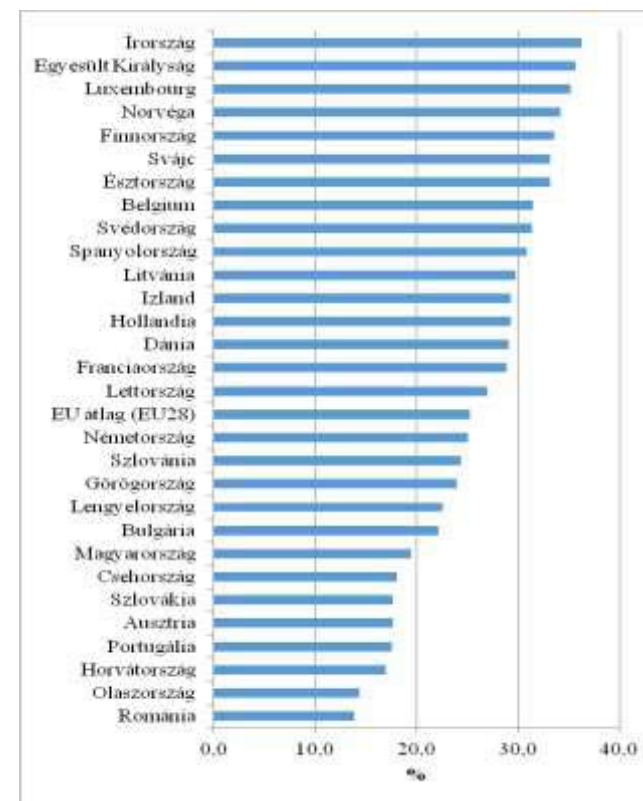
Amennyiben megvizsgáljuk a 16 és 64 év közötti lakosságon belül azok arányát, akik ISCED 5 és ISCED 6 szintű, vagyis felsőfokú végzettséggel rendel-

⁶Az ISCED (International Standard Classification of Education), vagyis az oktatás egységes osztályozási rendszere az oktatási programokra vonatkozó egységes nemzetközi osztályozás, mely az oktatási rendszerek nemzetközi összehasonlíthatóságát hivatott megkönnyíteni. A rendszer az oktatási és képzési rendszert 7 szintre osztja: 0. szint: iskola előtti (óvodai) oktatás; 1. szint: alapfokú oktatás első szintje; 2. szint: alapfokú oktatás második szintje; 3. szint: középfokú oktatás; 4. szint: nem felsőoktatás jellegű, poszt-szekunder oktatás; 5. szint: a felsőoktatás első szintje, mely közvetlenül nem vezet tudományos minősítés megszerzéséhez; 6. szint: a felsőoktatás második szintje, mely közvetlenül tudományos fokozat megszerzéséhez vezet.

keznek, azt láthatjuk, hogy a magas részvételi aránnyal rendelkező országok itt is a lista első felében találhatók. A magasabb végzettséggel rendelkező munkavállalók magas aránya több gazdasági és társadalmi előnnyel is jár, nem véletlenül szerepel a felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányának növelése az Oktatás és képzés 2020 munkaprogram kiemelt céljai között is.

Az Európai Unió átlaga ezen a téren 25,3%. E fölött a szint fölött teljesítenek az észak-európai országok és a nyugat-európai országok nagy része. Az átlag alatt „szokásos” módon a közép-európai és a dél-európai országok teljesítenek. Érdekes módon a német nyelvű területek, vagyis Németország és Ausztria, amely országok az élethosszig tartó tanulásban való részvétel tekintetében a középmezőnyhöz tartoznak, ebben a tekintetben az átlag alatt teljesítenek. Németország esetében ez az átlagtól való eltérés nem jelentős (mindössze 0,2%), Ausztria esetében azonban már bőven az uniós átlag alatti teljesítményről beszélhetünk.

6. ábra: Azon 16 és 64 év közöttiek aránya akik ISCED 5 vagy ISCED 6 szintű végzettséggel rendelkeznek

Forrás: Eurostat adatai alapján, saját szerkesztés.

Érdekes továbbá Spanyolország helyzete, amely ország a részvételi arányokat tekintve nem teljesít kiemelkedően, inkább a középmezőnyhöz tartozik (az Eurostat adatai alapján 2013-ban az élethosszig tartó tanulásban a 25 és 64 év közötti lakosság részvételi aránya 11,1% volt, ami épphogy, de az uniós átlag fölött van), addig a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya tekintetében magasan felülmúlja az uniós átlagot, és a lista első felében található.

A listát vezető Írország és Egyesült Királyság szintén nem teljesítenek kiemelkedően a felnőttkori tanulásban való részvétel tekintetében, bár az Egyesült Királyság a felnőttkori tanulási tevékenységekben hagyományosan jól teljesítő országok közé tartozik, Írország viszont jóval az uniós átlag körül teljesít (az Eurostat adatai alapján a 2013-as részvételi arány a felnőttkori tanulásban 7,3%).

A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya esetében a lista alján szereplő országok a volt szocialista blokk országai, valamint a mediterrán országok (Olaszország és Portugália), melyek az élethosszig tartó tanulásban való részvétel esetében is alacsony részvételi arányt mutatnak.

Bár a részvételi arányok és a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya hasonlóságokat mutat, konkrét összefüggés nem mutatható ki. Természetesen a tanulási alkalmakon való részvételt a végzettségi szinten kívül az oktatási-képzési rendszerek felépítése és a tanulási lehetőségekhez való hozzáférés, a különböző jogi szabályozások és a lakosság és a munkaadók fizetőképessége is befolyásolja.

3.4. Az európai országok által mutatott teljesítménye a lakosság kompetenciaszintjét vizsgáló felméréseken

Az iskolarendszeren kívül végzett tanulásnak alapvetően befolyásoló tényezője a tanulóhoz elengedhetetlen alapkompenciák megléte és azok magas szintje. A lakosság tanulókkal kapcsolatos kompetenciái szintjének vizsgálatához két nemzetközi felmérés kapcsolódik, mindkettő az OECD koordinálása alatt folyik. A PISA (Programme for International Student Assessment – Nemzetközi Tanulói Teljesítménymérés Program) felmérés a 15 éves tanulók alkalmazásképes tudását, a szövegértési, matematikai és természettudományos kompetenciáit méri. Ezek a kompetenciák elengedhetetlenek a modern, tudásalapú társadalomban és munkaerőpiacon való sikeres boldoguláshoz, illetve az élethosszig tartó tanulásban való részvétel sikerességének szempontjából is létfontosságúak, főképp a szövegértés rendelkezik kiemelkedő szereppel.

2. táblázat: A PISA 2012 eredményei

	Matematika	Olvasás	Természettudomány
Ország (rész)	Átlagpontoszám PISA 2012	Átlagpontoszám PISA 2012	Átlagpontoszám PISA 2012
OECD Átlag	494	496	501
Finnország	519	524	545
Észtország	521	516	541
Liechtenstein	535	516	525
Lengyelország	518	518	526
Hollandia	523	511	522
Svájc	531	509	515
Németország	514	508	524
Írország	501	523	522
Belgium	515	509	505
UK	494	499	514
Ausztria	506	490	506
Csehország	499	493	508
Franciaország	495	505	499
Szlovénia	501	481	514
Dánia	500	496	498
Norvégia	489	504	495
Lettország	491	489	502
Luxembourg	490	488	491
Olaszország	485	490	494
Spanyolország	484	488	496

Portugália	487	488	489
Magyarország	477	488	494
Izland	493	483	478
Litvánia	479	477	496
Horvátország	471	485	491
Svédország	478	483	485
Szlovákia	482	463	471
Görögország	453	477	467
Szerbia	449	446	445
Románia	445	438	439
Bulgária	439	436	446
Montenegró	410	422	410
Albánia	394	394	397

Forrás: *OECD*, 2013c, saját fordítás.

Az országok átlageredményeiként szereplő pontszámok egy tanulói minta eredményén alapuló becslés adatai, melyekhez bizonyos fokú bizonytalanság kapcsolódik, éppen ezért az országok nem rendezhetők egyértelműen rangsorba. (Balázsi et al. 2013)

A PISA 2012 felmérés eredményeit tekintve az észak-európai országok jól teljesítenek, de előnyük nem mondható kiemelkedőnek. Finnország és Hollandia a lista elején található, és mind a három területen felülmúlja az OECD országok átlagát. Dánia a lista első felében található, de csak a matematikai kompetencia terén múlja felül az OECD átlagot, szövegértés esetében éppen az átlagpontszámot éri el, míg természettudományos kompetenciák esetében az átlag alatt teljesít. Svédország pedig kifejezetten hátul található a PISA 2012 eredményeit összesítő listán, mind a három kompetencia esetében bőven az átlag alatt teljesít.

A mind a három kompetenciaterületen az OECD országok átlaga fölött teljesítő országok, vagyis Finnország, Észtország, Liechtenstein, Lengyelország, Hollandia, Svájc, Németország, Írország, Belgium és az Egyesült Királyság, a többi vizsgált felmérés és mutató esetében (Finnország és Hollandia kivételével) általában a középmezőnyben szerepelnek. Az ELLI Index esetében ezek az

országok nagyrészt az átlag fölött teljesítők csoportjába tartoznak, kivéve Lengyelországot, amely éppen csak megelőzi a sereghajtó csoportot. Az élethosszig tartó tanulásban való részvételre vonatkozó Eurostat statisztika alapján felállított listán is inkább a középmezőnyben találhatók.

A gazdasági mutatók esetében az oktatásba való befektetések terén az átlag körül vagy az alatt teljesítenek. Ezen adat alapján arra lehet következtetni, hogy ezekben az országokban hatékonyan működik az alap- és középfokú oktatás, ugyanis a nem túl magas befektetések ellenére a 15 éves tanulók kifejezetten magas kompetenciaszinttel rendelkeznek.

A PISA esetében és a hozzá hasonló nemzetközi felmérések esetében az egyes országok teljesítményének összehasonlítása természetesen komplex és bonyolult feladat. A PISA esetében ez azt jelenti, hogy a tanulók különböznek egymástól képességeikben, hozzáállásukban és szociális háttérükben, mely tényezők mind hatással vannak teljesítményükre. A különböző oktatási rendszerek összehasonlítását nehezíti, hogy a tesztek különböző nyelveken kerülnek a tanulók elé, illetve az országok szociális, gazdasági és kulturális háttere gyakran nagyon különbözik egymástól. A tanuló iskolai teljesítményére nagy hatást gyakorol családja anyagi helyzete, ez a hatás azonban a különböző országokban eltér egymástól. Ezen kívül az ország gazdasági helyzete is nagyban befolyásolja a teljesítményeket, van, ahol a magasabb nemzeti jövedelem miatt többet költhetnek az oktatásra, míg ugyanezt az alacsonyabb nemzeti jövedelemmel rendelkező országok nem tehetik meg. Éppen ezért a teljesítmények értékelésekor, szem előtt kell tartani az adott ország gazdasági helyzetét és az oktatásra fordított összegek nagyságát is. (Balázsi et al. 2013)

A felnőtt lakosság kompetenciáinak felmérését végzi a szintén az OECD által kezdeményezett The Survey of Adult Skills, vagyis a Felnőttek Képesség- és Kompetenciafelmérése, mely 33 ország részvételével zajlik a PIAAC (Programme for the International Assessment of Adult Competencies – Felnőttek Kompetenciáinak Nemzetközi Felmérése Program) részeként. A felmérés elsődleges célja azon kognitív és munkához szükséges kompetenciák felmérése, melyek elengedhetetlenek az egyén számára a társadalmi életben való aktív részvételhez és a gazdaság fejlődéséhez. Ezen kompetenciák a szövegértés, a matematikai képességek és a fejlett technológiai környezetben való problémamegoldás képessége. Ezen készségek a 21. században a felnőttek szempontjából a különböző munkahelyi és társadalmi helyzetekben a leginkább relevánsak, szükségesek a teljes munkaerő-piaci integrációhoz, valamint a továbbképzésekben való részvételhez, a művelődéshez és a teljes értékű társadalmi és polgári létehez.

3. táblázat: A The Survey of Adult Skills eredményei

Országok	Szövegértés (átlagpontszám, zárójelben a pontszámhoz tartozó készségszint)	Matematikai készségek (átlagpontszám, zárójelben a pontszámhoz tartozó készségszint)	Problémamegoldás fejlett technológiai környezetben (2. vagy 3. szintet elérők aránya, %)
OECD			
Országok			
Átlag	272 (2.)	268 (2.)	34
Hollandia	284 (3.)	280 (3.)	42
Finnország	287 (3.)	282 (3.)	42
Svédország	279 (3.)	279 (3.)	44
Norvégia	278 (3.)	278 (3.)	41
Flandria (Belgium)	275 (2.)	280 (3.)	35
Csehország	274 (2.)	275 (3.)	33
Dánia	270 (2.)	278 (3.)	39
Észtország	275 (2.)	273 (2.)	28
Szlovákia	273 (2.)	275 (3.)	26
Ausztria	269 (2.)	275 (2.)	32
Anglia/Észak-Írország (UK)	272 (2.)	261 (2.)	35
Németország	269 (2.)	271 (2.)	36
Lengyelország	266 (2.)	259 (2.)	19
Franciaország	262 (2.)	254 (2.)	n.a.
Írország	266 (2.)	255 (2.)	25
Olaszország	250 (2.)	247 (2.)	n.a.
Spanyolország	251 (2.)	245 (2.)	n.a.

Forrás: OECD, 2013b, 97. oldal, saját fordítás.

Amennyiben a The Survey of Adult Skills felmérésben résztvevő európai országok eredményeit vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy ezen eredmények nagyban hasonlóságot mutatnak az élethosszig tartó tanulásban való részvétel arányait

mutató rangsorokkal. Azokban az országokban, ahol kifejezetten magas a felnőttkori tanulásban való részvétel aránya, a felnőttek átlagon felüli kompetenciaszinttel rendelkeznek. A négy észak-európai országon kívül jól szerepel még Belgium (annak is a Flamand része, mivel csak ez az országrész vett részt a felmérésben), amely a problémamegoldás kompetenciaterületén kívül (melyben ugyanannyi pontot ért el, mint az OECD országok átlaga) az átlag fölött teljesít. A középmezőnyben található meg Csehország, Dánia, Észtország és Szlovákia, mely országok az átlag körül teljesítenek az összes kompetenciaterület esetében.

A felmérés által vizsgált kompetenciák, többek között közvetlenül befolyásolják az egyének aktív munkaerő-piaci részvételének esélyét. A megfelelő kompetenciák megléte és azok megfelelő szintje nagyban hozzájárul az egyének megfelelő életszínvonalához, illetve az ország gazdasági helyzetének fejlődéséhez. A megfelelő kompetenciák nélküli személyek a társadalomban marginális helyzetbe kerülnek, nemzeti szinten pedig a technikai fejlődés nem alakul gazdasági fejlődéssé, és az országok versenyképessége alacsony szinten marad a globalizálódó világpiacra. (OECD, 2013b) A magasabb készségszinteknek a gazdasági előnyökön kívül számos egyéb pozitív hatása is van az egyén életére, mint például a magasabb szintű egészségtudatosság, a magasabb szintű önrányítás és önbizalom.

4. Összegzés

A vizsgált felmérések és adatbázisok adatai alapján a vezető és a sereghajtó csoportba jellemzően ugyanazok az országok tartoznak. A listák első felében az észak-európai országokat találjuk (Dánia, Finnország, Hollandia, Svédország), míg a listák végén általában a közép- és kelet-európai, poszt-szocialista országok (Bulgária, Magyarország, Románia, valamint Görögország) találhatók. A magas teljesítményt nyújtó országok esetében elmondható, hogy a magas teljesítmény több évre visszamenően jelen van, az élethosszig tartó tanulásban való részvétel aránya pedig növekszik.

A gazdasági mutatók, vagyis az országok egy főre jutó GDP-jét és az oktatásra fordított kiadások mértékét a GDP százalékában vizsgálva megállapítható, hogy a magas részvételi arányokat produkáló országok esetében az egy főre jutó GDP az európai átlag fölött van, és a magas részvételi aránnyal és magas gazdasági teljesítménnyel rendelkező országok a GDP magasabb százalékát fordítják az oktatási rendszerek fenntartására és fejlesztésére.

A nem gazdasági mutatók esetében az élethosszig tartó tanulásban való részvétel és az ország felnőtt lakosságának iskolázottsági szintje közötti szoros összefüggés nem mutatható ki, viszont azokban az országokban, amelyekben a felnőttek nagy része vesz részt az élethosszig tartó tanulásban, a felnőttek kompetenciaszintje átlag fölötti.

Forrás- és irodalomjegyzék

- Balázs Ildikó–Ostorics László–Szalay Balázs–Szepesti Ildikó–Vadász Csaba 2013. *PISA 2012 Összefoglaló jelentés*. Oktatási Hivatal, Budapest.
- Bunčák Ján–Štrbáková Zuzana–Mesárošová Adriana–Pathóová Ildikó–Štěpánková Júlia–Sklenářová Iveta Árva–Kuraj Jozef–Faško Tomáš 2013. *Országjelentés: PIAAC Szlovákia, 2013. Felnőttek képesség- és készségmérése*. Národný ústav celoživotného vzdelávania. Bratislava.
- Eurostat 2014a. *Overview*. Elérhető az interneten: <http://ec.europa.eu/eurostat/about/overview>, 2015. 01. 05.
- Eurostat 2014b. *What we do*. Elérhető az interneten: <http://ec.europa.eu/eurostat/about/overview/what-we-do>, 2015. 01. 05.
- Hoskins, Bryony–Catwright, Fernando–Schoof, Ulrich 2010. *The ELLI Index Europe 2010*. Bertelsmann Stiftung, Gütersloh.
- Kozma Tamás–Teperics Károly–Erdei Gábor–Tözsér Zoltán 2011. A társadalmi tanulás mérése. In: *Magyar Pedagógia*, 111/3: 189–206.
- Központi Statisztikai Hivatal 2014. *Általános gazdasági mutatók*. Elérhető az interneten: <http://www.ksh.hu/docs/hun/modsz/modsz31.html>, 2015. 01. 05.
- OECD 2011. *OECD Indicators of Education Systems*. OECD Publishing. Elérhető az interneten: <http://www.oecd.org/education/skills-beyond-school/49338320.pdf>, 2015. 01. 02.
- OECD 2013a. *Education at a Glance 2013: OECD Indicators*. OECD Publishing.
- OECD 2013b. *OECD Skills Outlook 2013: First result from the Survey of Adult Skills*. OECD Publishing. Elérhető az interneten: [http://www.oecd.org/site/piaac/Skills%20volume%201%20\(eng\)full%20v12-eBook%20\(04%2011%202013\).pdf](http://www.oecd.org/site/piaac/Skills%20volume%201%20(eng)full%20v12-eBook%20(04%2011%202013).pdf), 2014. 11. 29.
- OECD 2013c. *PISA Snapshot of performance in mathematics, reading and science*. OECD Publishing. Elérhető az interneten: <http://www.oecd.org/pisa/keyfindings/PISA-2012-results-snapshot-Volume-I-ENG.pdf>, 2015. 01. 05.
- Oktatási Hivatal 2013. *PISA 2012 tájékoztató – Jellemzők és eredmények*. Oktatási Hivatal, Budapest.

Bene Viktória

Kísérlet a médiahatás vizsgálatára középiskolások körében

1. Bevezető

A legfrissebb statisztikai felmérések (Kutatópont-jelentés 2012, EU Kids Online jelentés 2011, Központi Statisztikai Hivatal jelentése 2012) szerint a fiatalok médiahasználati szokása növekvő tendenciát mutat, ami által még inkább kiszolgáltatottak a tömegművelés hatásainak. Tapasztalataim szerint a médiamanipuláció veszélyeinek leginkább a középiskolás korosztály van kitéve a tartalmak szinte korlátlan és nem válogatott hozzáférhetősége miatt. Ezen kívül ez a korosztály az, amely különféle médiumokon keresztül éli az életét (pl. Facebook, Twitter stb.).

A pilot-kutatásom során egy médiahatás vizsgálat elvégzésére tettem kísérletet, aminek a célja, hogy elemezzem, a fiatalokra milyen hatást gyakorol a média. A pilot-kutatásom két részből áll. Az első részében azt fogom vizsgálni, hogy milyen értékeket, esetleges értékkülönbségeket érzékelnek a fiatalok. A pilot-kutatás második része alternatív megoldási módot kínál arra az esetre, ha negatívan állnak a középiskolás diákok egy adott társadalmi csoporthoz. Ez a pilot-kutatás egyik szűkebb területe, ugyanis itt most a romákkal szembeni előítéletet vizsgáltuk és azt, hogy ezen esetleg a média hogyan tud változtatni olyan kisfilmekkel, amelyek a romákat pozitív szerepben ábrázolják. Pilot-kutatásom középpontjában mind a két esetben a „Z” generáció áll, azaz a netgeneráció, akik 1995-ben vagy utána születtek. (Tari 2011) Habár a „Z” generáció egy vitatott kategória, de a vizsgálat módszertanának megfelelő, hogy a generációs különbségeket az eszközhasználat különbségeivel jelezzem.

Az empirikus adatfelvételt kérdőívvel, félig strukturált és fókuszcsoporthozos interjúkkal bonyolítottam le a válaszadók véleményének és adott esetben véleményváltozásának jobb megismerése érdekében. A pilot-kutatásról fontosnak tartom elmondani mind a két részre vonatkozóan, hogy a kis minta és a kutatás jellegéből adódóan a pilot-kutatás statisztikai általánosításra nem alkalmas, pusztán a megkérdezettek véleményére vagyok kíváncsi, ami egy nagyobb kutatásra adhat alapot a jövőben.

A terjedelmi korlátok miatt a tanulmányban a pilot-kutatás interjú adatfelvételeinek az eredményeit fogom bővebben részletezni.

2. Értékek és média: a pilot-kutatás interjú adatfelvételének az eredményei

A fiatalok felnőttkori személyiségét, karakterét, értékét és világméretét alapvetően három nagy szocializációs forrás befolyásolja. A család és a közvetlen ismertségi kör, az iskola és a tömegkommunikáció médiumain keresztül megismerhető társadalmi tapasztalat, tudás és értékrendszer. Az ismeretek nagy részét nem a személyes tapasztalat útján szerezzük, hanem a mediatisztált kommunikáció csatornáin. (László 2010) Abból a célból, hogy felmérjem, a középiskolás diákokra hogyan hat a média és a benne látottak hogyan helyezkednek el az értékrendjükben, 18 középiskolás diákkal készítettem félig strukturált interjút. Ahogy a korábbiakban már felvázoltam, a fő kérdésünk az volt, hogy a médiában látnak-e a fiatalok tőlük eltérő embereket, és ezeket a külső eltéréseket és viselkedésmintákat vajon a fiatalok értékkülönbségnek látják-e? A pilot-kutatásban 9-12 osztályig vettek részt diákok. A megkérdezettek válaszai többnyire a középiskolában tanuló lányok véleményét fogják közvetíteni, mivel leginkább olyan iskolákban/osztályokban vehettem fel az interjúkat, ahol a lányok száma felülreprezentált. A megkérdezettek fele megyeszékhelyen vagy nagyvárosban él. A válaszadók több mint felének valamelyik szülője felsőfokú végzettséggel rendelkezik. A válaszadók több mint fele jó körülmények között él. Az interjúkat két kutatási dimenzió mentén elemzem, amelyek a következők:

- 1) médiafogyasztási szokások,
- 2) médiareprezentáció és értékek.

2.1. Médiafogyasztási szokások

A megkérdezett fiatalok médiafogyasztását tekintve a fiatalok tévézésre fordított ideje naponta 1-4 óráig terjed, a válaszadók között olyanok is voltak, akik elmondták, hogy időhiány miatt csak hetente 2-4 órát néznek műsorokat. Jellemző volt a válaszok alapján, hogy a hagyományos tévékészüléket kezdik felváltani a digitális eszközök a fiatalok körében. A fiatalok elmondása alapján ma már inkább a tableten, Ipad-en és okostelefonokon néznek műsorokat. A filmeket, TV műsorokat interneten követik figyelemmel, vagy a számítógépükre töltik le. Az elmondásuk alapján ezeken a felületeken napi 3-4 órát is eltöltenek. A megkérdezettek leginkább a filmeket, ismeretterjesztő sorozatokat, főzőműsorokat preferálják. Az elmondások nagy része alapján az informálódásra a hírportálokat, a híradót és a közösségi portálokon lévő megosztásokat használják. A megkérdezettek műsorválasztását leginkább az idejük és a kedvük függvénye befolyásolja. Többek között még ebben szerepet játszik a történet tartalma, a barátok véleménye az adott műsorról, a blogokon olvasott filmkritikák, a filmek és a sorozatok borítója és trailere. Mindezekon túl egy személy említette, hogy az IMDB-s szavazatok is nagyban befolyásolják a műsorválasztásukat. Egy

személy említette, hogy a médiában fontosak a figyelemfelkeltő címek és képek. A hírportálokkal kapcsolatosan az adott médium függetlenségét és elfogulatlan tájékoztatási módját tartják fontosnak.

2.2. Médiareprezentáció és értékek

A megkérdezettek válaszai alapján arra a kérdésre, hogy milyen tőlünk eltérő kultúrájú, vallású embereket néznek, vagy látnak a médiában, többféle kategóriát lehet kialakítani.

A megkérdezettek egy része az **angol-amerikai kultúrát** szokta látni mint tőlünk eltérő kulturális sajátosságokat a médiában. Leginkább ezt a fajta kultúrát sorozatokban és valóságshow-ban látják. A megkérdezettek nem tartják minden esetben reálisnak az angol-amerikai emberek médiareprezentációját. Megemlíttette egy megkérdezett az afroamerikai embereket és az őket érintő sztereotípiákat. Elmondása szerint a sorozatok hajlamosak az afroamerikaiakhoz csak a rapper és a laza szerepet társítani.

Az angol-amerikai kultúrában lévő értékek két megkérdezett számára ez a fajta kultúra idegen, szokatlan. Ezt tiszteletben tartják, viszont nem veszik át. Az értékkülönbséget a tájékozottságban, a hazafiasság megjelenítésében és a beszédmódban látják leginkább:

„Nem választanám ezt az életmódot, sokszor inkább rossz példa.”

Egy másik megkérdezett, aki a kórház sorozatokat (pl. Grace Klinika) preferálja, úgy látja, hogy az amerikai sorozatok leginkább követendő példát próbálnak bemutatni. A fő értékek a megkérdezettek meglátása szerint a segítőkészség, nem az értékben, hanem az életvitelben látják leginkább az eltérést.

A megkérdezettek ezen csoportja László Miklós (2010) kategóriái alapján legfontosabb életcélként a teljesítményben gazdag, sikeres életet tartják leginkább szem előtt, ugyanis válaszaikban pozitívnak gondolják azokat az embereket, akik azért dolgoznak és tanulnak, hogy jobb legyen nekik, míg azok, akik nem tesznek meg mindent azért, hogy a legjobbat nyújtsák, azokhoz inkább negatív konnotáció társul. Az értékkülönbségeket leginkább ebben látják az emberek között.

A második ilyen kategória a **keleti kultúra** kategóriája volt. Erre alkategóriákként az iszlám államot, az indiai, a koreai, a japán és a kínai kultúrát hozták fel példaként. Az iszlám és a koreai államnál leginkább az emberi jogokért való harcot emelték ki a megkérdezettek a médiareprezentáció kérdéskörénél. Akik a jogaikért harcolnak, azokat a megkérdezettek szerint inkább pozitívan mutatja be a média. Az Észak-koreai helyzettel kapcsolatban az egyik válaszoló leginkább a fotóknak hisz, véleménye szerint ezek valóságok. Viszont erre az állításra könnyedén rácafolhatunk, ugyanis a fotókat is áthatja a szub-

jektivitás a készítő részéről, ezen kívül számos számítógépes program létezik, amivel manipulálni lehet a fényképeket. Ezt a manipulációs ténytet az ábrázolásmódokkal kapcsolatban az ókori egyiptomiak is jól példázzák¹. (Kenyeres 2014)

Az emberek lehetséges életmódjával kapcsolatban megkülönböztetnek olyanokat, akik félelemben élnek és olyanokat, akik mindent elhisznek. Az érték-képviselétről a következő vélemény hangzott el:

„Attól függ, hogy melyik népcsoportról beszélünk. Nem tud az ember teljességgel együtt érezni azokkal, akik egy másik kultúrában nőttek fel, mert ők teljesen más kialakult értékrenddel gondolkodnak. Tehát biztos vannak koreaiak is, akiknek normális, hogy ott van egy rádió a lakásukban, és valamit nem lehet kikapcsolni, csak lehalkítani, és biztos vannak, akik ki vannak békülve ezzel.”

A megkérdezett nem tartja ezeket az embereket másoknak, ugyanis szerinte:

„Minden ember rendelkezik tehetségekkel, mindenkinek vannak különféle képességei. Mindenkinek meg kell adni azokat az egyenlő esélyeket, amiket meg tudunk adni.”

A következő kategória, amit felállíthatunk a megkérdezettek válaszai alapján, az indiai kultúra. Az indiai kultúráról leginkább a hagyományok tisztelete, a természet tisztelete, a vallás és a közösség fontossága, a szegénység, a hinduizmus, a buddhizmus és az indiai nők elnyomása jutott leginkább a megkérdezettek eszébe. Az ismeretterjesztő filmeket az egyik megkérdezett szerint nem befolyásolják a készítők. Viszont úgy gondolom, hogy fontos megjegyezni, hogy a dokumentumfilm sem a valóság teljes mása, hanem a valóság sajátos filmes eszközökkel történő értelmezése. (Hartai 2013) A megkérdezettek nagy része egyetért a médiareprezentáció ezen formájával. Egy megkérdezett mondta, hogy csak részben ért egyet, ugyanis nem gondolja azt, hogy a származása miatt bárki is különb lenne. Az európai embereket és a más bőrszínűekkel való bánásmódot hozta fel példának, itt leginkább a munkahelyi diszkriminációt emelte ki ezzel kapcsolatban.

Értékkülönbségként két megkérdezett a természethez való viszonyt emelte ki, szerintük nem korszerűsítene, amit problémaként interpretál az egyik, míg a másik ezt csupán érdekesnek tartja. Az indiai értékeként a továbbiakban leginkább a meséket, az önzetlenséget hozták fel.

„Hát önzetlenek, szeretetteljesek, adakozók, szóval tényleg, hogy van egy kicsi, egy fél szelet kenyérük, még azon is megosz-

¹A valóságban a kadesi csatában egyik fél sem tudott döntő győzelmet aratni, viszont az ókori egyiptomi feliratok és ábrázolásmódok ezt a csatát világraszóló diadalként hirdetik. (Kenyeres 2014)

toznak, hogy mindenkinek egyenlően jusson, de amúgy boldognak is tűnnek, ahhoz képest, hogy milyen a hátterük, nagyon boldogak, csak jót tudok mondani.”

Mind a hárman látnak eltérést a saját kultúrájuktól. Két megkérdezett ezt a szocializációra vezeti vissza, egy megkérdezett pedig a személyes értékrendjéhez:

„Hát például én nem vagyok olyan önzetlen, mint ők, szóval én elég önzőnek tartom magam, meg ők nem foglalkoznak ezzel, az ilyen kis apró dologgal, hogy szalagtűző-tánc mi lesz, jó, náluk nincs is ilyen, de nem is foglalkoznának vele, és ilyen apró dolgokon is fel tudom húzni magam elég könnyen, meg ők nagyon kiegyensúlyozottak, én meg egy kicsit görcsösebb vagyok.”

Itt a fiatalok főbb értékeit az elmondásaik alapján leginkább a logikus gondolkodást és a szeretetteljességet tartják fontosnak mint főbb értékeket, emberi tulajdonságokat. (László 2010)

Az utolsó kategória, amit a keleti kultúrák között kialakíthatunk, az a japán és a kínai kultúra. A médiareprezentáció kapcsán a japánokról és a kínaiakról a megkérdezetteknek leginkább az udvarias és a közvetlen viselkedésmód jut eszükbe, illetve az életmódjukat tekintve ezt kiegészítették az egészséges táplálkozással, a tisztelet fontosságával és a küzdőszellemmel.

Az egyik megkérdezett teljesen tud ezekkel az értékekkel azonosulni, míg a másik csak részben.

„Hát egy csomó mindent, amit nem tudnék megnevezni, észreveszek rajtuk, amit például magamon nem.”

A megkérdezett fiatalok számára a legfőbb érték, amivel azonosulni tudnak, az igazságosság (László 2010) és a család fontossága.

Egy megkérdezett alapján lehet a **vallás** kategóriáját felvázolni. Egy tematikus csatornán lévő vallási műsorokat szokta a megkérdezett nézni. Úgy gondolja, hogy a vallási műsorok médiareprezentációja nem mindig állja meg a helyét, ugyanis a vallási vezetőket a média minden esetben pozitívan próbálja bemutatni, holott a döntéseik nem minden esetben pozitívan hatnak az emberekre. A megkérdezett szerint az egyház célja leginkább abban áll, hogy az eszméiket minél több emberhez eljuttathassák. Az értékeik a vallással megegyezők, hiszen a megkérdezett is egy egyházhoz tartozik.

A következő kategória az **afrikai törzsek** kategóriája. A törzsekről, amelyeket az ismeretterjesztő műsorokban mutatnak be, a megkérdezetteknek leginkább a szegénység és a nyomor jut az eszükbe. Az értékeik között megjelenik a segítő-készség, és az önzetlenség:

„Szerintem sokkal több értéket képviselnek, mint erre felé az emberek, és szerintem sokkal inkább emberibbek, mint mi, vagy hogy mondjam, tehát... nem tudom, hogy ez így érthető-e, tehát nekik nem

olyan könnyű, mint nekünk, és emiatt nekik sokkal másabb az értékrendjük, és szerintem jobb, vagy hogy mondjam. Ők egymással nem viselkednek olyan kegyetlenül, és sokkal megértőbbek, elfogadóbbak velünk, mint szerintem mi velük szemben, és sokkal segítőkészebbek egymással, hát igen, én úgy gondolom.”

A másik, ami megjelenik, a tudatlanság kategóriája, miszerint az elmara-
dottabb környékeken élő törzsek nincsenek annak a tudatában, hogy mi történik
velük, amikor veszi őket a kamera. Értékkülönbségként egyedül a vallás jelenik
meg a megkérdezettek körében.

Az utolsó kategória a **kisebbségek** kategóriája. Itt lényegében megjelennek a
menekültek, a roma származásúak, a homoszexuálisok. Két megkérdezett el-
mondása alapján a médiareprezentáció függ attól is, hogy milyen médiumon
követjük nyomon az eseményeket, ők a tudatos médiafogyasztók kategóriájába
tartoznak, ugyanis megszürik maguknak, hogy milyen médiumokat követnek
nyomon. Nem beszéltek egy konkrét rasszról, hanem általánosságban hozták
szóba a kisebbségeket. Az egyik megkérdezett a kisebbségekkel kapcsolatban
elismeri, hogy érik őket atrocitások, problémák, de úgy gondolja, hogy elég
intelligensek ahhoz, hogy ezt már leküzdjék. A tudatos médiafogyasztók kate-
góriába tartozók nem látnak értékkülönbséget a más származású emberek és
saját maguk között, ha van is eltérés, azokat egyöntetűen elfogadják:

„Elfogadom, mert különbözőek vagyunk, ettől szép a dolog.”

A következőkben a romákkal, a menekültekkel és a homoszexuálisokkal kap-
csolatos nézeteket fogom röviden bemutatni. A romákat az egyik megkérdezett-
tek szerint sztereotip módon mutatják be, főleg a híradóban és a bulvármű-
sorokban. A megkérdezettek nagyrészt egyetértenek ezzel az ábrázolásmóddal.

*„Nem utálnánk annyira a cigányokat, a magyarok nem utálnák
annyira őket, ha nem lenne meg rá az okuk. Ez nyilván annak
rossz, aki nem olyan, és ez alapján ítélik el, de nekem az a
véleményem erről, hogy megvan az okunk rá. Százalékosan
bizonyított, hogy mennyivel több a bűnözés, amit ők követnek el,
meg ezek és nyilván, hogyha egy sötét sikátorba megyek, jobban
megijedek, hogyha ő jön felém, mintha egy magyar jön velem
szemben. Ennek oka van szerintem, ez nem a semmiért van így,
hogy szegények.”*

A menekültek helyzetével kapcsolatban hasonlóan vélekedtek a meg-
kérdezettek. Itt az egyik megkérdezett azt válaszolta, hogy nem ért egyet azzal,
hogy idegeneket engednek be az országba, akik bántalmaznak nőket stb. Ennél a
megkérdezettnél megfigyelhető, hogy a menekültekre vonatkozó információi a
közvetett forrásokon alapulnak. A melegekkel kapcsolatban az volt a vélekedése
az egyik megkérdezettnek, hogy el kell őket fogadni, viszont nem támogatja az
egyéb hozzájuk köthető jogokat, mint például az örökbefogadást és a házas-

ságkötést. Az értékek kérdéskörével kapcsolatban a fiatalok nem látnak nagy
különbségeket, csak annyit, ami a személyek között lehetséges. Az értékkü-
lönbség kapcsán az egyik megkérdezett differenciálja, hogy kiknek az értékeit
tartja eltérőnek a sajátjától.

„Aki olyat csinál, azt igen, aki nem, azt nem.”

Az utolsó interjúm kapcsán sajnos nem tudtam megfelelő kategóriát felállí-
tani. Ennél a személynél, úgy gondolom, a legfontosabb, hogy idővel alakítsa ki
magában a megfelelő médiakritikus szemléletmódot, ugyanis ez a megkérdezett
nem látott sehol semmilyen különbséget a médiában, se kultúrában. Elmondása
alapján mindennel tud azonosulni. Itt az oktatásnak ki kell alakítania a média-
kompetencia első szintjét, az ösztönös médiakritikát (Forgó 2001), aminek a
segítségével a későbbiekben kompetens véleményt tud majd alkotni a megte-
kintett tartalmakkal kapcsolatban.

3. Hogyan hatnak a kisfilmek a fiatalokra?

3.1. A pilot-kutatás második részének kutatási kérdéséről és módszertanáról

A kutatás második része egy alternatív megoldási lehetőséget próbál adni arra az
esetre, ha a középiskolás diákok negatívan állnak egy adott csoporthoz. Ez a
pilot-kutatás egyik szűkebb területe, ugyanis itt most a romákkal szembeni előí-
téletet vizsgáltuk és azt, hogy ezen esetleg a média hogyan tud változtatni
rasszizmusellenes kisfilmekkel vagy olyan kisfilmekkel, amelyek a romákat
pozitívan ábrázolják. Douglas Kenrick és Sara Gutierres (idézi Pratkanis–
Aronson 1992) kutatásukban férfiakat kértek arra, hogy osztályozzanak bizonyos
nőket vonzóság szempontjából. Az osztályozást a férfiak egy csoportja azután
végezte el, hogy megnézték velük a Charlie angyalai tévéfilmsorozat egy epi-
zódját. A férfiak, akik végignézték a filmet a három dekoratív nővel, azok
alacsonyabbra értékelték a nők vonzóságát, mint a többi férfi, akikkel nem
nézték meg a sorozat egy epizódját sem. (Pratkanis–Aronson 1992)

Az előbb említett kutatás mintájára a kutatási kérdésem az, hogy vajon a „Z”
generációra hogyan hatnak a romákkal kapcsolatban készült kisfilmek. A
hipotézisem az, hogy azok az 1995 után született középiskolás diákok, akik ilyen
kisfilmeket látnak, mielőtt a romákkal kapcsolatos véleményükről kérdezném őket,
empatikusabbak, toleránsabbak lesznek velük kapcsolatban, mint azok a diákok,
akik nem néznek meg előtte semmilyen médium által közvetített rasszizmus ellenes
kisfilmet, és megtalálhatóak bennük a sztereotípiák csírái. (Bene 2014)

A pilot-kutatás második része során a következő témakörökben kerestem a
véleményeket, amik a következők voltak: a romák helyzetéről, életmódjáról; az
adott helyzet okairól; a kultúrájukról; a pozitív diszkriminációról; és végül az
integráció és a szegregáció kérdésköréről. Adatgyűjtési módszeremül a kérdőív

és a fókuszcsoporthoz interjút választottam a kvantitatív és a kvalitatív módszertani eszközök közül. (Bene 2014)

A középiskolások előítéleteinek, sztereotípiáinak előzetes megvizsgálásához a kérdőívet használtam, mint kvantitatív módszertani eszközt. A kérdőív három részből áll, amelyekben zárt és nyitott kérdések egyaránt megtalálhatóak. Az első rész a megkérdezettek demográfiai jellemzőire kérdez rá, a második rész a megkérdezettek médiahasználati szokásait méri fel, illetve a harmadik blokk szól a válaszadók roma emberekhez való hozzáállásáról, viszonyulásáról. A kérdőív fő célja, hogy felvázoljam a romákról szóló pozitív hangvételű film levetítése előtti állapotot, majd megvizsgáljam, hogy a rasszizmusellenes kisfilmek levetítését követően változott-e a meglátásuk, viszonyuk a témához. A film hatásának vizsgálatára, a válaszadók véleményének megismerése végett a fókuszcsoporthoz interjút használok mint kvalitatív módszertani eszközt. A fókuszcsoporthoz interjú első blokkja a bemutatkozásra és a látottakra vonatkozó reflexiókra vonatkozik, a második blokk a romákkal való kapcsolatukról, tudásukról szól, a harmadik blokkban a zárás egy levezetést tartalmaz. A fókuszcsoporthoz vizsgálatban és a kontrollcsoportokban hat-hat fő vett részt. Azért döntöttem a hat fő mellett, mert a tapasztalatok szerint a kisebb csoport az elmélyültebb beszélgetéseknek ad teret. (Letenyei 2008) Összesen három fókuszcsoporthoz néztem meg a videót, három csoport viszont nem nézett meg kisfilmeket. Ahogy fentebb is említettem, a fókuszcsoporthoz interjú célja az volt, hogy kiderítsem, hogyan változik a megkérdezettek véleménye a videó megnézését követően a másik, videó nélküli csoport véleményéhez és a videó előtti állapothoz képest. A csoportok között két heterogén összetételű csoport és négy homogén összetételű csoport szerepelt, ami annak volt köszönhető, hogy a középiskolában tapasztalatom szerint többnyire lányokból álló osztályok voltak. Eredményeink tehát a középiskolás lányok véleményét közvetítik, akik település szempontjából fele-fele részben élnek nagy és kisebb városokban. Minden negyedik édesapa felsőfokú végzettségű, s az átlagnál kedvezőbb anyagi körülmények között él a megkérdezetteknek több mint a fele. (Bene 2014)

3.2. A fókuszcsoporthoz interjúk eredményei

Ebben a részben az előbb említett öt témakör alapján fogom a megkérdezettek válaszai alapján a kutatási eredményeimet röviden bemutatni.

Az első kutatási dimenzió a **romák helyzetéről, életmódjáról** elnevezést kapta. Itt a megkérdezettek általában a vagyoni helyzetük alapján differenciálták a roma emberek helyzetét, miszerint megkülönböztetnek nagyon gazdag és nagyon szegény roma embereket. (Bene 2014)

„Vagy putriban vagy kacsalábon forgó palotába.”

(Részlet az 1. videó nélküli fókuszcsoporthoz beszélgetésből)

A munkavállalási hajlandóság, az „akar-e dolgozni” kérdésköre is felmerült a megkérdezettek körében több helyen ebben a blokkban.

„Nagyon rossz lehet nekik, hogy rossz körülmények között élnek, de én nem azt látom, hogy tennének ez ellen.”

(Részlet a 2. videó nélküli fókuszcsoporthoz beszélgetésből)

A negatív képzetek is megjelennek a romákkal kapcsolatban, konkrétan a kriminalitás kategóriája, miszerint a roma emberek nem tisztességes úton szerzik meg a keresetüket.

„– Ugyanolyanok, mint a magyar ember, és a magyar ember is lehet szegény és gazdag. Cigány ember is lehet szegény és gazdag.”

– Ja, csak egy magyar ember azért gazdag általában, mert dolgozik érte, a cigány emberen meg néha csak nézünk, hogy ennek meg honnan van pénze.”

(Részlet az 1. videó nélküli fókuszcsoporthoz beszélgetésből)

A második dimenzió az **adott helyzet okairól** szólt. A megkérdezettek közül több érv is felmerült azzal kapcsolatban, hogy mi lehet az oka a roma emberek jelenlegi helyzetének. Több kategóriát is ki lehet alakítani a megkérdezettek válaszai alapján: az egyik ilyen kategória a szocializáció kérdéskörét járja körbe, ugyanis a válaszadók véleménye szerint az emberek a többnyire a szülői mintát követik (Bene 2014).

„– A szülők sem foglalkoznak a gyerekekkel.”

– A gyerek azt csinálja, amit lát.”

(Részlet az 1. videó nélküli fókuszcsoporthoz beszélgetésből)

A következő kategória az előítélet és a rasszizmus kérdéskörét járja körbe, ugyanis a megkérdezettek véleménye és közvetett tapasztalatai arra utalnak, hogy a romák azért nem találnak maguknak munkahelyet, mert nem engedi a többségi társadalom őket dolgozni, nem alkalmazza őket a származásuk miatt. (Bene 2014)

„Egyrészt a saját hibájuk, másrészt pedig a mi hibánk, a többi társadalom hibája. A mi hibánk azért, mert ahogy mondta A. is, hogy nem engedjük, hogy dolgozzanak, akik akarnának persze...”

(Részlet az 2. videós fókuszcsoporthoz beszélgetésből)

A harmadik ilyen kategória az iskolázottság kérdéskörét járja körbe, ugyanis a megkérdezettek szerint az iskolai végzettség, az iskola hiánya is lehet az egyik oka annak, hogy nem találnak állást. (Bene 2014) Emellett volt egy megkérdezett, aki reális információkkal rendelkezett arról, hogy a romák a gazdasági változás után mi miatt nem jutottak munkához.

„Meg ők egy ilyen vándorlós nép volt, akik faluról falura jártak, és, akkor szeget gyártottak, akkor teknőt készítettek, faze-

kakat foltoztak. Ez egy rendes munka volt számukra, csak az ipari forradalomnál, amikor eljött a gyárosodás ideje, ezek nem kellett, mert a régi edényeket kidobták, vettek helyette újat és nekik meg elfogyott a munka, és így kezdtek el lefele süllyedni a ranglétrán.”

(Részlet a 2. videós fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésből)

A következő kategória az elítéltség kategóriája. A megkérdezettek egy része kitért a mai politikai helyzetre is, ugyanis többször utaltak a szélső jobb oldal politikai mozgalmára és a fiatalok körében szerzett népszerűségére. Itt megemlíthetjük a konformitás fogalmát is, azaz néhány fiatal azért csatlakozik hozzájuk, és mutatja, hogy egy véleményen vannak, hogy népszerűek legyenek, elfogadják őket egy adott körben.

„Hát, öh, ha most visszatérünk, hogy rossz helyzetben vannak, mert elítélik őket, itt az is lehet a probléma, hogy most így a fiatalok körében is igazából az a menő, ha valaki elítéli őket, és ezért, akik elítélik őket, azoknak nagy a szája. Terjesztik, hogy ők hú de nagyon elítélik, és aki viszont nem az úgy érzi, hogy számára talán hátrány lehet a többiekkel szemben, a beilleszkedéssel szemben, ezért ő is azt mondja, hogy ő is elítéli, és ha ezt sokat mondja és sokat hallja, akkor elhiszi, és így egyre egyre többen vannak, akik elítélik, és egyre jobban háttérbe szorul az, aki nem, és ezért már a gyerekekbe is belenevelik...”

(Részlet az 2. videós fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésből)

Az előző interjúban felfedezhetjük, amint a válaszadó tudat alatt, de felismerte a Krischner-féle (idézi Kenyeres 2014) manipulációs eszközök egy részét, miszerint különösképpen fontos az a szabály, hogy egy állítás annál hihetőbb, minél következetesebben és minél meggyőzőbben ismétlik, ilyenkor ugyanis beépül a saját gondolatmenetünkbe, a magunkénak fogjuk tekinteni. (Kenyeres 2014)

A következő kategória a deviáns viselkedési körökbe vagy kategóriába tartozik, ugyanis többen is említették az empirikus adatfelvétel során, hogy a roma családok a gyerekeikből élnek meg, vagyis megélhetésből vállalnak gyerekeket. Illetve többször nem élnek a lehetőségükkel, amit kapnak.

„Legtöbbje a lehetőséget is le***ja, mert csinálja a gyereket, oszt a segély meg.”

(Részlet az 1. videós fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésből)

Az utolsó kategória, amit az elemzés során sikerült felállítanom, az a Pygmalion-effektus vagy közismertebb nevén az önbeteljesítő jóslat kategóriája, ugyanis a válaszok alapján néhányan azért ilyenek, azért vannak ilyen helyzetben, mert elhiszik magukról, hogy rosszak, és nem képesek másként csinálni a dolgokat. (Bene 2014)

A **kultúra** elnevezésű dimenzióban megkérdezettek egy része a beszélgetéskor elismerte, hogy nem sokat vagy éppen semmit nem tudunk a romák kultúrájáról, hagyományairól. Többeknek a külföldi roma kultúráról volt információjuk, ugyanis a TLC csatornán figyelemmel kísérenek egy műsort, amiben a téma a romák élete. (Bene 2014)

„Hát ez a 14 évesen a gyereket férjhez kell adni. Én, amit tudok a külföldivel, mondom. Egyet vagy nem egyet, nem tudom, de kint már, ugye, az van, hogy takarítani kell, férjhez kell menni, bált kell csinálni ő, és azt mondják, hogy ők nem kurtizánok, hogy mondjam szép szóval. Azért vannak kirívó ruhában, mert hogy ők még szüzek, ők még nem csókolóztak és hogy felkeltsék a roma fiúknak az érdeklődését meg a figyelmét.”

(Részlet az 1. videó nélküli fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésből)

A megkérdezettek a fent említetteken kívül a romák zenei kultúráját és díszes ruhaviseletét emelték ki, amely az oláh roma kultúrára utal, ugyanis a hagyományos oláh roma asszonyok viselete rendelkezik a legváltozatosabb szín- és mintagazdagsággal. A szoknya hossza, színe és mintaválasztása évszázadokig változatlan az oláh roma közösségek életében. A bő szoknya a fiatalok viseletéből mára már kikopott, csak a szoknya hossza maradt változatlan. (Bíró 2006)

„Sajátos zenéjük van, amit szép látni is, hogy mekkora beleéléssel tudnak játszani, és nem arról szól nekik a zenélés, hogy ők híresek legyenek, hanem hogy ők ezt, tehát nekik ez igazából egy életérzés. Hogy ezt azért csinálják, hogy ők és a családjuk és a barátaik jól érezzék magukat, és nem azért, hogy ők most felkapják őket, és ők majd sok pénzt keresnek vele, és szerintem nem is keresnek vele pénzt, és csak szórakozás céljából csinálják.”

(Részlet a 2. videós fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésből)

A **pozitív diszkrimináció** a következő kutatási dimenziónk. A pozitív diszkriminációval vagy más kifejezéssel élve a megerősítő intézkedésekkel (*affirmative action*) a kisebbségek képviselőit azáltal szeretnék kedvezőbb helyzetbe hozni, hogy vagy kiemelt előnyöket biztosítanak különféle versenyhelyzetekben vagy a hátrányokat, lemaradásokat sajátos etnikai programokkal próbálják behozni. (Krémer 2009)

A fókuszcsoporthoz tartozó megkérdezettek többsége elutasította a pozitív diszkriminációs intézkedések meglétét. Az affirmatív eszközöket ellenzők egy része azzal érvelt az Arató Ferenc (2007) tanulmánya alapján, hogy mindenkinek egyenlő esélyeket kell adni, hogy azonos feltételekkel szálljon versenybe az egyetemi felvételen:

„– De ha megvan hozzá a tehetsége, akkor őt úgy is felveszik, hogy nem kapja meg azt a plusz pár pontot, ha megvan hozzá

az esze, és meg tudja csinálni, akkor menjen, de ne úgy kerüljön be, hogy az államtól ezt meg azt...

– Mert bekerül egy olyan gyerek helyére, aki mondjuk lehet, hogy ... belőle, és lehet, hogy ő úgy került be arra az egy helyre, mert ő cigány.

– Mert megkapta azt a plusz 10 pontot.

– Ha az én fiam ugyanazt az egyetemet pályázná meg, meg ő is megpályázta, ő is kapott érte plusz 10 pontot.”

(Részlet az 1. videós fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésből)

Volt olyan fókuszcsoporthoz tartozó csoport, ahol csak a fogyatékos emberekkel és az elvált szülők gyermekével kapcsolatosan hagyták jóvá a pozitív diszkrimináció meglétét. A romákkal szembeni pozitív diszkriminációt voltak, akik csak azzal a feltétellel hagynák jóvá, hogyha ellenőriznék, hogy milyen körülmények között élnek. Az előző megközelítés idomul Arató Ferenc (2007) azon kategóriájához, miszerint szociológiai-gazdasági kategóriákkal leírható csoportok esetében kell pozitív diszkriminációt alkalmazni. Továbbá néhány megkérdezett látta a pozitív diszkrimináció szükségességét, hasznát.

Az utolsó kutatási dimenzió a **szegregáció és az integráció** kérdéskörét járja körbe. A szegregáció (elkülönülés/elkülönítés) egy olyan hátrányos megkülönböztetési forma, amely sajátos típusú térbeli határokat hoz létre, hogy fokozza egy másik csoport tagjainak hátrányos helyzetét. (Allport 1999) Az integráció viszont a szegregációval ellentétben beillesztést, beilleszkedést jelent. (Zombori 1994)

A pilot-kutatás során a szegregáció kérdéskörét az elkülönített oktatáson keresztül vizsgáljuk. A fókuszcsoporthoz tartozó megkérdezettek közül mindösszesen négy megkérdezett szólalt fel a szegregáció mellett. A következő idézet három megkérdezett véleményét foglalja magába: (Bene 2014)

„– Ez jó lenne.

– Hát ez szép is.

– Hülyeség.

– Ez valamilyen esetben jó is, de amúgy nem is biztos, hogy jó, mert ezzel is már mutatjuk feléjük azt, hogy ők másak.

– Jól is kezelik saját magukat. Tehát hogyha egyenlően kezeljük őket, akkor is, F. totál egyenlően volt kezelve az osztályban, és akkor még is mi volt, ha rossz jegyet kapott vagy feleltette a tanár folyamatosan, mi volt, mert én cigány vagyok. Teljesen mindegy.

– Ők e mögé bújnak el.

– Igen, e mögé bújnak el, mert hogy én cigány vagyok.

– Ahova én jártam általánosba, ott volt egy olyan, ahol sokan voltak cigányok, és igazából annyira látszott rajtuk, annyira

külön voltak mégis, pedig voltak vegyesen az osztályban, és ők is, mi is, így elkülönültek a többiektől. Tehát szerintem ez nem hülyeség. Mert nekik vannak olyan szokásaik, vannak.

– Mert hogyha nem is külön osztályba vannak, de valahol mégis együtt lesznek.

– Meg legalább érzik, hogy ugyanúgy bánnak velük is ebben az esetben. A másik eset, hogy külön vannak, attól érezhetik úgy, hogy ők másak, de hogy ha meg együtt vannak, akkor meg egyenlően kezelik őket, tehát ez így jobb nekik szerintem.

– Meg Magyarországon ne egy magyar érezze már rosszul magát az osztályban, ahol sok a roma. Akinek meg egyébként szeretne magyarokkal lenni, azoknak meg úgyis meg van az esélye, vagy megtalálja a saját...”

(Részlet az 1. videós fókuszcsoporthoz tartozó beszélgetésből)

A megkérdezettek többsége viszont fontosnak tartja az esetleges pozitív mintakövetést és azt, hogy mindkét kultúra találkozzon a másikkal, és eltanulják és lássák a jó és a rossz dolgokat egyaránt, hogy legyen mindenkinek tudomása a másikról. Azt viszont jónak tartják, ha van nekik különórájuk, ami által behozhatják a lemaradásukat, és felzárkózhatnak a többiekhez.

4. Összegzés

A vizsgálat első része alapján úgy gondolom, hogy bebizonyosodott, a középiskolások diákokra nagy befolyással van a média, és bizonyos esetekben a kulturális különbségeket értékülönbségként értelmezik.

A médiafogyasztásukra vonatkozóan a megkérdezettek médiahasználati szokása megegyezik a Kutatópont 2012-es jelentésével, ugyanis a televíziót egyre inkább kezdi felváltani az internet. Az interjú adatfelvételeknél szemmel látható, hogy a kultúrára vonatkozó pozitív és negatív előítéletek megtalálhatóak a fiatalok képzettségében, és hitelt adnak a média közvetítéseinek. A Magyarországon megtalálható kisebbségeknél pl. roma, menekült, homoszexuális embereknél a megkérdezettek inkább negatív konnotációt társítottak hozzájuk, ami legtöbbször csak a közvetett tapasztalataikból fakadt. Megvannak az adott társadalmi csoporttal szembeni negatív sztereotípiáik, amik indokoltá teszik a pilot-kutatás második részének az elvégzését, ami bebizonyította a kisfilmek pozitív véleményformáló hatását.

A vizsgálat második része alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a kutatási hipotézisem részben bebizonyosodott, ugyanis az első videós fókuszcsoporthoz tartozó kivételével a megkérdezettek inkább empatikusan közelítettek a témához. A másik két videós fókuszcsoporthoz többször is visszautalt a látott videóra, ezzel is alátámasztva azt, hogy valamilyen szinten formáltak a véleményükön a

kisfilmek. A beszélgetés előtti kérdőíves adatfelvétel eredményei is azt mutatják, hogy a szabad asszociációra vonatkozó kérdésnél a két fókuszcsoporthoz – amely empatikusabban viszonyult a témához – válaszaiban néhol előfordultak a roma kultúrára jellemző pozitívumok vagy a hátrányokra vonatkozó tényezők (például előítélet, hátrány). Az első videós fókuszcsoporthoz viszont ilyen képzetárítások nem fordultak elő. Az első videós csoport esetében, akiknek a véleményük már kiforrott volt, nem került sor jól látható változásra. A másik két csoport tagjainál, akik többféle képzetet tudtak társítani a roma szóhoz, a változás iránya pozitív volt, jobban tudtak differenciálni, szinte folyamatosan hangsúlyozták a kivétel fontosságát. A videó nélküli csoportban résztvevő személyek néhányuk kivételével egyhangúlag a roma emberek negatív tulajdonságait emelték ki a beszélgetés végéig. Többnyire a romák negatív tulajdonságaira fókuszáltak, és gyakran fordult elő, hogy általánosítottak. Egy videó nélküli fókuszcsoporthoz került fel a megfélemlítés témája, miszerint a romákat úgymond meg kellene félemlíteni, hogy ők féljenek, és ne a nem roma származásúak. (Bene 2014) Itt megjelenik az Allport-féle előítéletesség skála első fokozata, a szóbeli előítéletesség. (Allport 1999)

Meglátásom szerint több tényező is szerepet játszhat abban, hogy mi alapján alakítják ki a megkérdezettek a romákról a véleményüket. Ezek a következők: az adott kortárs csoporttal szembeni konformitás, a kisebbségi csoport tagjával való érintkezés mikéntje és a médiában látottak. (Bene 2014)

Véleményem szerint a kereskedelmi és közszolgálati médiának nagyobb hangsúlyt kellene fordítania a roma kultúrára, a roma értelmiség, továbbá a különféle külföldi kultúrák hiteles bemutatására. A fiatalokat az elmondásuk alapján érdekli ez a fajta téma, ugyanis az ismeretterjesztő műsorokon is néznek hasonló tartalmakat, illetve a TLC elnevezésű csatornát is figyelemmel követik, amiben a külföldi roma emberek életét mutatják be, ugyanis többször onnan hoztak fel példákat.

Mindemellett úgy gondolom, a közoktatásban a mozgókép- és médiaismeret tantárgy keretén belül is nagyobb hangsúlyt kellene fektetniük az oktatóknak arra, hogy felhívják a figyelmet a médiamanipulációra, valamint a roma és más nemzetek kultúráját is egyaránt közelebb kellene hozniuk a diákjaikhoz. Nagyobb hangsúlyt kellene fektetniük az oktatóknak a médiakompetencia megfelelő kialakítására is, hogy lehetővé tegyék, hogy a fiatalok megfelelő médiakritikai képességgel és médiaismerettel rendelkezzenek. Ezekon kívül az előítélet témakörét tréningeken használt feladatokkal is fel lehetne dolgozniuk a tanórákon és osztályfőnöki órákon. Mindemellett olyan újfajta módszertani eszközöket kellene alkalmazniuk a hátrányos helyzetű kistérségben oktató tanároknak, amelyek elősegítik az integrációt és egymás elfogadását. Erre jó példa lehet a mozaikmódszer (Aronson 2010) és a kooperatív tanulás.

Forrás- és irodalomjegyzék

- Allport, Gordon W. 1999. *Az előítélet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Arató Ferenc 2007. Pozitív diszkrimináció vagy megerősítő társadalmi törekvések? Oktáspolitikai diskurzuselemzés egy amerikai társadalmi vita kapcsán. In: *Új pedagógiai szemle*, 57/5: 65–76.
- Aronson, Elliot 2010. *Életem és a szociálpszichológia*. Ab Ovo Kiadó, Budapest.
- Bene Viktória 2014. Mit tehetnek a rasszizmusellenes kisfilmek az előítéletek ellen? In: Dr. Koncz István–Szova Ilona (szerk.): *A tudomány szolgálatában. IX. Ph.D. Konferencia II. kötet*. Professzorok az Európai Magyarországrt, Budapest. 16–28.
- Bíró Boglárka 2006. Bevezetés a cigányság néprajzába. In: Forrai R. Katalin (szerk.): *Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 58–72.
- EU Kids Online II. A magyarországi kutatás eredményei*. Budapest, Nemzeti Média és Hírközlési Hatóság, 2011.
- Forgó Sándor 2001. A multimédiális oktatóprogramok minőségének szerepe a médiakompetenciák kialakításában. In: *Új Pedagógiai Szemle*, 51/7–8.
- Hartai László 2013. *Mozgóképkultúra és médiaismeret 9. a középiskolások számára*. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest.
- IKT eszközök és használatuk*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal jelentése, 2012.
- Kenyeres Attila Zoltán 2014. *A médiamanipuláció boszorkánykonyhája*. Magánkiadás a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával, Debrecen.
- Krémer Balázs 2009. *Bevezetés a szociálpolitikába*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- László Miklós 2010. *Példaképkutatások. 2000–2009*, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet, Budapest.
- Letenyei László 2008. Fókuszcsoporthoz interjú. In: Letenyei László (szerk.): *Településkutatás I.–II. Módszertani kézikönyv és szövegyűjtemény*. TeTT könyvek, Budapest. 97–118.
- Magyar ifjúság 2012 kutatás első eredményei*. Kutatópont Kft., Budapest.
- Pratkanis, Anthony R.–Aronson, Elliot 1992. *A rábeszélőgépj. Élni és visszaélni a meggyőzés mindennapos mesterségével*. AB OVO, Budapest.
- Tari Annamária 2011. *Z generáció. Klinikai pszichológiai jelenségek és társadalomlélektani szempontok az Információs Korban*. Tercium Kiadó, Budapest.
- Zombori Gyula 1994. *A szociálpolitika alapfogalmai*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.

Férfireprezentációk Gozdu Elek novelláiban

1. A Gozdu-novellák recepciótörténeti áttekintése

Dolgozatomban Gozdu Elek novelláinak értelmezésére teszek kísérletet. Ha a viszonylag szűkös befogadástörténetre pillantunk, akkor azt láthatjuk, hogy Gozdu írói tevékenységéből, amelyben regények és drámák is találhatóak, leginkább a *Köd* című regényt és a *Tantalus* című novelláskötetet méltatja a recepció – utóbbi az egyetlen, még Gozdu Elek életében kiadott novelláskötet. Az irodalomtörténet-írás – leginkább az említett szövegtörzshöz alapozva – a századutó kisepikai alkotói között kanonizálta Gozsdut.¹ Kiindulópontom szerint a Gozdu-novellákat a bennük színre vitt antropológiai modellek szerint is indokolt vizsgálni, hiszen az elbeszélésekből markáns emberkép rajzolódik ki, amelyet összefoglalóan pozitívista emberképnek nevezhetünk. Antropológiai vizsgálatok már születtek a szövegtörzshöz, a dolgozat viszont a nemiség megjelenítéseinek és kapcsolatainak kérdése felé bővül, mert a szereplői és narrátori beszédmódok lényegi aspektusának tekinthető a nemiséghez való viszony. A pozitívista antropológia diszkurzív kialakításának motivációit abban ismerhetjük fel a – zömmel férfikaraktereket szerepeltető – novellákban, hogy a válságba jutott maszkulinitások erre a szólamra alapozva próbálják meg identitásukat és hatalmi pozíciójukat megerősíteni. Az interpretáció a maszkulinkutatások elméleti bázisára épül, ezek segítségével artikulálhatóvá válik, miképp épülnek fel a novellák hatalmi struktúrái, milyen képet közvetítenek a karakterek a narratív identitásukkal, milyen állítások tehetőek nemiségükkel kapcsolatban.

A novellákat elemző kritikai írások között olyan értelmezések találhatóak, melyek legitimálják és megelőlegezik a dolgozat problémafölvetését. Ilyen Pé-

¹Sötér István (főszerk.) 1965. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig (A magyar irodalom története, IV. kötet)*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 831–838. Németh G. Béla 1971. Türelmetlen és késlekedő félszázad: a romantika után. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 218–219. Lőrinczy Huba 1984. *Az útvesztés és a korszakváltás gyötrelmei (Gozdu Elek regényeiről)*. In: Lőrinczy Huba: *Szépségvágy és rezignáció (A századforduló epikájáról)*. Magvető Kiadó, Budapest. 165. Imre László–Nagy Miklós–S. Varga Pál 2009. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 235–237.

terfy Jenőnek a *Tantalus*-kötetről írott kritikája,² amely azért is érdemel kitüntetett figyelmet, mert a későbbi megközelítések forrásaként tekinthetünk rá, hiszen az ő gondolatai felől közelítettek Gozdu írásaihoz. Péterfy Jenő olvasásmódja elsősorban antropológiai, a szereplők narratíváiban megjelenő világnézeteket értelmezi. Fölfigyel a gyakori házasságtörésekre, és egységesnek látja a kötet szereplőinek sorsát, életútját, eszmei hátterüket. A közös jegyek miatt ugyan elmarasztalja a szövegeket, hiszen sematikusnak értékeli azokat, de a szövegek közötti kapcsolatok, összefüggések keresése releváns intenció a jelenkori Gozdu-értés számára. Török Lajos ugyanis ebből a gondolatból kiindulva a szereplői szólamok vizsgálata során érvelt a novellagyűjtemény kötött szerkezete, vagyis a ciklus jelentésképző ereje mellett.³ Török megemlíti, hogy „[a] *Tantalus* első nyolc novellája egy narrátori arcnak a morál, a lélektan, a filozófia »antropológiai színezetű« mozaikjaiból történő megalkotására irányuló törekvésként fogható fel”.⁴ Török tehát a kötet egészéből kiolvasható emberképre és a narrátor folyamatos változására reflektál. Narratológiai vizsgálódásait nagyban segítette Dobos István, aki monográfiájában műfaji-poétikai szempontból értelmezte a *Tantalus* egyes novelláit.⁵ Dobos szerint a szakirodalom korábbi vonulata Gozdu elbeszéléseit „nyílt tételábrázolatok”⁶-nak vélte, ezzel szemben arra figyelmeztet, hogy „a keretes elbeszélések monologikus szólamai-ban megformálódó későpozitívista világszemlélet semmiképpen sem azonosítható avval, amelyik a művek egészében megnyilatkozik”.⁷ Az elbeszélői és szereplői nézőpontok szétválasztásával létrejött reflektált olvasásmód lehetővé tette a Gozdu-szövegek recepciótörténetében azonosított szólamok felülvizsgálatát, árnyalását.

Az antropológiai olvasatok mellett a maszkulinkutatás bevonását is megelőlegezi a recepció. Lovass Gyula szellemtörténeti olvasata abban látja a kötet egyediségét, hogy a szövegek „[f]érfinovellák, nőknek alig jut itt szerep, a férfi legfeljebb mellékesen szenved vereséget a szerelemben is, hogy sorsa teljesebb legyen”.⁸ A nemiség kérdéséről Reisz Mihály is ír, aki tanulmányában így összegzi a szövegek alapproblémáját: „[I]egszívesebben a férfi akaraterejének problémáját boncolgatja. Erről szólnak a legjobban sikerült művei, *A félisten*, a

²Péterfy Jenő 1997. Gozdu Elek: *Tantalus*. Kilencz elbeszélés. In: *Budapesti Szemle*, 127: 144–148.

³Török Lajos 2010. *Tantalus árnyékában (Gozdu Elek: Tantalus)*. In: *ItK*, 2010/3: 204–222.

⁴Uo., 213.

⁵Dobos István 1995. *Alaktan és értelmezéstörténet*. (Csokonai Könyvtár, 4) Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. 63–67, 171–188.

⁶Uo., 64.

⁷Uo., 65.

⁸Lovass Gyula 1942. Gozdu, egy századvégi elbeszélő. In: *Vigilia*, 7: 228.

Tantalus novellák és a *Köd*.⁹ Reisz a külsődleges tényezők (mint a társadalom, a világregend) helyett a szereplők akaratára, döntési szabadságára helyezi a hangsúlyt, a lélektani motivációik után kutat. Mindkét értelmezés főlfigyel tehát a novellákban megmutatókozó nemi sajátosságra, illetve a férfiassággal kapcsolatos válságra, vagyis a szereplők narratív identitását felépítő diskurzusok között a nemiség központi problémát jelent. Ezt a kérdést azonban nem kritikailag, és nem differenciáltan közelítik meg a fenti olvasatok, pedig a novellák központi problémájának tekinthetjük a maszkulinitások különböző megjelenési formáit. Az elbeszélésekben megjelenő férfiak ugyanis mindig konfliktushelyzetben kerülnek elének, többnyire a fikciós tér által számukra kijelölt szerepekkel. Az interpretáció kibontása előtt azonban az elméleti keret rövid ismertetése következik.

2. Maszkulinkutatás

Az 1960-as évektől lejátszódó kulturális fordulat után megkérdőjeleződött a megismerés addig magától értetődőnek vélt szubjektumpozíciója, vagyis az, hogy a fehér, középosztálybeli, nyugati férfi reflektálatlan nézőpontja lenne a tudás birtokosa. A posztmodern térnyerésével – ami a lokálisra, a történelmileg, kulturálisan és kontextuálisan meghatározottra helyezte a hangsúlyt – azonban előtérbe kerültek az addig marginális pozícióban lévő csoportok: „a korábban alulértékelt, hangjukat hallatni képtelen *elnyomott mások*, mint például a nők, az etnikai kisebbségek, a (volt) gyarmati népek vagy az alsó csoportokhoz kötődő szubkultúrák tagjai megjelennek a színen, és a saját nézőpontjukból igyekeznek megkérdőjelezni és újraértelmezni a modern társadalomtudomány magától értetődőnek vélt állításait.”¹⁰ Összefüggnek ezek a változások a feminizmus második hullámával, mely rámutatott a társadalmi nem (*gender*) és a biológiai nem (*sex*) különbségére, ezzel megszűnt a nemiség problémamentessége. Továbbá fontos megjegyezni azt is, hogy „a genderkutatásnak az a kiindulópontja, hogy a femininitás mindig a maszkulinitással való bináris oppozícióban, azaz egy relációs viszonyban jön létre, tehát nem lehet a kettőt egymástól elválasztva kezelni.”¹¹ Mindez azt jelenti, hogy a férfi identitást, a maszkulinitást, a férfiséget ugyanúgy létre kell hozni, mint a femininitást. A 20. század utolsó harmadában e gondolat volt a *men's studies* kiindulópontja, amely „ama paradoxon felismerésén alapul, hogy míg a hagyományos – értsd: modern – társadalom-

⁹Reisz Mihály 1941. *Gozsdu Elek (1849–1919)*. Klein Jenő Nyomda, Budapest. 27.

¹⁰Hadas Miklós (szerk.) 2011. *Férfikutatások online szöveggyűjtemény*. 1.

¹¹Séllei Nóra 2007. *Mért félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 34.

tudomány csaknem valamennyi fontosabb paradigmája *male-stream mester-narratívaként*, azaz a férfilét, illetve a férfibeágyazottság latens objektivációjaként fogható fel, addig a modern társadalomtudományok e férfítapasztalat társadalmi meghatározóival és összetevőivel a 20. század utolsó harmadáig szinte egyáltalán nem foglalkoztak”.¹² A maszkulinitáskutatások tendenciáinak még vázlatos összegzését sem tekinti feladatának e dolgozat, ehelyett a Gozsdu-szövegek interpretációjában releváns szempontok és fogalmi keret ismertetése a cél, és az így megalkotott elméleti mátrix, a kutatás jelenlegi szintjén, képessé válhat produktív olvasatok létrehozására. Ezért a történeti változások bemutatása helyett az ún. „harmadik hullám” (Foucault munkásságára alapozott) diszkurzív meghatározottsága, valamint szintén a diszkurzivitást előtérbe helyező Judith Butler performativitás-elmélete¹³ jelenti az elmélet gerincét.

A fogalmak között azonban találhatóak olyanok is, melyek inkább az ún. „második hullám” elméletíróihoz köthetőek. Ezek közé tartozik a hegemonia, marginalizáltság, cinkosság és alárendeltség R. W. Connell által összeállított fogalmi hálója. A hegemonia fogalma futotta be a legnagyobb pályát. Connell meghatározása szerint a „hegemonia» fogalma [...] arra a kulturális dinamikára utal, amely által egy csoport vezető helyet foglal el és tart fenn a társadalmi életben. A maszkulinitásnak minden időpontban létezik egy olyan formája, amely a kultúra a többi fölé emel. A hegemon maszkulinitás definícióját úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a társadalmi nemi gyakorlatok olyan konfigurációja, amely megtestesíti a patriarchátus legitimációs problémájára adott, jelenleg elfogadott választ, és amely garantálja (vagy amelyről úgy hisszük, hogy garantálja) a férfiak domináns és a nők alárendelt helyzetét. [...] Hangsúlyoznám, hogy a hegemon maszkulinitás egy »jelenleg elfogadott« stratégiát testesít meg. Amikor a patriarchátus védelmének feltételei megváltoznak, akkor az adott maszkulinitás dominanciájának alapja is szétporlik. Új csoportok kérdőjelezhetik meg a régi megoldásokat, és hozhatnak létre egy új hegemoniát. Férfiak *bármely* csoportjának dominanciáját megkérdőjelezhetik a nők. A hegemonia tehát történelmileg képlékeny viszony.”¹⁴ Az alárendeltség a különböző férficsoportok közötti kulturális dominancia jellemzésére szolgál, elsősorban a heteroszexuális

¹²Hadas Miklós 2010. *A férfiasság kódjai*. Balassi Kiadó, Budapest. Kiemelés az eredetiben. 19.

¹³Butler, Judith 2006. *Problémás nem*. Balassi Kiadó, Budapest. 76. ld.: „[...]a társadalmi nem kifejezése mögött nincs társadalmi nemi identitás; az identitás performatívan jön létre, éppen azon »kifejezések« által, amelyek, úgy mond, a társadalmi nemi identitás következményei.”

¹⁴Connell, R. W. 2012. *Férfiak: Eltűnő szerepek*. Noran Libro Kiadó, Budapest. 117–118. Kiemelés az eredetiben.

férfiak meleg férfiakkal szemben kialakított hatalmi helyzetére vonatkozóan érte Connell.¹⁵

A cinkosság azoknak a stratégiáknak a leírására szolgál, amelyek a hegemonia fenntartásában részt vesznek, vagyis „a patriarchális osztalék”¹⁶ előnyeit élvezik, de nem azonosíthatók a hegemonia fogalmával, hiszen nem ők hozzák létre ezt a hatalmi pozíciót. E három kategória a férfiak társadalmi nemi renden belül elfoglalt pozíciójának leírására szolgál, azonban Connell a társadalomtudományos értelmezését kiegészíti a gender kategóriáján túlmutató osztály- és faji meghatározások felé. Ennek leírására szolgál nála a marginalizáció, „[...] amely a domináns és alárendelt osztályok vagy etnikai csoportok maszkulinitásai között állnak fenn.”¹⁷ Az elnagyoltan joggal nevezhető tipológia megtartását nem az indokolja, hogy a későbbiekben ezeknek a markereknek az igazolása-képpen, „szócsöveiként” tűnjenek fel a novellák egyes szereplői, hiszen ez az olvasat eltértené a szövegek jelentéseinek szabad játékát figyelem előtt tartó nézőpontot, és kioltaná azt a megértési szituációt, amelybe behelyezkedünk egy szöveg olvasásakor. Inkább a fogalmi apparátus mögött munkáló hatalmi diskurzusok működésmódjáról nyújtott (távlatos, de mégis tetten érhető) kép az, ami legitimálja a használatát. E tekintetben az ún. „második hullám” szemléletét igyekszik elsajátítani az értelmezés, vagyis a pluralitás és a kulturális különbségek szem előtt tartása a mintaadó, legyen szó férfi és férfi, vagy nő és férfi viszonyok vizsgálatáról; ezen túlmenően a társadalmi nem és biológiai nem megkérdőjelezi, hogy azonosítsuk-e a férfiakat a maszkulinitással és a nőket a femininitással, mert közöttük felcserélődés is lehetséges.¹⁸

A „harmadik hullám”, az ún. queer-elmélet, viszont nehezen hasznosítható a Gozdsu-szövegek kapcsán, kivéve, hogy a diskurzusanalízis megmarad központi módszertani teóriának. Illetve a szövegek értelmezésében nagyobb hangsúlyt kap az irodalom-, illetve kultúratudományos megközelítés elsőbbsége, vagyis a „a jelek (többek között a nemi jelek) jelentését a szövegen belüli játéknak, szemiózisanak, a jelentésadás folyamatának tulajdonító irodalomfelfogás a szexus textualitására [...] koncentrálni, azaz eszerint a nemi jelölők magukban a szövegekben jönnek létre, nem mimetikusán tükrözik a valóságot, hanem a nyelvi és nem nyelvi jelölőgyakorlatokban konstruálódnak”.¹⁹ Értelmezésem szerint Gozdsu novelláiban különböző femininitások és maszkulinitások találhatók, melyek konfliktusba kerülnek egymással, mert a szereplők célja a hatalmi struk-

túrák diszkurzív megalapozása, a hegemonia kialakítása és birtoklása. A novellák hatalmi struktúráit, az OTDK-dolgozat nagyobb korpuszra épülő, áttekintő jellegű szerkezete helyett, most csak két novella részletesebb elemzésén keresztül közelítem meg, s csupán összegző formában mutatom meg az olvasásmódban rejlő potenciált más szövegek esetén.

3. Szövegelemzés

3.1. Performatív aktusok versengése (*A tigris*)

*A tigris*²⁰ című elbeszélés a 'férfi' létrehozásának diszkurzív módjait ütközteti, miközben a különböző stratégiák a hegemonia, vagyis az érvényes férfikép létrehozását célozzák. A novella két szereplője, egy névvel nem illetett idegen és Bugát Miklós vetélkedik a hatalmi pozícióért: ez a kétosztatúság pedig lehetővé teszi a két karakter szisztematikus, szinte modellértékű összevetését. Mindkét férfi célja az, hogy hatalmi pozíciót alakítson ki, és birtokolja Borcsát, a korcsmárosnét. A Bugát által megjelenített maszkulinitás a test fizikai erejére támaszkodik, a testi erő, vagyis a biológikum reprezentálja a férfiaságot. Erre az értelmezésre enged következtetni az E/3. személyű narrátor jellemzése is: „Amint így mulatgattak, nevetgéltek, egyszerre csak kocsi zöreje hallatszott, s pár pillanat múlva a korcsmában termett egy délceg, alig huszonnégy évesnek látszó fiatalember. [...] A fiatalember látható kelletlenséggel darutollas kalapját az asztalra dobta, s felgyűrűzött kezével elkezdte arcát, hatalmas nyakát törülgetni. Szőke, göndör szakála egészen poros volt, ami bronzszínű arcának egészséges színét még jobban kiemelte.” (429)

Bugát mindent elkövet annak érdekében, hogy a hegemoniát megragadja. Többek között igyekszik feminizálni az idegent, vagyis elnőiesíteni. Bugát szerint az idegen parfümöket használ, mint olvassuk: „– Aztán micsoda bűdösség van itt! Valami szagos szappant érzek! Talán megbolondultál, Borcsa? Szagosítod magad! Az csak annak a rohadt, finnyás városi népnek való! Vagy talán az óras szaga ez? Hát persze! Érzem, amint feléje megyek!” (430) Fontos, hogy ezzel létrehozza a femininitást, előáll egy normatív szemponttal (aki parfümöt használ, az nő), amelyet alkalmaz az idegen megítélésével kapcsolatban. Vagyis fenntartja a bináris oppozíciót, esszencialista nézőpontot képvisel. Mindez akkor válik nagyon érdekessé, amikor az idegen olvasni kezd, hiszen a nő-férfi normatív kétosztatúság rögtön hozzárendelődik egy értékhierarchiához.

¹⁵Connell, R. W. 2012. *Férfiak: Eltűnő szerepek*. Noran Libro Kiadó, Budapest. 118–119.

¹⁶Uo., 120.

¹⁷Uo., 122.

¹⁸Vö. Hadas, *i. m.*, 29.

¹⁹Séllei, *i. m.*, 78.

²⁰A novellából vett idézeteket a főszövegben közlöm, az idézet után zárójelben lévő oldalszám e kiadásra vonatkozik: Gozdsu Elek 1969. *Köd: Regény és elbeszélések*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

„– Nekem ugyan nem imponál az olvasásával senki sem ezen a kerek világon. Olvasni én is tudok, hát aztán? Mire való ez a hengegés? Le akar vele nézni valaki? Ha akarnám, ezer újságot hordatnék, akár belebolondulna az egész vármegye! Lenézni! Hogy azt mondja, ő többet tanult, ő finom, művelt úr, mert asszonyi fátyolt akaszt a nyakába, akár a bolond, és újságot olvas! Mire való ez a hengegés?” (431) A szövegben említett „asszonyi fátyol” kulturálisan kondicionált, a ruházat megnevezésére utal. Fontos összefüggést jelez, hogy miképpen jellemzi az idegent a narrátor, ugyanis ő is a ruházatát, illetve kulturális jegyeket említ: „A korcsma ivójában egy az úri osztályhoz tartozó, mintegy harminc-harmincöt éves férfi várta az este átkelő kompot. Fátyolos vászonsisakot viselt; cipői is szürke vászonból készültek, s könnyű nyári ruhája nagy, halványkék kockákkal volt díszítve. A sokat élt, előkelő ember hatását keltette, aki minden helyzetben könnyen beletalálja magát, s aki az egyszerű Tisza-parti kocsmában is tudott mulatni.” (427–28)

Visszatérve Bugát stratégiájának elemzéséhez, maszkulinitását nyelviileg is performálja, hiszen hiperbolikus túlzásokba bocsátkozik, amivel igyekszik önmaga nagyságát megalkotni. Tapasztható volt ez már az olvasás megítélésakor, vagy ennél a passzusnál: „Két vontatóhajónk jár a Tiszán, de még a Dunán is, hát ez így van!” (430) A tényyszerű megállapítás az olvasóban ironikus hatást kelt, az érvelés pedig ismét a testi fölényből származik, hiszen gazdagságának és nemesi öntudatának bizonyításaképpen mindent összetör a kocsmában. Eszköze ebben a fokos, ami nyílt fallikus szimbólum; a szöveg talán túlságosan is felhív erre a megfeleltetésre: „Bugát Miklós szétterpesztette a lábait, s fokosával csapkodta az előtte álló szék támláját. – Ha én a vendéged vagyok, megkövetelem, hogy mulattass, ne uralj²¹ kívülem senkit! Még az Úristent se!” (434) A fokos nem csak a legerősebb érv Bugát eszközei között, hanem szinte az egyetlen. Számára már a párbaj is „[...] holmi haszontalan nagyvárosi majmoknak való”, ami azt mutatja, hogy az idegent osztályalapon is próbálja ellehetetleníteni, vagyis marginalizálja. De a novellában az is kérdésként merül fel, hogy melyik osztály (dzsentrí-polgár) tekinthető dominánsnak, vagyis küzdelem folyik azért, hogy ki kit marginalizál. A teátrális mozdulatok, a diskurzusok kinyilatkoztatásszerű megjelenítése, a maszkulinitás színpadias performativitása beiródik a szereplők nyelvhasználatába is. Jól demonstrálja mindezt a performatív igék eltérő használata. Bugát mindig parancsol, mindent azonnal követel, akár Borcsához, akár az idegenhez beszél.

Az idegen kívülállósága több szinten jelenik meg. Amint a narrátor jellemzéséből kiderült, nem helybéli, sőt, a novella sarkos, didaktikus jellegének megfelelően rögtön fővárosi; előkelő származású és művelt. Szimbolikus fallikus tárgynak tekinthetjük a nála lévő távcsövet. „A látcső épp a korcsmárosné sze-

²¹Az 'ural valakit' jelentése: 'úrnak tekint, úrként elismer valakit'.

mén volt, míg az idegen hátulról, szorosan hozzásimulva, igazította a látcső csavarát, és kérdezgette, hogy jól lát-e már.” (429) Az ekképpen szimbolikus aktus közben megzavart idegen, Bugát feltűnése miatt, kénytelen elrakni a távcsövet, amit akár kasztrációs tettként is olvashatunk. Ennél viszont összetettebb, ahogyan megjeleníti maszkulinitását. Az idegen ugyanis nyelviileg teremt meg maszkulinitását. A műveltségeszmény kidomborítása a célja, a gentleman-hagyományhoz közelíti önmegjelenítését; ez egyúttal azt is jelenti, hogy nyelviileg ironikus ítéletet hoz a Bugát által színre vitt dzsentríeszmény felett. „[...] midőn látom, hogy ön mindenben velem érez, a művelt világgal halad, s jólesik látnom, hogy a nagy kultúrharok milyen élénk és éles visszhangot keltenek széles e drága hazában, az ön lelkében és mindenütt, ahol az emberek bor és cigány mellett bánatos keserveiket borba fojtva sírva vigadnak, s alusszák át az emberiség kínszenvedéseit... nemde, tisztelt uram, az dicső dolog, meghalni tudni a drága hazáért!” (436) Az idegen dagályos, felülretörizált nyelvezete maga alá gyúri a fizikai erőre alapozott stratégiát, Bugátot először a nyelv szimbolikus rendjében készletti meghátrálásra, jól mutatja ezt, hogy mennyire nem képes megtartani azokat a formulákat, vagyis szabályokat, amelyekhez az idegen ragaszkodik. „Igenis, mert szeretném tudni, hogy tulajdonképpen ki lenne tisztelt ön!” (434) Később csak visszakérdezni tud: „Hát e' meg már mi?” (435), vagy csak annyit felel: „Nana!” Mindez szintén tetten érhető az illokúciós aktusok használatában, hiszen az idegen mindig az udvariassági formulák maximálására törekszik, amikor Borcsához fordul.

A szimbolikusán zárt tér, a kocma maga is színpaddá válik, ahol tehát a performativitásra helyeződik a hangsúly. Ebben a térben Borcsa végig alárendelt pozícióban van, hiszen a korcsmárosné neje, akinek férje épp távol van, és a hiányát igyekszik más férfiakkal betölteni. Alig szólal meg, az ő szubjektum-pozíciója a leggyengébb. Úgy tűnik, hogy a narrátor szemszögéből megjelenített karaktert mindkét megalkotott maszkulinitás meggyőzi, hiszen mindkét férfi kívánságainak engedelmeskedik. Ekképp nem tekinthető a verseny bírójának, nincs kívül, még kevésbé felül a diszkurzív téren, hanem csupán tárgya a vetélkedésnek. Testként látjuk a nőt a jellemzésekor: „A korcsmárosné, egy üde, egészséges falusi szépség, láthatólag érdekelte. [...] Végre is nő volt – és amellett szép, miért ne mondhatott volna neki egy-néhány ügyes bókot, ami mindkettejüknek jólesett? Hátha valami alkalmi szerencse kínálkozik.” (428) Bugát pedig esszencialista nőképet érvényesít, hiszen meghatározza, hogy a fizető vendéget kell mulattatnia. S mivel a döntés joga nem Borcsa kezében van, a két férfi egymás között dönti el a versenyt. Bugát megsemmisítése azért is nagy horderejű, mert épp abban rendül meg, amivel maszkulinitását kimunkálni igyekezett, hiszen testi erejét veszíti el, megszedül, leveri a víz, a megszegyenülés fiziológiai jegyeit produkálja. Ennek eredményeképpen a hegemonia, a férfiuralom új formája jön létre, az idegen verbális aktusok szerint létrehozott

maszkulinitása. Ezt a győzelmet olvasóként viszont visszásnak ítélnék, hiszen a dagályos nyelvhasználat egyben ironikussá teszi saját pozícióját is. A gentleman eszménynek nem tud megfelelni, mivel alkalmi légyott reményében tért be a kocsmába, viszont hatékonyan érvényesíti saját maszkulin diskurzusát. A novella konklúziója, hogy a megjelenő polgári és dzsentri maszkulinitás beilleszkedik egy hatalmi struktúrába. A maszkulinitások úgy tűnnek fel a szövegben, mint amelyek nem eleve adóttak, hanem megalkotásra, illetve folyamatos megerősítésekre szorulnak.

3.2. Válasz a válságra: a pozitivista emberkép (*Egy falusi mizantróp*)

Az *Egy falusi mizantróp* című szövegben példaértékűen bukkan fel a Gozdszövegek kapcsán már említett pozitivista emberkép, melyet a főszereplő, Pakaszky Pál alakít ki úgy, hogy elsajátítja a szociáldarwinista tanokat, és ezeket beépíti a narratív identitásába. A novella keretes elbeszélés, vagyis az elbeszélő része a diegetikus térnek, és ezen a narráción belül mondja el Pakaszky Pál E/1. személyben, visszatekintő perspektívából az élettörténetét. Pakaszky én-elbeszélésén belül alig szólal meg a narrátor, így egy sajátos kettős perspektívában értelmezhető az élettörténet, melyet más megvilágításba helyez a keretben olvasható narratívum. Pakaszky motivációinak megértéséhez szükséges megállapítani, hogy elbeszélése az apológia műfajával írható le: érvelését annak megfelelően építi fel, hogy tisztázza magát a Karas Miklós alispán öngyilkosságában betöltött szerepét illetően. Ehhez olyan érvelést választ, amely magát a moralitást tagadja, vagyis igyekszik kivonni magát azon a törvények alól, amelyek alapján Pakaszky vétsége nem volna kérdéses. Védőbeszédének kritikai elemzését támogatja az is, hogy a narrátor nem foglal állást, helyette diszkrétan a háttérbe húzódik, így a novella más aspektusaihoz szükséges fordulunk a kérdés eldöntésének érdekében.

Pakaszkzy elbeszélése olyan narratív identitást visz színre, amelyben a szülői minták különbsége és ezek továbbélése meghatározó a szubjektum számára. Az anya babonás, misztikumra épülő világképe, és az apa dzsentri identitása, illetve Pál polarizált értelmezői effektusai az én-elbeszélésen belül folyamatosan feszültségben vannak. Pakaszky döntéseit ez a két diskurzus határozza meg, és úgy tűnik, hogy ebből a logikai sémából képtelen kilépni. Igyekszik ugyan ezektől különböző identitást felépíteni – amely a pozitivista antropológián alapulna –, de kísérlete kudarcot vall. Fölvetődik a kérdés, hogy mi motiválja ennek az emberképnek a felépítését? Értelmezésem szerint a hatalmi pozíciók újraépítésének kényszere. A szövegben ugyanis találunk egy dzsentriközösséget, amely a keretelbeszélésben, de Karas elbeszélésén belül is szcenírozódik, és amelynek leírása sok hasonlóságot mutat.

A dzsentriközösség névnapi összejövele a patriarchális rend létrehozása is, ők a politikai hatalom birtokosai, hiszen egymás között osztják ki a képviselői címeket: korruptak, ahogyan Karas is annak bizonyul, hiszen lopott a háborús özvegyeknek és árváknak ítélt pénzből. De ennek a rendnek, a keretelbeszélés jelen ideje szerint, része volt Pakaszky, sőt a narrátor is. Pakaszky tehát a dzsentri közösségből kivettként beszél el, hogy miért kényszerült elhagyni a társaságot. Mindezt a narrátornak fejt ki, aki viszont még mindig a szimbolikus rend tagja. A névnapi ünnepség teatralizálódik, hiszen a férfiak különböző aktusok segítségével performálják identitásukat. Jellemző, hogy az ünnepségen nem vehetnek részt nők, zárt közösségről van szó, amelyet a kártyázások, borozás és a közben elhangzó élcek tartanak össze. A különböző címzetes urak felvonulása szinte az eposzi enumerációra emlékeztet. Nagyon hasonló ez a leírás ahhoz, amit Karas és felesége, Valli vendéglátásairól olvashatunk: „A háznál ezalatt vígan folyt az élet. Majdnem mindennap társaság volt az alispánnál. Fényesen kivilágított szobák, kitűnő ízléssel tartott asztal, néha cigányzene és mindenkor kártya. Valli nagyon értette az úrias életmódot. A játékszoba nagy kényelemmel volt berendezve. A szoba közepén ültek a whistezők, az egyik sarokban ferbliztek, a másikban tarokkoztak. A gazda néha makaóbankot is adott. Nem szólhatták meg érte, mert a szerencsétlen mindig vesztett. A sárga zsinóros megyei hajdúk csengő sarkantyús csizmákban hordták körül a frissítőket, a szomjgerjesztő süteményeket. Az egész megye el volt kábítva az alispán uras bőkezűsége s az alispánné asszony kedvessége által.” (253)

Pakaszkzy azonban kénytelen elhagyni ezt a közösséget azért, mert nem volt képes fenntartani a cinkosságot, tette után a dzsentriközösség nem biztosít számára címeket. Pakaszky elbeszélését azonban nem mindenhol erősíti meg a szöveg, hiszen a keretben nem utálják ki a dzsentrik a névnapi ünnepségről, illetve nem kapunk tájékoztatást semmilyen inzultusról. Pakaszky ennek ellenére arra kényszerül, hogy új maszkulinitást hozzon létre, amit egy természetközeli és a természettel harmóniában élő ember képében villant fel. Ezt a modellt azonban ő maga cáfolja meg, amikor az ölési vágyáról beszél: „Társalkodom a tóval, a felhőkkel, és tanulmányozom a vízimadarak természetét. Ha lövésre jön a vad, fölébred bennem az állat, és lepuffantom, pedig aztán mindig sajnálom őket. Úgy tudnak ezek a vadak sírni! Istenem, ha hallaná! A nádíróka jajgat, a nyúl nyög, a szalonka s vízcicsibe pipel, és mindegyiknek olyan szomorú a szeme! – Hát minek lövi meg őket? – Minek? Ki tudná? Néha dühömben, néha meg, mert van bennem valami magja a pusztítás vágyának, az öldöklés ingere erőt vesz rajtam, és lelövöm még a sirályt is, pedig az a kedvenc madaram!” (238) Tehát a természet leigázójaként látjuk, ami inkább rokonítható a szövegben alaposabban kibontott pozitivista emberképpel. A tanulmányai során elsajátított szociáldarwinista tanok olyan identitást határoznak körül, amely választás és konstrukció eredménye. „Küzdelem a létért! Ember és állat egyforma elv, egyforma törvény

uralma alatt!” (244) Mindebből egy új maszkulinitás is következik, mert az anyai, babonás világgéppel szemben, annak lebontásával jelenik meg: „Éreztem, mint bomlik le rólam lassan a misztikus hit, a költészettel telt szingazdag babona.” (244) Az irracionális tehát az anya-, illetve a nőképpel azonosul, ebben a relacionális viszonyban képes a maszkulinitás kibontakozni.

Jewrem, az öreg kocsis szintén a babonára alapozza érvelését akkor, amikor a varjúcsapat megtámadja Pakaszkyt. A jelenet központi helyet foglal el a novella struktúrájában: a szöveg főbb kérdésselvetéseire is választ kaphatunk a jelenet értelmezésével. A marginális pozícióban lévő Jewrem jelölvasása azonos szintre kerül az anya már részletezett világgépével. Pakaszky másképp érvel, a pozitívista emberkép szinte kiáltványszerű programja mellett foglal állást. Meggyőződése azonban semmiképpen sem stabil, hiszen nehézséget okoz az e diskurzus által teremtett identitásnak, illetve az ebből következő férfiasságnak megfelelnie, s valójában nem azonosul vele, sokkal inkább kényszerűen próbál igazodni hozzá. A pozitívista antropológia ingatagságára enged következtetni az is, hogy a varjútámadás jelenete szubverzív módon sérti fel ezt a diskurzust, amit metaforikus szinten mond ki a novella. A Büchner és Schopenhauer könyveiből felszálló madarak képe egyrészt mutatja azt a hermeneutikai szakadékot, mely elválasztja e szövegek megértésétől Pakaszkyt, akit inkább e tanok naiv, mint alapos értőjeként vizsgálhatunk; másrészt azt is láthatóvá teszi, hogy ez a narratív keret képtelen magyarázatot adni olyan jelenségekre, mint például az irracionális. Mindez mégsem elegendő érv Pakaszky számára, hogy felülvizsgálja gondolatait, s erre már Bodnár György is utalt értelmezésében. Miközben a leírásokból kiolvasható lélektani mozgatórugókat interpretálta, kiemelte azt is, hogy a szereplők képtelenek az önreflexióra, így nem szembesülnek létük problémáival és konfliktusaival.²² Pakaszky így képtelen akár egyik, akár másik diskurzust saját céljai érdekében kihasználni. Ezzel ítéletet mond önmaga felett is, hiszen mindig érdekeinek megfelelően érvel, de az önellentmondásokra nem figyel fel. Például Karas feljelentésekor az etikával magyarázza tettét, amelyet azonban másutt mégis ízlésbeli kérdésnek tart, mint ahogy a tudományt és a művészetet is: „Vajon a tudós ember szintén nem költő-e? Eh! Ízlés dolga az egész. Álom egyik, másik is.” (248) Ami azt jelenti, hogy valójában képtelen különbséget tenni, racionálisan, diszkrét módon elválasztani összetartozókat, ami arra utal rejtetten, hogy a babonás világgép meghatározóan továbbél benne, noha próbál leszámolni vele.

Ha a narrátor nem is, de, mint láthattuk, Karas rejtetten, az érvelésében mutatkozó logikai hibák nyomán ítélkezik önmaga felett, s ugyanígy a szöveg egyéb aspektusai is szolgálnak argumentumokat arra vonatkozóan, hogy Pál

²²Bodnár György 1988. *A mese lélekvándorlása: A modern magyar elbeszélés születése*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 165–175.

mennyire felelős Karas halálában. Az elbeszélésen végigvonuló varjú-kép ugyanis metaforikus történetvezetést mutat, így e trópus értelmezésével világosabbá válik a szöveg jelentésstruktúrája.²³ A varjúkirály lelövése szimmetriát mutat Karas öngyilkosságával, annál is inkább, mert Pakaszky is a varjúval veti össze az alispánt, de esetében hangsúlyosan grammatikai szinten, a szükségletei szerint élő madárral. Ha Karas kártékony állatnak minősül, halála nem veszteség, a keretelbeszélésben viszont megfordul a cél- és forrástartomány kitöltése, mert az égen röpködő varjak lesznek olyan rémisztőek, mint egy csapat tisztviselő. Innen nézve az első találkozás a varjakkal sorsszerű figyelmeztetés volt, a varjúkirály lelövése azonos lesz az alispán lelövésével. Ebben az az ironikus, hogy ezt maga Pakaszky vallja be rejtetten, miközben apológiát ad elő, azaz a saját retorikai építménye temeti maga alá.

A varjú-trópusal azonosítódik Valli, Karas felesége, akivel Pakaszky viszonyt folytat. Vallit az én-elbeszélő *femme fatale*-i alaknak mutatja be, demonizálja a nőt. „Rendesen fekete selyemruha volt rajta, de a ruha ujjai lángvörösek voltak. A szövet feszesen simult melléhez, karjaihoz. Bodros haja lecsüngött a homlokára, olajszínű arca halvány volt mindig, s csak fekete szemei égtek. El voltam kábulva! Hogy kerültem a hálójába? Ki tudná! Egyszer négyszemközt voltam vele. Megszorította kezemet ... rám nézett. Én megigézetten a lábaihoz borultam ... a többire nem emlékszem.” (250) Vallit egy olyan femininitás performálójaként látjuk, amelynek szerepe más férfiak elcsábításában kulminál, a férfiak között egyfajta versengés alakul ki. Ebben Pakaszky képtelen irányítani, illetve egyedülként győzni. „Fesztelen mosollyal, családi melegséggel fecsegett velük, s mikor tréfásan csókra nyújtotta nekik a kezét, miközben rájuk villogtatta szédítő szemeit; féltékeny, örült féltékeny lettem. Ő tudta ezt, és megkínzott. Cigányvér volt, nem lehet másként! Gyűlöltem ilyenkor ezt az asszonyt, teljes szívemből!” (254) A Karasnak adott tanácsát (ti. hogy ölje meg magát) a köztük lévő hatalmi különbség eltörlése felől is megérthetjük; az alispán halála Pakaszky malmára hajtja a vizet. Hogy Pakaszkynek mégsem származik belőle haszna, azaz hogy Valli nem lesz az övé, azzal magyarázható, hogy ebben a hatalmi struktúrában Pakaszky diszkreditálódik, nincs helye, ahogyan Vallinak sem, hiszen később egy színészcsapathoz kerül. Mindez azért történik, mert Pakaszky az általa hirdetett, pozitívista tanokon nyugvó maszkulinitást képtelen performálni, egyébként is labilis elméleti pozícióit nem tudja aktusok által létrehozni és megerősíteni, emiatt nem is lehet hegemon. A ’férfi’

²³Csúri Károly klasszikus elemzése még mindig kiindulópontul szolgálhat a hasonló elemzések számára. Csúri Károly 1999. Mikszáth Kálmán: A néhai bárány. In: Szajbély Mihály (szerk.): *Mesterek, tanítványok, Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*. Magvető Kiadó, Budapest. 541–554.

kategóriájának diszkurzív létrehozásában ez a modell vesz részt, azonban elégtelennek bizonyul.

4. Összefoglalás

A maskulinkutatás és a hatalmi rendszerek diskurzusok szerinti performálására figyelő olvasat az itt bemutatott példákon túl hatékonyan vonható be több Gozdsu-novella értelmezésébe. Az értelmezői keretben rejlő további lehetőségeket az alábbi szövegek rövid interpretációja során mutatom be.

Az étlen farkas című elbeszélés ugyancsak nagyban épít a pozitivistá emberképre. Narratív szerkezete is nagyon hasonló az *Egy falusi mizantrópéhoz*, szintén keretes elbeszélés található benne, amelyen belül Ordas Gida mondja el élettörténetét. Hivatalnoki pályafutása során versenyhelyzetbe kerül, a hatalmi rend létrehozására irányuló eszközei azonban számára nem állnak rendelkezésre, mert deklasszálódott nemesként csupán az öntudat üres formája maradt meg neki, amit képtelen feltölteni az ehhez az identitáshoz rendelhető cselekedetekkel, eszközökkel. A novellában két nővel kerül kapcsolatba; mind a keret, mind az én-elbeszélés alatt kitartott férfi, akit Potákné ruháztat, másrészt Mari lát el élelemmel. Ám míg az utóbbi nővel képes hegemon viszonyt kialakítani és fenntartani, addig ezt Potákné esetében már nem képes megtenni, körülötte ugyanis más férfiak is feltűnnek.

Az *Egy néma apostol* című szövegben Jávor Bálint a természettudományok tanítójaként lép elénk, aki konfliktusba kerül a novellabeli kaszinó férfiközösségével, mert az evolúció tanára alapozva támadja a kaszinó addig megkérdőjelezhetetlennek tekintett érték- és szokásrendjét. A darwini teóriákat átviszi a szerelmi kapcsolatára, élettársát, Pipit is ezeknek a tanoknak teszi ki. Jávor magányát az okozza, hogy Pipi ellentmond ennek az uralmi váagnak és az abból eredő nőképeknek.

A *Márta* című novellában a házasságon belül a férfi, a férj, illetve a női és a feleség/anya reprezentációinak magától értetődősége számolódik föl. Berti fiatal férfiként képes kimunkálni a maskulinitást egy csábításokba bonyolódó párbajhős alakjában, de válságba kerül, ha családon belüli hegemon helyzetének megtartására törekszik. Az ezt létrehozó új szerepet, az apaságot, ugyanis nem tudja betölteni, hiszen a gyereke mástól fogant. A hatalmi pozíció így megbomlik és alárendelődik a Márta által az anya képében megvalósuló stabil femininitásnak, amelyben hangsúlyos a test érzékisége, illetve a szent alakja. Ezeket azonban normatív kritériumoknak tekinthetjük, amelyeknek Mártának is meg kell felelnie, de ő nem kerül konfrontációba ezekkel a novellában.

A *Sámson madara* egy házasságtörés története, amely a maskulinitás válságával függ össze. Ennek az erőszakra, a fizikai erőre alapozott megvalósítása, amelyre a bibliai névadás utal, ironikusan felfüggesztődik, hiszen Sámson masz-

kulinitásának létrehozási kísérletei rendre kudarcba fulladnak. Mili, a feleség, nem kérdőjelezi meg a férfi hegemon státusát, ám mivel ezt Sámson nem képes betölteni, elhagyja férjét.

Ezekben a novellákban a maskulinitások válságba kerülnek, amelyeket így különböző performatív aktusok által újra és újra létre kell hozni, és a szereplők gyakran a szociáldarwinizmus diszkurzív bázisára alapozzák téziseiket, ám e modell rendre úgy mutatkozik meg, mint ami elégtelen a hatalmi struktúrák fenntartásához. Különböző hagyományok élnek egymás mellett és vesznek részt a hatalmi játszmákban, melyeknek mindig része a nyelviségükben létrehozott diszkurzív aktus. A recepció áttekintése során felszínre hozott értelmezési jegyeken elindulva a Gozdsu-novellákat a maskulinkutatás belátásaira alapozva értelmeztem. Az elméletben rejlő potenciált két szöveg szorosabb, és néhány elbeszélés rövid ismertetése jelenítette meg. Úgy vélem, hogy a keret segítséget nyújthat a korszak irodalmi jelenségeinek árnyaltabb megközelítéséhez, melynek kibontása azonban már egy másik dolgozat tárgyát fogja képezni.

Forrás- és irodalomjegyzék

- Bodnár György 1988. *A mese lélekvándorlása: A modern magyar elbeszélés születése*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 165–175.
- Butler, Judith 2006. *Problémás nem*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Connell, R. W. 2012. *Férfiak: Eltűnő szerepek*. Noran Libro Kiadó, Budapest. 117–118.
- Csúri Károly 1999. Mikszáth Kálmán: A néhai bárány. In: Szajbély Mihály (szerk.): *Mesterek, tanítványok, Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*. Magvető Kiadó, Budapest. 541–554.
- Dobos István 1995. *Alaktan és értelmezéstörténet*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó. (Csokonai Könyvtár, 4) 63–67, 171–188.
- Gozdsu Elek 1969. *Köd: Regény és elbeszélések*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Hadas Miklós 2010. *A férfiaság kódjai*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Hadas Miklós (szerk.) 2011. *Férfikutatások online szöveggyűjtemény*.
- Imre László–Nagy Miklós–S. Varga Pál 2009. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 235–237.
- Lovass Gyula 1942. Gozdsu, egy századvégi elbeszélő. In: *Vigilia*, 7: 228.
- Lőrinczy Huba 1984. *Az útvesztés és a korszakváltás gyötrelmei (Gozdsu Elek regényeiről)*. In: Lőrinczy Huba: *Szépségvágy és rezignáció (A századforduló epikájáról)*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Németh G. Béla 1971. *Türelmetlen és késlekedő félszázad: a romantika után*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest. 218–219.
- Péterfy Jenő 1997. Gozdsu Elek: Tantalus. Kilencz elbeszélés. In: *Budapesti Szemle*, 127: 144–148.

- Reisz Mihály 1941. *Gozsdu Elek (1849–1919)*. Klein Jenő Nyomda, Budapest.
- Séllei Nóra 2007. *Mért félünk a farkastól? Feminista irodalomszemlélet itt és most*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Sőtér István (főszerk.) 1965. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig (A magyar irodalom története, IV. kötet)*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 831–838.
- Török Lajos 2010. Tantalus árnyékában (Gozsdu Elek: Tantalus). In: *ItK*, 2010/3: 204–222.

Biró Vivien

A performansz vége? – Marina Abramović performanszainak dokumentálása és popularizálása

1. Szemléleti keret

Dolgozatom szemléleti keretét az a tendencia jelöli ki, hogy akárcsak az anyagi javak, a művészet is vég nélkül újrahasznosul, hogy megfeleljen a piaci keresletnek. Jean Baudrillard írta le azt a tendenciát, hogy a művészetnek még soha nem volt akkora sikere, mint manapság¹. A „performansz vége” kifejezés dolgozatomban nem apokaliptikus nézetet tükröz, hanem kíváncsiságot: vizsgálati tárgyamat a vég perspektívájába helyezem, hogy lássam, mi lesz belőle. Szóhasználatomban a „vég” alakzata nem azt jelenti, hogy a művészet befejeződött, hanem annak a tudomásul vételét, hogy a művészet a saját formáit kelti életre újra és újra, de ezt jövedelmezően teszi. A „művészet vége” nem történt meg, „helyette féktelenül terjed a kulturális túltermelés”², és túlnövekedik a művészet piaci, gazdasági, kulturális értéke.

Egy performanszról készített film – főképpen, ha jól bevált (ezért hatásos) filmes mintákat követ – vagy még inkább ennek a filmnek egy rövid részlete egy videómegosztó portálon közzétéve nagyon népszerű kulturális terméké válhat (kulturális értéke tehát számottevő), de milyen új energiát hoz létre, mennyiben változtatja meg az életet? Hiszen a sokszorosítás által – például a filmes nézőpontok változtatásával – csupán mesterséges aura áll elő, csak a kulturális hasznosítással és a piaci hozzáadott értékkel találkozunk, de nem az autentikus formával, amely révén a művészi eseménynek esélye lenne maximális intenzitással sugározni a kivételes egyediséget. A filmmé változtatott performansz jól boldogul a művészeti szcénában és a szórakoztatóiparban, megtalálja a maga kulturális és gazdasági funkcióját. De van-e művészetként eleven funkciója?

---

¹Vö. Baudrillard, Jean 1996. *A művészet összeesküvése*.

²Lotringer, Sylvère 2009. A művészet kalóza. In: Jean Baudrillard: *A művészet összeesküvése. Esztétikai illúzió és dezillúzió*. Műcsarnok-könyvek, Budapest.

2. Hipotézisek

Hipotéziseim már a címben is körvonalazódnak: dokumentálás és popularizálás. A dokumentáláshoz kötődve a központi kérdésem: lehetséges-e ugyanúgy performanszról beszélni akkor, amikor az eredetileg egyszeri, megismételhetetlen akció felvevődik, és egy technikai médium által újra és újra megnézhetővé, visszajátszhatóvá válik. Abramović a 2005-ös *Seven easy pieces* kapcsán azt mondta, hogy a performansz nem létezik videón: nem a videó(ra felvétel) a performansz megőrzése, hanem annak a múzeum vagy a galéria terében való újrarájátszása jelenti az archiválást. De minek nevezhetjük azt, ha a performanszot és az újrarájátszott performanszot előre megtervezetten, forgatókönyvvel, operatóri munkával, szerzői intencióknak megfelelően Abramović kérésére felveszik és később esetleg egy nemzetközi filmfesztiválon is bemutatják? Videóművészetnek? Vagy a performansz technikai médiumok általi mediatizálódásáról van szó? Nyilvánvaló, hogy Abramović-ék filmkészítő tevékenységében egy teljesen új, a performansz világában eddig ismeretlen jelenséget azonosíthatunk. Jelen írásomban csak az archiválás lehetőségeit és a dokumentáláshoz kötődő popularizálást vizsgálom meg.

A második a popularizálás témaköre. Abramović popularizálódó művészetét negyedik alkotói korszakának tartom. Kutatásom során azt tapasztaltam, hogy Abramović 2010-es *The Artist is Present* című munkájától (illetve az ezt megelőző népszerűsítő és előkészítő kampánytól és a három hónapos performanszról készült filmtől) tartják számon popularizálódó művészetét. Dolgozatomban azt szeretném bizonyítani, hogy mindezt megelőzően a 2005-ös *Seven easy pieces* című reperformansz-sorozata volt a popularizálás első lépése. Ezt követte a közösségi oldalakon való megjelenése és aktivitása, a Kickstarter-kampány elindítása a Marina Abramović Institute (MAI) létrehozásához, népszerűségének növekedése a divat- és sztárvilágban (Givenchy, Lady Gaga, Jay-Z), továbbá az az ambíciója sem elhanyagolható, hogy a performanszait minél több emberhez kívánja eljuttatni. Abramović-nak tehát a performansz mibenlétéről való gondolkodásában állt be változás. Egyrészt a performanszot népszerűsítve munkásságát egyre nagyobb közönséghez juttatja el: egy marginális műfaj képviselőjeként egy szinte ismeretlen szerb művésznőből fokozatosan vált egyre népszerűbbé, a mai sajtódiskurzus alapján pedig joggal állítható, hogy sztárrá is. Másrészt folyamatosan keresi és meg is találja azokat az online és offline eszközöket, melyek segítik művészetének popularizálódását.

3. Marina Abramović: „Grandmother of performance art”³

Marina Abramović szerb származású performanszművész, 1946-ban született Jugoszláviában, Belgrádban. Művészi karrierjét az 1970-es évek elején kezdte. Korai performanszainak központi témája a lázadás, az ellenállás szigorú neveltetése és a titói Jugoszláv elnyomó rendszer ellen, későbbi munkáiban figyelme viszont egyre inkább a performer és a közönsége kapcsolatára, a performansz során megjelenő reakciókra, a test és az elme határaitra terjed ki. Abramović életművének nagy része életrajzi ihletésű: performanszai Rosner Krisztina szerint „jól mesélt élettörténetet”⁴ visznek színre, amelyek készítése során mindig igyekezett dokumentáció céljából az adott korszak technikai médiumait is felhasználni.

Korai, első alkotói korszakába (a kezdetektől 1975-ig) tartozó performanszai azonban gyakran maradtak dokumentálatlanul. Abramović második, F. Uwe Laysiepenhez, művésznevén Ulay-hoz kötődő alkotói korszakában (1975-től 1988-ig), amit *Art Vital*nek neveztek el, már sokkal tudatosabban rögzítik a munkáikat. Harmadik alkotói korszakát az 1988-as szakítástól számolják: ettől kezdve kiemelt szerepet kapnak a balkánt tematizáló munkák és korábbi performanszainak újrarájátszásai. Ekkor már nem csak a dokumentáció az elsődleges cél: egyre fontosabb lesz a megtervezett, kameráknak is megfelelő, művészi célú rögzítés. A szakirodalom nem tart számon negyedik alkotói korszakot, én viszont – mint ahogy már a hipotézisemben is leírtam – 2005-től kezdve egy új, a popularizálásra kiemelt hangsúlyt fektető magatartással szembesültem, ami még nem volt jellemző a korábbi időszakokra. Abramović a performanszot egyre több emberhez kívánja eljuttatni, és ehhez felhasználja akár azokat a technikai lehetőségeket, újításokat is, amiket a hagyományos értelemben vett performanszhoz egyébként nem társítana a néző. A technikai lehetőségek kiaknázásával modern, könnyen fogyasztható „terméket” kap, amivel megállja a helyét, sőt, akár előnyt is szerez a kulturális termékek piacán.

³Abramovic, Marina. Elérhető az interneten: <http://www.lacan.com/abramovic.htm>, 2014. 11. 15.

⁴„Az emlékezés mint kreatív folyamat és egyben mint e folyamat nyersanyaga jelenik meg Abramović önéletrajz-újratermelése iránti lelkesedésében” Rosner Krisztina 2012. *Marina, Marina, Marina – Rosner Krisztina Marina Abramović kapcsán a jelenlétről mint színre vitt élettörténetről*. Elérhető az interneten: http://szinhaz.net/index.php?option=com_content&view=article&id=36347:marina-marina-marina&catid=65:2012-aprilis&Itemid=7, 2014. 11. 04.

4. Performansz?

Peggy Phelan így vélekedik a performansz műfajáról 1993-ban: „Performance uses the performer’s body to pose a question about the inability to secure the relation between subjectivity and the body per se (...) performance marks the body itself as a loss.”⁵ A *performance* szó jelentése magyarul (*egy szerep*) *eljátszása, (egy mű) előadása, véghezvitel, teljesítés*. A kifejezést az 1960-70-es években kialakult vizuális művészeti irányzatra használják, amelyben a performer⁶ saját testét használja fel témaként és médiumként⁷, így saját teste lesz a performansz közvetítője. A közvetítés a performansz műfaji követelményeinek megfelelően csak itt és most – hic et nunc – történhet meg: műalkotások, konkrét artefaktumok helyett események születnek, amik nem függetlenek sem a performertól, sem a befogadótól. A performanszok „nagyon gyenge szálakkal kötődnek mind a történetmeséléshez, mind a hagyományos színészi vagy nézői szerepekhez és színházi fogalmakhoz”⁸ – fogalmazza meg Oroszlán Anikó az *Apertúra* oldalán megjelent cikkében.

Abramović szerint a performansz csak abban az esetben performansz, ha a közönség is jelen van. A közönségtől való függésről interjúkban is vall: „A közönség jelenléte nagyon fontos; a performansz nem jöhet létre az egyedülletben; az nem lenne performansz.”⁹ Amelia Jones szerint a performansz kombinálja az anyagiságot és az időtartamiságot (*time-based art*) és rámutat arra, hogy a jelenlét mint olyan nem létezik. Csak az újrajátszás során lehet újra élővé tenni a performanszot és Abramović a *Seven easy pieces*-zel is jelezte ennek fontosságát. A reperperformansszal aktiválja a feszültséget: azt a feszültséget, ami az „anyagi utáni vágyunk” és a „lehetetlenség, hogy ezt valaha is rögzíteni tudjuk” között áll fenn.¹⁰

⁵Jones, Amelia 1997. „Presence” in absentia – Experiencing Performance as Documentation. In: *Art Journal* 56/4: 13–14. Elérhető az interneten:

http://art.usf.edu/file_uploads/presence.pdf, 2014. 12. 23.

⁶Szintén az angol megfelelőből kiindulva: *performer* mint a performansz művelője, véghezvivője.

⁷MoMA multimedia. *Marina Abramović. Lips of Thomas. 1975/2005*. Elérhető az interneten: <http://www.moma.org/explore/multimedia/audios/190/2000>, 2014. 11. 03.

⁸Oroszlán Anikó 2010. *Társadalmi performansz, színházi felelősség*, Elérhető az interneten: <http://apertura.hu/2010/nyar/oroszlán>, 2014. 12. 31.

⁹Rosner Krisztina, *Marina, Marina, Marina – Rosner Krisztina Marina Abramović kapcsán a jelenlétről mint színre vitt élettörténetről (2012. április)*, http://szinhaz.net/index.php?option=com_content&view=article&id=36347:marina-marina-marina&catid=65:2012-aprilis&Itemid=7, 2014. 12. 12.

¹⁰Amelia Jones, „The Artist is Present”: *Artistic Re-enactments and the Impossibility of Presence*, in. TDR: *The Drama Review*, Vol. 55, No. 1, Spring 2011, The MIT Press, 5.

Kutatásom kiindulópontja Marina Abramović *Lips of Thomas*¹¹ című 1975-ös performanszának a 2005-ös újrajátszása: reperperformansza. „Nincs próba, előre megjósolt befejezés, nincs ismétlés”¹² – az idézett szövegrész a művésznő 1970-80-as évekbeli ars poeticája, véleménye a performansz műfajáról. Hogyan jut el Abramović ettől a kezdeti performansz-fogalomtól egészen addig, amíg a performansz és a reperperformansz alapvetően már nem csak az éppen akkor jelenlevő közönségnek szól, hanem (térszerkezet, megtervezettség, akár még a közvetített üzenet tekintetében) a kamera médiumának is?

Abramović kezdeti látásmódja a műfajról a későbbiekben egy ponton megváltozik: próba még mindig nincs, mint ahogy előre megjósolt befejezés sem, viszont az ismétlés egy egyre inkább népszerű stratégia lett a performansz művészetében. Az ismétléssel, az újrajátszással Amelia Jones szerint két dolgot tanúsítunk: azt a vágyunkat, hogy megbiztosítsuk magunkat a jelenben a múlt ismerete által, és annak a paradoxonát, hogy a tudás alapja az ismétlés (az ismétlés pedig lehetővé teszi a tudás által a tudatosságot). Abramović reperperformanszait többféle technikai eszköz segítségével is dokumentálja, így nemcsak hogy megismétli őket, hanem lehetőséget ad a később akár többször is megtekinthető film, videó létrehozására. Az ismétlés fontosságára egy későbbi interjúban is rávilágít, így töri meg a korábbi ars poeticát: „szükség van a performansz megőrzésére és ennek egyetlen érvényes módja az adott performatívum ismételt előadása.”¹³

A művésznő a *Lips of Thomas* egy megújított, a megváltozott mediális környezethez alkalmazkodó, a felhasznált tárgyak és a cselekménysor tekintetében pedig az eredetivel közel azonos változatával a New York-i Solomon R. Guggenheim Múzeumban állt a közönség elé. A megváltozott mediális környezet alatt a technikai médium, vagyis a kamera (illetve kamerák) jelenlétét értem: kutatásom során igyekszem körüljárni a performansz során létrejövő atmoszféra közvetíthetőségének problémáját, a jelölő és a jelölt értelmezési lehetőségeit, továbbá kitérek a jelenlétélmény megtapasztalására és ezzel együtt az értelem-

¹¹Abramović *Lips of Thomas* címmel hivatkozik munkájára. A továbbiakban én is tartom magam ehhez az elnevezéshez, de az idézett és hivatkozott elírásokat (legtöbbször *The Lips of Thomas, Thomas Lips*) megtartom. MoMA multimedia, *Marina Abramović. Lips of Thomas. 1975/2005*, <http://www.moma.org/explore/multimedia/audios/190/2000> 2014. 11. 03.

¹²Rosner Krisztina 2012. *Marina, Marina, Marina – Rosner Krisztina Marina Abramović kapcsán a jelenlétről mint színre vitt élettörténetről*. Elérhető az interneten: http://szinhaz.net/index.php?option=com_content&view=article&id=36347:marina-marina-marina&catid=65:2012-aprilis&Itemid=7, 2014. 11. 04.

¹³Rosner Krisztina 2012. *Marina, Marina, Marina – Rosner Krisztina Marina Abramović kapcsán a jelenlétről mint színre vitt élettörténetről*. Elérhető az interneten: http://szinhaz.net/index.php?option=com_content&view=article&id=36347:marina-marina-marina&catid=65:2012-aprilis&Itemid=7, 2014. 11. 04.

adás, a reflexió nehézségeire is. A közvetíthetőség problémájával azért fontos foglalkozni, mert a 2005-ös reperformanszok elemzése már csak a filmen keresztül, tehát technikai médium által, közvetített formában lehetséges, és a performansz 1975-ös verziója (a technika akkori lehetőségei alapján) is csak fényképeken dokumentált, esetleg egy-két rövid, gif-szerű videórészlet¹⁴ lelhető fel az interneten. Abramović azzal, hogy a performanszot minél több emberhez kívánja eljuttatni, illetve a *Seven easy pieces*-ről készült film létrehozásával tulajdonképpen vállalta azt, hogy az ő szellemi és anyagi tulajdona az internetre felkerülve bárki számára elérhetővé váljon, valaki azonban szerzői jogokra hivatkozva mégis tiltotta a *Lips of Thomas*-részletet. Hogyan lehet akkor arról beszélni, hogy a performanszot népszerűsíteni szeretné, és minél több emberhez kívánja eljuttatni, ha nem engedi, hogy a munkája bárki számára elérhető legyen az egyik legnépszerűbb közösségi és videómegosztó oldalon?

Itt tudom összekapcsolni a dokumentálásról és a popularizálásról szóló hipotéziseimet: Abramović ambíciójából kiindulva arra gondolhatunk, hogy azért dokumentál, tehát azért hoz létre fotókat, videóanyagot, filmet, hogy népszerűvé váljon a munkája, így a dokumentálás a népszerűsítésnek van alárendelve, de ennél természetesebben árnyaltabb a kép. A folytatásban ezeket az elemeket vizsgálom meg.

Az 1975-ös *Lips of Thomas* vs. a 2005-ös *Lips of Thomas*

A *Lips of Thomas* Abramović saját bevallása szerint a legkomplikáltabb performansza. Szimbólumok, illetve ezek keveredése történik meg az akció során, és az eredetihez képest pedig olyan új elemek jelennek meg, mint a piros fűzős bakancs, amiben a kínai nagy falon sétált, és a bot, amit használt az Ulayval való szakítás alkalmával¹⁵, a katonai sapka a vörös csillaggal, melyek édesanyjái voltak a II. világháború idején, vagy az orosz nyelvű énekelt imádság, a *Slavic soul*.

¹⁴ *Marina Abramovic & Sistema Circulatorio*. Elérhető az interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=zcHznZF4R60>, 2014. 11. 04. (Edson Gacias nevű YouTube-felhasználó)

¹⁵ *Marina Abramovic and Ulay – The Lovers (The Great Wall: Lovers at the Brink)*. Elérhető az interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=zaso0j9x098>, 2014. 12. 12. (TheSpiceOfLife nevű YouTube-felhasználó)

5. A népszerűsítés szolgálatában

5.1. Egyszerű, könnyen befogadható ábrázolás

Dr. Marla Carlson¹⁶ a *Lips of Thomas*-ról szóló írásában egy lehetséges értelmezési utat kínál az olvasónak, hiszen a performansz során megjelenő tárgyakat és cselekvéseket elhelyezi egy kulturális utalásrendszerben: kereszténységről, ortodoxiáról, kommunizmusról ír, illetve az ezeket az ideológiákat előhívó jelekről. Amikor érzékeljük ezeket a kulturális jeleket, akkor egyrészt a jelenlétélményünk háttérbe szorul: a jeleket tudatosítva, azokat beazonosítva előzetes tudásunk, szocializációnk alapján sokkal inkább gondolkodunk, mint átélünk. Másrészt a performansz nézése során soha nem lehet teljes a reflexió, hiszen sok olyan pillanat van, amikor nem gondolok semmire, átengedem magam a hatásnak és magamat elfeledve élem át a művésznővel együtt a fájdalmat¹⁷, bódulatot, kínt. Az átélés és a reflektálás folyamata azonban nem választhatók el ilyen egyszerűen egymástól, hiszen hol a reflexió erősödik fel, hol a jelenlétélmény, máskor pedig a kettő eldöntetlenségbe, feszültségbe kerül egymással.¹⁸ A jeleket – legyenek ezek vallási, gazdasági, társadalomhoz, szubkultúrához vagy épp a tömegkommunikációhoz és a médiához köthetők – nem tudjuk figyelmen kívül hagyni: mindenféle platformon jelen vannak az életünkben, akkor is, ha szándékosan és konkrétan nem szembesülünk velük. Ez a beágyazottság nehezíti meg a performanszban megjelenített tárgyak és cselekvések értelmezését. Ha eltekin-tünk az elemzésekben is leírt értelmezésektől, még akkor is el kell távolítanunk magunktól a művésznőt, illetve a róla meglévő tudásunkat is, hiszen Abramović jelölőként a maga fizikai jelenlétében is jelent valamit, és nem csak szimbolikus

¹⁶UGA Department of Theater and Film Studies. *Dr. Marla Carlson*. Elérhető az interneten: <http://www.drama.uga.edu/faculty-and-staff/marla-carlson>, 2014. 11. 24.

¹⁷„And when is the time to stop you showing us pains in the world I suffer with you in other ways, please stop I fell your pain” *marina abramovic 6*. 2006. Elérhető az interneten:

<https://www.youtube.com/watch?v=SpJ2SAOHVUc&list=PLvEeZwJ7e9SVf8or8WIX4YDrLHmwhYgG5&index=180>, 2014. 11. 03. (A llewicka nevű YouTube-felhasználó hozzászólása)

¹⁸„A performansz olyan szellemi és testi konstrukció, amelybe egy bizonyos időben és térben, közönség előtt lépek be. Ezután a performansz valóságosan megtörténik; energia-értékeken alapul.” Rosner Krisztina 2012. *Marina, Marina, Marina – Rosner Krisztina Marina Abramovic kapcsán a jelenlétről mint színre vitt élettörténetről*. Elérhető az interneten:

http://szinhaz.net/index.php?option=com_content&view=article&id=36347:marina-marina-marina&catid=65:2012-aprilis&Itemid=7, 2014. 11. 04.

utalásrendszerként értelmezhetjük. (Abramović szerb származású, déd-nagybátyja ortodox pátriárka volt, emiatt joggal gondolhatjuk, hogy a méz és a bor egyértelműen az ortodox szertartásra utal – vagy mégsem ilyen egyértelmű?) De lehetséges-e ez a teljes elzárkózás? Lehet-e az előzetes tudásunkat nem felhasználva szemlélni a performanszt? Természetesen nem. A performanszban megjelenített jelek egy európai, méginkább egy közép- és kelet európai számára hordozhatnak valóban érvényes jelentéseket, továbbá annak, aki tisztában van a kommunista rezsim, a vörös kereszt, a katolikus és ortodox kultúra jelképeivel. Azok számára, akiknek mindez csak érdekes „egzotikum”, akiknek nincs tapasztalata, vagy az *oral history* által átadott tudása például a kommunizmusról, azok egy olyan értelmezési lehetőségét kapják a megjelenített jeleknek, amik nem hordoznak magukban komplex jelentést. Ez az egyszerűsített, egy-egy ikonikus jeget kiemelő *storytelling* lehetővé teszi a kultúra Hollywood-szerű „megismerését”: ez a könnyebb megértés, befogadás és eladhatás kulcsa. Ezt tartom a népszerűsítés egyik alapvető pontjának a *Lips of Thomas* esetében.

5.2. Kamerakezelés, forgatókönyv

Először is vegyük sorra a 2005-ös *Lips of Thomas* „reperformansz” kellékeit¹⁹: fehér háttér, jégkereszt, egy szék, egy asztal fehér anyaggal leterítve, az asztalon egy üveg bor, egy üveg méz, egy kristálypohár, egy kanál, egy ostor, egy metronóm, a meztelen művésznő, a levetett cipői, zászló, sapka. Minden egyes kellék külön magyarázható, önmagában is értelemmel bír, és a performansz kezdete előtt, tehát aktuális felhasználásuk előtt is értelmezhetőek. Mi az, ami még a performansz, illetve ebben a közvetített helyzetben a videó végignézése előtt eszünkbe jut a látottakról? A fehér háttér – tabula rasa – önmagában is a tisztaságot, a steril anyagot jeleníti meg, amire a készülő mű majd felíródhat, ebben az esetben, ami előtt megjelenhet a performansz. A videón látható első tárgy a már használt bakancs a piros cipőfűzőkkel, egy hosszú bot és mellette egy jégtömb sarka. Milyen elvárásokkal tekint a megjelenített tárgyra a performanszt éppen megtörténésében szemlélő, és milyenekkel a közvetítést néző közönség? A cipőt fel fogják venni, a botra támaszkodni fognak – mindkettő esetében a hétköznapi értelemben vett felhasználásra korlátozódik a nézői figyelem. A performanszt jelen idejében, éppen megtörténésében szemlélő számára azonban csak a perspektíva adhat egy mindenképpen teljesebb, de teljességében mégis (a részletek tekintetében) hiányosabb képet. A videó nézője

¹⁹Marina Abramović: *The Lips of Thomas* 2005. Elérhető az interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=dRVJo8AQs5E>, 2014. 10. 14.

közvetítettségében és a kamera fókuszának köszönhetően is közelebb kerül az egyes elemekhez. A kamera hosszan mutatja a használt bakancsot és a piros fűzőt, ami rögtön felveti a kérdést: milyen operatőri gyakorlat húzódik meg a kimerevített képkocka mögött, vagy van-e szerzői utasítás a videó elkészítésére vonatkozóan? A vágás következtében nincs lehetőség a performansz minden elemét ilyen közelségből megnézni, a videót néző figyelve viszont irányított, és valamilyen (operatőri vagy szerzői) döntésnek köszönhetően csak bizonyos szegmenseket láthat meg a performanszból. Ezzel szemben az ott jelen levők tekintete nem egy technikai médium, illetve az azt kezelő operatőr filmes kultúrája által, hanem a performansz terében lévő impulzusok által irányított, tehát a látvány komplexitásában is egészen másként értelmezhető.

A film esetében természetesen nem lehet különválasztani az operatőri és a szerzői döntést: mindkettő aktívan jelen van a filmben, hiszen Abramović egy neves filmrendező, Babette Mangoltet kérte fel a *Seven easy pieces*²⁰ elkészítésére, de mint számos munkájában, a dokumentáció mikéntjét valószínűleg itt is befolyásolta szerzői döntés, bár a film maga nem tartalmaz *behind the scenes* jeleneteket, nem úgy, mint a *The Artist is Present* esetében.

A *Lips of Thomas* a film 55. percétől látható: az eredetileg hét órás performansz a filmben harminc percesre rövidül. Itt rögtön beleütközünk a szerzői és a rendezői döntés kettősségébe: egyrészt szerzői döntés az, hogy az 1975-ös performansz eredeti menetét megváltoztatva a 2005-ös már nem két órán át, hanem hét teljes órán át tart. Szerzői döntés az is, hogy míg az eredetiben a cselekmények lineárisan követik egymást (tehát először megeszi a mézet, megissza a bort, megvágja az ötágú csillagot a hasára, hosszan fekszik a jégkeresztben, stb.), addig a 2005-ös reperformanszban a hét órás akció öt kisebb részre tagolódik. Másrészt rendezői döntés, hogy mikor milyen kameraállásból mutatja meg a film az eseményeket, mit emel ki a hét órából, és mit hagy rejtve. Az pedig, hogy milyen részletek kerülnek a 95 perces filmbe a hétszer hétórás sorozatból, az valószínű, hogy egyszerre szerzői és rendezői döntés is: szerzői, hogy mit akar megmutatni a munkájából, és rendezői, hogy mit érdemes megmutatni a felvett anyagból, hogy az ütős, érdekes legyen a filmnézők számára, de akár még egy nemzetközi filmfesztiválon is.

A *Lips of Thomas* reperformanszának öt részét a csillag öt ágának megvágása nyitja, így mindegyik rész önmagában is egy-egy kisebb performansz, melyek mindegyikében van mézevés, borivás, hasmetszés, jégkeresztben fekvés, ostorozás és új elemként az ének meghallgatása. A részek önmagukat ismételve köve-

²⁰KBB (Kulturveranstaltungen des Bundes in Berlin (KBB) GmbH) [DE]. *Forum expanded: Filmhaus, Seven easy pieces by Marina Abramović*. Elérhető az interneten: https://www.berlinale.de/external/de/filmarchiv/doku_pdf/20072618.pdf, 2014. 12. 14.

tik egymást. Ez a cirkularitás lehetővé teszi, hogy a nézők bármikor bekapcsolódjanak az akcióba, hiszen ha valamiről lemaradtak (mert későn érkeztek vagy kávézni mentek, mint ahogy Dr. Marla Carlson is tette²¹), akkor a következő szekvenciába bekapcsolódhatnak. Ez az elv egyrészt szemben áll a performansz fogalmával, hiszen valamiképp mégis ismétlésről van szó, viszont itt az ismétlések alkotják az egész performanszot, így ettől a kritikától még eltekinthetünk, viszont sokkal inkább felismerhető ebben a tömeges termelés és a tömeges fogyasztás logikája, ami már inkább okot ad a kritikus hozzáállásra. Ezt tartom a népszerűsítés, illetve a könnyebb befogadhatóság második lényeges pontjának.

5.3. Abramović mint színész? A közönség (el)távolítása

A *Lips of Thomas* második képkockáján már Abramović-ot látjuk. A videóban nincs utalás arra, hogy a performansz előtt mondott-e valamit a művésznő, amikor belépett (mint a *Body pressure* esetében), hogy hogyan jelent meg a performansz terében, már meztelenül vagy ott meztelenedett le a nézők előtt, és ez is az esemény része volt, vagy hogy tapsoltak-e a nézők a belépésekor. A film a vágások miatt megszünteti a jelenlétérzését és már nem csak a dokumentálás, az elejétől a végéig hű rögzítés lesz a feladata. A rendező egy olyan vágott és válogatott anyagot hoz létre, ami a hétszer hét óra helyett 95 perces, tehát egy esti film hosszúságú, nem megterhelő a végignézése.

A *Lips of Thomas* közönsége – ahogy az a 65. percben is látható – egy elkevert eseményt szemlél, és nincs lehetőség a performansz történéseibe közvetlen módon bekapcsolódni, vagyis inkább beavatkozni²². „Abramovic, naked, was installed on a round platform in the middle of the rotunda. Spectators filled the floor in front of her and lined the first few spirals of the museum's ramp, with a scattering higher up.”²³ Korábbi munkái közül a *Ritmus 0* vagy épp az 1975-ös *Lips of Thomas* esetében is megtörtént a közönség közbeavatkozása a performanszba. Az érzékek, érzések olyan elemi szintű megnyilvánulásainak lehetnek szemtanúi és átélői az ott jelen levők, amelyek arra készítették néhányukat, hogy a hagyományos nézői szerepből kiesve hozzáérjenek a művésznőhöz. Ez a közbeavatkozás megtöri a performansz addigi menetét, mivel az ösztönök és a

²¹„Aside from the half-hour I spent (with some guilty feelings) in the museum café, I stayed with Abramovic until midnight” Carlson, Marla. *Marina Abramovic Repeats: Pain, Art and Theater*. Elérhető az interneten: <http://www.hotreview.org/articles/marinaabram.htm>, 2014. 12. 15.

²²Utalás Marina Abramović *Ritmus 0* című munkájára.

²³Carlson, Marla. *Marina Abramovic Repeats: Pain, Art and Theater*. Elérhető az interneten: <http://www.hotreview.org/articles/marinaabram.htm>, 2014. 12. 15.

morál felülkerekedik a megszokott szerepeken. Vajon milyen erős fizikai reakciók játszódtak le a jelen levőkben, amik miatt feladták a nézői szerepet? Hiszen, ha belegondolunk, egy színházi előadás során a nézők helye térben és a szocializáció következtében is elválasztott a színtértől. Az ehhez a megszakítottáshoz szokott közönség (néhány tagja) mégis meg merete tenni, hogy beavatkozzon a performansz folyamatába. Felmerült-e a kérdés, hogy Abramović mit szól majd a közbelépéshez? Szabad-e megtörni a performanszot csak azért, mert úgy tűnik, a művésznő már a nem az erkölcsileg elfogadható mértékig kínozza magát? Fontos kiemelni: úgy tűnik. A néző bizonytalanságban van tartva. Nem lehet pontosan tudni, hogy tényleg annyira szenved-e, amennyire azt érzékeli a jelenlevő, vagy egy jól megtervezett és megszervezett szerzői döntés következtében látjuk és halljuk a fizikai fájdalomtól való szenvedését²⁴. Szerzői döntés-e, hogy a néző – amikor már nem tudja elviselni a látott kint és a látvány miatt fizikailag is megtapasztalható (ál)fájdalmat magán – felülkerekedjen a szocializációja határain, és beavatkozzon a performanszba? Míg az első, 1975-ös performanszban ez megtörtént, és Abramović „megmenekült” a további fájdalomtól, addig a 2005-ös reperformanszról készített filmrészlet alapján már nem történt meg ez a beavatkozás. Viszont Dr. Marla Carlson résztvevőként írásában leírja, hogy az egyik néző a reperformansz során odaszólt Abramović-nak: „On the third cut, someone called out, »you don't have to do it again«”.²⁵ Az a döntés, hogy ez a nézői közbeavatkozás a filmben nem kapott helyet, azt mutatja, hogy Abramović nem az eredeti, 1975-ös (forgatókönyvet) menetrendet követi, és nem hagyatkozik a közönség lelkiállapotára és döntéseire, hanem az emelvényről bemutat valamit, prezentál, előad, mintegy színészként viselkedik, és ő irányítja a történéseket. Ez a színészként való viselkedés, illetve ennek a kritizálása Tom Marioni performanszművész kritikájában is megjelenik, habár ő a performanszok újrajátszása miatt fosztja meg Abramović-tól a *performance artist* jelzöt, és nevezi színésznek: „In a letter to the New York Times, the performance artist and sculptor Tom Marioni objected that Abramovic thus became an actress, not an artist. (...) She [Abramović] has said that she and other performance artists considered the theatre their enemy in the 1970's, »a fake, a staged experience« By the mid-1990s, however, she was giving audiences »both a stage-play and a performance«”²⁶.

²⁴Fischer-Lichte, Erika 2009. *A performativitas esztétikája*. Balassi Kiadó, Budapest. 10–11.

²⁵Carlson, Marla. *Marina Abramovic Repeats: Pain, Art and Theater*. Elérhető az interneten: <http://www.hotreview.org/articles/marinaabram.htm>, 2014. 12. 15.

²⁶Dr. Carlson, Marla 2010. *Performing Bodies in Pain – Medieval and Post-Modern Martyrs, Mystics and Artists*. In: *Palgrave Macmillan* 82.

A színpadi játék és a performansz ilyen jellegű megkülönböztetése és egymás mellé állítása problémás lehet. A színháztudományban az elmúlt 15-20 év legnagyobb fordulata az, hogy a színházra már performanszként tekintenek. Nem abban az értelemben, hogy a műfaj 1970-80-as évekbeli formái, megvalósulásai kerülnek egy az egyben a színpadra, hanem hogy a színházról való elméleti gondolkodásban a korábbi színházelméleti fogalmak helyett a performansz és a performancia fogalomrendszere jelent meg. Andrew Parker és Eve Kosofsky Sedgwick *Performativitás és performancia* című írásában ezt a fordulatot így fogalmazza meg: „(...) a színház kutatások megkísérelték kivonni magukat a színházból (annak épületéből). A tudományág az elmúlt évtized során a performanciakutatások tágabb területeként értelmezte újra magát, és messze túljutott a fekete doboz modelljének klasszikus ontológiáján, hogy képes legyen felölelni a performancia-gyakorlatok számtalan válfaját”.²⁷ A fordulat alapján sokkal fontosabb egy szöveg ismételt előadása, elszavalása helyett²⁸ a színdarab performansz-szerű megjelenítése, performálása (*performance: egy szerep eljátszása, egy mű előadása, véghezvitel, teljesítés*), tehát tudatállapotok, érzelmi állapotok, testhelyzetek színreviteléről van szó. Ezt mutatja a magyar Krétakör Színház vállalása is, miszerint „olyan egyedi, megismételhetetlen produkciókat hoznak létre, amelyek hely- és közönségspecifikusak, és céljuk az, hogy a hagyományos színházi formák által nehezen elért nézőrétegeket is bevonják az élménybe.”²⁹ Dr. Marla Carlsonnak az a megfogalmazása, hogy Abramovič esetében egyszerre van szó színpadi játékról és performanszról, az kettős jelentőségű, de a mai színháztudományi diskurzus alapján akár félre is érthető. Konzervatív szemmel nézve Abramovič a performansz műfaját és a performanciát is színészi tevékenységgé változtatja azáltal, hogy ismételté teszi az akcióit, emiatt is kaphatta Marioni kritikáját. Abramovič számára nem jelent egyet az ismétlés a hagyományos értelemben vett színházzal (a fordulat előtti színházfogalommal), magát sem színészként aposztrofálja, hanem *performance* (és *re-performance*) *artistként*. Carlson csupán arra világít rá fentebb idézett kijelentésében, hogy egy 1960-70-es évekbeli performanszban eredetileg nincs meg az az ismételtőség, ami Abramovič esetében ma már hozzákapcsolódik a műfajhoz, és pontosan ezt az ismételtőséget erősíti fel a film az újrajátszhatóságával. Emiatt beszélhetünk Abramovič esetében az említett színpadi játékról. A film médiuma az egyszerűsített közvetítést, a könnyebb befogadást és

²⁷Parker, Andrew–Kosofsky Sedgwick, Eve 2010. *Performativitás és performancia*, Elérhető az interneten: <http://apertura.hu/2010/osz/parker-sedgwick>, 2014. 12. 31.

²⁸„(...) a színház fogalma és gyakorlata mára már felülírta azt, amit a realista, szöveg-alapú értelmezések gondoltak a játék, színész, szöveg, rendező és közönség viszonyáról.” Oroszlán Anikó 2010. *Társadalmi performansz, színházi felelősség*. Elérhető az interneten: <http://apertura.hu/2010/nyar/oroszlán>, 2014. 12. 31.

²⁹Uo. <http://apertura.hu/2010/nyar/oroszlán>, 2014. 12. 31.

megértést teszi lehetővé, mivel nem kötött sem a performansz idejéhez, sem annak teréhez, és akár estéről estére is újranézhető. Az egykori performanszokhoz képest tehát mára elmozdulás figyelhető meg, és Carlson ezt az elmozdulást kívánja szóba hozni, de megfogalmazásának kétértelmősége magyarázatra szorul. A színháztudomány a performansz és a performancia fogalmait olyannyira központivá tette, hogy a tudományos diskurzusban színésznek és performansznak, és színpadi játéknak és performanciának ilyen típusú szembeállítás a (hozzá)értő olvasó számára zavaró lehet. Így, mindezek tudatában az, hogy egyszerre van szó hagyományos értelemben vett színpadi játékról (ismétlés, újranézhetőség) és performanszról (jelenvalóság), az a 2005-ös reperformanszokra is érvényes megállapítás lehet.

Abramovič egy a 2000-es években készült interjúban eltávolítja a performanszot a színháztól³⁰: a színházban nincs valódi vér, valódi kés, és nincs valóban jelen levő test sem, ezek pedig a performansz műfajának alapvető követelményei. Az eltávolítás oka tehát a valódiság és a jelenvalóság hiánya. Emellett Abramovič szerint a performansz másik műfaji követelménye a művész jelenvalósága mellett a közönség jelenléte a performansz során. De a film esetében a közönség nincs jelen (pontosabban csak a film részeként, tehát szereplőként van jelen), csak az alkotás elkészülte után kerül közel a néző a filmhez. A *Lips of Thomas* esetében ugyan jelen van a közönség a reperformansz előadása során, viszont térben eltávolított, és nincs lehetőség a művésznő megérintésére, közbeavatkozásra, épp, mint egy színházi előadás esetében. Tehát a művésznő ugyan a performansz követelményeinek megfelelően jelen van a reperformansz során (jelen van, tehát sérül, mert valódi a kés, így valódi a vér is), de a filmben már ez a valódiság nincs meg, hiszen a mediatizáltság elveszi az akció hic et nunc jellemvonását, így Abramovič főszereplőjévé válik (a szó filmes értelmében) a *Lips of Thomas* filmrészletnek (és ezzel együtt a *Seven easy pieces*-nek is).

6. Konklúzió

A hipotézisben felvetett kérdések világosan mutatják, hogy Abramovič utóbbi éveit tekintve már nem lehet a hagyományos értelemben vett performanszfogalomról beszélni. Ahogy a dolgozatomban is bizonyítani igyekeztem, a műfaj közössé tétele, illetve az egyre több emberhez való eljutás lehetősége és a technika innovációinak felhasználása megszünteti, pontosabban felülírja és

³⁰MoMA multimedia. *Marina Abramovič. Lips of Thomas. 1975/2005*. Elérhető az interneten: <http://www.moma.org/explore/multimedia/audios/190/2000>, 2014. 11. 03.

átalakítja a 20. századból ismert performansz-fogalmat. Ezt az átalakítást igazolja az Abramović által létrehozott új, közönséget nem igénylő, akár csoportban, de akár egyedül is végezhető műfaj, a *long durational work* létrehozása. A művész és csapata tudatosan alakítja saját és intézményének arculatát minél érdekesebbé, interaktívabbá, befogadhatóbbá. A performansz eredeti, szűk közönsége is kitágult: ma már olyanok számára is elérhető Abramović munkássága, akik korábban nem érdeklődtek a performansz műfaja iránt, de ma, a technika és a média felhasználásával már egy olyan formáját kapják meg ennek a művészetnek, ami a tömegtermelés és tömegfogyasztás logikájába illik, ezáltal könnyen értelmezhető és könnyen fogyasztható.

Jelen írásomban nem kívántam sem állást foglalni, sem feltérképezni azt, hogy Abramović népszerűsítő tevékenysége és a műfajtól való elszakadása hozzáértő, művészi közösségekben és a szakmai diskurzusban milyen fogadtatást kap, és milyen érdemel. Célom az volt, hogy megpróbáljak átfogó képet adni arról, hogy hogyan változtat meg és tesz közösségivé és népszerűvé egy marginális műfajt a technika, a média, az internet és a közösségi oldalak felhasználása, és hogyan lesz egy 1970-es években még alig ismert szerb művészből 2014-re a 100 legbefolyásosabb művészek egyike³¹ (a *TIME* listája szerint).

Forrás- és irodalomjegyzék

Abramovic, Marina. Elérhető az interneten:

<http://www.lacan.com/abramovic.htm>, 2014. 11. 15.

Carlson, Marla. *Marina Abramovic Repeats: Pain, Art and Theater*. Elérhető az interneten: <http://www.hotreview.org/articles/marinaabram.htm>, 2014. 12. 15.

Dr. Carlson, Marla 2010. *Performing Bodies in Pain – Medieval and Post-Modern Martyrs, Mystics and Artists*. In: *Palgrave Macmillan* 82.

Fischer-Lichte, Erika 2009. *A performativitás esztétikája*. Balassi Kiadó, Budapest. 10–11.

Jones, Amelia 1997. „Presence” in absentia – Experiencing Performance as Documentation. In: *Art Journal* 56/4. 13–14. Elérhető az interneten: http://art.usf.edu/file_uploads/presence.pdf, 2014. 12. 23.

Jones, Amelia 2011. „The Artist is Present”: Artistic Re-enactments and the Impossibility of Presence. In: *The Drama Review* 55/1.

³¹Silver, Leigh–Pasoli, Cedar 2014. The Most Important Visual Artists of 2014 (So Far). In: *Complex*. Elérhető az interneten: <http://www.complex.com/style/2014/06/the-most-important-visual-artists-of-2014-so-far/marina-abramovic>, 2014. 12. 31.

KBB (Kulturveranstaltungen des Bundes in Berlin (KBB) GmbH) [DE]. *Forum expanded: Filmhaus, Seven easy pieces by Marina Abramovi*. Elérhető az interneten:

https://www.berlinale.de/external/de/filmarchiv/doku_pdf/20072618.pdf, 2014. 12. 14.

Lotringer, Sylvère 2009. A művészet kalóza. In: Jean BAUDRILLARD: *A művészet összeesküvése. Esztétikai illúzió és dezillúzió*. Műcsarnok-könyvek, Budapest.

marina abramovic 6. 2006. Elérhető az interneten:

<https://www.youtube.com/watch?v=SpJ2SAOHVUc&list=PLvEeZwJ7e9SVf8or8WIX4YDrLHmwhYgG5&index=180>, 2014. 11. 03. (A llewicka nevű YouTube-felhasználó hozzászólása)

Marina Abramovic & Sistema Circulatorio. Elérhető az interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=zcHznZF4R60>, 2014. 11. 04. (Edson Gacias nevű YouTube-felhasználó)

Marina Abramovic and Ulay – The Lovers (The Great Wall: Lovers at the Brink). Elérhető az interneten:

<https://www.youtube.com/watch?v=zaso0j9x098>, 2014. 12. 12. (TheSpiceOfLife nevű YouTube-felhasználó)

Marina Abramović: The Lips of Thomas 2005. Elérhető az interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=dRVJo8AQs5E>, 2014. 10. 14.

MoMA multimedia. *Marina Abramović. Lips of Thomas. 1975/2005*. Elérhető az interneten: <http://www.moma.org/explore/multimedia/audios/190/2000>, 2014. 11. 03.

Oroszlán Anikó 2010. *Társadalmi performansz, színházi felelősség*. Elérhető az interneten: <http://apertura.hu/2010/nyar/oroszlán>, 2014. 12. 31.

Parker, Andrew–Kosofsky Sedgwick, Eve 2010. *Performativitás és performancia*. Elérhető az interneten: <http://apertura.hu/2010/osz/parker-sedgwick>, 2014. 12. 31.

Rosner Krisztina 2012. *Marina, Marina, Marina – Rosner Krisztina Marina Abramović kapcsán a jelenlétről mint színre vitt élettörténetről*. Elérhető az interneten:

http://színhaz.net/index.php?option=com_content&view=article&id=36347:marina-marina-marina&catid=65:2012-aprilis&Itemid=7, 2014. 11. 04.

Silver, Leigh–Pasoli, Cedar 2014. The Most Important Visual Artists of 2014 (So Far). In: *Complex*. Elérhető az interneten: <http://www.complex.com/style/2014/06/the-most-important-visual-artists-of-2014-so-far/marina-abramovic>, 2014. 12. 31.

UGA Department of Theater and Film Studies. *Dr. Marla Carlson*. Elérhető az interneten: <http://www.drama.uga.edu/faculty-and-staff/marla-carlson>, 2014. 11. 24.

A jászberényi téesz-szervezés belső irányítási mechanizmusai és konfliktusmezői (1956–1961)

1. Értelmezési keretek

Dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy a rendelkezésre álló jegyzőkönyvi források, egykorú sajtótermékek feldolgozásával, visszaemlékezések segítségével bemutassam a jászberényi mezőgazdaság kollektivizálása közben létrejövő konfliktusmezőket és azok szereplőit, s a feltárt eseményekből – mintegy előzményadásként is – mentalitástörténeti következtetéseket vonjak le.

A mezőgazdaság kollektivizálása nem kizárólag gazdaságtörténeti téma, sőt a történeti emlékezet és az értelmiségi közbeszéd inkább annak politikai- és társadalomtörténeti vonatkozásait hangsúlyozza.¹ Egy lehetséges makrotörténeti olvasat az önállóan és szervesen fejlődő, alakuló magyar agráriumba való gazdasági-kulturális intervenció,² amely a megszálló szovjet hadsereg teremtette lehetőség nyomán kibontakozott kommunista hatalomátvételt és ország-átstrukturizálást jelenti. Ennek mikrotörténeti adaptálási lehetősége a jászberényi társadalom új helyzetre adott reakcióinak, alkalmazkodási és túlélési stratégiáinak a vizsgálata.³ A társadalomtörténeti interpretáció közelíthet a paraszti szenvedéstörténet toposza, a tulajdon- és jogfosztásnak egyetemes problematikája felől, amely a kollektivizálást – az elkövetett erőszakcselekmények miatt – mint történelmi traumát, társadalmi kataklizmát mutatja be.⁴

A fenti jelentésadási kísérletek mellett (szándékosan nem a „szemben” vagy a „helyett” kifejezéseket használok, mert megítélésem szerint az egyes diskurzusok legitim egymásmellettségben vannak jelen) új kutatási eredményeket adó lehet a társadalmi struktúra mint anyagiasult forma felőli megközelítés is. Hajnal István szerint a történelem folyását nem az egyéni érdekek (adott esetben osztályérdekek) mint erők alakítják, de nem is valami korszakot belengő „szellem” vagy „lelkület”. Ezeket az ember antropológiai velejárójának, tehát emberi konstansnak tartja, amelyek éppen permanens jelenlétükből kifolyólag semmilyen magyarázattal nem szolgálnak a történelmi változások okára nézve. A történelmi változások mibenlétének megértéséhez egy változót kell keresni, amely mintegy keretet szabva az állandónak, meghatározza annak irányát és erő kifej-

tési lehetőségeit. Hajnal ezt a változót a társadalomszervezetben találja meg, amely szerinte az interperszonális viszonyrendszerek anyagiasult formája. Rámutat, hogy a társadalmi struktúrának belső törvényszerűségei szabják meg a benne élők erőinek és szellemiségének hatást kifejtő lehetőségeit, egyúttal függetlenek is azoktól. A társadalom szerveződése jelentősen meghatározza az egyes személyek vagy kollektívák lehetséges mozgásterét, ezért gondolja úgy Hajnal, hogy az autonóm működési mechanizmusok determinatívak és egyben determinisztikusak is.⁵

Hajnal történelemszociológiájának beemelése a lehetséges értelmezési keretek közé számos újabb kérdést vet fel. Hogyan magyarázható a társadalom belső szerkezetéből kiindulva a gazdasági recessziót hozó és piaci alapon fenntarthatatlan téeszésítés? A válasz talán a kérdés pontosításában rejlik. Nem feltétlen a téesz-szervezés mint gazdaságpolitikai cél eredete a releváns elemzési szempont, hanem annak megvalósulása és a közben végbemenő társadalmi interakciók mikroszinten jelentkező különbözősége.

2. A jászberényi termelőszövetkezetek kialakulása

2.1. A redemptus város – Jászberény a 20. század első felében

Jászberény, a Jász Kerület központjaként, hagyományosan jómódú középbirtokosok városa volt. A 18. század közepén a nagy kiterjedésű határ 770 család kezében volt, amelynek nagy része középparasztok tulajdonában állt.⁶

1. táblázat: A jászberényi birtokrendszer alakulása a 20. század első harmadában⁷

	1 900-ban	1 930-ban	1 935-ben
Birtokos (fő)	1 955	2 723	3 288
Átlagos földterület (kh/fő)	24,6	17,6	5,6
100 kh-nál nagyobb birtokok (db)	49	21	7

A 20. századra azonban jelentős birtokaprózódás ment végbe, ami nagyméretben csökkentette a nagybirtokosok, és megnövelte a kisbirtokosok számát.

¹Vö. Ö. Kovács 2012: 17.

²Csöte–Kovács 2002: 221–223.

³Vö. Varga 2013: 82–83.

⁴Ld. Kaposi 2004: 177. és Ö. Kovács 2012: 62., 66.

⁵Lakatos 1996: 83–137.

⁶Fodor 1942: 458.

⁷Saját készítésű táblázat MSK Ús. 86. és 99. kötet, valamint Fodor 1942: 459 alapján.

2. táblázat: A város foglalkozásszerkezete 1930-ban⁸

Foglalkozás	Arány (%)
Mezőgazdasági termelő	61,8
Iparos	16,9
Közalkalmazott, nyugdíjas	9,8
Kereskedő	4,7
Cseléd, napszámos	3,5

1930-ban a város lakosságának mindössze 65%-a lakott a belterületen, míg 35%-uk a környező tanyákon élt.⁹ A dominánsan mezőgazdasági településen igen alacsony volt az ún. „nincstelének” aránya, akik önálló gazdálkodást nem folytattak, hanem természet- vagy pénzbeli bevételeiket mások birtokain végzett munkával keresték. Alacsony arányuk oka, hogy a mezőgazdasági társadalom tengelyét adó kis- és középparasztságnak nem volt se pénze, se igénye arra, hogy állandó cselédek, napszámosokat tartson. Az időszakos munkák alkalmával fordult csak elő, hogy a summások munkaerejét is igénybe vegyék.

Az 1945. március 15-én elfogadott földreformrendelet végrehajtása Jászberényben komoly problémát vetett fel, hiszen a földosztás Jászberény viszonyaira – nagybirtok és számottevő agrárproletárság híján – alig volt érvényes. 1947 elejére a 900 igénylő között átlagban 6 kat. hold szántót és 1-2 kat. hold szőlőt osztottak ki.¹⁰

2.2. A téeszésítés első hulláma

Az első téeszék jellemzően földosztáson kimaradt nincstelenekből és a Szovjetunióból hazatért hadifoglyokból alakultak legnagyobb részt állami tartalékföldeken (Kossuth Tsz, Petőfi Tsz, Március 15. Tsz). Az ötvenes évek első felében az állami presszió differenciálatlanul érvényesült az egyéni gazdák, a téeszcsék és a téeszék felé is, pl. beszoigáltatások, pótdadók stb. 1951-ben minden parasztra kiterjesztették, a korábban csak a kulákokra vonatkozó, helyszíni elszámoltatást, ha a hátralékuk a 2 mázsát meghaladta. Az Elszámoltató Bizottságok a kulákokkal szemben rendőri karhatalmat is igénybe vehettek.¹¹ Autókkal járták a tanyákat, hogy leleplezzék az esetleges feketevágásokat – de az sem volt egyedi, hogy egy jó disznótorosért cserébe elfelejtettek jelentést tenni.¹² A beszoigáltatások olyan terheket róttak a parasztságra, hogy saját terményeikből kellett „lop-

niuk” az aratáskor, hogy jusson elegendő élelem a család minden tagjának.¹³ Az élelmiszerhiány olyan mértékű volt, hogy sokszor már hajnali ötre elfogyott a kenyér a pékségben.¹⁴ A tagosítás alá eső gazdáknak nem akartak új földet adni, hanem a földrendezés alkalmával is agitálták őket a téeszbe. Így minden egyes tagosítás újabb birtokosokkal gyarapította a téeszt, míg más esetben 1 kat. holdnál is kisebb földdel rendelkezők léptek csak be.¹⁵ A recesszióba süllyedő termelőszövetkezeti gazdálkodás fellendítésére a Tanács már a tanácstagokat és az FMSZ vezetőit is a belépésre kapacitálta.¹⁶ 1953 és 1955 között folyamatosak voltak a kilépések és az újra beléptetések az országos irányváltásoknak megfelelően.¹⁷ Az 1956-os forradalom helyi szinten, kevés halálos áldozattal járt, az utcai harcok során keletkezett anyagi károk viszont 1 millió forintra rúgtak. Akadozott az élelmiszerellátás, hiányzott a megfelelő mennyiségű tüzelő, és az őszi vetést csak 50%-ban végezték el. Három téesz (Dózsa, Harcos, Béke) felbomlott, a maradék háromból egyedül a Kossuth Tsz tudott jó eredménnyel zárni, s időben megtartani a zárszámadó közgyűlést. Összesen 24 taggal és 62 kat. hold földdel lettek kevesebbek a megmaradt téeszék, s négy termelőszövetkezeti csoport (Aranykalász, Haladás, Rákóczi, Dózsa)¹⁸ is folytatta a közös gazdálkodást.¹⁹

2.3. A téeszésítés második hulláma

A helyi MSZMP Végrehajtó Bizottsága (a továbbiakban VB) 1957–1958-ban nem fejtett ki komolyabb és szervezettebb munkát a mezőgazdaság kollektívizálása érdekében. Érezhető volt munkájukban az a félelem és bizonytalanság, amelyet a nem várt ötvenhatos események mellett a központ vívódása is okozott. Egyértelmű utasítás híján pedig nem mertek erélyesebben fellépni, ezért inkább olyan pótcselekvésekbe menekültek, mint a pártszervezetek erősítése, biztatása, a jelentéskészítési-dömping vagy épp az állami ünnepek megszervezése.

1959. január 13-án, egy nappal az új direktíva kihirdetése előtt, tartotta rendkívüli ülését²⁰ a VB, melyen mintegy tablót adva, jelen voltak a bizottsági tagok mellett megyei és országos pártfunkcionáriusok, Jászberény politikai és gazdasági vezetői, valamint a tömegszervezetek és az oktatás képviselői; itt ismertették a téeszésítés második, befejező hullámának részletes menetrendjét és cselekvési

⁸Saját készítésű táblázat MSK Ús. 86. kötet alapján.

⁹Fodor 1942: 459.

¹⁰Jáskürt 2, 19, 4.

¹¹Nagy–Tóth 1970: 130.

¹²Balla-interjú 2012.

¹³Balla-interjú 2012.

¹⁴Deme-interjú 2012.

¹⁵S.n. 1950. Szolnok Megyei Néplap 2, 36, 6.

¹⁶Nagy–Tóth 1970: 135.

¹⁷XXIII-502-a Jb VT VB, 1953. 10. 09. és 1953. 12. 11.

¹⁸A fölözött Dózsa Tsz még 1956 decemberében összeállt, mint téeszcsé.

¹⁹XXIII-502-a Jb VT VB, 1957. 08. 26.

²⁰XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1959. 01. 13., 1–36.

tervét. Ennek egyik legfontosabb eleme az egy időben és minél szélesebb körben történő szabályos „lerohanás” volt. Úgy gondolkodtak, hogy ha a parasztokat egyszerre agitálják a téesz felé, akkor kevesebb lehetőségük lesz egymás lebeszélésére, ellenirányú befolyásolására. Az agitátoroknak összehasonlító adatokkal és gyorsan alkalmazható érvekkel kellett rendelkezniük a szövetkezeti munka előnyeiről és külföldi eredményeiről. Ezt a munkát az ezután megalakítandó Fejlesztési Bizottságnak kellett összefognia, melynek tagjai lettek a város politikai és gazdasági vezetői.²¹

A meggyőzésben a hangsúly a politikai manipuláción (propaganda), az egzisztenciális (álláshelyek biztosítása/megszüntetése) és pszichikai zsaroláson és a gazdasági ellehetetlenítésen (értékdeficites tagosítás és földcsere, megemelt adók a téeszcsék esetében) volt. Egyszerre hangsúlyozták az önkéntességet és a „szívós politikai munkát”: „az önkéntesség abban van, hogy a paraszt írja alá a belépési nyilatkozatot [...] 10-szer is ki kell menni, de agitátornak, és nem rendőrnek, politikai eszközökkel kell meggyőzni”.²² Ezzel végre ki lett mondva az, amit mindannyian éreztek a helyi pártvezetésben: a tervszerű és rendszeres fizikai erőszakot nem támogatta tovább a kormányzat. Az agitátorok várható fogadtatásával kapcsolatban megjegyezték, hogy „1956 előtt mindenféleképpen vittük az agitációt és [...] előfordul, hogy az agitátorra ráuszítják a kutyát”.²³

Ezzel az üléssel megkezdődött a mezőgazdaság kollektivizálásának második hulláma Jászberényben, amely ugyan finomabb eszközökkel, de egy gazdaságilag kimerített parasztságot agitált a szocialista nagyüzemek felé, amelyek harminc évig meghatározták Magyarország mezőgazdasági termelésének arculatát. A szervezési munka február 5-én kezdődött, amikor 15 fős brigád érkezett a Megyétől a városi vezetés segítségére. A jászberényi párszervezet 240 főt biztosított a szervezési munkára, akikhez csatlakoztak az Ipari Csoport népnevelői (500 fő), a téeszek és egyes üzemek aktivistái, valamint pedagógusok és diákok (több harmadikos, negyedikes gimnazista). Az 1300-1400 fős „élcsapatot” 74 csoportra osztották egy-egy vezetővel, akiknek munkáját a Városi Termelőszövetkezeti Fejlesztési Bizottság fogta össze. Új úton címmel ideiglenesen megjelenő újságot is kiadtak. Az agitáció fedezetét a Városi Tanács Mezőgazdasági Osztálya biztosította.²⁴

²¹Váczai Sándor, a Megyei VB tagja hozzászólása (XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1959. 01. 13., 12–13.)

²²XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1959. 01. 13., 11.

²³XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1959. 01. 13., 28–29. A kutyaráuszítás motívum Kapus Ferencné VB-tag hozzászólásából származik, aki beszámolt arról, hogy az egyik agitáció során az „anyámat szidták, és a kutyát ránk uszították (XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1959. 01. 13., 27.)

²⁴XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1959. 02. 19., 91.

Fontos szerepe volt a megfélemlítésnek is a kampány során. Nap mint nap több tíz parasztot idéztek be a Tanácsházára „elbeszélgetés” céljából,²⁵ amelynek rendszerességét idővel csökkentették. A rendőrkapitányságot is igyekeztek bevonni a szervezésbe, elsősorban a kulákokra való nyomásgyakorlással, de voltak abszurd kérések is, mint a lovas járat biztosítása az egyes területekre. Ezek már sok rendőr számára sem voltak elfogadhatók, akik szerint a fejlesztés társadalmi feladat, nem pedig rendőrségi. Bizonyos szintű tudathasadásban is szenvedett a VB, hiszen nehezen tudták megvalósítani a „szívós politikai munkát” az „önkén-tességet” hangsúlyozó politikai nyilatkozatok mellett.

Ügyeltek arra is, hogy egyértelmű helyzet elé állítsák az embert: támogatója vagy ellenzője-e a rendszernek. Ha a támogatója, akkor semmi akadálya, hogy belépjen a téeszbe. Ha nem akart első lenni, szereztek mellé másik 8-10 embert, akivel együtt aláírhatta az alapítási nyilatkozatot.²⁶ Nagy szerepe volt a meggyőzésben a kisgyűlések tartásának, amiről szabályosan nem engedték haza a résztvevőket, amíg meg nem alakítottak egy téeszt.²⁷

A földrendezés előkészítése 1959. április 14-én indult meg, aminek alapvető irányelvei közé tartozott, hogy az „egyénilag dolgozó parasztok nem kaphatnak jobb földet, mint a termelőszövetkezeteket”.²⁸ A munka során figyelembe vették a későbbi téeszösszevonások szükségességét is, és így alakították ki az egyes nagyobb, összefüggő táblákat. A szakemberhiány orvoslása céljából is sürgették a termelőszövetkezetek összevonását.

Végül öt téeszt alakítottak a huszonnégyből: Lenin, Kossuth, Március 15., Rákóczi, Vörös Csillag Tsz.²⁹ Később, 1973-ban egyesült a Rákóczi és a Kossuth Tsz, 1976-ban csatlakozott hozzá a Március 15. Tsz is,³⁰ valamint a jászberényi Vörös Csillag, a jászfelsőszentgyörgyi Egyetértés és a pusztamonostori Búzakalász Tsz-ekből pedig létrejött a Zagyvamenti Tsz. A termelőszövetkezetek – rendszeres állami tőkeinjekció mellett – lassú fejlődésnek indultak: előtérbe került a nagygazdaságok közös vállalati jellege, aminek következtében a hatalom teret engedett az egyéni tapasztalatokra épülő üzemszervezési és munkadíjazási formáknak is.³¹

²⁵XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1959. 02. 19., 87.

²⁶Csuka elvtárs hozzászólása alapján ((XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1959. 02. 19., 91.)

²⁷„arra kell venni az irányt, hogy a parasztok ott helyben írják alá a belépési nyilatkozatot” – Bacsa Ferenc (XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1959. 02. 19., 93.)

²⁸Beszteri Mihály hozzászólása (XXXV-1-a Jb MSZMP VB, 1959. 04. 24., 158.)

²⁹Ld. 12. sz. melléklet. (XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1959, 98., XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1960, 17. és XXIII-501-a Jb VT VB, 1962. 03. 16.)

³⁰Besenyi 98: 29–37.

³¹Erdei 1968. Kritika 6, 2, 3–14.

3. Konfliktusmezők

A mezőgazdaság szocialista átszervezése során több aktuálisan pragmatikus és szociokulturális beidegződésre visszavezethető konfliktusmező is kialakult. Két alapvető konfliktusmezőt lehet elkülöníteni: a Pártközpontnak való megfelelési szándékból a tervutasítást maradéktalanul végrehajta(t)ni kívánó politikai elit és a reális felelősséggel rendelkező, emiatt racionalitásra törekvő gazdasági vezetők közötti konfliktust, az évszázados társadalmi és lokális beidegződések nyomán felszínre törő ellenérzések szülte meg nem értést és ellenségeskedést. Mindkét mező konkrét szituációkban realizálódó partíciókra osztható, amelyek egyenkénti szemlélése és vizsgálata is termékeny lehet az elemző munka szempontjából, de ez az a két alapszembenállás, amely meghatározta az ellentétek dinamikáját. Egy harmadik, nehezen körvonalazható konfliktusmező is kialakult, amely magából az irracionális és életszerűtlen szocialista gazdasági modellt, valamint az empirikusan igazolt és működőképes kapitalista reflexek által determinált összeférhetetlenségéből adódott.

Az alább említett példák közül kevés a tisztán egyik vagy másik konfliktusmezőbe tartozó. Legtöbb esetben ezek a szembenállási területek együttesen vannak jelen.

3.1. A Gépállomás és a műtrágya-felhasználás körüli „anomáliák”

A mezőgazdasági munkák elvégzéséhez elengedhetetlen gépeket a jászberényi székhelyű, de a Járási Pártbizottsághoz tartozó Gépállomástól szereztek be mind a téészek és a földműves-szövetkezetek, mind az egyéni gazdák. Ebből is jól látszik, hogy a jászberényi téészek, anyagi gondjaik miatt, nem éltek a szabad gépvásárlás lehetőségével. Ezt a sajátos „közös lónak túros a háta” helyzetet az bonyolította, hogy nemcsak a jászberényi VB nem adhatott utasítást a Gépállomásnak, hanem a téészek egy része sem kívánta igénybe venni a szolgáltatásait. Más részük pedig egyenesen elégedetlen volt a munkavégzés minőségével.

Az állam kedvezményekkel támogatta a műtrágya használatát, melynek szétszórását a Gépállomás végezte. A Kossuth-téésztagek viszont idegenkedtek a gépek alkalmazásától, mert azzal gyakorlatilag kiáramlott a tőke a téészből. Ami súlyosbította a helyzetet, hogy a gépi munkára fordított összeg az állati igaerővel dolgozók munkaegységét csökkentette, hiszen azok így a kisebb mértékű munkaegységet adó növényápolási munkákra köteleződtek. Bányai János tanácselnök pedig felhívta rá a figyelmet, hogy a gépek nem egyenletesen végzik a trágyázást, ráadásul sokat is késnek a munkával.³² Betakarításkor előfordult, hogy az egyik téesz lucernája lekaszálatlanul vénült meg a földön, miközben a Gépál-

³²XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1958. 03. 20., 94.

lomás egy kuláknak minden munkát elvégzett. Vagy arra is volt példa, hogy egy „traktoros [...] a tsz. földjét nem találta meg, és két napig az egyéni dolgozó paraszt részére szántott”.³³ Probléma volt a Gépállomás munkájával minőség terén is a téészek rovására és az egyéni gazdálkodók javára.

Ha összevetjük a felsorolt észrevételeket, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a Gépállomás szívesebben dolgozott magángazdának, mint a téészeknek. Egy korábbi VB-ülésen megemlítették, hogy a Gépállomás tart attól, hogy munkája nem lesz kifizetve, ezért odázza a munkát a téészeknél. Az egyéni gazdák, akiket nem hogy nem patronált a rendszer (mint a téészeket), hanem egyenesen fel akart számolni, rendszeresen és pontosan fizettek a Gépállomásnak (a traktorosoknak valószínűleg borralalót, kis ételt, italt is adtak). A személyes ismeretség sem lehetett utolsó szempont, amellyel a korábban önálló, gépi munka igényű gazdálkodást nem folytató téésztagek egy része nem is rendelkezhetett. Ezen jelenségekre válaszul a bizottság elhatározta, hogy javaslatot fog tenni a Megyei Tanácsnak és a Megyei Gépállomás igazgatóságának, hogy a jászberényi székhelyű, de a Járási Pártbizottsághoz tartozó helyi Gépállomás a továbbiakban a Jászberényi Pártbizottság hatáskörébe tartozzon, a téészesítés eddigi eredményeire és jövőbeli terveire való tekintettel. Ezt a kérést Bányai elvtárs artikulálta az 1959. január 13-i összevont VB-ülésen.

3. táblázat: A műtrágya felhasználása az állatállománnyal való összehasonlításban³⁴

	Nagyállatok (db)	Felhasznált műtrágya (kg/1 kh)
Kossuth Tsz	193	10
Március 15. Tsz	74	100
Petőfi Tsz	19	113
Béke Tsz	n.a.	240

A másik, évekre elhúzódó polémiát a műtrágya felhasználásának kérdése okozta. A mezőgazdaság szocialista átszervezését szolgáló 3004/1958-as kormányrendelet egyik eleme – a mezőgazdaság rovására történő iparfejlesztés jegyében – a lovak kiszorítása volt a mezőgazdasági munkálatokból. A téészek fölöslegessé váló loállományát az értékesítés esélytelensége miatt a vágóhídra vitték. A rendelet értelmében, ha a téészek katasztrális holdanként 1 mázsa műtrágyát használtak fel, akkor az állam a költségek 30%-át visszatérítette. A műtrágya szétszórását és egyéb mezőgazdasági munkákat is a Gépállomással szerződve akarta elvégeztetni a VB a téészekkel. Mindkét irány a mezőgazdasági források iparba terelését szolgálta, hiszen a műtrágya és a gépi munka preferá-

³³Tóth elvtárs hozzászólása (XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1958. 11. 27., 265.)

³⁴JNSZML/JbVBXXXV-4-a-1/1958/160–161.

lásával nem volt szükség a lovakra és azokra, akik ezen állatokkal dolgoztak. Egyedül a Kossuth Tsz nem állt be a sorba, hiszen az előírt mennyiségtől messze lemaradva használt műtrágyát. Ezt azzal magyarázta a vezetés, hogy „a kedvező állattartási szint mellett talajerő-gazdálkodásuk mérlege még így is sokkal kiegyenlítettebb, mint bármely más tsz-é a városban”. A VB szerint „persze mindez így igaz [...] de álláspontjukkal mégsem lehet egyetérteni”,³⁵ mert a műtrágya használatával még jobb eredményeket érhetnének el. A Kossuth Tsz – kedvező állatállományi adottságainak köszönhetően – a szerves trágya felhasználásával megtakarított összeget inkább beruházásokra és a munkaegység mértékének legalább szinten tartására fordította. Még 1959 tavaszán is a legnagyobb vita a Kossuth Tsz műtrágya-felhasználása körül bontakozott ki. Függetlenül attól, hogy a földterület 22%-át megtrágyázták szerves trágyával (az egészet négy év alatt kellett elvégezni), a bizottság ragaszkodott a műtrágya felhasználáshoz is. Kijelentették: „nem szabad megengedni, hogy mindent a maguk fejük szerint végezzenek”, függetlenül attól, hogy Jászberény legjobban működő (pontosabban: egyetlen jól működő) téészeről volt szó.

Összefoglalva tehát az a kép rajzolódik ki a vonatkozó források alapján, hogy sem a téeszek nem alkalmaztak szívesen a Gépállomástól bérelt gépeket, sem pedig a Gépállomás alkalmazottjai nem szerettek a téeszeknek dolgozni (jövedelmesség konfliktusmező), a politikai vezetés viszont a Pártközpont felé irányuló konformizmusuk miatt végre kívánták hajtatni a tervutasítást (elvi konfliktusmező). A különvéleményét leginkább artikulálni merő Kossuth Tsz azért nem akarta a gépeket igénybe venni, mert volt állati igaereje és az állatokkal dolgozók munkaegysége nagyobb volt, mint a növényápolási munkát végzőké;³⁶ ezzel gyakorlatilag csak kiáramlott a tőke a téeszéből, de az állatot ugyanúgy etetni kellett, vagy levágni, ráadásul csökkent egyes téesztagok jövedelme is. A másik probléma a gépekkel történő munkavégzés minőségével volt: az összes jegyzőkönyvezett megjegyzés arról számol be, hogy a Gépállomás alkalmazottjai igénytelen munkát végeztek, késtek, több esetben fusiztak stb. A Gépállomás pedig azért nem szeretett a téeszeknek dolgozni, mert nem fizettek mindig és időben, szemben az egyéni parasztokkal, akik igen. A Kossuth Tsz – és annak elnöke, Deme János – azzal fokozta az ellene irányuló politikai ellenszenvet, hogy nem akart jelentős műtrágyát sem kiszórni, hiszen magas állatállománya miatt rendelkezett szerves trágyával, így ez is fölösleges tőkekiáramlás lett volna. A két konfliktusterület metszetévé pedig az vált, hogy a tervutasításban előírt kiszórandó műtrágya-mennyiséget a kormányrendelet formájában kötelezően megkötendő szerződés alapján a Gépállomásnak kellett végeznie. Így a Kossuth Tsz legtermékenyebb gazdasági fundamentumát, a magas állatállományt – és az ez által eredményezett

³⁵Varga elvtárs hozzászólása (XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1958. 05. 05., 148.)

³⁶XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1958. 03. 20., 94.

magasabb munkaegységet – egyszerre fenyegette a szerves trágyát felváltó műtrágya, valamint az állati igaerőt helyettesítő gépi munka. Mindez közvetve a tagok személyes egzisztenciájára és csoport-interakciójukra is hatással volt.

3.2. Személyi ellentétek a Párton belül

A téeszítés cseppet sem botlásoktól mentes művelete felszínre hozott olyan beidegződött reflexeket és ellentéteket, amelyek kontraproduktív kísérői voltak az egyébként is irracionális és gazdaságromboló folyamatnak.

A konfliktusok egyik dimenziója a politikai és a gazdasági vezetés közötti ellentét volt, aminek legillusztrisabb manifesztációja a – fentebb kifejtett – Gépállomás körüli konfliktusmező. A másik dimenzió a politikai vezetésen belül kialakuló introvertált és extrovertált erővonalak. A belső polarizációban nagy szerepe volt Csuka Lajosnak, akit a Megye Párt VB helyezett a jászberényi pártbizottságba. Csuka személyét a korábbi VB-tagok szükséges rossznak tartották a közös cél, a szocializmus építése érdekében. Provokatív, kioktató stílusa a bizottság tagjainak sem nyerte el a tetszését, ezért a sokszori kunsági példa felemlegetése után Bacsa Ferenc – 1958 novemberétől VB-elnök – finoman megjegyezte, hogy „Csuka et-nak tartani kell a kapcsolatot Bányai et.-sal, mert Bányai et. jobban ismeri a területet”.³⁷ Jól mutatja a Végrehajtó Bizottság tagjai közötti feszültség eszkálálódását, hogy mikor elvették a mezőgazdasági jelentés készítésének jogát Tóth Sándortól, és odaadták azt Csuka Lajosnak, előbbi nem készítette el a számára kijelölt új jelentést arra hivatkozva, hogy korábbi témája testhezállobb volt. Erre a VB-tagok többsége, Csukával az élen, Tóth elmarasztalását javasolta, s egyedül Száraz László későbbi VB-elnök állt ki Tóth elvtárs mellett. Csukanak feltett szándéka volt Varga Lajos, a Mezőgazdasági Osztály vezetőjének a leváltása, aki szerinte „nem alkalmas – különösen ilyen nagy munkában – a feladatok ellátására”.³⁸ A kunsági példa folyamatos emlegetése olyan „ösi reflexeket” hívott elő, amelyek létéről a kommunista politikusok nem is akartak tudomást venni: a lokálpatriotizmusét, ami az évszázados előzményekre visszanyúló jász-nagykun ellentét mezejében manifesztálódott. Ennek a megnyilvánulásaként is értelmezhető Tóth Sándor, a VB mezőgazdasági felelősének azon sérelme, hogy a Néplap csak a kunsági (karcagi) téeszekről közölt méltató, népszerűsítő cikkeket, pedig a Kossuth Tsz ugyanúgy megérdemelné ezt.³⁹ A vita során egyre eszkálálódott a kunsági kérdés, ami a központ által preferált, agyondicsért karakter kialakításában manifesztálódott, amelynek ellenpólusaként több VB-tagból is előjött, az egyébként általuk tagadott, jász öntudat, miszerint „mi nem akarjuk azt,

³⁷XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1959. 02. 19., 87.

³⁸XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1959. 02. 19., 86.

³⁹XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1959. 01. 13., 19.

[...] hogy autósámra hoz[z]ák az elvtársakat más területről”,⁴⁰ illetve „nincs szükségünk kunsági tanácsadókra”. Ehhez képest két kunsági „szakértőt” is a VB tagságába protezsált a Megye, és továbbiak küldését tervezte.⁴¹ A kifelé irányuló ellentétek részben ebből, részben a központi utasításnak megfelelni nem tudó ön-felmentésből eredtek: többször megjegyezték, hogy a Megyének figyelembe kellene vennie Jászberény társadalmi (mentálisbéli) adottságait.

4. Mentalitástörténeti olvasat

A mentalitástörténeti vizsgálódásnak két kézenfekvő értelmezési kerete lehetséges: egyrészt a jászberényi (jász) öntudat mint lokális mentalitás, másrészt a paraszti mint társadalmi mentalitás elemzése. Esetünkben ez a kettő természetesen összefűszülhet, hiszen a jász paraszt egy sajátos történelmi-jogi-társadalmi képződmény, ennek megfelelően a jászberényi parasztság nem vizsgálható a jász mentalitás elemzése nélkül, s – zömében agrártársadalom lévén – a jász öntudat sem értelmezhető a paraszti gazdasági és társadalmi helyzetből fakadó életstratégiák vizsgálata nélkül.

Jászberényre a kiegyezés óta jellemző volt a mérsékelt, centrista politika támogatása. Megnyilvánult ez a Deák-párt és a Balközép fúzióját támogató Sipos Orbán 10 éves, majd a mérsékelt ellenzéki gróf Apponyi Albert 52 éves mandátumbirtoklásában, de a két világháború közötti szélsőségek (kommunisták, nyilasok) hiányában is. Az 1945 utáni választásokon minden manipulációs kísérlet ellenére a Kisgazdapárt többszörösen felülreprezentált volt a városban, a Kommunista Párt pedig hasonló arányban alulreprezentált.

4. táblázat: Nemzet- és országgyűlési választások jászberényi eredményei⁴²

Pártok	1945-ös választás		1947-es választás	
	Országos átlag	Jászberényi ered.	Országos átlag	Jászberényi ered.
FKGP	57,0%	69,2%	15,3%	51,0%
MKP	16,9%	8,4%	22,2%	9,9%
SZDP	17,4%	16,7%	14,8%	9,4%
NPP	6,8%	3,6%	8,2%	11,3%

Jászberény helyzete a térség történelmi adottságai miatt (volt) sajátos. A Jászkunországban a középkor során nem alakult ki feudális függési viszonyrendszer: mindenkinek lehetett és Jászberényben sokaknak volt is saját földtulajdona, és senkinek sem volt előjoga vagy alávetettségi kötelezettsége a másik emberrel

⁴⁰Kapusné elvtárs hozzászólása (XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1959. 01. 13., 25.)

⁴¹XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1959. 01. 13., 33.

⁴²Saját készítésű táblázat Erdész 1956 és Jászkürt 2, 35, 1. alapján.

szemben.⁴³ És még a jász települések között is egyedülállónak számított, hogy a társadalom különböző vagyoni rétegei között nem volt számottevő ellentét.⁴⁴ Ez annak lehetett a következménye, hogy nem voltak óriási vagyoni különbségek, viszonylag széles volt (a társadalom többségét adta) azok rétege, akik hasonló jövedelemmel és módon éltek, a városban kulturális egységet teremtett a jász identitás, a kiváltságosság tudata, és összetartó erőként működött a kereszténység.

1945 után a kommunisták elkezdték végrehajtani a központ és az ideológia által diktált intézkedéseket annak ellenére, hogy a társadalom folyamatosan jelzéseket küldött feljükről, mit gondol a készülő új rendszerről. Mivel a társadalmi struktúra nem a gazdag-szegény, a birtokos-földnélküli típusú szembenállások szerint szerveződött, így a kommunista hatalomátvétel, amely sok esetben társadalmi „örösváltást” is jelentett, nem járt az interperszonális kapcsolatok jelentős átstrukturálásával, illetve a konfliktusok nem kizárólag a párttag-pártonkívüli tengelyen szerveződtek. Szép számmal találunk a városi Tanácsban, valamint a téveszek vezetésében hajdani birtokos parasztokat és klerikusokat egyaránt (pl. Cs. Molnár Vendel, Muhari Antal, Nagy István, Kasza János, Szücs Imre, Rozsályi Menyhért, Deme János). Egyedül az MSZMP VB mint tényleges döntéshozó szerv esetében nem fedezhetünk fel társadalmi kontinuitást részben azért, mert e területben volt legnagyobb arányú a kommunizmus előtt nem jászberényi lakosok aránya (pl. Bányai János, Csuka Lajos).

Visszatérő sérelme volt a VB-tagoknak, hogy az ő kivételükkel a rendszer – főként gazdasági – funkcionáriusai szemet hunytak afölött, hogy az egyes szervezetek tagjai megpróbálták a rendszer keretein belül elérhető gazdálkodást folytatni és kihasználni minden olyan lehetőséget, amellyel kompenzálni tudták a kollektivizálás során elszenvedett veszteségeiket. Ez a „cinkos összekacsintás” megmagyarázza azt is, miért érezte magát tehetetlennek a VB: a jelek szerint nem volt számottevő társadalmi bázisa az erőteljes agitációnak és kollektivizálásnak (ezt mutatja, hogy az ilyen politikai eligazító kurzusokon 16-20 fő jelent meg).

Ennek megfelelően a fő konfliktusmező a jászberényi társadalmi beágyazottsággal nem vagy kevésbé rendelkező, egzisztenciáját egyedül a Pártnak köszönő és annak ezért megfelelni vágyó politikai vezetőréteg, illetve a gyakorlati

⁴³Az 1279-ben alakult Jászkun Kerület kezdettől fogva adómentességet élvezett és közvetlenül a király alá tartozott, főispánjuk és bírájuk pedig maga a nádor volt. Ezért nem is alakulhatott ki a területen nemesség, szabad parasztok gazdálkodtak, akik 1745-ben önerőből visszavásárolták (redemptio) saját – I. Lipót által 1702-ben a Német Lovagrendnek zálogba adott – földjüket. Ezen redemptus családok leszármazottjai különösen ragaszkodtak földjeikhez, és ez Jászberényben – a középbirtokok rendszere miatt – igen sok embert jelentett.

⁴⁴Turupulyi-interjú 2012.

felelősséggel járó pozíciókat betöltő, pragmatikus szempontokat is érvényesíteni kívánó gazdasági vezetők között alakult ki. Ez a konfliktus alapvetően nem osztályjellegű vagy ideológiai természetű (hiszen a gazdasági vezetők nagy része is párttag volt), hanem az aktuális feladatok megoldási kísérleteinek és az új rendszerben való érvényesülési stratégiáknak a különbözőségéből fakadó. A gazdasági vezetés mellett szólhat az az érvelés, hogy a Párt VB tagjai között nem volt egyetlen egy gazdasági szakember sem Csuka Lajos 1959 eleji megérkezéséig.⁴⁵

A VB frusztráltságát a központi elégedetlenségtől való félelem mellett az is fokozta, hogy tehetetlennek érezte magát a politikai akarat érvényesítésében, hiszen – a pártbizottságot kivéve – még a kommunista ihletettséggű szervezetekben is a megrendszabályozni kívánt személyekkel „cinkosan összekacsintók” foglaltak helyet az ő valóságértelmezésükben. A polemikus helyzet eskalálódásához az új KB-határozat következményeként életbelépő erőteljesebb agitációs szervezőmunka vezetett, amikor a Megyei Párt VB számon kérte a helyi vezetőkön addigi eredménytelen munkájukat, s gyakorlatilag a „nyakukra ültetett” egy intendáns Csuka Lajos személyében. A bűnbakkeresés tipikus esete alakult ki a jelentéskészítők egymásra mutogatásában, mely új helyzet végül a legfelsőbb pártvezetés tagjai között húzódo ellentétet is a felszínre hozta. E konfliktusok végül azért nem fajultak el, mert a kollektivizálás második hulláma a vártnál gyorsabban és sikerebben ért véget, aminek következtében – jelentős egzisztenciális károk és mentális sérülések mellett – konszolidálódni látszott a helyzet.

Mindezen belső konfliktusok egy olyan társadalmi mezőben történtek, ahol semmilyen igény nem artikulálódott a kommunizmusra, s a vonatkozó összes adat (párttagok aránya, választási eredmények, állami szervek és téeszkek összetétele) azt mutatja, hogy a városban egy szűk réteg képviselte saját magát a társadalom széles tömegeinek a támogatása nélkül.

A jászberényi társadalom inaktivitásának három okát látom:

1. Jászberényben nem volt számottevő cselédség és egyéb nincstelen tömeg (4% alatti), és nem volt jelentős nagybirtok sem (az egyházi és részben a zsidó birtokokat leszámítva, mely utóbbiakat már a háború előtt elkoboztak), így nem öltött alakot a szociális ellenszenv miliője.

2. A redemptio következtében a társadalom széles rétege számára biztosított volt a kis-középbirtok, amely ugyan magas jövedelmezőséget nem, de kiszámítható megélhetést biztosított, és a tőkehiányából fakadó gépesítésmaradás miatti emberi munkaerőigénye felszívta a város szűk munka- vagy birtok nélküli rétegét. Egy korlátozottan innovatív, de önfenntartó gazdasági cirkuláció (szimbiózis) alakult ki.

⁴⁵Váczi elvtárs hozzászólása (XXXV-4-a Jb MSZMP VB, 1959. 01. 13., 4.)

3. Az önmegváltás katartikus élménye egy olyan elő és organikus társadalmi szövetség alakított ki, a szociális élhetőség pedig erősített meg, amelyet még a természetellenes és életszerűtlen kommunista ideológia és döntési mechanizmus sem tudott szétszakítani, főként azért nem, mert nem kínált jobbat – a harmincezer fős városban legfeljebb egy-két ezer főnek.

A fent megfogalmazott tudományos eredmények azonban újabb kérdéseket vetnek fel, és távlatokat nyitnak meg. A további kutatások tárgyát képezheti a tanácsülési jegyzőkönyvek dialóguselemző feldolgozása, ahol akár konkrét személyekre koncentrálva mutatható be a Pártba beállt egykori birtokos parasztok és klerikusok érvényesülési stratégiája egy sok tekintetben „hintapolitikát” igénylő szituációban. A Kossuth Tsz esetében rendelkezésre állnak a téesz társadalmi (nemi, életkori, korábbi egzisztenciabeli) összetételére vonatkozó adatok és az azt vizsgáló belső használatra készült tanulmányok, jelentések. Ezek feldolgozása intézmény- és mikrokollektíva-történeti elemzés szempontból is releváns eredményekkel szolgálhat. A korábbi mentalitástörténeti fejtegetések árnyalására és kiegészítésére adhat lehetőséget a kommunizmus vagy szűkebben a téeszítés történeti – kollektív – emlékezetének a vizsgálata, amelyben interdiszciplináris kutatási módszerek is bevonhatók (emlékezetkutatás, recepcióesztétika és történet).

Források

Levéltári források, Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (MNL JNSZML):

XXIII-501-a Tanácsok. A Jászberényi Tanács iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek (1956–1961).

XXIII-502-a Tanácsok. A Jászberényi Városi Tanács VB ülésjegyzőkönyvei. VB. ülésjegyzőkönyvek (1953–1954), (1957–1958. I.), (1958. II.–1959) és (1961. II.–1962. I.).

XXXV-1-a MDP–MSZMP. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei MSZMP VB ülésjegyzőkönyvei. VB. ülésjegyzőkönyvek (1956–1961).

XXXV-4-a MDP–MSZMP. A Jászberényi MSZMP VB ülésjegyzőkönyvei. VB. ülésjegyzőkönyvek (1956–1961).

Szóbeli források

Balla-interjú 2012. *Balla Sándorné: Személyes interjú*. Készítette: Cseh Dániel, Jászberény, 2012. február 25.

Besenyi-interjú 2012. *Besenyi Vendel: Személyes interjú*. Készítette: Cseh Dániel, Jászberény, 2012. február–március.

- Cseh-interjú 2012. *Cseh János: Életinterjú*. Készítette: Cseh Dániel. Jászberény, 2012. március 3–4.
- Deme-interjú 2011. *Deme Istvánné: Életinterjú*. Készítette: Cseh Dániel. Jászberény, 2011. november–december.
- Turupulyi-interjú 2012. *Turupulyi László: Életinterjú*. Készítette: Cseh Dániel. Jászberény, 2014. október–november.

Forráskiadvány

- MSK Ús. *Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat*. 86. és 99. kötet. Stephaneum Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1934. és 1936.

Sajtó

- Erdei Ferenc 1959. A termelőszövetkezetek fejlesztése Szolnok megyében. In: *Szolnok Megyei Néplap* 10, 156: 4–5.
- Erdei Ferenc 1968. Egy szocialista intézményünk tanulságos fejlődése. In: *Kritika*, 6/2: 3–14.
- Gyenes Antal 1956. Az egyszerűbb szövetkezeti formák szerepe a termelőszövetkezeti mozgalmunkban. In: *Társadalmi Szemle*, 6/9: 33–55.
- Jászkürt*, 2: 2–35.
- Kunos István 1953. Jó eredményt hozott a feltárt szalma etetése a jászberényi „Petőfi” tsz-ben. In: *Szolnok Megyei Néplap*, 5, 5, 3.
- s.n. 1950. Hírek. In: *Szolnok Megyei Néplap*, 2, 21, 3.
- s.n. 1950. Az ideai bőséges termésért folytatott harcot csak a növényápolási munkák szorgalmas végzésével nyerhetjük meg. In: *Szolnok Megyei Néplap*, 2, 36, 6.
- s.n. 1955. A múlt héten 391 dolgozó paraszt lépett be a termelőszövetkezetekbe. In: *Szolnok Megyei Néplap*, 7, 224, 1.
- Varga Illés 1953. Földműves-szövetkezeteink feladatai az újesztendőben. In: *Szolnok Megyei Néplap*, 5, 5, 3.

Irodalomjegyzék

- Ács Irén–Győri Tibor–Petrák Katalin (szerk.) 1980. *Közös úton: a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom kialakulásának és fejlődésének Szolnok megyei története*. Szolnok Megyei Lapkiadó Vállalat, Szolnok.
- Besenyi Vendel 1998. *50 éves a Kossuth Mezőgazdasági Szövetkezet*. Kossuth Mg. Szöv. Igazgatósága, Jászberény.

- Csibe András–Kovács Imre 2002. Vidéki történet. In: Kovács Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest. 219–308.
- Donáth Ferenc 1969. *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Donáth Ferenc 1977. *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Erdész Sándor 1956. *Jászberény város története 1945–1956* [szakdolgozat]. Jász Múzeum Adattára.
- Fodor Ferenc 1942. Berény. In: uő: *A jászság életrajza*. Szent István Társulat, Budapest. 426–469.
- Honvári János 2006. *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Aula Kiadó, Budapest.
- Kaposi Zoltán 2004. *A 20. század gazdaságtörténete*. Dialóg Campus, Budapest – Pécs.
- Lakatos László 1996. *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Nagy József–Tóth János 1970. *Jászberény város története a felszabadulástól napjainkig*. Jászberényi Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága, Jászberény.
- Orbán Sándor 1972. *Két agrárforradalom Magyarországon. (Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961)*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ö. Kovács József 2012. *A paraszti társadalom felszámolása. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Budapest.
- Pál József 1996. A „szövetkezeti kérdés”. In: Orosz István–Für Lajos–Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok*. Mezőgazda Kiadó, Budapest. 495–502.
- Pető Iván–Szakács Sándor 1985. *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. 1. kötet. *Az újjáépítés és a tervutasítás időszaka 1945–1968*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Romány Pál 1996. A nagyüzemi átszervezés és a mezőgazdaság integrációja. In: Orosz István–Für Lajos–Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok*. Mezőgazda Kiadó, Budapest. 503–530.
- Romsics Ignác 1999. *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Simándi Irén 2005. *Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán*. Gondo-lat Kiadó, Budapest.
- Sipos Levente s.a. *Az MSZMP, 1957*. Elérhető az interneten: <http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/historia/95-0910/ch06.html>, 2015. 01. 05.

Szekfű Gyula 1939. Az erdélyi fejedelemség. In: Hóman Bálint–Szekfű Gyula: *Magyar történet*. 4. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 51–91.

Varga Zsuzsanna 2013. *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Závada Pál 1986. *Kulákprés*. Művelődéskutató Intézet, Budapest.

Erdei Orsolya

Beauty and Black Womanhood in Toni Morrison's *The Bluest Eye*, *Tar Baby* and Alice Walker's *The Color Purple*

1. Introduction

The purpose of this paper is to uncover the psychological devastation of black women's self-consciousness wrought by a tendency of unquestioned conformism to white supremacist beauty standards as represented in Toni Morrison's *The Bluest Eye* (1970), *Tar Baby* (1981) and Alice Walker's *The Color Purple* (1982). I propose that these authors challenge the popular belief that female beauty is an inherently visual phenomenon by revealing the distortions such misconception generates on the female self, and they re-conceptualize beauty in the novels selected for study. The revision of the hegemonically defined concept of beauty by Walker and Morrison, on the one hand, is important for the community of black women because it means an assertion of their inalienable right to define themselves instead of being defined by white society. On the other hand, the exposure of previously marginalized narratives also affects social practices in a way that the real nature of a dominant discourse as only convention rather than something essential is unmasked.

In this study, I will explore how the black female protagonists' self-realization in the three novels are affected by popular notions of beauty and how they struggle to accept and establish themselves in their communities, and in the larger society. Although, only *Tar Baby* of the three novels is set after the Civil Rights Movement, (in the late 1970s) the endeavours of each protagonist to construct their identities illustrate the challenges black women were facing in the two decades following the transformative years of the 1960s. In both *The Bluest Eye* and *Tar Baby*, Morrison directly addresses these social transformations with a focus on the interrelatedness of beauty and race. *The Color Purple* takes a more "private" route in its problematization of the question of beauty, stressing the cruciality of creative self-expression in the process of liberation from white-defined values, including popular beauty standards.

While being controversial in itself, the traditional discourse on beauty has always been extremely marginalizing for black women. As Tracey Owens Patton points

out, they “have either been the subject of erasure in the various mediated forms or their beauty has been wrought with racist stereotypes” (26). Even in the 1990s, bell hooks experiences racism and exclusion as regards the portrayal of black womanhood. She explains how she was looking for affirmative representations of black women when she moved in a new house, because she wanted to create a friendly environment for herself, and how she was disappointed by the total lack of such images: “I was shocked by how difficult it was to find representations of us where our features were not crudely distorted or exaggerated. I was dismayed by how many paintings showed us without eyes, or noses, or mouths.” (83)

The notion of beauty is a social construct defined by the cultural norms prevalent in a certain period, as Patton also points out: “[b]eauty is subject to the hegemonic standards of the ruling class,” therefore, “definitions of beauty vary among cultures and historical periods” (25). Still, white-defined beauty is mediated as if it had universal legitimacy. However, the illusion of its absolute quality is nurtured by keeping competing stories hidden, and keeping those who tell them unconscious and manipulable. Therefore, it is through a process of storytelling that the dominant discourse can be dismantled, and literature is an appropriate means of addressing these issues.

2. Beauty and Black Women

Hair, skin color, the body and facial features clearly distinguish black people from whites and function as the source of their discrimination. The connection between a wish to survive, to be accepted and altering the appearance so that it is closer to white standards of beauty occurs already in the slavery times. Woman slaves “who were lighter-skinned and had features that were associated with mixed progeny (e.g., wavy or straight hair, White/European facial features) tended to be house slaves and [...] Black women with darker-skin hues, kinky hair, and broader facial features tended to be field slaves, as Patton argues.” (26) Moreover, “[i]f a slave worked directly with the White population, e.g., barbers, cooks, housekeepers, they often styled their hair similarly to those of Whites” (28). Also, Ayana D. Byrd and Lori L. Tharps point out that slaves working near white people “had better access to clothes, education, food, and ‘the promise of freedom upon the master’s death’” (qtd. in Patton 28). This tendency resulted in the so-called “Lily Complex,” which means a deeply ingrained belief in the minds of African-American people that one can only be attractive if he/she disguises his/her self (Patton 26).

Accompanied by an obsession with beauty in contemporary American society and the overwhelming presence of a certain beauty ideal in the media, the “lily complex” has largely contributed to the emergence of extremely controversial and very often unhealthy practices among black women, such as skin bleaching. Although, many black women claim that this practice has nothing to do with turning away from one’s roots, it is impossible not to consider it inside the context of race relations and history. The large amount of YouTube videos about skin bleaching available today – some of them presents serious health-related consequences such as skin cancer – demonstrates that attempting to satisfy the requirements of the popular beauty ideal may result in the complete ignorance of the requirements of the natural system of one’s body.

The connotations of the way African-American women wear their hair have historically changed along with social transformations, and similarly to skin lightening, it also remains a controversial topic in contemporary American society. As Patton quotes Rose Weitz: “[n]o matter what a woman does or doesn’t do with her hair – dyeing or not dyeing, curling or not curling, covering with a bandana or leaving uncovered – her hair will affect how others respond to her, and her power will increase or decrease accordingly” (qtd. in Patton 46). Before Madame C. J. Walker invented the “hair softener” and “hair straightening comb,” hair straightening had been considered “a pitiful attempt to emulate Whites and [had been] equated with self-hatred and shame” (Patton 29). As cited in Patton, Madame C. J. Walker “attempted to shift the significance of hair away from concerns of disavowing African ancestry” (29). Certainly, giving larger significance to individual acts to arouse a sense of community cohesion in black women is just as confining as the manipulation techniques of the media directed to create a universal beauty ideal. The point is not to prescribe what African-American women should look like in order to be true to their community but to create space for all women to be able to construct their own beauty standards without repressing important aspects of themselves or altering parts of their bodies in an unhealthy way.

Another central issue in connection with beauty for black women is body image. bell hooks claims that “[m]any black women are large,” and “[i]n a sexist culture, one that continues to socialize women to worship the thin female figure, women whose bodies will never conform to this model must go against the culture’s norms to develop positive body esteem. For black women who must also confront racist stereotypes that devalue us, the resistance must be even stronger.” (91) The lack of representation and representation in distorted ways have highly contributed to the emergence of a belief among black women that their bodies are not so important, as

hooks explains. (88) The theme of the black female protagonist's neglect of her body appears in both *The Color Purple* and in *The Bluest Eye*. As hooks points out: "[c]are of the self begins with our capacity to tenderly and lovingly care for our bodies" (88). The protagonists' neglect of their biological bodies clearly reflects their low self-esteem. Obviously, being united with and caring for the body is a crucial way for black women of asserting their power against hegemonic definitions of beauty.

3. Visual Objectification in *The Bluest Eye* and *Tar Baby*

The objectifying male gaze has recently become a central topic in feminism, as Malin Walther Pereira¹ points out. (Walther 775) However, the theoretical framework within which the issue is discussed is problematic because it "presupposes a 'universal' standard of female beauty" (Walther 775) without an awareness of any variation in female experience. As if sexual objectification would be the exclusive way in which all women are objectified regardless of any other aspects of their existence. This uniformitarian view of women has been typical of feminist thought ever since its emergence in American society. It is problematic because, as hooks argues, "construct[ing] women as a monolithic group whose common experiences are more important than our differences, heralds the acceptance of an erasure [...] of all the work black women and women of color have done (in conjunction with white allies in struggle) to demand recognition of the specificity of race." (2)

The reconsideration of the framework within which the issue of beauty is dealt with illuminates that the "gender-based construction of the gaze" (Walther 775) is only one aspect of visual objectification, which phenomenon has larger social implications: "the gaze [...] [is] a social system of looking" (Walther 781). Women can also have an objectifying gaze on one another because they "look at other women to determine social status and to make comparisons to themselves, which is an objectifying act..." (Walther 779). Possessing an objectifying gaze is a matter of internalizing "the specular system" (Walther 775) prevalent in society, which act is independent of gender. In both of Morrison's novels, the theme of visual objectification as a social mechanism is predominant.

---

¹Malin LaVon Walther and Malin Walther Pereira are the same person. Since I use two studies by her in this chapter, I will refer to her as Pereira to avoid confusion but write "Walther" in the brackets when referring to her earlier study.

In *The Bluest Eye*, the protagonist, Pecola, has completely internalized the specular system on which popular notions of female beauty are based, which system does not even acknowledge her existence. Her desire to fit into the socially accepted concept of female beauty is highly interconnected with her desire to be loved and accepted, and is intensified as the outside world keeps reinforcing her "ugliness." She serves as a reference point to the other girls; they compare themselves to her, and feel luckier because their appearances are regarded more pleasant than hers by the white criteria of beauty. As the matured Claudia, the narrator, asserts in her final words: "[w]e were so beautiful when she stood astride her ugliness. Her simplicity decorated us, her guilt sanctified us, her pain made us glow with health, her awkwardness made us think we had a sense of humor..." (BE 163). Owing to the objectifying gaze of her community, Pecola completely stops functioning as a subject, and as Pereira points out, her "internalization of visual absence also manifests itself in her desire to disappear" (Walther 777). She prays to God to make her disappear, then, actually tries to get rid of her body: "Her fingers went, one by one; then her arms disappeared all the way to the elbow. Her feet now. Yes, that was good. The legs all at once. It was hardest above the thighs. She had to be real still and pull. Her stomach would not go. But finally it, too, went away. Then her chest, her neck. The face was hard, too. Almost done, almost. Only her tight, tight eyes were left. They were always left." (BE 33)

It is only her eyes that she cannot make disappear, the exclusive parts of her body she believes to be capable of changing her life, her only hope for happiness: "[t]he blue eyes Pecola prays for would transform how she would be seen as well as how she would see" (Walther 778). Clearly, her mindset is affected by the white society's beauty standards to an extent that she neglects the reality of her body. This is one of Morrison's main objections against white-defined beauty, as Pereira asserts: "Morrison rejects the beauty of white consumer culture because it separates women 'from reality'" (Walther 776). The separation from reality in the case of Pecola, later, becomes more evident as she becomes completely absorbed by her fantasies.

Another indicator of Pecola's total lack of subjectivity is that her story is narrated mainly by Claudia, as Melissa Walker points out: "[t]he Pecolas of the world do not even have exclusive rights to their own life stories. All of the information about Claudia comes from her narration, whereas Pecola's story, and that of her parents emerges from the third person narration, from Claudia's reminiscences, and from Pecola's own stream of consciousness." (55) Although Claudia's older self understands Pecola, her recognition comes too late to save Pecola from devastation.

The community's reluctance to make effort to understand Pecola's world is remarkable since it reflects that the people around her also need affirmation of their selves, only they find it in comparing themselves to others who are rejected by society. Evidently, the visual system disrupts the community by connecting individual existence to the illusion of a luckier condition generated by an inauthentic, rigid, arbitrary standard. Both Pecola and her community internalize a system in which "[o]ne gains presence by how one looks rather than by being there" (Walther 778). The community's internalization of this system results in its incompetence in providing support for and in understanding Pecola.

Probably to a greater extent, Pecola's traumatization is due to the lack of love she receives from her parents. Jacqueline de Weever differentiates between Pecola, Claudia and Frieda based on their attitudes to a central symbol of white beauty in the novel: Shirley Temple. She observes that Frieda loves Shirley, while Pecola is obsessed with her and Claudia hates her. (105) The girls' attitudes toward Shirley are influenced by the amount of attention they get from their families. Pecola's obsession with her reflects her deeply-rooted, false belief that being beautiful according to white terms equals receiving attention and love, which belief is reinforced by her mother's acts. As Weaver notes: "Pauline Breedlove, herself a victim of self-contempt, has given her daughter this longing for white beauty." (106) Her obsession with Hollywood movies clearly reflects her desire to escape from the "reality" of ugliness imposed on her by white-dominated society. She tries to "create herself in the visual image of the movie screen" Pereira argues. (Walther 778) When she is confronted with her inability to live up to white standards, she retreats into her "ugliness." As she remembers: "[t]here I was, five months pregnant, trying to look like Jean Harlow, and a front tooth gone. Everything went then. [...] I let my hair go back, plaited it up, and settled down to just being ugly." (96) A parent who "wear[s] [her] ugliness" (qtd. in Walther 777) cannot bring up a child with a positive self-image. Consequently, when she chooses the little white girl instead of her own daughter, she "permanently fixes in her daughter's mind the notion that love is reserved for little white girls with blue eyes" (M. Walker 56).

As regards Cholly, Pecola's father, his rape of his daughter is definitely one of the most crucial factors that play a role in Pecola's destruction. M. Walker argues that Cholly himself is a victim of his past: "his mother throwing him on a junk heap, [...] white men interrupting his first sexual experience to mock and terrify him, his father rejecting him for a crap game..." (53) His disillusionment generated by racism and no parental love results in his act which seals Pecola's fate.

By contrast, Claudia's mother cares for her daughters when they are sick. She reprimands Claudia for not being cautious and getting a cold: "[w]hen, on a day after a trip to collect coal, I cough once, loudly, through bronchial tubes already packed tight with phlegm, my mother frowns. "Great Jesus. Get on in that bed. How many times do I have to tell you to wear something on your head?" (BE 6) Clearly, a relatively healthy home environment and enough parental attention can diminish the burdens of the hostility the children experience outside the home. This evident connection between one's familial background and his/her confidence in a society which valorizes only white beauty, illuminates that the mindset that destroys Pecola is one inherited from earlier generations. Probably Pauline's mother did not have a healthy self-image either, which is not surprising if the time is considered at which the novel is set. Still, it is not the responsibility of the parents that Morrison problematizes, rather, they are represented as victims of the system. The responsibility belongs to those who have become privileged because of the social changes, reminding them not to forget those whom these changes have failed to include. As M. Walker argues: "The civil rights movement may have opened doors for middle-class blacks and made it possible for others like Claudia to climb from the fringes to the center of American society, but, what Morrison's readers might wonder in the late 1970s, after almost two years of Richard Nixon, had it meant for people like Cholly, Pauline, and Pecola Breedlove?" (59)

Morrison's portrayal of the concept of beauty in *Tar Baby* reflects her more thorough concern with the operational mechanism of the visual system than with the destructive effects of white-defined notions of beauty on the black female psyche, which is her focus in *The Bluest Eye*, Pereira points out. (Walther 783) In *Tar Baby*, it is the criticism of the visual system as "a social system of looking" (Walther 781) that is problematized, not so much white definitions of beauty. Pereira accounts for this shift in Morrison's approach by quoting the author herself: "[t]he assertion of racial beauty [in *The Bluest Eye*] was...against the damaging internalization of immutable inferiority originating in an outside gaze" (Pereira 73). Clearly, she "explicitly ties the issue of beauty in [the novel] to the politics of racial beauty and identity in the 1960s" (73).

In *Tar Baby*, however, the visual system as a social phenomenon is highlighted in a more complex way than in *The Bluest Eye*. For this purpose, Morrison juxtaposes several types of beauties, as Pereira also notes, she portrays "a plurality of beauty ideals" (75). As compared to her first novel, in which she represents only one type of beauty, her portrayal of alternatives in *Tar Baby*, "a white female beauty, Margaret; a white-identified black female beauty, Jadine; and a black-identified

black female beauty, the woman in yellow” (75) clearly reflects a more liberated view on the question of beauty as what the story of Pecola exemplifies.

Pereira describes this shift in Morrison’s approach as her “redefinition” of beauty. (Walther 782) She argues that the author’s redefinition of beauty can be summarized in the following way: “[b]lack must love and desire racially authentic beauty, rather than imitating other races’ forms of beauty. To do anything less is to deny oneself.” (Walther 782) However, her suggestion implies the identification of having an “assimilated” appearance with the neglect of one’s roots, and Morrison’s shift in approaching beauty rather reflects her understanding that the two notions do not always occur simultaneously. Evidence for this is that Pereira takes for granted that Son represents the notion of “cultural heritage” in the novel. However, there is no reason to believe that he does so, considering that it is the “woman in yellow” who embodies the beauty Jadine desires to explore and understand. Consequently, when she chooses to travel to Europe at the end, she takes a step towards the authenticity which is able to reconnect her to her roots. Jadine’s choice, thus, does not carry the negative connotations of total separation from the cultural heritage, which Pereira takes for granted. This example demonstrates that Morrison’s shift in approaching the question of beauty involves a more general statement about beauty than simply giving a “redefined” version. Her focus is a more in-depth criticism of visuality as the bases of human interactions.

Jadine’s internalization of the visual system is clearly demonstrated by her encounter with the black community in Eloe, as Pereira argues. (Walther 785) When she feels uncomfortable because of the lack of common topics with Ellen and the village people, she starts taking photographs: “Jadine had remembered her camera just before she thought she would go nuts, trying to keep a conversation going with Ellen and the neighbor women who came in to see Son’s Northern girl.” (TB 250) As Pereira points out, “[p]hotography [...] acts as an emblem of objectification within the specular system,” and taking photographs of the black community is Jadine’s “way of dealing with reality; by objectifying it, she can control it” (Walther 785). A similar example also pointed out by Pereira is when Son is looking at Jadine’s photographs and Jadine asks him to look at her but he says: “I can’t. [...] Pictures are easier. They don’t move.” (TB 119) A desire to control the events of the characters’ lives instead of attempting to understand each other is obvious from these scenes. Visual objectification in *Tar Baby*, thus, becomes the basic way of interacting with the outside world, it is not only the notion of beauty which becomes distorted due to objectification but the whole system mechanizes people and isolates them from human connections.

According to Pereira, the most crucial difference between the depiction of the issue of beauty in *The Bluest Eye* and *Tar Baby*, is that in the latter “Morrison develops an alternative, black-defined standard of beauty: in the woman in yellow” (Walther 783). The words the narrator uses to describe Jadine’s thoughts of this black beauty are of crucial importance: “[t]he vision itself was a woman much too tall. Under her long canary yellow dress Jadine knew there was too much hip, too much bust. The agency would laugh her out of the lobby, so why was she and everybody else in the store transfixed?” (TB 45) What is remarkable in this description is that Jadine tries to capture the essence of the woman’s beauty with an objectifying gaze she has incorporated but she is incapable of doing so because the woman’s beauty falls outside of the context within which Jadine examines her, as Pereira observes (Walther 786). Clearly, this woman embodies a concept of beauty which is “unphotographable” (Walther 786).

Morrison also represents a typical white beauty in Margaret’s figure. In the beginning, as Pereira observes, her character merges both of Morrison’s objections in connection with white supremacist beauty standards. (Walther 783–84) First of all, she criticizes white-defined beauty for its uselessness. As Pereira points out, Margaret’s “beautifully manicured hands’ do nothing but look beautiful” (783). Secondly, Margaret is separated from the reality of her body. Her “frownies” indicate that she is reluctant to face her aging, as Pereira argues (Walther 784). However, she also observes that by the end, Margaret transforms in the sense that she becomes useful and gains a connection to her body. She elevates herself above her visually defined image and she “runs the household now. Her new appearance does not deny the reality of her body; rather, it allows the natural beauty of her features to come through” (Walther 789). The possibility for Margaret to transform and acquire natural beauty exemplifies Morrison’s larger project pointed out by Pereira: “a general redefinition of beauty rather than just a definition of black female beauty” (788) and her universal criticism of the visual system.

4. Self-creation in *The Bluest Eye* and *The Color Purple*

Both *The Bluest Eye* and *The Color Purple* problematize the evolution of the protagonists’ self-images, which process is tainted by the hostile gazes of their communities based on popular notions of female beauty. In this chapter, I demonstrate that the only way to transcend the oppressive binary discourse on beauty, which excludes and silences the protagonists, is by human connections. Therefore, I focus on similar patterns that appear in the cases of both Celie and

Pecola, and illustrate the role of the black community in the success of Celie and the failure of Pecola in constructing a healthy identity in a world of hostilities.

First of all, Celie, just like Pecola, is raped by her father (actually, her stepfather but Celie believes him to be her father back then). However, in Celie's case, the traumatic event triggers a creative act: she starts writing the story of her life in a letter-like fashion to God. As Deborah E. McDowell points out, writing enables Celie "to become connected to her thoughts and feelings" (143). Although, she writes to a God that does not acknowledge her existence, which fact already indicates that "she accepts a theology of self-denial," (Henderson) the very process of writing is her insistence that despite what the world tries to convince her of, she does exist. Clearly, writing is a means for Celie to process the negative events of her life; it has a therapeutic effect.

Celie's desire to survive is a recurring element in the novel. When she leaves with Shug Avery, the blues singer, to escape Albert's, her husband's, mistreatment and abuse, the words she uses against him clearly reflect that the central question in Celie's life is the feeling of existence, of being able to assert herself as a subject: "I'm pore, I'm black, I may be ugly and can't cook, a voice say to everything listening. But I'm here." (TCP 207) The possibility of Celie's self-expression initially, only through writing, later on also verbally against her husband has a crucial role in her transformation into a self-conscious subject.

Pecola, however, does not let her feelings out, the only way she can imagine to exist is by being beautiful as defined by white norms. Weaver argues: "[b]lue eyes are the magic that would heal the fractures of her life, the lack of love in her home, the abusive behavior of her parents" (105). Otherwise, she does not feel her existence because, as Walther points out, she has internalized her "visual absence" (777). The actual scene when she prays to God to make her invisible "involves a denial and erasure of her actual, physical body" (778). Ironically, it is through the process of disappearing, and "hiding behind the reification of her visual (non)appearance" (Walther 777) that she gains a sense of existence.

The physical body is also highly interconnected with the notion of existence in *The Color Purple*. For Celie, the exploration of her own body at Shug's suggestion is a significant step towards her own self (TCP 76–79). Up until the time Shug talks to her about the joyous side of sexuality, she does not even look at herself naked. hooks points out that for black women it is of crucial importance to "be able to stand naked in front of mirrors and look at our bodies, express our care for them, and our recognition of their beauty..." for the reason I have elaborated on in the chapter "Beauty and Black Womanhood," that it is a deeply felt belief among black

women that their bodies are not so important. (88) Clearly, a connection to one's own body is a basic condition of a healthy self-image, and Pecola misses this important moment of feeling united with her body from her life. She does not have someone like Shug Avery, who would show her the importance of her own body.

Shug is an empowering image of black womanhood, a self-conscious, creative woman, who stimulates Celie's development in various ways besides encouraging her to look at her body. She warns Celie that Albert has been hiding her sister's letters, gives them to Celie, and she also dedicates a song to her, thus makes her "part of the creative process," as Lindsey Tucker argues. (86) This moment is significant because as Tucker points out, Celie breaks "free from being only something signified to being more of a creative participant, and hence a kind of signifier." (86)

Creativity is a key expression in connection with *The Color Purple* since for Walker, art and creativity are fundamental conditions of human existence and of female self-realization. As Walker constructs the notion of creativity, it has multiple dimensions, involving the actual creative products of black women such as quilts, Shug's songs or Celie's diary in the novel but also Nettie's education, Celie's shift of understanding of religion and her becoming familiar with her roots due to Nettie's letters. All of these things are creative because they originate in female subjectivity, and challenge white hegemony in some way. Walker explains the key importance of art in black women's lives: "these grandmothers and mothers of ours [past generations of black women] were not Saints, but Artists; driven to a numb and bleeding madness by the springs of creativity in them for which there was no release. They were Creators, who lived lives of spiritual waste..." ("In Search" 402) Clearly, in Walker's terms, creativity and survival are notions that are inextricably connected.

Shug Avery acts as a catalyst in Celie's becoming a creative subject, but there is more to their relationship than it seems at first sight. During their first encounter Shug laughs at Celie and comments on her "ugliness": "You sure is ugly." (TCP 46) Her words reflect that she judges Celie's appearance according to the same "white scale of visual beauty" Walther mentions in connection with *The Bluest Eye*. (777) Similarly to Pecola's community, Celie is also surrounded by people who have internalized white standards of beauty, and not even Shug is an exception. Still, she manages to re-evaluate her concept of beauty, and she acquires an authentic gaze by the end. Celie's appearance loses its significance in the sense it was significant for Shug at the beginning, and what becomes central is Celie's story. It seems that as Shug gets familiar with Celie's personal story, she starts to see her as beautiful, and

she starts to feel love for her. There is a shift in her perception of beauty as she starts to see the complexity of Celie's existence, in other words: she de-objectifies Celie. Her case exemplifies that storytelling is an effective way of dismantling the visual system and transcending popularized notions of beauty.

The significance of authentic gazes is pointed out by Walther in Morrison's works, and she claims: “[u]nlike the male gaze of desire, which objectifies women, the female gaze, as Morrison constructs it, is able to discern true beauty and authenticity.” (782) This claim about the female gaze becomes characteristic of Walker's Shug Avery as she gets closer to Celie and the two women understand each other. The supportive relationship, which develops between Shug and Celie, is completely absent from Pecola's life. Nobody cares about her except for the MacTeer girls but they also struggle with their self-images, thus, cannot significantly contribute to a healthy construction of Pecola's. All they do for her is a symbolic act of planting marigold seeds, which is not the same as the authentic human connection between Shug and Celie.

The reluctance of the mother to believe the story of the daughter is also a common theme in the two novels. Celie writes in connection with her mother: “[m]aybe cause my mama cuss me you think I kept mad at her. But I ain't. I felt sorry for mama. Trying to believe his story kilt her.” (TCP 5) “His story” might refer to her stepfather's story about Celie's getting pregnant, or more generally, to the patriarchal discourse which oppresses women (Tucker 85). The patriarchal discourse Tucker mentions feeds upon the separation of mother from daughter: “[t]he second part of the father's injunction –‘It'd kill your mammy’ – sets up another patriarchal silencing, namely the separation and linguistic isolation of mother and daughter by creating sexual jealousy between the two, resulting in the severance of important female bonding.” (Tucker 83) Clearly, female bonding is a crucial way of sharing common experiences for women, and it is especially important for a daughter to establish a bonding with her mother which is based on unconditional love and attention. This unconditional love on the part of the mother is missing in both the cases of Celie and Pecola. In Celie's case, however, her nurturing relationship with Shug alleviates the lack of the mother figure.

Pecola's mother also believes the father's story, which is the denial of his rape of Pecola. Consequently, she neglects her daughter by inescapably labeling her a liar. Pecola's story remains unheard by a nurturing female, unlike Celie's, whose story is affirmed by Shug. As storytelling is a source of power, and Pecola is incapable of convincing her mother of the truth value of her words, the “severance of the important female bonding” results in Pecola's deprivation of power. Pecola's story

remains untold, unlike Celie, whose story is heard and affirmed by Shug. Thus, Pecola remains objectified by narratives about her coming from the outside. As Melissa Walker points out: “except for Claudia and Frieda, everyone seems to take pleasure in the scandalous news that Cholly Breedlove has impregnated his own daughter.” (57)

However, Claudia's gaze, similarly to Shug's, also transforms as she matures. In her final words she asserts that all of the beauty those looking at Pecola felt they possessed was in reality Pecola's beauty, which she gave to them. (BE 163) She not only acknowledges that Pecola is beautiful but understands the mechanism beyond the predominant discourse on beauty: while endowing someone with beauty, at the same time it distorts the image of someone else. The system is based on conquering others because visual beauty gives its holder a sense of superiority, which, in reality, she does not possess. It is this oppressive nature of the notion of visual beauty Claudia manages to recognize and as M. Walker argues, she “has progressed from a thoughtless child to a mature adult with a stinging social conscience.” (50)

At the time Pecola needs help, however, nobody is there for her. There is no affirmative image of black female selfhood according to which she could build herself up. What she sees in society and in her family is that white girls are appreciated, and blacks are not. Thus, she automatically connects the notion of love to whiteness, which results in her eating candies with the image of the little white girl on the wrappings, and a deeply felt desire to gain blue eyes. As Weaver argues: “[w]ithout defense, without the formation of a strong inner self to resist the mutilation, without aid from parents who might stem the daily onslaught on her personality, Pecola is inexorably pushed into her imaginary world where her wish comes true.” (105)

All the aforementioned factors contribute to Pecola's traumatization and Celie's becoming independent and self-sufficient. As demonstrated by Celie's case, creative self-expression, a connection to one's bodily reality, female bonding and sisterhood, and authentic images of black womanhood are all keys to the construction of a strong self in a world where the beauty of black women is devalued and they are treated as non-existent because of not measuring up to an arbitrarily constructed, racist and sexist ideal. Morrison's criticism of visuality as the socially accepted way of approaching beauty, and Walker's portrayal of a utopia which is based on the beauty of the liberated, creative female self are both ways of challenging hegemonic definitions. Their concepts of beauty reveal the constructed nature of dominant standards, and dismantle the binary opposition beautiful-ugly, focusing on the health of the human self, which is the source of real beauty.

5. Conclusion

I have explored how the white-defined concept of beauty affects the construction of black womanhood and femininity as presented in Toni Morrison's *The Bluest Eye*, *Tar Baby* and Alice Walker's *The Color Purple*. I have attempted to juxtapose Morrison's and Walker's approaches to the question of beauty in their selected novels. Morrison's two novels directly react to the social reality of the 1960s-80s, whereas Walker's novel is very often criticized as not being historically accurate. Still, *The Color Purple* contains all those survival techniques that might serve the psychological self-recovery of black women suffering from low self-esteem because of the marginalization of their beauty. I have pointed out that beauty cannot be interpreted without taking historical conditions and power relations into consideration, that the visual system on which beauty standards are based can be transcended by understanding the other person's inner processes and complexity, that the seemingly universal notion of beauty can be reconceptualized, and also all those distortions and devastation the predominance of the white-defined beauty ideal in society produce

Works Cited and Consulted

- Bloom, Harold 1989. Alice Walker. In: *Modern Critical Views*. Chelsea. New York.
- Gates, Jr.—Henry Louis 1990. *Reading Black, Reading Feminist*. Penguin, New York.
- Henderson, Mae G. *The Color Purple: Revisions and Redefinitions*. In: *Bloom*. 67–80.
- Hooks, Bell 1993. *Sisters of the Yam: Black Women and Self-recovery*. South End, Boston.
- Irigaray, Luce 1993. *Je, tu, nous: Toward a Culture of Difference*. (Trans. Alison Martin) Routledge, London.
- McDowell, Deborah E. The Changing Same': Generational Connections and Black Women Novelists. In: *Bloom*. 135–51.
- Morrison, Toni 1982. *Tar Baby*. Penguin, New York.
- Morrison, Toni 1990. *The Bluest Eye*. Pan Books Ltd, London.
- Morrison, Toni. What the Black Woman Thinks about Women's Lib. In: Carolyn C. Denard (ed.): *Toni Morrison: What Moves at the Margin*. Mississippi UP, Mississippi. 18–30.

- Patton, Tracey Owens 2006. Hey Girl, Am I More than My Hair?: African American Women and Their Struggles with Beauty, Body Image, and Hair. In: *NWSA Journal* 18/2: 24–51.
- Pereira, Malin Walther 1997. Periodizing Toni Morrison's Work from *The Bluest Eye* to *Jazz*: The Importance of *Tar Baby*. In: *MELUS* 22/3: 71–82.
- Surányi Ágnes 2007. The Bluest Eye and Sula: Black Female Experience from Childhood to Womanhood. In: Justine Tally (ed.): *The Cambridge Companion to Toni Morrison*. Cambridge UP, New York. 11–25.
- Taylor, Ula 1998. The Historical Evolution of Black Feminist Theory and Praxis. In: *Journal of Black Studies* 29/2: 234–53.
- Tucker, Lindsey 1988. Alice Walker's *The Color Purple*: Emergent Woman, Emergent Text. In: *Black American Literature Forum* 22/1: 81–95.
- Walker, Alice 1944. In Search of Our Mothers' Gardens. In: Angelyn Mitchell (ed.): *Within the Circle: An Anthology of African American Literary Criticism from the Harlem Renaissance to the Present*. Duke UP, Durham and London. 401–09.
- Walker, Alice 1982. *The Color Purple*. Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, Orlando.
- Walker, Melissa 1991. *Down From the Mountaintop: Black Women's Novels in the Wake of the Civil Rights Movement, 1966–1989*. Book Crafters, Chelsea.
- Walther, Malin LaVon 1990. Out of Sight: Toni Morrison's Revision of Beauty. In: *Black American Literature Forum* 24/4: 775–89.
- Weaver, Jacqueline de. 1991. *Mythmaking and Metaphor in Black Women's Fiction*. St. Martin's, New York.

Közösség, lokalitás, szívességbank

*„Valóban, egy olyan társadalom,
amelynek tagjait nem kapcsolná egymáshoz
valamilyen tartós és szilárd kötelék,
egy halom laza porhoz hasonlítana,
amelyet a legkisebb szél is szétszórna a négy égtáj felé.”*
(E. Durkheim)

1. Bevezetés

Nagyjából két éve lehetett, amikor egy hosszabb vonatút alkalmával eltűnődtem azon, milyen nehéz helyzetben vannak hazánk társadalmának egyes csoportjai, és emellett mennyire kihasználatlanul hagyják az emberek meglévő erőforrásait. Magyarország lakosságának nagy részét érinti a munkanélküliség, az európai normától jóval elmaradó életszínvonal. Tapasztalataim azt mutatják, hogy hazánkban igen jellemző az az attitűd, miszerint sokan „felülről” jövő segítséget, megoldást várnak problémáikra. Elgondolkodtam, hogyan lehetne változtatni ezen a hozzáálláson, és a közösségek erőforrásainak optimalizálása által találni megoldást a hátrányos életkörülmények mérséklésére és számos más felmerülő nehézség áthidalására. Eszembe jutottak olyan példák, amikor különböző szolgáltatásokat ajánlottak fel emberek bizonyos összegért cserébe; ez némi jövedelemhez segítette hozzá a szolgáltatást nyújtót, az igénybevevő pedig hasznos segítséget kapott. Ennek a folyamatnak a hiányossága viszont abban rejlik, hogy felmerülő szükségletek egyáltalán nem, vagy csak kis részben realizálódnak fizetőképes keresletként a pénzhiány miatt. Így jutottam el az ötlethez, amely egy olyan rendszerről szólt, amelyben pénz felhasználása nélkül működhet szolgáltatások és termékek piaca. Ezen koncepciómat ezután részletesen kidolgoztam, és nevet is adtam neki, ez a név pedig a „szívességbank” volt. Később az interneten böngészve nagy meglepődéssel kellett konstatálnom, hogy az általam saját innovációnak vélt közösségfejlesztési módszert már szerte a világon alkalmazzák, sőt Magyarországon is a rendszerváltás óta működnek ilyen csoportok, szintén a „szívességbank” elnevezést használva. Ez a felfedezés nagy érdeklődést váltott ki belőlem a téma iránt, a téma tudományos igényű feldolgozása pedig az alapos elmélyülés lehetőségét nyújtotta számomra.

Az életszínvonalbeli problémákra történő megoldáskeresés mellett modernizált társadalmunkra való tekintettel az emberi közösségek építésének kérdése is kiemelten fontos téma kell, hogy legyen. A globalizáció térhódításával a közösség védelmi erejét fokozatosan veszítjük el, és így az elidegenedés, a ma-

gány és az izolálódás válik a mai individualizált társadalom meghatározó jelképévé, a modern kor életérzésévé.

A szívességbank közösségépítő és életszínvonal-fejlesztő hatásai révén potenciális megoldásként szolgálhat az említett társadalmi szintű problémákra. Írásomban a közösségfejlesztési munka struktúrájába történő elhelyezés után betekintést nyújtok a szívességbank elveibe, történeti gyökereibe, perspektíváiba, működésének praxisába. Empirikus ismeretekkel a két esettanulmány, illetve a kérdőíves kutatásom eredményei szolgálnak.

2. A szívességbank helye a közösségfejlesztési módszerek struktúrájában

A gyakorlatban folyó közösségfejlesztés egyik legkritikusabb kérdése, hogy milyen módszereket használhatunk a sikeres munka érdekében; mely területeken és hogyan, milyen eszközökkel kell munkálkodnunk, ha a közösség problémáira megoldást akarunk nyújtani. A hazánkban használt jelenlegi eszköztár mintegy 20 év alatt fejlődött ki. A módszertan az egymástól sokszor jelentősen különböző közösségfejlesztők gyakorlatából, az általuk kifejlesztett technikákból, fogásokból áll össze. Ez egy olyan elmélet tehát, amely a gyakorlatból fejlődött ki, és a gyakorlatot tartja elsődlegesnek.

Ezeket a módszereket Varga és Vercseg összeállítása szerint az alábbi módon csoportosíthatjuk:

- aktivizáló módszerek,
- helyi nyilvánosságot fejlesztő módszerek,
- együttműködést fejlesztő módszerek,
- a települések feltárására, megismerésére vonatkozó módszerek,
- gazdaságfejlesztési módszerek. (Varga–Vercseg 1998)

Az öt módszercsoportot nem kívánom a jelen tanulmányban bemutatni; valamivel behatóbban csak a gazdaságfejlesztési módszerekkel foglalkozom, mivel személyes meglátásom szerint a szívességbank elsődleges céljait tekintve ebbe a csoportba helyezhető (mindamelllett, hogy az előkészítés és a megvalósítás során valamennyi módszer eszközeinek alkalmazására szükség lehet).

A közösségfejlesztői munka szemszögéből fontos tisztáznunk először is, hogy mit értünk a fejleszteni kívánt „helyi gazdaság” alatt. Erre a kérdésre ad választ a következő definíció: *a helyi gazdaság egy település, vagy kistérség saját adottságai által motivált, ezeket az adottságokat fenntartható módon felhasználó, belső erőforrásainak mobilizálása által működtetett összehangolt akciók/tevékenységek, emberek, intézmények, anyagok, erőforrások és eljárások összessége.* (Czene–Ricz 2010: 14) A gazdaság értelmezése tehát esetünkben a belső erőforrások aktivizálása által generált folyamatokra fókuszál.

Ha helyi gazdaságfejlesztésről beszélünk, akkor a lokális gazdasági folyamatokba történő tudatos közösségi beavatkozásra kell gondolnunk, amely a

fenntartható helyi fejlődést szolgálja. (Lengyel 2010) Eszerint a helyi gazdaságfejlesztés a fő jellemzője az alulról szerveződés, a helyi szereplők aktív részvételével kidolgozott gazdaságfejlesztési stratégia alkalmazása, valamint a hagyományok és közösségi attitűdök érvényesülése. A lokális gazdaságfejlesztés elsődleges célkitűzése a helyi lakosság életminőségének javítása, nem pedig a bármilyen áron történő profitmaximalizálás; ily módon közösségi gazdaságfejlesztésnek is nevezhetjük. Az elérni kívánt eredmény egy „önjáró” és fenntartható helyi gazdaság létrehozása, a helyi vállalkozások számára működő belső piac, a helyi lakosság (különös tekintettel a szegény és hátrányos helyzetű társadalmi csoportok) számára pedig megfelelő munkalehetőségek és életszínvonal biztosítása. Fontos felismernünk, hogy a stabil helyi gazdaság ellenállóbbá tesz egy helyi közösséget a külvilág esetleges negatív folyamataival szemben azáltal, hogy csökkenti a függőségét, és növeli a közösségi összetartást. (Czene–Ricz 2010)

A nemzetközi szinten elfogadott gazdaságfejlesztési stratégia tervezési minitájának lényeges lépése egy olyan módszer és program kiválasztása, amely alkalmas realizálható eredmények elérésére, és képes alkalmazkodni a helyi körülményekhez. (Swinburn [et al.] 2004) Ezen a ponton jutunk el a szívesség-bankhoz, amely a helyi gazdaságfejlesztés hatékony eszközeként, illetve közösségfejlesztési módszerként is potenciális megoldást nyújthat a közösségek számos problémájára.

3. A szívességbank elméleti keretei

3.1. A szívességbank definiálása, működési szabályzata

Ahhoz, hogy a szívességbank előnyeiről, körülményeiről és történetéről beszéljünk, előbb körvonaloznunk kell, mi az a rendszer, amit ez a fogalom takar. A szívességbank az emberek olyan strukturáltan együttműködő csoportja, amelyben a tagok egymás között árukat és szolgáltatásokat cserélnek valódi pénz felhasználása nélkül. Ebben a rendszerben a közvetett csere révén kiküszöbölhető az a közvetlen csere esetén gyakran előforduló probléma, hogy a szándékok kölcsönös találkozása ritkán valósul meg. A közvetett csere lebonyolítására egyfajta pontrendszert (közösségi pénz, szívességpénz) alkalmaz.

Felkínált és igénybevett szívességek lehetnek különféle áruk és szolgáltatások. Ilyen szolgáltatás lehet például gyermekfelvigyázás, segítség a ház körüli munkákban vagy eszközök kölcsönadása; felajánlott termékek pedig lehetnek akár használt ruhák vagy házilag készített kézműves termékek is. Ez a rendszer azon az elgondoláson alapszik, hogy mindenki rendelkezik olyan tudással, képességekkel, javakkal, amelyek segítséget jelenthetnek mások számára. (Jacsó 2013)

A szívességbank kiegészítő közösségi „fizetőeszköze” tehát azt a célt szolgálja, hogy az adott közösségben lévő erőforrások kihasználása optimalizáltan történjen. Minden szívességpénz mögött valódi érték van (ledolgozott munka-órák, megtett szívességek, áruk), amelyet a szívességbank tagjai egymás között nyilvántartanak. Az egység sajátossága, hogy csak az adott közösségben használható fel, ezáltal biztosítva a fenntarthatóságot szolgáló körforgást.

A szívességbank működésének szabályozása nagyon fontos lépés a hosszú távú életképesség megtartása érdekében. Lehetséges szabályzatra találunk példát a British Council kiadványában, amelyet kisebb átalakításokkal valamennyi szívességbank alkalmazhat. Ezen ajánlások közül az alapvető elvek szempontjából véleményem szerint a legfontosabbak:

- A szívességbank egy nonprofit jellegű kezdeményezés a helyi közösségekért. A szervező csoport látja el a fenntartást szolgáló feladatokat, de az alapvető költségek finanszírozásán túlmenően a szervezők pénzbeli fizetésre nem jogosultak.
- A szervező csoportnak nyitottan és demokratikusan kell működnie, és a szabályozásnak módot kell adnia az átláthatóságra, és a számonkérhetőségre.
- A tagok saját maguk döntenek el, hogy kivel akarnak kereskedni. A nyilvántartásban felkínált szívesség minden esetben történő teljesítésére vonatkozólag nincs kötelezettség.
- A tagoknak lehetőségük van hitel igénybevételére, ennek maximális értékét a szívességbank határozza meg. Az esetleges szívességbankból való kilépés előtt a tagok kötelesek nullára egyenlíteni számlájukat. Kamat, illetve kezelési költség nincs.
- A szervező csoportnak joga van visszautasítani bárki felvételét, vagy a tagságból kizárni, ha tevékenysége ellentmond a rendszer érdekeinek.
- A szívességbank Közgyűlést működtet, ahol a tagoknak joguk van részt venni, és döntéseket hozhatnak szavazás alapján. (Tóth 2011)

3.2. A szívességbank nemzetközi és hazai gyökerei

A közösségi önszolgáltató rendszerek kezdeményezői egyértelműen társadalmi-szociális irányultságúak. Kanadában az 1970-es években a „Vissza a földekre!” mozgalom együttműködésre sarkallta az embereket akkor, amikor a bányászipar összeomlása nyomán a munkanélküliség egyre csak emelkedett. Ebben a sokak számára kilátástalan környezetben Vancouver városában 1976-ban született meg az első mai értelemben vett szívességbank gondolata. David Westontól, az alternatív helyi pénzekkel és közösségi gazdasággal foglalkozó kutatótól származik a kezdeményezés, aki egy egyenlőségi elveken alapuló „Közösségi Csere” elnevezésű rendszert indított, amelyben a tranzakciók alapja az idő volt. A kutató szakmai műhelybeszélgetéseket tartott, amelyek során egy játékon keresztül

bemutatta, hogyan szivároog el folyamatosan a pénz a nélkülöző emberektől, illetve a helyi gazdaságból.

1983-ban *Michael Linton* (üzleti diplomával rendelkező szakoktató) továbbgondolva a vancouveri modellt azt javasolta, hogy az időalapú elszámolás helyett használjanak „zöld dolláros” egységet; ennek értékét a kanadai dollár értékével tette egyenlővé. Mivel Weston ragaszkodott a saját rendszeréhez, így Linton egyedül hirdette meg kezdeményezését „LETSystem” – Local Exchange Trading System (Helyi Cserekereskedelmi Rendszer) néven, az üzleti barterek helyhez kötött, alacsony költségű változataként, a Comox völgyben.

Ahogy később a szigeten többen, úgy Weston is átvette Linton ötletét, és a kezdeti modelljét kiterjesztve hozta létre „Zöld Dollár” rendszerét. Ez tagsági alapú volt rendszeres találkozókkal, a cél pedig elsősorban a részvétel és a felelősségvállalás erősítése volt. A Zöld Dollár új elemeket is bevezetett, mint például a tranzakciók nyilvántartását szolgáló csekket.

Eközben a Linton-féle LETSystem igen széles körben elterjedt. Jó néhány vállalkozás csatlakozott hozzá, és hozzávetőlegesen százezer dollár értékű tranzakciós forgalmat bonyolított le a létrehozását követő másfél évben. A kezdeti sikerek ellenére azonban a LETSystem két és fél éven belül összeomlott. Tanulságos lehet a tagok szerint az összeomláshoz vezető okok leírása. Elmondásuk szerint a rendszert egy személy működtette, és hiányzott egy tagokból álló bizottság, amely részt vett volna az ügyintézésben és a döntéshozatalban. Ez az egyszemélyi vezetés bizalmatlanság kialakulásához vezetett, emellett a rendszer a gyakorlatban nem bizonyult átvilágíthatónak és számonkérhetőnek. A Linton-modell később sem állt újra talpra, a 25 rendszernek 1992-re csak a fele maradt meg Kanadában. Az alapötlet azonban nem merült feledésbe; később a világ számos országában rátaláltak, és újratervezték. A gyakorlati tapasztalatokból tanulva, nemzetközi fejlesztő munka által egyre sikeresebb koncepciókat fejlesztettek ki a szivességbankkal foglalkozó aktivisták; napjainkban már globális méretű mozgalomról beszélhetünk. (Szendrő 1999)

Magyarországon a közösségi önségítés gyökerei a paraszti kultúrában a kezdetektől tetten érhetőek, hiszen a különböző mezőgazdasági munkálatok (pl. a terménybetakarítás, a szüret) lebonyolítása általában a kiterjedt rokonság segítségével történt. A szivességbank szellemiségéhez legközelebb álló társadalmi szokás volt az országszerte – főként vidéken – jellemző kalákázás, amely során az egy csoportba szerveződött emberek közösen végeztek el nagyobb volumenű munkákat (leginkább a csoporttagok házáinak felépítését). A kalákában voltaképpen munkát hiteleztek egymásnak, amelyet később illetl viszonzni, így a csoport tagjainak házai külső munkaerő bevonása nélkül épültek fel. Sajnos erre a fajta közösségi együttműködésre már csak elvétve találhatunk példát. (Jacsó 2013)

Hazánkban az első formális szivességbankok az 1990-es években alakultak. Az első közösségi önségítő rendszer 1993-ban jött létre Budapesten „Talentum Kör” néven, Zsombok György vezetésével. Az 1999-es év fordulópont volt a magyar szivességbankok történetében; ekkor történt az az angliai tanulmányút, amelyen az érdeklődő magánszemélyekből és civil szervezetek tagjaiból álló csoport a gyakorlatban megismerkedhetett a brit LETS rendszerek működésével. E tevékenység nyomán több KÖR (Közösségi Önségítő Rendszer) is létrejött országszerte; úgy, mint a Szolnoki KÖR, a Miskolci ÓraKÖR, vagy a Tiszalúci KÖR, de Pécsen és is alakult szivességbank. (Slonszki 2007)

Később azonban e kezdeményezések nagy része kudarcba fulladt, és csak néhány körnek maradt meg aktív működése hosszú távon. A jelenleg is működő közösségi önségítő rendszerek közül a legtöbb tapasztalattal a 20 éve fennálló budapesti Talentum Kör rendelkezik, de a relatíve aktívan ténykedő rendszerek között kell megemlíteni a szegedi Suska Kört, a békéscsabai KÖRös Kört és a pilisi Korona Csereklub Egyesületet is. Figyelemre érdemes kezdeményezés az online szivességbank, mint a NarancsLiget Adományközpont weboldala, amelyen apróhirdetés-szerűen található egymásra felajánlások és kívánságok, szélesebb területű célközönséget megszólítva. A hazai KÖR-ök általában tudnak egymásról, de az esetleges megkereséseken kívül szorosabb együttműködés nem jellemző. A régebb óta működő csereköriek viszont szívesen segítenek információval, tapasztalatokkal a lelkes szivességbank alapításra vágyóknak.

Úgy vélem, ahhoz, hogy teljesebb képet kapjunk a szivességbankokról, az általánosabb ismerveken túl érdemes konkrét rendszerek tapasztalatait is megismernünk. Két esettanulmányt készítettem, két szivességbank alapítójával; következetesen egy sikeres és egy sikertelen példát bemutatva. Mindkét interjú releváns információkkal szolgált, az eredményesség feltételei és az eredménytelenség okai is kiderülnek az esettanulmányokból.

4. A szivességbank hazai gyakorlata

4.1. Sikeres példa: a Talentum KÖR

Az osztrák HIFA (Hilfe für Alle) egyesület segítségével alakult meg Magyarország első szivességbankja, a Talentum Kör. Zsombok György vállalta el a 12 taggal induló szivességbank szervezési feladatainak ellátását, először csak egy évre szólóan. Az első év után szinte semmilyen eredmény nem volt tapasztalható, de ennek ellenére a vezető még egy évet elvállalt. Ekkor, 1994-ben a HIFA támogatásával sikerült megrendezni egy konferenciát, ahol a kezdeményezés bemutatásra került. Ez a rendezvény volt a „kezdő lökés” a szivességbank számára, ami hatására valóban beindultak az események. Sok lelkes tag csatlakozott ekkor a Talentum Körhöz; többek között Almássy Tamás, közgazdász,

aki akkoriban nagyon sokat tett a szívességbank fejlődéséért. 1997-re sikerült elérni az 50-es létszámot, és ez volt az a szint Zsombok György szerint, amikor a szervezet képessé vált megállni a saját lábán. Mára 220 nyilvántartott tagot számlál a rendszer, igaz, többen el is hagyták már a szervezetet.

A tagok száma tehát kritikus jelentőséggel bír a szívességbank sikerességét illetően, de legalább ennyire fontos az aktivitás szintje. Az alapító elmondása szerint az aktív tagok aránya hozzávetőlegesen a kezdetektől fogva változatlan. Az akkori 50 főből nagyjából 30-an voltak tevékenyek, és ma is a tagok valamivel több mint a fele aktív, tehát éves szinten lebonyolít néhány Talentum aukciót; és ezen belül is van egy 30 fős csoport, akik rendszeresen használják a szívességbankot. A passzívabb tagok leginkább csak követik az eseményeket, néhányan ki is fejtik véleményüket a Kört érintő aktuális kérdésekben, a szívességbank adta lehetőségekkel azonban nem élnek. Zsombok György tapasztalata az, hogy körülbelül 30 aktív tag esetén már hosszútávon is működőképes lehet egy szívességbank, mivel azonban passzív tagokkal („holdudvarral”) a legtöbb esetben számolni kell, így reálisan nagyjából 50-es induló létszámmal érdemes beindítani egy ilyen rendszert, ugyanakkor erős támogatásra és háttérmunkára kezdetben ekkora bázisú KÖR esetén is szükség van.

Új tagok leginkább úgy jelentkeznek a rendszerbe, hogy ismerőseiktől hallanak erről a kezdeményezésről. A Talentum Kör esetében az 1994-es konferencia sok új tagot hozott. Azóta a szívességbanknak voltak megjelenései újságban, rádióban és televízióban is, de Zsombok György szerint az ilyen népszerűsítések nem javítottak a helyzeten, ugyanis a reklám hatására hirtelen sok jelentkező megjelenik, akiknek a kezdeti lelkesedése sok esetben hamar eltűnik, és később teljesen passzívak lesznek. Ezért tehát a Talentum Kör különösebb reklámtevékenységet nem folytat, viszont fenntart egy weboldalt, ahol az érdeklődők tájékozódhatnak a szívességbankkal kapcsolatban.

Aki szeretne jelentkezni a KÖR-be, azt a vezető egy későbbi személyes találkozóra hívja, és megkéri, írjon addigra magáról néhány mondatot (miért szeretne csatlakozni, mit tudna felkínálni), ha a jelentkező ezt megteszi, az már valamilyen szinten visszajelzés arról, hogy komoly az érdeklődése, és így be is kerülhet a rendszerbe. Ezt a lépést kihagyva nem érdemes új tagokat felvenni, mivel a beléptetés valószínűleg csak az adminisztrációs terheket növelné. A jelentkezők nagy részének érdeklődése ily módon komolytalannak bizonyul, vagyis az ötlet szimpatikus számukra, de igazán nem akarnak a részesei lenni. Más feltétele ezen kívül nincs annak, hogy valaki tag lehessen, tehát bárki csatlakozhat a Talentum Körhöz.

Zsombok György szerint a létszám korlátozására a rendszer működőképeségének fenntartása nem adhat okot, mivel jó szervezőmunkával és megfelelő adminisztrációval elméletileg bármekkora részvétel esetén is kezelhető és átlátható marad a szívességbank. Emellett viszont egy bizonyos létszám felett be

kell következnie egyfajta paradigmaváltásnak; interjúalanyom ezt a számot körülbelül 500-ra saccolta. Paradigmaváltás alatt itt azt kell értenünk, hogy a szervezet intézményesül, a folyamatok formálisabbá, hivatalosabbá válnak. Mindemellert a Talentum Körnek sokkal inkább célja az aktivitás erősödése, mint a tagok számának növekedése. E téren a társadalmi pozíciók tekintetében Zsombok György tapasztalata az, hogy az igazán hasznos munkát, aktivitást általában a középréteg nyújtja, legfőképpen a kétkezi munkások; a magasabb végzettségűek esetében pedig jellemzően a szervezési hajlandóság tapasztalható erőteljesebben.

Lényeges elemei a szívességbanknak a kezdettől havonta megtartásra kerülő összejövetelek, ahol a tagok személyes ismeretséget köthetnek egymással, és termékeiket is bemutathatják. A KÖR életében felmerülő aktuális kérdések megvitatása is itt történik, ezekről a témákról a találkozók előtt hírlevélben tájékozódhatnak a tagok. Az alapszabály szerint a találkozón jelenlévő tagok hozhatják meg a döntéseket a szívességbankot érintő kérdésekben, a távolmaradóknak pedig el kell fogadniuk azokat.

A rendszer működése minimális pénzbeli költségeket igényel, az összejövetelek megtartásának anyagi vonzatait, illetve a postai alapú körlevelekkel kapcsolatos kiadásokat az évi 300 forintos tagdíj hivatott fedezni. A fenntartást szolgáló feladatok, reszortok több személyre vannak kiosztva. Ezek a felelős tagok alkotják az úgynevezett „központot”. A központi költségek (vagyis a működtető, karbantartó munkáért járó juttatások) ellentételezése Talentumban történik. Ennek fedezésére a központ évi 200 Talentumot szed be kvázi adóként a tagoktól, aminek értéke átlagosan 2 munkaóra. Ezek a feladatok megfelelő időbeosztással egyébként teljes munkaidős munkahely mellett is különösebb nehézség nélkül végezhetőek.

A Kör alapítója negatív tapasztalatra nem tudott példával szolgálni, mivel elmondása szerint ilyen incidensek egyáltalán nem jellemzőek. Relatíve nehézgként annyit említett meg, hogy folyamatosan dolgozni kell a szervezet jó működéséért; a csapat hajlamos ellankadni, ezért a vezetőnek (a vezető csoportnak) feladata, hogy újra és újra felgerjessze az aktivitást, a vállalkozó kedvet. A sok befektetett idő és energia azonban mindenképpen megtérül: „... az, hogy a mai atomizálódott társadalomban az ember itt megismerhet sokakat, akikkel érdemes együtt élni, egy óriási élmény ...” – emeli ki Zsombok György a Talentum Kör egy lényegi érdemét, rámutatva ezzel arra az attitűdre, amely meglátásom szerint egy szívességbank sikerességének egyik legfontosabb fundamentuma.

4.2. Sikertelen példa: az Erdőkeresi KÖR

Kétségtelen, hogy a Talentum Kör tapasztalatai kiemelkedően hasznosak lehetnek egy újonnan induló szívességbank számára; ugyanakkor véleményem szerint vonhatunk le tanulságos következtetéseket egy olyan önszolgáltató rendszer történetéből is, amely működése sajnálatos módon már megszűnt. A csőd okainak felkutatása, értelmezése egyaránt adhat releváns táptalajt az általánosított tanácsok megfogalmazásának, és a szakirodalomban prezentált sikerkritériumok igazolásának. Ezen elgondolásból kiindulva prezentálok dolgozatomban – Boros Attilával készült interjúm alapján – az Erdőkeresi KÖR példáját.

Az önszolgáltató rendszer létrehozása Boros Attila Botond ötlete volt, aki egy pénzfelhasználás nélküli helyi alternatív gazdasági rendszer beindítását tűzte ki célul a Pest megyei községben. Az alapító ezen cél megvalósításának lehetőségét látta a szívességbank módszerében. A település tipikus „alvóváros”, a lakosok nagy része Budapestre jár dolgozni, és nem is rendelkezik lokális gyökerekkel, ily módon pedig a helyi közösségi lét is igen hiányos képet mutat. A közösségépítés folyamataira tehát kiemelten szükség lenne a községben, az első néhány találkozó után azonban mégis elhalt a kezdeti lelkesedés, így a szívességbank igazi működését sajnos meg sem tudta kezdeni.

Követendő mintaként a Linton-féle LETS mozgalom és a Talentum Kör szolgált, amelynek tagjai személyes támogatással is segítettek a kezdeményezést. Az alakuló ülésen kb. 16-an vettek részt, a társaságban azonban nagyjából egyenlő arányban voltak a helybéliek és a Talentum Körtől jött segítők. Azt tehát nyugtázhatjuk, hogy a már fentebb meghatározott optimálisnak mondható kb. 50 fős induló létszámot meg sem közelítette a csoport nagysága. Mivel ez kritikus feltétele a szívességbank életképességének, így a vizsgált KÖR sikertelensége valószínűsíthetően az alacsony létszámra vezethető vissza elsősorban.

A csekély érdeklődés okát az alapító szerint a körkapcsolatok hiánya képezte; nem voltak olyan, már működő közösségek, amelyekben gyökeret verhetett volna a szívességbank létrehozása iránti motiváció. Tapasztalata szerint kulcsfontosságú körülménynek számít, hogy egy új KÖR befogadó közegében találunk-e olyan csoportokat, kisközösségeket, amelyekben működik egyfajta kohéziós erő, mivel különálló egyének között a közösségi önszolgáltató rendszer gondolata nehezebben képes közösségalkotó motivációt kialakítani. Ilyen esetben nagyobb hangsúlyt kell fektetni a tagtoborzás során a lakosság felé történő kommunikációra. Interjúalanyom a helyi sajtóban, rádióban, sőt még a református istentiszteleten is népszerűsítette a kezdeményezést, ám ez – utólag – mégis kevésnek bizonyult. Meglátásom szerint a toborzási munka hiányossága a helyi „véleményvezérek” bevonásának elmulasztásában keresendő. A települések, formális vagy informális közösségek viszonylag magasabb presztízzsel bíró személyiségei jóval nagyobb eséllyel képesek szimpatikussá tenni a szívesség-

szívességbankot a lakosság számára, így ezen véleményformálók partnerként való megnyerése kiemelkedően fontos lépés a taglétszám bővítése során.

Tovább kutatva az Erdőkeresi KÖR eredménytelenségének okait, rámutathatunk a csoport összetételének sajátosságaira. Az alapító elmondása szerint a tagok jellemzően értelmiségi körökből származtak, és meglehetősen elfoglalt emberek voltak. Ebben a kérdésben Boros Attila tapasztalatai összezsengenek Zsombok György észrevételeivel, és kutatásom megállapításaival is. Eszerint a magasabb társadalmi pozícióval rendelkezők kevesebb aktivitást tanúsítanak a szívességi „akciók” során. Bár az értelmiségiek a szervezőmunkából szívesen vesznek ki részüket, a szívességbank működésének lényegét képező cselekvések adta lehetőségeket inkább a középréteg tagjai és a kétkezi munkások használják ki. Ez a különbség valószínűleg az igények, az anyagi körülmények és a szabadidő tekintetében megfigyelhető differenciáltságból eredeztethető. Megállapíthatjuk tehát, hogy az erdőkeresi próbálkozás fenntarthatóságát az eddigi szempontok mellett az értelmiség fokozott felülreprezentáltsága is negatívan befolyásolta.

Az egyszemélyi vezetés negatívumairól is esett már szó az első LETSystem kapcsán is, amely főként ebből az okból kifolyólag omlott össze. Bár megtévesztő lenne egyértelmű párhuzamot vonni az Erdőkeresi KÖR rövid életű szerveződése és a Comox-völgy tekintélyes volumenű rendszere között, azt azonban konstatálhatjuk, hogy a szervezőcsoport hiánya határozottan kedvezőtlen hatással volt a kezdeményezés életképességére. Az alapító elmondása szerint nem kapott támogatást a családjától az ötlete megvalósításában, és más felől sem tapasztalt olyan folyamatos, személyes biztatást, amely elegendő segítséget jelentett volna a kezdeti nehézségeken való felülkerekedéshez; ez pedig a vezető motiválatlanságához, ezzel együtt a „szárnyait bontogató” szívességbank elhalásához vezetett.

5. Kutatás egy új lehetséges szívességbankról

5.1. Az új szívességbank tervezett helyszíne, Kisújszállás

A közösségfejlesztési módszerek használata esetén minden alkalommal figyelembe kell venni a fejleszteni kívánt helyi közösség sajátosságait, adottságait. Egy szívességbank életképességét különösen befolyásolja a közeg, amelyben létrejön; a közösségnek el kell érnie egy bizonyos minimális életvitelbeli szintet ahhoz, hogy egyáltalán befogadhatson egy ilyen aktivizáló kezdeményezést. Természetesen az elmaradott települések sem reménytelenek; esetükben a szívességbank beindítását meg kell előznie egy hosszabb, irányított fejlesztési folyamatnak.

Az alábbiakban tehát – a szándékom szerint a közeljövőben egy új szívességbanknak helyt adó – Kisújszállás város ismérveit mutatom be SWOT analízis formájában a könnyebb átláthatóság érdekében. A táblázat a település erősségeit, gyengeségeit, lehetőségeit és esetleges veszélyeit veszi sorra a szívességbank életképességének mérlegelése szempontjából. Természetesen számos tényező besorolása lehet kérdéses; helyzettől, közegtől függően jelenhetnek meg egyes sajátosságok negatívumként és pozitívumként is egyaránt. Igyekszem ezért olyan jellemzőkre fókuszálni, amelyek kategorizálása viszonylag egyértelműbb. A felhasznált információk főként Erneszt Antal Pál (2013) írásából származnak, kis részben pedig saját ismereteimből, lévén Kisújszállás szülő- és lakóvárosom.

Erősségek	Gyengeségek
<ul style="list-style-type: none"> • Erős, hagyományörző közösségi identitás, • etnikai eredetű feszültségek nem jellemzőek, • fejlődésközpontú települési és roma nemzetiségi önkormányzat, • civil szervezetek, vallási közösségek, gyülekezetek, • jól szervezett kulturális élet, • megfelelően fejlett infrastruktúra. 	<ul style="list-style-type: none"> • Fiatalok elvándorlása, • a vállalkozások száma kevés.
Lehetőségek	Veszélyek
<ul style="list-style-type: none"> • Időskorú lakosság bevonása, • hagyományokra építkezés, • meghatározó intézmények, szervezetek megnyerése, • helyi médiumok használata, • fiatalok megszólítása, • intézményesülés. 	<ul style="list-style-type: none"> • Vállalkozások alacsony részvétele miatt szűkösebb közösségi erőforrások, • fiatalság túl alacsony aránya túlzottan homogénné teszi a közösséget.

A felvázoltak alapján viszonylagos behatárolást kaphatunk arról, milyen körülmények között él az a közösség, amelynek tagjai a szívességbankkal kapcsolatos kérdőíves kutatásom alanyaiként szolgáltak; az eredmények pedig tovább fogják árnyalni a megismerteket. Az alanyok megválasztásánál a minél valósabb eredmény elérésére törekedve igyekeztem a város összlakosságának összetételét reprezentáló heterogén mintát összeállítani, legfőképpen az etnikai hovatartozást, az iskolázottságot és az egzisztenciális helyzetet illetően.

5.2. A kisújszállási kérdőíves kutatás eredményei

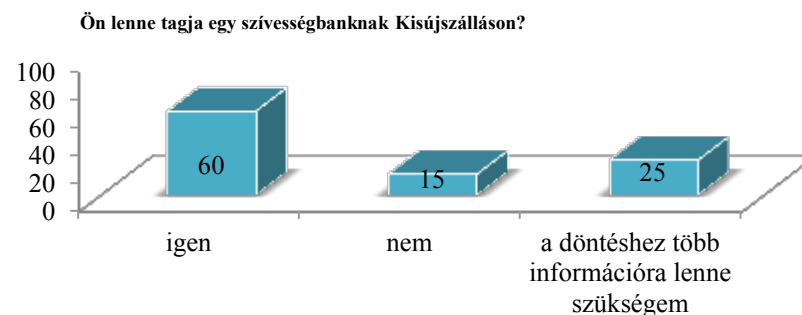
Empirikus kérdőíves kutatásom tapasztalatait hipotéziseim mentén mutatom be. Az így megvilágított kérdések teljesen nem fedik le a megvizsgálható eredmények körét; az írásom terjedelmére való tekintettel igyekeztem szelektálni az ismereteket, törekedve arra, hogy a legtanulságosabb következtetések kerüljenek előtérbe. A kérdőíves vizsgálatot megelőzően négy kutatási hipotézist állítottam fel, ezek a következők:

1. A megkérdezettek legalább fele szívesen lenne tagja egy szívességbanknak.
2. Akik lennének tagok, azoknak többségében konkrét elképzelés is van arra nézve, hogy milyen szívességet (terméket, szolgáltatást) tudnának felajánlani.
3. Az ötlettel szimpatizálók nem teljes köre lenne tagja aktívan a szívességbanknak.
4. Az átlagon aluli anyagi helyzettel rendelkezők nagyobb arányban részt vennének egy szívességbankban, mint az átlagos és annál jobb anyagi körülmények között élők.

A felmérés alanyai a kérdőívben egy rövid leírást olvashattak a szívességbank működési elvét illetően, és ez alapján dönthették el aztán, szimpatikusnak tartják-e az ötletet, és azt is, hogy csatlakoznának-e egy ilyen rendszerhez, amennyiben az Kisújszálláson létesülne. A lényegre törő ismertető nyilvánvalóan nem arra hivatott, hogy részletekbe menő információkat nyújtson a szívességbankról, sokkal inkább a válaszadáshoz szükséges legfontosabb ismérvek átadása és az érdeklődés felkeltése volt vele a célom.

A hipotéziseim szerint haladva először azt ismertetem az alábbi ábra segítségével, hogy a 100 válaszadó közül összességében hányan voltak azok, akik válaszaik alapján csatlakoznának egy szívességbankhoz, ha az a településen indulna.

1. ábra

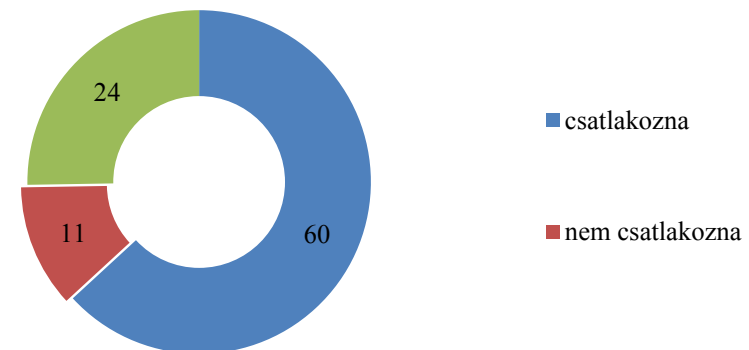
A kérdéssel kapcsolatos hipotézisem beigazolódt, 60-an szívesen lennének részesei a kezdeményezésnek, 25 válaszadónak több információra lenne szüksége a döntéshez, és csak 15-en adtak nemleges választ. Megjegyzendő, hogy a 25 „hezítáló” közül 24-en szimpatikusnak tartották az ötletet, tehát ez a csoport egy bemutató fórum hatására véleményem szerint jó eséllyel döntene a csatlakozás mellett. A válaszok ilyen aránya azért is örvendetes számomra, mert ez alapján elviekben már adott lenne az a taglétszám, amely megléte esetén érdemes lehet elindítani egy szívességbankot (Zsombok György tapasztalataira alapozva). Amennyiben a település egész lakossága meg lenne szólítva a témában, és hasonló arányban döntenének a csatlakozás felől, akár több száz tagja is lehetne a rendszernek, ez pedig részemről bizakodásra ad okot egy helyi KÖR elindításának sikerességét illetően.

A következő szempont, amely alapján az eredményeket megvizsgálom, azon a feltételezésen alapszik, hogy a szívességbankhoz való csatlakozást potenciális alternatívának tartók többségének van elképzelése arról, melyek lennének azok a szolgáltatások vagy termékek, amelyeket fel tudna kínálni szívességként a rendszerben. A válaszok alapján a csatlakozni szándékozó 60 fő közül 32-nek van konkrét elképzelése, 26-nak még nincsen. Igaz, többségben vannak a konkrét ötlettel rendelkezők (így második hipotézisem igaznak bizonyult), mégis magas azok aránya, akik – bevallásuk szerint – nincsenek ismeretében olyan erőforrásoknak, amelyeket mások hasznosnak találhatnak. Ez a probléma elviekben azt a szituációt veti fel, hogy a csatlakozni kívánó tagok valamivel kevesebb, mint a fele szándéka ellenére nem tudna felkerülni a „keres-kínál” lista kínálati oldalára; ami pedig egyensúlytalansághoz vezetne, ezért megengedhetetlen. Megerősítetté válik tehát az az elgondolásom, miszerint a szívességbanknak fel kell vállalnia az önismeret fejlesztésének, illetve a belső erőforrások és az értékes, hasznosítható tudás feltérképezésének feladatát. Ez a munka a közös ötleteléstől kezdve egészen a személyiségfejlesztésig, széleskörű tevékenységeket foglalhat magába, természetesen az adott személy igényeihez igazodva.

Érdekes kérdéseket hoz előtérbe az eredmények harmadik hipotézisem szerint történő megvizsgálása. Tekintsük meg az alábbi diagramot, amely azt ábrázolja, hogy azok közül, akik szimpatikusnak tartják a szívességbank gondolatát, mennyien csatlakoznának is egy ilyen kezdeményezéshez.

2. ábra

A csatlakozási szándék megoszlása a szívességbank ötletével szimpatizálók körében

Összesen a 100 válaszadó közül 95-en találták szimpatikus kezdeményezésnek a szívességbankot (amit meglehetősen pozitív eredményként könyvelek el), azonban e csoport több mint egyharmada nem válaszolt igennel a csatlakozási szándékra vonatkozó kérdésre. 24-en további tájékoztatást igényelnének a döntésük meghozatalához; ez teljesen elvárható reakció, hiszen a megkérdezetteknek csupán a fentiekben bemutatott rövid leírás nyújtott némi ismeretet (hacsak nem voltak előismereteik a témában), feltételezhetően ebben a csoportban felmerültek olyan kérdések a szívességbank működésével kapcsolatban, amelyekre a kérdőívben olvasott szöveg nem adott választ, ugyanakkor meghatározó hatással lehetnek csatlakozási szándékukat illetően. A tájékoztató fórumok legfőképpen az ilyen kérdések megválaszolására hivatottak, ezért is fontos a szervezők minél teljesebb körű felkészültsége. Ami számomra leginkább meglepő, az a nemleges választ adók száma. Feltételeztem ugyan, hogy lesznek olyanok, akik annak ellenére, hogy a kezdeményezést üdvözlendőnek tartják, ők maguk még sem vennének részt benne; ilyen relatíve magas arányra azonban nem számítottam. Érdemes lenne megvizsgálni ennek a valamivel több, mint egytizedes aránynak a hátterét, ugyanis ez a jelenség alapján véve első pillantásra logikai paradoxonnak tűnhet (ezért is tartom magasnak a 11 %-os előfordulást). Bár ez a koncentrált vizsgálat már csak egy későbbi kutatás alkalmával történhet meg, konstatálva a közismert társadalmi attitűdöket azt gondolom – mintegy újabb hipotézisként –, hogy az ellentmondásosság hátterében a válaszadók más emberek iránti bizalmatlansága meghatározó szerephez jut.

Negyedik szempont, amely mentén elemzem a kérdőíves adatokat, az anyagi helyzet mint a csatlakozásról való döntést befolyásoló tényező. Ide kapcsolódó hipotézisem szerint az átlagon aluli anyagi helyzettel rendelkezők nagyobb arányban részt vennének egy szívésségbankban, mint az átlagos és annál jobb anyagi körülmények között élők. Ezt a felvetést az az elgondolás indokolta részéről, hogy a KÖR azon hasznossága, miszerint a pénz nélkül is igénybe vehető szolgáltatások és termékek köre általa jelentősen kiszélesedik, elsősorban a hiányosabb egzisztenciával rendelkezők számára jelent motivációt a részvétel tekintetében. A határozott válaszolók közül (a döntéshez több információt igénylőket ebben a körben figyelmen kívül hagyom a markáns vélemények vizsgálatára való koncentráció megkönnyítése érdekében) összesen 41-en ítélték meg saját anyagi helyzetüket átlagon alulinak, 34-en pedig átlagosnak, vagy afelettinek. Hipotézisemet megcáfolva az eredmények azt mutatják, hogy mindkét csoportban egyforma arányban oszlik meg a csatlakozási szándék; vagyis a nemleges választ adók száma kb. egynegyede az igennel válaszolók számának. Ezen adatok számomra két eshetőségre engednek következtetni; egyfelől lehetséges, hogy felvetéssel ellentétben az átlagos és azon felüli anyagi helyzetben élők is hasonlóan előnyösnek tartják a pénz felhasználása nélküli „kereskedelem” hozadékait, másfelől pedig esetükben meghatározóbban előtérbe kerülhetnek a szívésségbank egyéb hasznosságai kapcsán felmerülő motivációs tényezők. Nyilvánvalóan e két alternatíva nem kizárólagosan fordul elő, illetve egy mélyebb kutatás valószínűleg további faktorokra is rávilágíthatna.

6. Összegzés

Összegezve empirikus kutatásom tapasztalatait elmondható, hogy a válaszadók körében a szívésségbank ötlete szimpátiára talált. Tanulságos észrevétel, hogy az anyagi különbségekből (az adatok szerint) nem következnek feltétlenül a hozzáállásban megmutatkozó különbségek is, így pedig elméletileg a Kisújszálláson létrejövő szívésségbank ilyen szempontból heterogén közösséget alkotna, és ezáltal segítené az egyébként esetleg elkülönülő társadalmi rétegek tagjainak egymáshoz való közeledését. Nem szabad elfelejtenünk azonban azt a tényezőt, hogy Kisújszállás (a hátrányos gazdasági helyzet mellett) egy tízezer fős, megfelelő infrastruktúrával és relatíve színes kulturális élettel rendelkező, komolyabb konfliktusoktól mentes, „élhető” város; ahol a körülmények sokkal inkább adottak, mint például egy Észak-Magyarországi párszáz lelkes faluban, ahol a lakosság az alapvető szükségletekben (pl. házi orvos, iskola, tömegközlekedési lehetőség stb.) is hiányosságokat szenved. A kutatás eredményei tehát nem alkalmasak széleskörű konklúziók megfogalmazására, egy helyi szívésségbank létrehozásának szervezési munkájában ugyanakkor annál inkább jelenthetnek ideális segédanyagot.

Irodalomjegyzék

- Czene Zsolt–Riczy Judit 2010. *Helyi gazdaságfejlesztés. Ötletadó megoldások, jó gyakorlatok*. Budapest. Elérhető az interneten: http://www.vati.hu/files/articleUploads/21338/TF_fuzet2_Helyi_gazdasagfejlesztes.pdf, 2013. 12. 09.
- Erneszt Antal Pál 2013. Infrastrukturális változások. In: Tóth Albert (szerk.): *Kisújszállás város története a legrégebbi időktől 2012-ig*. Kisújszállási Városvédő és -szépítő Egyesület, Kisújszállás. 258–268.
- Jacso Enikő 2013. *Szívésségbankok. Kisközösségi Program*. Elérhető az interneten: http://www.humusz.hu/sites/default/files/Dokumentumok/kozossegek/szivességbank_kiskozossegi_program.pdf, 2013. 10. 16.
- Lengyel Imre 2010. *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Slonszki Tamás 2007. *A szívésségbankok, avagy hogyan segítsünk egymáson*. Elérhető az interneten: <http://www.slideshare.net/helyipenzek/slonszki-tamszsvessgbankok-hogyan-segitsnk-egymson>, 2013. 10. 16.
- Swinburn, G. [et al.] 2004. *A helyi gazdaságfejlesztés kézikönyve*. Elérhető az interneten: <http://siteresources.worldbank.org/INTLED/552648-1107469268231/20342500/led-primer-hu.pdf>, 2013. 10. 27.
- Szendró Szupi József 1999. *KÖR kézikönyv*. Elérhető az interneten: [http://www.kka.hu/_Kozossegi_Adattar/Azadatt.nsf/99b0698cd023d1018525670c0080e328/ae3c18f404a06848c125697100695dcd/\\$FILE/kor_kezikonyv_v2.pdf](http://www.kka.hu/_Kozossegi_Adattar/Azadatt.nsf/99b0698cd023d1018525670c0080e328/ae3c18f404a06848c125697100695dcd/$FILE/kor_kezikonyv_v2.pdf), 2013. 10. 30.
- Tóth Ferenc 2011. *Helyi pénz – Zöld Forint. A közösségi önszolgáltató rendszer elméleti és gyakorlati alapja*. Elérhető az interneten: <http://www.slideshare.net/helyipenz/pnzhelytettst-i-a-kzssgi-nsegt-rendszer-elmleti-s-gyakorlati-alapja>, 2013. 10. 30.
- Varga A. Tamás–Vercseg Ilona 1998. *Közösségfejlesztés*. Magyar Művelődési Intézet, Budapest.

Konzervatív politizálás és választási kampányok a Thatcher-korszak első felében

1. Bevezetés

Az 1970-es, 1980-as évek fordulóján Nagy-Britannia belpolitikájában, és a világpolitikában olyan események következtek be, amelyek jelentősége mellett nem mehetünk el szó nélkül. Az egyik ilyen volt Nagy-Britannia történetének első és mindmáig egyetlen női miniszterelnökének kormányzása. Margaret Thatcherről, a Thatcher-korszakról, a thatcherizmusról sokan és sokféle aspektusból megközelítve írtak már mind angol, mind magyar nyelven. Céлом egy eddig talán keveset vizsgált téma, vagyis a Thatcher-korszak kampányainak áttekintése. A kutatás érdekességét mindamelllett, hogy először épült kampány egy női jelölt köré, a televízió még erőteljesebb alkalmazása, a kampányszervezés professzionizálódásának újabb szintre emelése (tanácsadók, reklámszakemberek alkalmazása) adja.

A korszak összes kampányának áttekintése, és kvalitatív vizsgálata túlmutatna ezen dolgozat tartalmi keretein, ezért csak az első két kampánnyal, az 1979-essel és az 1983-assal szeretnék foglalkozni. Az értekezés első részében röviden ismertetem a korszak kampányainak jellemzőit, és a neokonzervativizmus alapjait, majd rátérek vizsgálódásom fő tárgyára, az említett kampányokra. Mindkettő kapcsán áttekintem a politikai hátteret, a konzervatív párt programját, majd pedig az egyes kampányeszközöket (beszéddek, plakátok, televíziós hirdetések, sajtó). 1983-ban a televíziós anyagok kapcsán sajnós az itthonról végzett kutatások problémájába ütköztem, vagyis abba, hogy nem tudok hozzáférni az említett az anyagokhoz. Ezeket követően összefoglalom az egyes választások eredményeit, és tanulságait.

Zárásként a kutatás kezdetén megfogalmazott kérdéseimre adott válaszokat szeretném összegezni, amelyek a következők: Mik voltak a toryk ígéretei az egyes választások alkalmával (ezek mennyire egyeznek négy év elteltével)? Mennyire egyeztek meg az egyes médiumok üzenetei? Azt már előljáróban elmondhatjuk, hogy nagyfokú professzionizálódás jellemezte ezeket a kampányokat, így felmerül a kérdés, mennyire sikerült az üzenetek összehangolása a különböző platformokon. Mivel támadták a Munkáspártot a kampányok során? Hogyan használták a televíziót? Illetve talán a leginkább érdekesítő kérdés:

Miben jelentett újszerűséget az, hogy egy női miniszterelnök kampányáról beszélünk?

2. A korszak kampányainak jellemzői

A vizsgált korszakunk kampányai Pippa Norris (Norris 2000) tipologizációja nyomán a modern kampányok közé sorolhatóak. A modern kampányok az 1950-es évektől az 1980-as évek végéig terjedő időszakra voltak jellemzőek. Amíg a második világháború végéig a lokális kampányok kiemelkedő szerepe volt jellemző, addig a modern szakaszban már a kampányszervezés országos szinten zajlott, sokkal jobban koordinált és professzionizált kampányok jönnek létre, amelyek időben is egyre jobban elnyúlnak, megjelennek az első közvélemény-kutatások. Az előző korszak kampányai munka- és időigényesek voltak, ezzel szemben a modern kampány tökeigényessé vált. Ennek a változásnak az egyik oka, hogy nem a mozgósítás, hanem a szavazatok elnyerése válik céllá. A legfontosabb változást egy új médium, a televízió megjelenése okozza. A televíziózás egyre jobban megkövetelte az országos szintű kampányokat a pártok részéről, mivel láthatóvá tette a jelölteket, a kampányolás színtere átkerült az országos televíziós csatornák stúdióiba, a választók pedig passzív szemlélőkké váltak.

Azt, hogy pontosan milyen nagymértékű professzionizálódás jellemzi a korszakot, nagyszerűen tükrözi az a tény, hogy Mrs. Thatcher parlamenti karrierje kezdetén keveset adott arra, hogyan néz ki, és arisztokratikus módon orrhangon beszélt, ebben a korszakban pedig már egy PR-tanácsadó segítségét is igénybe vette¹. Változtatott a hangszínén és a hangfekvésén, beszédórát vett, valamint sokkal nagyobb hangsúlyt fektetett a külsejére. (McNair 1995) A politikai pártok és pártvezérek ellepik a politika tömegkommunikációs színpadát. A mediatisáció erősödése miatt már a 80-as években megfigyelhető az a folyamat, hogy a pártok közötti vita gyakran az újságok hasábjába vagy a televíziók képernyőjére tevődik át a parlament ülésterméből. (Mazzoleni 2002: 51) Mindezen változások nyomán érthetővé válik az is, hogy a Konzervatív Párt a szigetország történelme során először 1978-ban úgy dönt, hogy választási kampányának megtervezését egy reklámügynökségre, a Saatci & Saatci²-ra bízta.

¹Gordon Reece kommunikációs igazgató, brit újságíró és televíziós producer.

²Az ügynökséget 1970-ben alapította egy bagdadi testvérpár, Charles és Maurice Sacchi. Érdekes, hogy amikor megkapták a megbízást gyakorlatilag ismeretlenek voltak a szakmában, és ők maguk sem érdeklődtek különösebben a politika iránt, ezt csak egy egyszerű megbízásnak tekintették.

3. Thatcherizmus, neokonzervativizmus

A neokonzervativizmus tulajdonképpen a konzervativizmus olyan sajátos változatának tekinthető, amely a liberalizmus értékrendszerét a „hagyományos” liberális konzervatívoknál harciasabban és elkötelezettebben képviseli, különösen például a piac központi szerepét illetően. (Vincent 1992: 63–67) Az Egyesült Államokban jelent meg először, aminek összegzéséhez Békés Márton könyve kiváló alapot ad. (Békés 2008) Ahogy ő fogalmaz, a neokonzervativizmus nem egy egységes szellemi tábor, mint ahogy nincs kifejezetten ilyen politikai filozófia vagy politikaelmélet sem. Az új eszme elsődleges felismerése az volt, hogy a gazdasági, kormányzási-politikai és társadalmi krízisek oka a kulturális válságra vezethető vissza. (Békés 2008: 177) A neokonzervatív eszmék elterjesztésében három „agytröszt” játszott kulcsszerepet a szigetországban, a Gazdasági Ügyek Intézete (IEA), a Politikai Tanulmányok Központja (CPS), és az Adam Smith Intézet (ASI). A legelső a szabad verseny és a monetarizmus népszerűsítésével foglalkozott, a CPS gazdasági kérdések mellett politikaelmélettel is foglalkozott, míg az ASI a szabadpiaci eszmék népszerűsítését folytatta. (Egedy 2005: 240)

A thatcherizmus eszenciája egy társadalmi és gazdasági szemléletváltás. Hivatalba lépésének idejére már kifutott az ötvenes-hatvanas évekre jellemző jóléti államok modellje, amelynek okai ismertek. Az államosításokkal kikapcsolódott a gazdaság automatikus egyensúlyra való törekvése, ebből kifolyólag az államnak vissza kell vonulnia a gazdasági szférából, jelentős privatizációs hullámra van szükség, ami Nagy-Britanniában indul el először. Ők lesznek az elsők, akik eladják nemzeti légitársaságukat, de lezajlik az energetikai szektor, vagy éppen a vasút privatizációja is. Mindezek mellett szükség van a jóléti kiadások lefaragására, hogy ezáltal csökkenthetővé váljon az adó. Az állami beavatkozásoktól mentes, jól működő gazdaság megoldja ugyanis a szociálpolitika problémáit, mivel ebben az esetben lesznek befektetők és munkahelyek, amely a munkanélküliség csökkenését fogja eredményezni.

4. A brit belpolitikai helyzet és a konzervatív párt az 1970-es évek második felében

A Konzervatív Párt történetében 1975 januárjában komoly fordulat következett be, a párt különbizottsága azt a rendeletet hozta, hogy amíg ellenzékben vannak, minden esztendőben újra kell választani a párt elnökét. Margaret Thatcher volt oktatási miniszter mellett, William Whitelaw, James Prior, John Peyton és Geoffrey Howe voltak a jelöltek a február 10-én tartott voksoláson, amelyet követően megtörtént az, amire korábban a brit történelemben még soha nem volt példa: egy politikai párt nőt választott első emberévé. A toryk 146 parlamenti

képviselője szavazott Thatcherre, a második helyezett Whitelaw 76 voksot kapott. (Egedy 1998: 350)

1976-ban ismét nagy változás következett, Wilson³ március 16-án bejelentette visszavonulását, az új miniszterelnök pedig James Callaghan lett. Mindössze néhány hónappal a kormányzás átvétele után az évtized legsúlyosabb pénzügyi válságával találta szemben magát. A parlamenti többségüket a ciklus során végig meg tudták őrizni köszönhetően a liberálisokkal kötött taktikai szövetségnek. 1977 nyarán kissé fellélegezhetett a kormány, az infláció 1975-ös csúcspontjáról (25%) 9-10%-ra mérséklődött, és a font árfolyama is jelentősen javult, a politikai helyzetüket viszont nehezítette, hogy 1978 szeptemberében megszűnt a liberálisokkal kötött szövetség. 1978–79 fordulója az „elégedetlenség teleként” vonult be a köztudatba, mivel akkora sztrájkhullám bontakozott ki, amilyenre 1926 óta nem volt példa. A munkakapcsolat visszafordíthatatlanul megromlott a Munkáspárt és a szakszervezetek között, Callaghan népszerűsége óriási mértékben kezdett zuhanni. (Egedy 1998: 361) 1979 márciusában újabb súlyos kudarcok érték a pártot, miután a skóciai (és walesi) „hatalom-átruházási” törvény meghíúsult⁴. Ezt követően a parlament 11 skót képviselője is megvonta a támogatását a kormánytól, amit követően Callaghannek nem maradt más lehetősége, minthogy már májusra új választásokat ír ki.

4.1. Kampányígéreték, 1979 – A konzervatív manifesztum

Az 1979-es kampány elemzéséhez először tekintsük át a konzervatívok választási manifesztumát, amely tökéletesen összefoglalja programjukat. A kiadvány öt pontban rendszerezi a kampány fő csapásirányait: Az egyensúly helyreállítása, Virágzóbb ország, Jogállamiság, Családok segítése, Erős Nagy-Britannia a szabad világban. Az egyensúly helyreállítása: Kulcsfontosságú az infláció megfékezése, mivel ahogy írják „*A Munkáspárt kormányzása alatt az árak gyorsabban emelkedtek, mint az utolsó 300 év békeéveinek bármelyikében...*” (Konzervatív Manifesztum 1979) Az infláció letöréséhez elengedhetetlen a monetáris fegyelem és az állami kiadások csökkentése. Törölni fogják a költséges szociális programokat, csökkenteni fogják az állami beavatkozást. Szükségesnek tartják a szakszervezeti reformokat, amelyek kapcsán három fő változást javasolnak, ezek a sztrájkorság munkahelyekre korlátozása, a szakszervezetekből kizárt munkások joga ahhoz, hogy bírósághoz fordulhassanak, valamint a szak-

³Harold James Wilson az Oxfordi Egyetem tanára, 1945-től a Munkáspárt parlamenti képviselője, 1963-tól a baloldali párt első embere, két cikluson keresztül (1964–70, 1974–76) Nagy-Britannia miniszterelnöke.

⁴Ennek a javaslatnak a lényege az lett volna, hogy a brit kormány a részleges törvényhozói és végrehajtói hatalmat átruházza a két említett történelmi régióra, ám az 1979-es népszavazás alkalmával megbukott ez az elképzelés.

szervezetekben való szélesebb körű részvétel biztosítása. A jelenlegi kormány alatt a bérek kétszeresükre emelkedtek, ám a termelés mindeközben csökkent, így tovább mélyültek a szigetország gazdasági problémái.

Egy virágzóbb ország: Támadja a Munkáspártot a gazdaságban és a gazdasági fejlődés kilátásaiban okozott károkért. A toryk csökkentenék minden sávban az adókulcsokat, elutasítják a Munkáspárt „jóléti adóra” vonatkozó javaslatát, adópolitikájuk a megtakarítást és a tőkefelhalmozást fogja elősegíteni. Olyan körülmények kialakítását célozzák meg, melyek új, stabilabb, jobban fizető munkaalkalmak kialakítását teszi lehetővé, valamint segíteni szeretnék az ipar átalakulását olyan régiókban, ahol hanyatló iparágak dominálnak. Támadják a munkáspárti kormányt a túlzott államosítások okán is. Támogatni szeretnék a kisvállalkozásokat, erősíteni a mezőgazdaságot és az élelmiszeripart, továbbá külön megemlíti a halászat és az állatvédelem kérdését is.

A jogállamiság: A törvények hatalmát a Munkáspárt folyamatosan aláaknázza, a céljuk a törvények tiszteletének helyreállítása. Angliában és Walesben az elmúlt években 50%-kal nőtt a bűncselekmények száma, a bűnüldözés területén a legfontosabb a rendőrség hatékonyságának javítása (magasabb jövedelmek, közlekedési felügyelet könnyítése), módosítani fogják a Büntető Törvénykönyvet. A téma másik kulcsponja a bevándorlók: fontos a bevándorlók szoros ellenőrzése, új brit állampolgári törvény elkészítése, a munkavállalói engedélyek kiadásának szigorítása, az Európai Közösségen kívüliekre kvóta-rendszer bevezetése. Helyre kell állítani a Parlament fontosságát, megemlíti, hogy a Munkáspárt meg akarja szüntetni a Lordok Házát. A fejezet szól még Nagy-Britannia és Észak-Írország uniójáról is.

A családok segítése: Kiemelkedően fontos, hogy biztosítsák mindenki számára a saját lakáshoz jutás lehetőségét, melyet elősegíthetnek az adócsökkentések, a részletvásárlási konstrukciók, az állami támogatások javítása, a jelzáloghitelek kamatainak csökkentése. Meg kívánják adni a lehetőséget a tanácsok és az új városrészek lakásbérloinek a bérelt lakásaik megvásárlására, a lakások ára pedig a bérelt évek számával arányosan fog csökkenni. Kiemelt figyelmet kap a környezetvédelem és a művészetek is. Az oktatás terén is komoly változtatásokat ígérnek, az alapismeretek tekintetében magasabb követelményeket fognak támasztani, céljuk a felsőoktatás kiválóságának megőrzése. A szociális rendszer fejlesztése is elkerülhetetlenné vált néhány területen a toryk szerint, ilyen például az egészségügyi szolgáltatások forrásainak jobb kihasználása.

Erős Nagy-Britannia a szabad világban: Az utolsó rész a külpolitikával foglalkozik. A védelmi kiadások növelése elkerülhetetlen a kommunista blokk nukleáris fegyverkezésének okán. Együttműködést hirdet az Európai Közösséggel is. Fontos azon független afrikai és közel-keleti államok függetlenségének védelme, amelyeket veszélyeztet a Szovjetunió, valamint a rhodéziai probléma tartós

megoldása⁵. Zárásként pedig arról szól, hogy Nagy-Britanniának fontos, hogy nemzeti és nemzetközi segélyprogramokkal segítse a szegényebb államokat, melyek növekvő piacokat jelentenek számukra.

4.2. Margaret Thatcher beszédei

Thatcher retorikai stílusa sokkal inkább férfias volt, így megjelenése ilyen értelemben nem változtatott a közbeszéd minőségén. Rendíthetetlen vezetői és szónoki attitűdje miatt adta neki egy szovjet újságíró a „Vaslady” becenevet. Beszédei, interjúi, parlamenti felszólalásai megtalálhatóak egy online archívumban⁶, amely jelentős segítség egy ilyen kutatás kapcsán. A vizsgálódásom korpuszát a miniszterelnök-jelölt 1979. március vége és május 3-a között elhangzott beszédei adták, melyek közül négyvel szeretnék részletesebben foglalkozni. Thatcher a kampány időszakában természetesen szinte mindennap felszólalt vagy a televízióban, vagy a rádióban, vagy pedig személyesen egy-egy nagyobb és stratégiai-mentes városban, ezek mellett számos interjú jelent meg vele az újságok hasábjain, ami pedig szintén komoly változást jelentett a korábbi időszak bevált gyakorlatához képest, amikor a kampány alatt egyre rendszeresebben tartottak sajtótájékoztatókat.

Az első egy televíziós beszéd, amely a BBC képernyőin keresztül jutott el választópolgárok millióinak otthonába március 23-án. Ez még nem a szó szoros értelmében kampánybeszéd, ám a jelentősége mégis nagy, mivel azokra az eseményekre reagál, amelyek új választások kiírásához vezetnek. Ahogy a beszéd elején elmondja, tudják, hogy hamarosan választások következnek, de ezek időpontja még nem ismert, ami viszont jóval fontosabb, bejelenti, hogy bizalmatlansági indítványt nyújtottak be Callaghan és kormánya ellen:

„... a legfontosabb célunk az volt, hogy megőrizzük országunk egységét, vagyis egyben tartsuk Angliát, Skóciát, Waleset, és Észak-Írországot. Sokszor, amikor a kormány törvényhozásával harcolt a Parlamentben, mi összpárti megbeszéléseket folytattunk erről a kérdéstről. Számos alternatívát terjesztettünk elő a vitában. Mindig a kormány volt az, aki elutasított minket. Még a legutóbbi alkalommal, múlt hónapban is elutasította a javaslatunkat Mr. Callaghan ...”⁷

A bizalmatlansági indítvány oka a hatalom-átruházási törvény kudarca volt. Emlékezteti az embereket arra, hogy a Parlament elfogadta azt, hogy csak abban

⁵Bár az egykori brit gyarmaton 1979-ben megszűntek a fegyveres harcok és a polgárháborús helyzet, az új kormány megválasztása és a hatalomátadás még nem történt meg.

⁶<http://www.margaretthatcher.org>

⁷TV Broadcast in reply to the Prime Minister

az esetben vezetik be, ha a szavazásra jogosultak 40 %-a támogatja azt az érintett országokban, ami viszont nem következett be:

„Walesben mindössze nyolcból egy, Skóciában pedig háromból egy ember támogatta a kormány javaslatát. Ha figyelembe vesszük azt, hogy sok ember azért nem ment el szavazni, mert a kormány miniszterei azt mondták, az urnáktól való távolmaradás egyenlő a „nem” szavazattal, még inkább egyértelművé válik, mennyire sokan ellenezték is a hatalom-átruházás lehetőségét.”⁸

Az indítvány kiváltását ennek a kérdésnek a kezelése idézte elő, de hangsúlyozza, messze nem ez volt a teljes ok. A beszéde ettől a résztől kezdve válik kampánybeszéddé, amikor is a munkáspárti kormány hibáira kezd reflektálni.

Thatcher a kampány heteiben sok városba látogatott el, ahol a konzervatív jelöltek mellett korteskedett. Ezek a beszédek többnyire ugyanúgy épültek fel, röviden ismertette a jelölt érdemeit, hogy miért is kell az adott politikust támogatni, majd a lokális kérdésekről az országos méretűekre váltott. Az első beszéde a saját választókerületében, Finchley-ben hangzott el, klasszikus értelemben ezt tekintjük a kampány nyitóbeszédének. A kötelező protokollal és udvarias köszöntővel indít, amelyben kifejezi, mekkora megtiszteltetés volt számára, hogy az elmúlt időszakban a kerület parlamenti képviselője lehet.

A bevezető után a Konzervatív Párt programjának ismertetésével folytatja. Ezt követően rátér az első fontos problémára, a szakszervezetekre. Mondandójában az azokat érintő reformok kerülnek a középpontba, megemlíti, hogy szerinte szükséges a jogaik és kötelezettségeik törvény általi újraszabályozása, mivel azok ereje és privilégiumai túlságosan megnöttek. A szakszervezeteknek és a kormánynak egy oldalon kellene állniuk, mert közös érdek a gazdasági prosperitás.

A gazdaság problémái közül az inflációról beszél először:

„Meg kell állítanunk a megfelelő termelés és produktum nélküli pénznyomást, mert ha nem ezt tesszük, a nem létező vagyon illúzióját keltjük önmagunkban.”⁹

Ezt követően az adók témáját érinti:

„... a közvetlen adóterhek helyett közvetett adóterhekre van szükség.”¹⁰

A következő kérdés a munkanélküliség, amely támadási lehetőséget biztosít, ugyanis a munkáspárti kormány regnálása alatt csaknem 700 000 fővel nőtt a munkanélküliek száma.

„A válasz a munkanélküliségre nem még több mesterségesen kreált munkahely. Mint a művirág, nincs gyökere, és nem termel vetőmagot. A válasz a gazdaság gépezetének újbóli beindítása, és az emberek ösztönzése a kisvállalkozások bővítésére és beindítására. Ez a konzervatív út. Ezt nagy sikerrel véghezvittük (emlékezzenek az ötvenes évekre) újra meg kell tennünk.”¹¹

A konkrét problémafelvetéseket a dicsőséges jövőkép víziójának felvillantása követi. Ezek után a szocialista államot támadja, amely túlzottan rátelepszik az emberekre:

„... megpróbálja az életünk minden részletét irányítani, de az erőtlenségüket bizonyítja a sok rabló az utcán.”¹²

A beszédet külpolitikai kitekintéssel zárja, a növekvő szovjet katonai fenyegetésről és arról szól, hogy a kormány túlságosan leépítette a brit védelmet, ami súlyos hiba volt.

A következő felszólalás április 18-án Beeston-ban, Nottingham egyik városrészében hangzott el. Bemutatja a választókerület tory jelöltjét, Jim Lester-t, kiemelve az elmúlt parlamenti ciklusban végzett munkáját, rajta kívül más jelöltek is a színpadra szólít, kifejezi reményét, hogy a választásokat követően üdvözölheti őket a Westminsterben. Ismertetésüket követően támadni kezdi a szocialistákat:

„Van két téma, amelyről nem fogunk túl sokat hallani a munkáspártiaktól. Arról, ahogy Nagy-Britanniát kormányozták az elmúlt öt évben, és arról, ahogy kormányoznák Nagy-Britanniát a jövőben, amennyiben esélyt kapnának rá.”¹³

A Munkáspárt megpróbálja elterelni az emberek figyelmét arról, hogy mit tettek a kormányzásuk alatt, és hogy mennyire koncepció nélküli a tervük a következő esztendőkre. Kiemeli:

„A konzervatív párt nem tervezi új egészségügyi díjak bevezetését, nem tervezi azt, hogy az embereknek fizetniük kelljen az orvosi vizsgálatért, nem tervezi az ágydíjak bevezetését a kórházakban, és nem akarjuk csökkenteni az egészségügy forrásait. Szóval felejtjük el ezeket a hazugságokat itt és most!”¹⁴

Kifejti, hogy az egészségügyi ellátás színvonalának javítása mellett fontosnak tartják a nyugdíjak megvédését és azok értékének megőrzését, ám ahogy hangsúlyozza:

⁸TV Broadcast in reply to the Prime Minister

⁹Uo.

¹⁰Uo.

¹¹Uo.

¹²TV Broadcast in reply to the Prime Minister

¹³Speech to Beeston Conservatives

¹⁴Uo.

„... mi, a konzervatívok nem teszünk felelőtlen ígéreteket, mert Nagy-Britannia nem engedheti magának, a jövőnket kell megte-
remtenünk, ezért a gazdaságunk rendbetétele elsőbbséget
élvez.”¹⁵

A szociális kérdések után a gazdasági problémákra kerül át a hangsúly. A termelést növelni kell, amihez ösztönzésre van szükség, aminek a legjobb módja az adók csökkentése. Az adókat követően az árakkal folytatja:

„Az árak majdnem a duplájukra nőttek, mióta a kormányuk hi-
vatalába lépett. Ki hitte volna, hogy egy ilyen katasztrófa
megtörténhet ebben az országban öt rövid esztendő alatt?”¹⁶

Thatcher szerint a munkáspárti kormány rosszabbul kezelte az inflációt, mint bármelyik másik kormány, ezt számadatokkal támasztja alá. A jelenlegi pénzügyminiszter több hitelt vett fel, mint bármelyik elődje. Lépésenként vázolja, hogy mire van szükség a gazdaság talpra állításához. Az első az állami kiadások és hitelfelvételek mérséklése, a második a vállalkozások ösztönzése az extra termelésre (ehhez adócsökkentésre van szükség), a harmadik az állami beavatkozásoktól mentes szabad verseny szükségessége, ami az árak alacsonyan tartásának legjobb módja. A beszéd utolsó részében felidézi a szocialisták 1974-ben elmondott kampányígéreteit, majd felsorolja, hogy a toryk mit ígérnek. Egy mondatban összegezve céljuk a valóság és a józan ész helyreállítása Nagy-Britanniában.

Az utolsó beszéd ismét egy televíziós beszéd, amely április utolsó napján hangzott el. Kezdeként a közelgő választás súlyára hívja fel a figyelmet, és mindazokra a problémákra, amelyekkel a szigetországnak szembe kell néznie:

„Ez (a választás) meg fogja határozni azt is, hogy milyen
országban fognak felnőni a gyermekeink és az unokáink.”¹⁷

Kifejti, hogy pártpreferenciától függetlenül abban mindenkinek egyet kell értenie, hogy a dolgok az elmúlt időszakban nem mentek jól, a pénz értékét, a munkahelyeket, a biztonságot is veszély fenyegeti. Itt is előkerül a kormány azon bírálata, hogy túlságosan nagymértékben beleszól az állampolgárok életébe, és rájuk erőlteti a szocializmust:

„Soha sem hittem abban, hogy ez egy szocialista ország. Füg-
getlen emberek vagyunk, mi nem fogadjuk el azt, hogy az állam
egyre több és több döntést hoz felettünk. Nem fogadjuk el ezt.”¹⁸

Nagy-Britannia felvirágzásához elengedhetetlen, hogy gondolkodó társadalommá váljon, hogy az emberek normálisan meg legyenek fizetve a munkájukért, a siker érdekében összefogjanak, ne pedig egymásnak essenek. Beszél

arról a nem elhanyagolható tényről, hogy Nagy-Britannia történelme során először fordulna elő, hogy női miniszterelnök kerül a kormány élére, amelynek súlyát kellőképpen átérzi:

„Mindig is hittem abban, hogy a politikában, ahogy az élet más területein is, nem az számít, hogy ki vagy, hogy honnan jöttél, hanem az, hogy miben hiszel, és mit akarsz elérni az életedben. A meggyőződés számít.”¹⁹

A többi kampánybeszédéhez hasonlóan ezt is buzdító frázisokkal zárja.

4.3. Kampányplakátok 1979-ben

Általánosságban letisztultság, hasonló betűtípus és -méret használata jellemzi őket, többnyire szövegesek, némely plakáton ez annyira nagymértékben előkerül, hogy pamfletnek is tekinthetőek, fekete, fehér, piros, néhol esetleg kék színeket alkalmaz. A plakátokon folytatott kampány központi eleme a „*Labour Isn't Working*” („*A munkás nem dolgozik*”) szlogen, illetve annak a különböző témákra átirított változatai voltak. Első lépésként tekintsük át ezeket. A toryk szlogenjei teljes mértékben megfeleltek ezen elvárásoknak, egyszerű, logikus gondolatmenetre törekedtek a lehető legkevesebb szó felhasználásával. Az első plakáton a már említett „*Labour Isn't Working*” felirat látható egy a munkanélküliek hivatala előtt kigyózó sor felett, amely alatt a „*Britains Better of with the Conservatives*”, vagyis a „*Nagy-Britannia jobban járna a konzervatívokkal*”. Az említett szlogen mindmáig sokak szerint az egyik legjobban eltalált kampányszöveg, amely a Saatchi & Saatchi munkája.²⁰ A kép és az üzenet teljesen szinkronban van, a gyakorlatilag végtelennek tűnő (szánt-szándékkal eltérő korcsoportba, nembe és etnikumba tartozó emberekből álló) sor a munkanélküliség mértékét és teljes társadalmi érintettségét hivatott szimbolizálni. A kormányon lévő Munkáspártot a munkanélküliség miatt támadják, amely 1979-ben 5,5%-os volt, ami számszerűsítve 1.25 millió főt jelentett. (Egedy 1998: 391) Amint említettem, ennek a kampánymondatnak egyéb változatai is szerepeltek, amelyek közül kettőt szeretnék röviden ismertetni. Az egyik majdnem teljesen megegyezik az előzővel, annyi a különbség, hogy ezúttal egy kórház előtt várakozó sort láthatunk, a szöveg pedig „*Britain Isn't Getting Any Better*” („*Nagy-Britannia nincs jobban*”). Itt a manifesztumban említett egészségügyi ellátásban meglévő problémákra reflektálnak. Gyakorlatilag ugyanazt mondhat-

¹⁵Uo.

¹⁶Speech to Beeston Conservatives

¹⁷Party Election Broadcast

¹⁸Uo.

¹⁹Uo.

²⁰A közhiedelemmel ellentétben a mondat megalkotója nem Charles Saatchi, hanem Andrew Rutherford, egy fiatal reklámszövegíró. Charles-nak nem tetszett ez a szöveg, ő maga elvetette, ám Rutherford becsempészte azt a Margaret Thatchernek összeállított anyagok közé, aki viszont zseniálisnak tartotta.

juk el erről, mint az előzőről. A harmadik változat az oktatásügy problémáira irányul, arra, hogy az előző kormány tönkretette a jó iskolákat, és az olyan alapvető kompetenciákkal, mint az írás és az olvasás is probléma van. Utóbbit szeretné szemléltetni ez a plakát is, amelyen egy fiatal fiú látható, aki egy iskolai táblára írja fel hibásan az „Education Isn't Working” („Az oktatás nem működik”) mondatot. A fiú amellet, hogy a szigetország jövőjét is szimbolizálja, itt elsősorban a fiatalabb generációk színvonalas oktatásának fontosságát testesíti meg.

1. ábra

A plakátok második csoportjába az egyszerű vizuális megoldásokkal élő anyagokat sorolnám. Mindenképpen ötletesnek tekinthető az, amelyiken egy 1984-es évszám látható, alatta pedig a szöveg: „What would britain be like after another 5 years of labour government?” („Milyen lenne Nagy-Britannia egy újabb ötéves munkáspárti kormány után?”) Az 1984-es évszám egyrészt a következő tervezett parlamenti választások ideje a szigetországban, másrészt pedig, amitől igazán ötletessé válik az egész, az Orwell kultikus regényére utalás²¹. Ezt a plakátot és annak mögöttes tartalmát úgy is értelmezhetjük, hogy amennyiben ismét a Munkáspárt kerül hatalomra, az ország könnyen abba a disztópikus állapotba juthat, amelyet a szerző vázol művében. Az infláció roha-

²¹George Orwell angol író egyik leginkább híressé és kultikussá vált regényében, amelyet 1949-ben írt, egy olyan államot vázol fel 35 évvel későbbre, amely tökéletes alkalmazkodást diktál polgárainak hazugságokkal, félelemkeltéssel és kegyetlen büntetésekkel.

mos léptékű emelkedésére hívja fel a figyelmet a „Look What Four Years of Labour Cost You” vagyis „Nézzétek, mibe került négyéves munkáspárti kormányzás nektek”. A poszteren számtalan alapvető élelmiszer – a zöldségektől a gyümölcsökig – ára látható 1975-ben, illetve 1979-ben. Jól látható, hogy ezek közül szinte mindegyiké a másfélszeresére, de előfordul az is, hogy a háromszorosára nőtt az elmúlt évek baloldali kormányzása alatt. Ezen keresztül a font árfolyamának esése és az infláció emelkedése miatt támadja a kormányzatot, szembesíti a választópolgárokat azzal, mennyivel is nőtték az árak. A többi ilyen jellegű, vagyis általában csak szöveges üzenetet hordozó plakáton megtalálhatóak a kampány központi témái, mint az áfa csökkentése, illetve az áfa problémája, a bűnözés, vagy éppen a bevándorlók problematikája.

A harmadik csoportba tartoznak a Margaret Thatcher személyes kampányának részeként megjelenő és öt népszerűsítő anyagok. A korábbi választások alkalmával is bevált szokás volt, hogy a párt első emberét, akivel gyakran a pártot is azonosítják, külön kampány keretében is népszerűsítik, ez különösen Churchill óta volt jellemző a torykra. Ezek többnyire egyszerű megjelenésűek, általában kék alapon Thatcher arcképe látható rajtuk rövid szövegekkel, mint például a „Don't just hope for a better life. Vote for one” vagyis „Ne csak reménykedj egy jobb életben. Szavazz egyre”. Különösen 1979-ben fontos volt a miniszterelnök-jelölt népszerűsítése, mivel ne feledjük, korábban egyetlen egyszer sem került nő a szigetország kormányának élére, így Thatcher népszerűsítésére, és széles társadalmi elfogadottságának kialakítására különösen nagy hangsúlyt fektettek. A klasszikus elemek, mint a kampánybeszéd és a kampányplakátok elemzése után térjünk rá egy új elemre, a televízió használatára a választások előtt.

a) Konzervatív kampány a televízióban

A kampányok kedvelt eszközévé váltak a politikai tévéreklámok, és a pártok bemutatkozó filmjei. A televíziózás hajnalán a filmek voltak elterjedtebbek, amelyek hossza akár 30 perc is lehetett. Az amerikai reklámszakértők felismerték azonban, hogy a rövid, fél- és egyperces reklámfilmek sokkal hatékonyabban, mélyebb nyomot képesek hagyni a befogadókban, mivel azok figyelme ilyen rövid idő alatt nem kalandozik el. (Mihályffy 2009: 89) Sokkal nagyobb variálási lehetőséget biztosítanak marketingterületen ezek a hirdetések, több mindent helyezhetnek egy-egy reklám középpontjába. Az említett audiovizuális anyagok közül kettőt szeretnék ismertetni.

Az első egy egyperces reklámfilm, amely a „Coming shortly” vagyis a „Hamarosan” címet viseli.²² A reklám főszereplője egy átlagos fiatal brit pár,

²²<https://www.youtube.com/watch?v=1IBv9qCCR6w>

akik egy „50 p stores”-t, vagyis egy olyan üzletet keresnek, ahol olcsón tudnak vásárolni. Egy totállal indít, amelyen egy hosszan kígyózó sor látható, ide érkeznek meg, majd megszólítanak valakit a sorban állók közül azzal a kérdéssel, hogy ez a sor egy ilyen üzlet előtt áll-e, mire a megszólított közli, hogy ez a munkanélküliek sora. A pár ezek után tovább megy, és egy idősebb hölgyet szólítanak meg, aki azt válaszolja, hogy az ő soruk azoké, akik valamilyen komoly műtetre várnak. Két újabb sor következik, az elsőben a képesítésüknek megfelelő munkára, míg a másodikban lakásra várnak. Utóbbinál egy másik hölgy megjegyzi, hogy a sor az elmúlt négy évben nagyon lassan haladt. Közben átsétálnak az utolsó sorhoz, a narrátort halljuk, aki elmondja: „Napjainkban országunk úgy tűnik megrekedt. Várni kell a munkára, műtétekre, otthonokra, mindenre.” Az utolsóhoz érve ismét felteszi a kérdést, hogy ez az a sor-e, amit keresnek, majd a párbeszédéből kiderül, hogy szinte már semmit nem lehet venni olcsón, köszönhetően a hatalmas inflációnak, az árak óriási emelkedésének. A reklámot a fiatal pár dialógusa zárja, amely után megjelenik a Konzervatív Párt hirdetése, egy felirattal: „*A great programme for all the family*” („Egy nagyszerű program az egész család számára”).

A második reklám²³ az úgynevezett „*Good Intentions*” vagyis a „*Jó szándék*”. Két részre bonthatjuk, az első felében a szocialistákról beszél, és az általuk generált problémákról, míg a második felében Margaret Thatcher és az ő kampányüzenete hallható. Egy vágóképpel indít, amelyen a már emlegetett „*Labour isn't working*” plakát látható, amelyet a következő másodpercekben kórházakban és a betegellátásban felvett jelenetek követik. A képsorok alatt a narrátor arról beszél, hogy a Munkáspárt törődik éppen a munkanélküliekkel vagy a betegekkel és a szociális ellátásra szorulókkal, „mindig is kifejezték jó szándékukat velük kapcsolatban”²⁴. Ezután egy remek vizuális megoldással él, egy pénztárgép látható, amely, miután kinyílik, a pénz helyén rengeteg cetlit látunk, amelyeken a „*good intentions*” felirat látható. Az üzenet az, hogy hiába a jó szándék, ha ezek végrehajtását, vagyis a jóléti állam keretei között működő szociális ellátások és szolgáltatások fenntartását nem engedheti meg magának a szigetország. Az első rész utolsó fele a kampány egyik központi témáját, vagyis az adókat hozza fel. Egy átlagpolgárt láthatunk, akitől egy kéz folyamatosan pénzt kér, ő pedig kénytelen a font kötegeket oda dobálni, ez egy ügyes megoldása annak a gondolatnak a megjelenítésének, hogy az állam, mint az emberek életét irányító, de mégis láthatatlan szerv folyamatosan egyre többet és többet vesz el az emberek fizetéséből. A jelenet közben arról beszél a narrátor, hogy több adót fizetünk, mint korábban bármikor, de ezek nem elegendőek arra, hogy fedezzék a szociális rendszer fenntartását, így egyre többet és többet próbálnak

²³<https://www.youtube.com/watch?v=H6J5EW8k4Tk>

²⁴<https://www.youtube.com/watch?v=H6J5EW8k4Tk>

meg elvenni. A hang és a kép tökéletesen szinkronban van, a narrátor által elmondottak vizuális leképezése, vagyis elbeszélhetővé teszi a képet, és ezáltal láthatóvá teszi az elbeszélést. (Hickethier 1998: 26)

A videó második felében Margaret Thatcher látható, aki a szabadban üldögél a kamera előtt, a kép statikus marad végig, vagyis egyetlen helyből veszi fel őt, ami nyilván fontos ebben az esetben. Közele beállítást használ (Hickethier 1998: 51), amely az embert a fejétől a felsőteste közepéig mutatja, ezt a beállítást általában viták és beszélgetések ábrázolására használják, mivel a mimika és a gesztusok kerülnek előtérbe. Frontálisan néz, vagyis a tekintete a nézőre irányul, aki természetesen ezáltal úgy érzi, hogy személyesen van megszólítva (Hickethier 1998: 55), kvázi egy beszélgetés keretén belül érzi magát a pártvezetővel, aki elmondja néhány mondatos üzenetét, amely a fő motívumra, vagyis a gazdasági kérdésekre van kihegyezve. A munkáspárti kormány alatt a hagyományos brit értékek kárba mennek, a kormány túl sokat vesz el az emberektől adók formájában, az árak korábban soha nem látott mértékben emelkednek, az emberek pedig folyamatosan panaszkodnak; „*nézzétek, mennyit vesznek el a fizetésemből?!*”²⁵ Az árak alacsonyan tartásának egyetlen módja van, a termelés ösztönzése, amely viszont csak az adók csökkentésével érhető el. Üzenetét egy buzdító frázissal zárja: „*Adj az embereknek ösztönzést, és Nagy-Britannia ismét vissza fog térni a versenybe*”²⁶ A reklám Thatcher szavai után a kampány egyik szlogenjével zárul: „*Ne csak reménykedj egy jobb életben, válassz egyet!*” Összegezve: a televíziós reklámokat – amelyeket már 1978 nyarán elkezdtek használni, amikor is a Saatchi fivérek által megálmodott képsorokon, amelyeken az „*Anglia hátrafelé halad*” szlogen dominált²⁷ – megfelelően sikeresen integrálták a kampányukba.

b) A választások a sajtóban

A korábbi évekhez hasonlóan ezúttal is komoly előnyt jelentett a konzervatívok számára, hogy pártjuk szervezettebb volt a nagy rivális Munkáspártnál, valamint az, hogy a közvélemény-formáló lapok többsége őket támogatta. A bulvárlapok közül a torkyat támogatta a *Daily Express*, a *Daily Mail* és a *Sun*, míg ezzel szemben a Munkáspárt mögött egyedül a *Daily Mirror*, a komolyabb, „minősé-

²⁵<https://www.youtube.com/watch?v=H6J5EW8k4Tk>

²⁶<https://www.youtube.com/watch?v=H6J5EW8k4Tk>

²⁷A reklámokban a Waterloo Bridgen hátrafelé sétáló embereket, hátrafelé füstölő gőzmozdonyt, hátrafelé landoló sugárhajtású gépet, és visszafelé mászó hegymászókat is láthatunk, amelyek közben elhangzik az „*Előre vagy hátra, nem folytathatjuk úgy, ahogy eddig*” szlogen.

gibb” lapok közül pedig csak a *Guardian*²⁸ állt. Az említett három lap együttesen 8 és fél milliós példányszámmal rendelkezett, amihez ha hozzávesszük, hogy a hagyományosan baloldali *Times* egy vita okán sokáig nem jelent meg, komoly fölényt jelent az írott sajtó területén. A *Sun* főleg a „puha”, és így könnyebben befolyásolható, külső választókerületekben élő szavazók meggyőzésének volt fontos eszköze. A lap kapcsán mindenképpen meg kell említeni azt a cikkorozatot, amelyben egykori, akkorra már kiábrándult munkáspárti politikusokat szólaltattak meg (ilyen volt Reginald Prentice, Richard Marsh vagy éppen Lord Chalfont), akik részletesen kifejtették, miért távolodtak el korábbi pártjuktól, és váltak Margaret Thatcher támogatóivá. A választásokat megelőző hetekben a toryk táborába tartozó lapok vezércikkei és címlapjai szinte végig igazodtak a párt kampányának fő irányvonalaival. Cikkeiben, karikatúrákban, pamfletekben támadták a Munkáspártot, vagy éppen foglaltak állást a Konzervatív Párt és Mrs. Thatcher programja mellett, akivel számtalan interjú jelent meg a lapok hasábjain a kampány időszakában.

c) A voksolás végeredménye, tanulságai

1979 tavaszán a Munkáspárt már nem azzal a Konzervatív Párttal találta magát szemben, amellyel az 1974-es voksoláson kellett megmérkőznie. A Thatcher által kidolgozott program nyíltan szakított a toryk háború után hirdetett „pragmatikus paternalizmusával”²⁹, és az individuum szabadságának maradéktalan helyreállítását hirdette. A kampány – amely szokatlanul hosszú ideig tartott – április 7-én vette kezdetét, és május 3-án ért véget. Annak, hogy április 26-a helyett az egy héttel későbbi időpontra esett Callaghan választása, taktikai okai voltak: úgy vélte, hogy a szocialisták számára egy hosszabb kampány előnyösebb lehet, mivel alkalmat adhat arra, hogy a konzervatívok valamilyen hibát kövessenek el. (Blake 1998: 333) Pártja az egész kampány alatt defenzív volt, amelyet természetesen jól fel lehetett építeni egy Callaganhoz hasonló „unalmas atyafigura” köré, aki teljes ellentéte volt a sokkal ambiciózusabb Thatchernek. A kampányt alapvetően meghatározta a Saatchi & Saatchi megbízása, és Gordon Reece szerepvállalása, aki aprólékosan és precízen kidolgozott jelenetekkel tárta a néző elé, milyen közvetlen asszony a párt vezetője, Margaret Thatcher. Robert Blake szerint a kampányuknak volt egy pozitív és egy negatív oldala is. A negatív, hogy Thatcher és köre túlon túl a kampány középpontjába helyezte a téli sztrájkok nehézségeit, a munkáspárti kormány szakszervezetekkel

²⁸<http://www.theguardian.com/news/datablog/2010/may/04/general-election-newspaper-support#zoomed-picture>, 2014. 12. 12.

²⁹Ennek a szemléletmódnak az volt a lényege, hogy az állam és a kormány gyakorlatilag „atyáskodik” az állampolgárok felett.

szembeni politikájának bukását, és azt hogy törvénymódosításra lett volna szükség a visszaélések megakadályozásához. Pozitív, hogy a pártvezetés nagymértékben visszatért az 1970-es manifesztumhoz.

A manifesztum címe, „Itt az idő a változásra” gyakorlatilag az előszava volt a Thatcher által kommunikált „utolsó esély” üzenetnek, vagyis hogy Nagy-Britannia számára ez a választás az utolsó esély arra, hogy helyreállítsák a megfelelő egyensúlyt az állam és az egyes emberek között. A kampány során nagy hangsúlyt fektettek a „puha” tory választókra, akik befolyásolhatóak, és első-sorban külső választókerületben élnek. (Blake 1998: 334) Thatcher sokszor tett a kampány során populista kijelentéseket, ilyen volt például annak az ígérete, hogy fél áron lakáshoz juttatják a tanácsi lakások bérlőit. A választásokat megelőző időszak egyetlen komoly meglepetést produkált, amikor Thatcher visszatúsította a miniszterelnök televíziós vitára való felkérését. Ő maga szerette volna elfogadni a kihívást, ám a tanácsadói lebeszéltek róla, mivel azt szerették volna, ha a kampány végig egységesen az egész Munkáspárt ellen folyik, nem kerül át személyek szintjére. (Blake 1998: 335)

A felmérések végig a konzervatívok vezetését mutatták, akik végül fölényes győzelmet arattak, 339 mandátumot szereztek, a munkáspártiak 269-et, a liberálisok 11-et, míg a maradék 16 mandátumon mások osztoztak. Ha számszerűsíteni szeretnénk az adatokat, a toryk 13 697 923, a szocialisták 11 532 218, a liberálisok pedig 4 313 804 szavazatot kaptak (százalékosan 53,4; 36,9 és 1,7%). Elemzők szerint a siker egyik kulcsa a Közép- és Dél-Anglia szakképzett, jól kereső, és ebből adódóan az adócsökkentésre fogékony munkásainak átpártolása volt. Sokan szürkének és fantáziátlannak érezték a munkáspárti vezetést, és a toryktól új lehetőségek megnyitását várták. A hetvenes évek végének konzervatív előtörése ismételten rávilágított arra a jelenségre, hogy a munkások egyharmada rájuk szavaz. Ezzel kapcsolatban Colin Leys politológus így fogalmaz: „A munkások inkább egyetértenek a konzervatív, mint a munkáspárti elvekkkel. Bár a többségük a Munkáspártra szavaz, mert ezt a pártot tekinti érdekei felkarolójának, még ezek a munkások is hajlamosak arra, hogy konzervatív szemmel nézzenek egész sor politikai kérdést.” (Egedy 1998: 364)

Irodalomjegyzék

- Aczél Petra 2009. *Új retorika*. Pozsony, Kalligram.
- Békés Márton 2008. *Az amerikai neokonzervativizmus – egy kisiklott ellenforradalom*. Budapest, Századvég.
- Blake, Robert 1998. *The conservative party from Peel to Major Arrow Books*.
- Egedy Gergely 2005. *Brit konzervatív gondolkodás és politika, XIX–XX. század*. Budapest, Századvég.
- Egedy Gergely 1998. *Nagy-Britannia története*. Budapest, Aula.

- Hickethier, Knut 1998. *Film- és televízióelemzés*. Budapest, Krónika Nova.
- Mihályffy Zsuzsanna 2009. *Politikai kampánykommunikáció elméletben és gyakorlatban*. Budapest, L'Harmattan.
- Mazzoleni, Gianpietro 2002. *Politikai kommunikáció*. Budapest, Osiris.
- McNair, Brian 1995. *An introduction to political communication*. London, Routledge.
- Norris, Pippa 2000. *A virtuous circle: Political communications in postindustrial societies*.
<http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Acrobat/VIRTUOUS/CHAPTER7.PD>
F. Utolsó letöltés dátuma: 2014. 12. 29.
- Vincent, Andrew 1992. *Nationalism and particularity*. Cambridge University Press.
A konzervatív párt manifesztumainak forrása:
www.conservative-party.net/manifestos utolsó letöltés dátuma: 2014. 12. 07.

Izer Boglárka Noémi

Közfoglalkoztatás a kulturális szférában

1. Bevezetés

Kutatásom és egyben OTDK dolgozatom témája a kulturális közfoglalkoztatás szerepe a karriertervezésben, amelyben azt vizsgáltam, hogy a munkaerőpiac foglalkoztatási lehetőségei között ez a speciális foglalkoztatási forma, a közfoglalkoztatás hogyan jelenik meg a kulturális szférában. A témával való kapcsolatomban részben személyes indíttatású, hiszen egyetemet befejező hallgatóként engem is foglalkoztatott az egyéni és majd a szervezeten belüli karriertervezés, amellyel tudatosabban tudom tervezni saját jövőmet, életpályámat. A karriertervezést azért kezdtem el vizsgálni a kulturális közfoglalkoztatottak körében, mert témavezetőm által lehetőséget kaptam arra, hogy a második Kulturális Közfoglalkoztatási Program kezdetén a közfoglalkoztatottak által kitöltendő ún. bemeneti kérdőívbe olyan, a témámhoz kapcsolódó kérdéseket, kérdéscsoportokat illessek be, amellyel célzottan ezt a témát tudom vizsgálni. Emellett fontos szempontom volt, hogy egy olyan célcsoport karriertervezését tudom így megfigyelni, akiket még célzottan kutatás nem vizsgált.

Kutatásom célját a kulturális közfoglalkoztatásban rejlő előnyök és hátrányok megvizsgálása adta, amelyek meghatározzák a közfoglalkoztatottak karrierútját és karriertervezését. A dolgozat aktualitását a 2014. szeptember 1-jén elinduló második Kulturális Közfoglalkoztatási Program (röviden a továbbiakban: Program) vizsgálata adta, amely előzményének tekinthetjük a 2013. november és 2014. április között lezajló első Kulturális Közfoglalkoztatási (minta) Programot. Az első Program sikerességén alapult a 2014 szeptemberében elinduló második Program, amely már egy tudatosabban építkező Program lett. A kutatás fontossága és újszerűsége abban rejlik, hogy egységes tanulmányban magáról a közfoglalkoztatás kialakulásáról, jogi szabályozásáról, céljairól, megítéléséről átfogó kutatás még nem készült. Magáról a kulturális közfoglalkoztatásról csak a Nemzeti Művelődési Intézet SZÍN Közösségi művelődés című folyóiratában olvashatunk eddig, amely a Program első ütemét foglalja össze statisztikai adatokkal alátámasztva és esettanulmányokkal kiegészítve. Kutatásom tudományos hasznosíthatósága egyrészt az, hogy a Nemzeti Művelődési Intézet kutatócsoportja dolgozatom eredményeit, továbbá az ebből a kutatásból készült szakdolgozatom és konferencia-előadásaim anyagát felhasználja. Remélhetőleg más kutatások alapjait is képezhetik jelenlegi kutatási eredményeim. Gyakorlati hasznosíthatóságát adja a kutatásnak, hogy dolgozatom eredményei hozzájárulhatnak a Program gyakorlati fejlesztéséhez. A Nemzeti Művelődési Intézettel

kötött adatbázis-felhasználói szerződés alapján a kutatás eredményeit a Művelődési Intézet részére rendelkezésre bocsájtom, és azt szabadon felhasználhatják tudományos kutatásokhoz és gyakorlati fejlesztésekhez egyaránt.

Dolgozatom elméleti részében a közfoglalkoztatás olyan egykor és ma használt fogalmait említem, amelyek egymást váltották az időben kormányzattól függően. Felhasznált irodalmaim között olyan elsődleges források szerepelnek, mint például a közfoglalkoztatás jelenlegi helyzetét szabályozó jogszabályok és törvények. Másodlagos forrásoknak tekinthetjük azokat a folyóiratcikkeket, szakkönyveket, amelyeket a közfoglalkoztatás, foglalkoztatáspolitikai és munkanélküliség témájában olvastam és dolgoztam fel. Empirikus kutatásom középpontjában a Program második üteme áll, amelynek vizsgálata során a fő kutatási kérdéseim azoknak az összefüggéseknek a keresésére irányultak, amelyek az előzetes munkatapasztalatot, a kulturális közfoglalkoztatásban történő munkavégzést és a jövőbeni karrierutat összekapcsolják. Kutatási módszerem kérdőív-elemzés volt, amelybe – mint már említettem – nekem is lehetőségem volt saját kérdéseimet beleilleszteni. A kérdőívet 3681 kulturális közfoglalkoztatott töltötte ki. Dolgozatom ezek alapján egy elméleti és egy empirikus részből épül fel. Az elméleti keretekben áttekintést adok olyan európai modellekről, amelyek meghatározhatóak lehetnek a közfoglalkoztatás terén, illetve részletesen ismertetem a hazai közfoglalkoztatás történeti előzményeit, jogi szabályozását, céljait, jellemzőit és megítélését, továbbá kitérek a karriertervezés és a közfoglalkoztatás kapcsolatára. Az empirikus részben bemutatom a Programot, az empirikus kutatásom módszertanát, előzetes kutatási feltevéseimet, és végül ismertetem a kutatás főbb eredményeit.

Jelen tanulmányom nem terjed ki az egész OTDK dolgozatom bemutatására, hanem csak a közfoglalkoztatás kialakulását mutatja be hazánkban és az európai országokban, valamint a közfoglalkoztatás jellemzőit ismerteti, azon belül is a kulturális közfoglalkoztatást empirikus adatok mentén.

2. A közfoglalkoztatás előzményei és háttere

Közfoglalkoztatási programok nemcsak hazánkban, hanem Európa számos országában léteznek, és már a Nagy Gazdasági Világválság után kialakultak. Jelen fejezetben az európai, a hazai modelleket ismertetem, valamint a közfoglalkoztatás magyarországi jogi szabályozását mutatom be röviden.

2.1. Európai modellek a közfoglalkoztatás terén

Az első közfoglalkoztatási programok az 1929-es Nagy Gazdasági Világválság után jelentek meg Európa és az Egyesült Államok szerte. A közfoglalkoztatás elnevezése és formája országonként eltérő lehet, de amelyben nagy hasonlóságot

látszik, az az, hogy az ebben részt vevő emberek valamilyen közfeladatot látnak el viszonylag rövid időn keresztül viszonylag kevés pénzért. A Nagy Gazdasági Világválság hatására a munkanélküliség megfékezésére például az Egyesült Államokban és Németországban is közmunkaprogramokat vezettek be, ami mind a két országban főként a polgári és a katonai infrastruktúra fejlesztését célozta meg. (Bagó 2013b) Az alfejezetben a 2008–2009-es gazdasági válság után Európában kialakuló közfoglalkoztatási modelleket vázolom fel a teljesség igénye nélkül. A közfoglalkoztatási programok ezekben az európai országokban gyakorta élveznek egyfajta központi, azaz Európai Unió támogatást, mint például az Európai Szociális Alap (ESZA) támogatását. Így volt ez Lettországon, ahol a 2009-es évtől az Európai Szociális Alap és a Világbank támogatásával elindulhatott a WWS Válságkezelő Közmunka Program. A program során jövedelmet biztosítottak a munkanélküliek ellátási rendszeréből kiszorulóknak, illetve javították a munkához kapcsolódó készségeket, annak érdekében, hogy a leendő munkavállalók a későbbiekben sikeresebben tudjanak elhelyezkedni. A programban regisztrált álláskeresőkhöz vehettek részt, a közmunka során együttműködési megállapodást kötöttek a munkaügyi kirendeltséggel, és munkájuk eredményeként illetményt, juttatást kaptak. Lettországon a közmunkaprogram egyik fontos célja volt, hogy a közfoglalkoztatottak jelenléte ne szorítson ki munkahelyeket a közszférából. (Koltai 2013) Csehország egy másik példája annak, hogy közmunkaprogramja jelentős támogatást kapott az Európai Szociális Alaptól, ezzel lehetőséget adva arra, hogy a válság után megnövekedett munkanélküliek köreiből minél több ember részt vehessen a közmunkaprogramban. Csehországban a 90-es évektől működik a Közösségi Munka Program, amelyben a résztvevők jellemzően fizikai munkát végeznek egyéves időtartamban. „A legújabb jogszabályi változások megváltoztatták a program funkcióját. A közfoglalkoztatásban való részvétel visszautasítása az álláskeresői támogatásokból való kizáráshoz vezet.” (Koltai 2013: 31) A közfoglalkoztatás mai támogatási rendszerét Finnországban 2006-ban vezették be, amelynek legjelentősebb eleme a bértámogatás. A bértámogatást nem csak a közszférában tevékenykedő szervezetek, úgymint önkormányzatok kaphatják meg, hanem profitorientált vállalkozások is igényelhetik. A for-profit szféra határozatlan idejű, míg a közszféra határozott vagy határozatlan idejű közfoglalkoztatási szerződéseket egyaránt köthet. A piaci vállalkozások területén sokkal nagyobb spektruma lehet a foglalkoztatottak által vállalható szakmáknak, így a támogatások mértéke is sokkal magasabb lehet. (Koltai 2013) Görögországban kétfajta válságenyhítő célzatú közfoglalkoztatási program jött létre, amelyek 2012-ben léptek működésbe. A közfoglalkoztatási programokon belül az egyik a helyi közösségek munkavállalását támogatta, míg a másik a közszféra szervezetein belüli foglalkoztatást irányozta elő. Míg Görögországban válságenyhítő céllal jöttek létre a közfoglalkoztatási programok, addig Horvátországban már a 2008–2009-es gaz-

dasági válságot megelőzően, a 90-es években kialakult a közfoglalkoztatás rendszere. Az évek múlásával egyre több résztvevője lett a programnak, és ez a válság hatására sem volt másképp. A válságenyhítés helyett a cél inkább a munkamotiváció és a munka világához való kötődés fenntartása volt. A munkáltatók főként helyi önkormányzatok, de 2012-től már a turizmusban is megjelenik a közfoglalkoztatás. (Koltai 2013) Írország érdekessége a közfoglalkoztatás terén, hogy a programok egyfajta projektszerűséget öltenek, azaz egy-egy előre meghatározott projektben dolgoznak előre rögzített időtartamra. A közfoglalkoztatásnak vannak a szociális gazdaságban és a mezőgazdaságban is megjelenő közfoglalkoztatási programjai. A szociális gazdaságban vagy közösségi vállalkozások, vagy olyan hátrányos helyzetű közösségekben működő vállalkozások kapcsolódtak be a programba, amelyek szerződéses kapcsolatban vannak a helyi önkormányzattal vagy állami szervezettel. (Koltai 2013) Az európai gyakorlatok jól reprezentálják, hogy sok országban megjelenik a közfoglalkoztatás, mint válságenyhítő foglalkoztatási forma, viszont olyan országok is vannak, ahol a foglalkoztatási nehézségeket próbálják ezzel a foglalkoztatási formával enyhíteni. Az európai minták alapján látható, hogy sok területen lehet a közfoglalkoztatással élni mind az állami, mind a for-profit, mind a nonprofit szervezetek esetében. A közfoglalkoztatás a foglalkoztatás elterjedt eszköze, amelynek több tízéves előzményei vannak nem csak Európában, hanem hazánkban is.

2.2. Közfoglalkoztatás Magyarországon

A mai magyarországi közfoglalkoztatási rendszer előzményeképpen már a XVIII-XIX. században megjelentek a korai közmunkának vagy közfoglalkoztatási programoknak nevezhető kezdeményezések. A XVIII-XIX. századra jellemző dologház, ínségmunka, ahol az emberek a létminimum bérösszegének megszerzéséért dolgoztak. (Kulinyi 2013) A XX. század első felében már megjelent a korai közmunka, amelynek már nemcsak szociális és rendvédelmi célokat szántak, hanem értékteremtő funkciója is volt, úgy, hogy közben teljesítménybérezést alkalmaztak. Az 1987-ben induló közhasznú foglalkoztatás a közfoglalkoztatás első formája volt, amely a rendszerváltás okozta társadalmi feszültségek, problémák kezelésére jelent meg. Célja egyértelműen szociális jellegű volt: az „önhibáján kívül elhelyezkedni nem tudó személy alkalmazható”, vagyis az arra érdemesnek tartott szegények vehettek részt, igaz csak 2 hónapra” (Csoba 2010b tanulmányát idézi Kulinyi 2013: 18). 1996-ban megjelent a közfoglalkoztatás második előfutára, a közmunkaprogram. A közmunkaprogramoknak a célja az volt, hogy a foglalkoztatáspolitikát élénkítsék, és az aktív foglalkoztatást erősítsék a segélyezés helyett. (Csoba 2010b) A közfoglalkoztatás utolsó, elődjének számító közcélú munka 1998-ban került bevezetésre, azonban csak 2001-től erősödött meg. (Csoba 2010a) A közcélú munka során az önkor-

mányzatoknak kellett foglalkoztatási lehetőséget biztosítaniuk, rendszeres szociális segélyben pedig csak a munkát elvállalók részesülhettek. A közcélú munka rendszere lehetővé tette volna, hogy a munkaerőt visszavezesse az elsődleges munkaerőpiacra, de mivel csak a segélyezés motiválta az embereket a munkavégzésre, így maga a közcélú munka eszközrendszere volt az, amely a reintegrációt ellehetetlenítette. (Kulinyi 2013) 2009. január 1-jén indult el az „Út a munkához (ÚMP) program”, amely átalakította a rendszeres szociális segélyezést, illetve bevezette a rendelkezésre állási támogatást (RÁT), amelyet arra az időtartamra lehetett igénybe venni, amíg az önkormányzat nem tudott biztosítani közfoglalkoztatást. (Csoba 2010b) „Az „Út a munkához program” a helyi társadalmi feszültségek enyhítését és a szociális kiadások visszafogását, segélyezés helyett a termelő munka támogatását is szolgálta volna” (Scharle 2011 tanulmányát idézi Kulinyi 2013: 21). A program a foglalkoztatást kívánta növelni a segéllyel élők körében az aktív munkaerő-piaci eszközöket felhasználva, ezzel is a munkavégzést szorgalmazva a segély helyett. Továbbá célja volt a foglalkoztatást elősegítő és növelő programok támogatása, illetve a feketemunka és a tartós munkanélküliség csökkentése. (Csoba 2010b) A program „alapja a közcélú munka lett, melynek keretében a közfoglalkoztatásban részt vevő személy munkaviszonyt létesít az önkormányzattal, az alkalmi munkavállalói könyv helyébe lépő egyszerűsített (elektronikus), határozott időre szóló munkaszerződéssel, és az ahhoz kapcsolódó egyszerűsített (elektronikus) társadalombiztosítási, adózási bejelentési kötelezettségek teljesítésével” (Csoba 2010b: 11). „Magyarországon 2011. január 1-jétől megszűnt a munkanélkülieknek elsősorban a költségvetési szervezeteknél történő elhelyezkedését segítő, korábban működtetett közmunkaprogram, a közcélú munka, továbbá a közhasznú munkavégzés” (Bagó 2013a: 4–5). A Nemzeti Közfoglalkoztatási Programot 2011. január 1-től vezették be, amely az „Út a munkába programot” váltotta fel. (Kulinyi 2013) „A Nemzeti Közfoglalkoztatási Program újabb változásokat hozott. A programok szabályozása egységesedett, és a résztvevők létszáma nagymértékű növekedésnek indult” (Koltai 2013: 36). 2011-ben a közfoglalkoztatásra a rövid, 1–4 hónap időtartamú, napi 4 órás közfoglalkoztatás volt a jellemző, de 2012-ben már a Belügyminisztérium irányítása által a hosszabb, 2–12 hónapos, napi 6 órás munkaidejű közfoglalkoztatásra helyeződött a hangsúly. (Bagó 2013a) A program meghatározott céljai a következők lettek: a közfoglalkoztatás jogi kereteinek megteremtése, az álláskereső munkához juttatása, foglalkoztatás elősegítése, segélyezették erőteljes leszorítása, a közfoglalkoztatás egységes rendszerének kialakítása. A Nemzeti Közfoglalkoztatási Program kezdetén gyakori volt, hogy az önkormányzatok és a fogadó intézmények felkészületlenek voltak, és nagy adminisztrációs terhet jelentett nekik a közfoglalkoztatottak közvetítése, így megmaradtak a csoportos kommunális munka szervezésénél,

amelynek nem voltak meg az értékteremtő funkciói, és nem segítették a közfoglalkoztatásban részt vevőt a munka világába visszailleszkeszteni. (Kulinyi 2013)

2.3. A közfoglalkoztatás jogi szabályozása Magyarországon

Közfoglalkoztatási jogviszonyt ma Magyarországon a 2012. évi. I. törvény, azaz a Munka törvénykönyve szabályozza, azokkal a változtatásokkal, amelyeket a 2011. évi CVI. törvény tartalmaz a közfoglalkoztatásról és a hozzá kapcsolódó törvényi módosításokról. A közfoglalkoztatási jogviszony szabályozásának alapját 2011 óta Magyarországon a 2011. évi CVI. törvény adja meg, de emellett meghatározó lehet a helyi önkormányzatok szempontjából a 2011. évi CLXXXIX. törvény, amely Magyarország helyi önkormányzatainak feladat- és hatásköreit szabályozza. Fontos még megemlítenem a közfoglalkoztatás bérezéséhez kapcsolódó 170/2011. (VIII. 24.) kormányrendeletet a közfoglalkoztatási bér és a közfoglalkoztatási garantált bér megállapításáról, illetve a 375/2010. (XII. 31.) kormányrendeletet a közfoglalkoztatáshoz nyújtható támogatásokról. A közfoglalkoztatási jogviszonyt a 2011. évi CVI. törvény szabályozza, amely kiterjed minden olyan szempontra, amelyet a közfoglalkoztatás során figyelembe kell venni a foglalkoztatónak. A 2011. évi CLXXXIX. törvény 13. §-a meghatározza, hogy a helyi közfoglalkoztatás a helyi önkormányzatok feladatkörébe tartozik, ezeknek az ellátásáért ő felel, továbbá a 15. § előírja, hogy a helyi önkormányzat feladat- és hatásköreinek ellátása során – törvényben meghatározott módon és mértékben – biztosítja a közfoglalkoztatási jogviszonyban lévő személy feladatellátásba történő bevonását. A közfoglalkoztatottak bérezését a 170/2011. (VIII. 24.) kormányrendelet határozza meg. A közfoglalkoztatáshoz nyújtható támogatásokról a 375/2010. (XII. 31.) kormányrendelet rendelkezik.

3. A közfoglalkoztatás jellemzői

A jelenlegi közfoglalkoztatás célját a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat (NFSZ) úgy határozza meg, hogy „a közfoglalkoztatás a munkaviszony egy speciális formája, támogatott „transzitfoglalkoztatás”, amelynek célja, hogy a közfoglalkoztatott sikeresen vissza-, illetve bekerüljön az elsődleges munkaerőpiacra. A közfoglalkoztatás átmeneti munkalehetőséget biztosít azok számára, akiknek az önálló álláskeresése hosszú ideig eredménytelen.” (NFSZ, 2014a: 1) Csoba Judit 2010-es tanulmányában a közfoglalkoztatás fő feladatának tekintette a munkaerőpiacról kiszorulókat jövedelempótlását, a megélhetési bűnözés kialakulásának megakadályozását, valamint a segélyezettek és támogatottak számának korlátozását, és az ezzel együtt járó jóléti kiadások csökkentését. A közfoglalkoztatás céljai az évek előrehaladtával bővülnek, újabb és újabb feladatokat szánva ezzel ennek a foglalkoztatás szempontjából egyre erősödő és meghatározó munka-

teremtő formának. „A versenyszféra „alulteljesítése” miatt a közfoglalkoztatásra hárul az az erősödő szerep, hogy a munkanélküliség, illetve a munkanélküliségi ráta emelkedését fékezze. A közfoglalkoztatás továbbá hozzájárul az elmaradott térségekben a foglalkoztatás növekedéséhez, továbbá értékteremtés révén gyarapítja az ország javait.” (Bagó 2013b: 87) Ahogyan a közfoglalkoztatás céljai, úgy a megítélése is eltérő lehet hazánkban. Van, aki túl idealisztikus képet rajzol a közfoglalkoztatás intézményrendszeréről, van, aki túl negatívan áll a foglalkoztatás e formájához, van, aki pedig reálisan látja a benne rejlő lehetőségeket, de óva int állandóvá válásától. Ahogy a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat (2014a) is meghatározta: a közfoglalkoztatás átmeneti foglalkoztatási forma, míg a munkavállaló vissza nem talál az aktív munkaerő-piacra, azonban az „ügynevezett nem-piaci vagy támogatott munkahelyteremtés kategóriájába tartozik” (Munkácsy 2013: 1). A közfoglalkoztatás megítélése terén pro és kontra érveket bőven tudunk felsorakoztatni. Hátrányt jelent, hogy ideiglenesen jelent foglalkoztatást, alacsony a bérezése, és ez kihathat az adott területen létező főfoglalkozású bérezésekre is. Esetenként látszatmunka végzését jelenti, nincs valós piaci kereslet ezáltal az elvégzett munkák egy részére. Véleményem szerint azonban a hátrányos helyzetű térségekben és különösen az alacsony iskolázottságúak körében több a támogató érv a közfoglalkoztatás mellett: nagyobb esélyekkel indulnak a nyílt munkaerőpiacon, folyamatos munkavégzés jellemzi őket, szinten tartják a munkaszocializációjukat, pályakezdőknek is lehetőséget nyújt a munkatapasztalat megszerzésére. Több szektorban lehetőséget nyújt a humán erőforrás-hiányok mérséklésére, így a civil szektorban vagy az egyházak körében éppúgy, mint a jelenlegi kutatásomban vizsgált kulturális szférában.

4. A Kulturális Közfoglalkoztatási Program bemutatása

Magyarországon a Nemzeti Művelődési Intézet jóvoltából valósult meg az első Kulturális Közfoglalkoztatási Program néven indult országos tevékenység 2013. november 1. és 2014. április 30. között. A Program 6 hónapon keresztül biztosított több mint 4000 embernek állandó munkát, kulturális területen tevékenkedő helyi önkormányzatok, civil szervezetek, önálló intézmények közreműködésével, amely partnerszervezetek száma a kétezret közelítette. A programban részt vevő átlagosan 4423 közfoglalkoztatott három munkakörben oszlott meg: a közösségi munkások, asszisztensek és közösségi koordinátorok között. A programban részt vevő foglalkoztatottak feladatai igen sokszínűek és sokrétűek voltak, ami nemcsak a helyi közösségek társadalom- és gazdaságfejlesztő hatásához járult hozzá, hanem a szakpolitika törekvéseit is támogatta. (Závogyán 2014) A programhoz való csatlakozás feltétele az érettségi megléte volt. A résztvevők kiválasztása a Munkaügyi Központokon keresztül zajlott, illetve a fogadó partnerszervezet is tehetett javaslatokat az általuk foglalkoztatott kulturális

közfoglalkoztatottak személyére. A Program célja volt, hogy a térségi és társadalmi kapcsolatok megerősödjenek, és erre alapozva fejlesztési folyamatok indulhassanak el társadalmi és gazdasági szinten is. (Mátyus 2014) További cél volt, hogy minél több embernek nyújtsanak 6 hónapig foglalkoztatást, illetve biztosítsák a megélhetésüket. A Kulturális Közfoglalkoztatási Program második üteme 2014. szeptember 1-jén indult el, amely 1350 településen, 2290 partnerszervezet bevonásával több mint 4500 álláskereső számára nyújt teljes munkaidős foglalkoztatást. A Kulturális Közfoglalkoztatási Program jó példa arra, hogy a közfoglalkoztatás során nemcsak fizikai, de szellemi értéket létrehozó munka is történhet, amely kulturális területen nyújt munkát az érettségizettek és a diplomával rendelkezők számára. A programnak a fejlesztő ereje a közösségteremtésben jelenik meg igazán, ezzel is többet adva a hagyományos közfoglalkoztatási programoknál. A közösségteremtés, a hasznos és értékes munkavégzés hozzájárulhat ahhoz, hogy a kulturális közfoglalkoztatásban dolgozó közfoglalkoztatottak képességei fejlődjenek, és önbecsülésük növekedjen, amelynek következtében sokkal magabiztosabban tudnak kilépni a nyílt munkaerőpiacra, és magasabb arányban tudnak elhelyezkedni a közfoglalkoztatási program alatt vagy végén. (Nemzeti Művelődési Intézet 2014)

5. A Kulturális Közfoglalkoztatási Program jellemzői az empirikus adatok mentén

Kutatásomban a II. Kulturális Közfoglalkoztatási Programot vizsgáltam, amelynek vizsgálati módszertanát és empirikus eredményei közül néhányat az alábbi alfejezetekben ismertetek.

5.1. A vizsgálat módszertana

Kutatásom módszerét az a kérdőívelemzés adta, amelyet a Nemzeti Művelődési Intézet második Kulturális Közfoglalkoztatási Programjában részt vevő közfoglalkoztatottak töltöttek ki. A kérdőívet a Nemzeti Művelődési Intézet Kulturális Közfoglalkoztatási Programját koordináló Kulturális Közfoglalkoztatási Munkacsoport keretében működő Kutatási Munkacsoport kezeli. A kérdőív elkészítésekor lehetőségem nyílt arra, hogy a dolgozatom témájához illeszthető tudatos kérdésekkel, kérdéscsoportokkal egészítsem ki azt, amely kérdések a karrierútra és a karriertervezésre irányulnak. A kérdőívet a közfoglalkoztatottak munkába állásuk kezdetén egy online felületen, önkitöltős formában töltötték ki 2014. szeptember 1. és október 31. között. A kitöltési határidő végéig azonban nem minden álláshely került feltöltésre a Programban, így emiatt a később csatlakozók már nem kerültek bele a mintába, illetve voltak, akiknek különböző okok miatt megszakadt a közfoglalkoztatási jogviszonya, vagy sikerült főállásban

elhelyezkedniük, így nem vették igénybe a Program adta lehetőségeket. Így a kérdőívet kitöltők végső létszáma 3681 fő, ez képezi az elemzésük elemszámát. Mivel a vizsgálati időszakban a Programban ez tekinthető a közfoglalkoztatottak teljes létszámának, így a mintavételünk teljes körű: minden közfoglalkoztatottnak a Programban munkaköri kötelezettsége volt a kérdőív kitöltése. A kérdőív nyolc nagy egységből és bennük összesen hatvan kérdésből áll, a vizsgálati egységek a következők:

1. A fogadó partnerről
2. Iskolázottság, tanulmányok
3. Munkatapasztalatok, aktivitás
4. Közfoglalkoztatás és a kötődő kompetenciák
5. Közösségi aktivitások, a közművelődés világa
6. Munkavállalói elképzelések
7. Jól-lét
8. Statisztikai adatok

Kutatási hipotézisem az egyes kérdéscsoportokhoz kapcsolódóan a következők voltak:

– A kulturális közfoglalkoztatási programokban való részvétel elsődleges motivációja a megélhetés, és ez az álláskeresési motivációik között is megjelenik, mint jövedelemszerzés, azonban a bekapcsolódóknak más közfoglalkoztatási programoktól magasabb iskolai végzettsége (elvárt min. érettségi) magasabb szintű motivációkat is feltételez számunkra, mint például a folyamatos fejlődés igényét.

– A kulturális közfoglalkoztatásban való részvétel hozzájárulhat a folyamatos munkaerő-piaci aktivitás fenntartásához, tartósan álláskereső esetében pedig a közfoglalkoztatás egy esély lehet a nyílt munkaerőpiacra való visszatéréshez.

– A Program résztvevői magasabb hozzáadott értékeket tulajdonítanak a Kulturális Közfoglalkoztatási Programnak, mint a hagyományos közfoglalkoztatási programoknak, azáltal, hogy értékteremtő munkát végezhetnek, pályakezdőként pedig védettebb környezetben szerezhetnek hasznos munkatapasztalatot, fejlesztethetik képességeiket.

5.2. A kutatás néhány empirikus eredménye

Az első Kulturális Közfoglalkoztatási Program lezárulása és a második kezdete között 4 hónap telt el, ami alatt a Nemzeti Művelődési Intézet előkészítette a második Programot, amely már egy tudatosabban építkező közfoglalkoztatási programot eredményezett, ahol a tudományos igényű kutatásokra is lehetőség nyílt. Az első Programban a közfoglalkoztatottak 30 %-a rendelkezett felsőfokú végzettséggel 70 %-a pedig érettségivel. Ez az arányszám a második Programban tovább javult: a felsőoktatási szakképzettekkel együtt a közfoglalkoztatottak

közel 40 %-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel, vagy közel áll hozzá, a többiek pedig legalább érettségivel rendelkeznek. Az első Program során a közfoglalkoztatottaknak 47,1 %-át foglalkoztatták községekben, míg a második Programban tovább csökkent ez az arány: már csak 42,8 %-uk esetében volt községi foglalkoztató. Ezt némiképpen hátrányként élhetjük meg, mivel az alacsony humán erőforrással rendelkező kulturális intézmények és az ún. „kulcsos házak” is nagyobb arányban községekben találhatóak, tehát ott lenne nagyobb szükség a kulturális közfoglalkoztatottakra. De mivel sok esetben a jelentős humán erőforrás-hiánnyal küzdő településeknek nincs szakalkalmazottjuk, így nem is tudnának felvenni közfoglalkoztatottat, mert nem tudnak neki mentort biztosítani a Programban. A közfoglalkoztatottak száma az első Programban 4423 fő volt, akik megyei szinten Békés és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében voltak a legtöbben. A második Programban a 2014. október 31-ig lekérdezett minta szerint 3681 fő volt a bevont létszám, akik megyei megoszlás szerint leginkább Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében vettek részt a Programban. Míg az első Program során a partnerszervezetek közel fele önkormányzati fenntartású volt, addig a második Program során előtérbe kerültek a civil fenntartású partnerek. (Závogyán 2014) A második Programban részt vevő közfoglalkoztatottak nemi megoszlását tekintve elmondható, hogy 75,6 %-ban nők, 24,4 %-ban pedig férfiak vesznek részt a programban. A közfoglalkoztatottak átlagéletkora 32,85 év, az OECD statisztikáinak életkori besorolását alapul véve (OECD, 2014) a fiatal felnőtteknek számító 25 év alattiak részvételi aránya 28,9 %, a 25 és 49 éves felnőttek részvételi aránya 59 %, az ötven év felettié pedig 11,1 %. Kutatásunkban összehasonlítottuk, hogy a kulturális statisztika adatai szerint a megyék kulturális intézményekkel való ellátottsága és a jelenlegi felmérésünkben a megyék kulturális közfoglalkoztatottakkal való ellátottsága hogyan aránylik egymáshoz. Ez alapján azt tapasztalhatjuk, hogy a kulturális közfoglalkoztatásnak hátránykompenzáló szerepe van. Az alacsonyabb számú kulturális intézménnyel és humán erőforrás-bázissal rendelkező megyék esetében a kulturális közfoglalkoztatottak bevonásával a magasabb humán erőforrással megerősítve segíthetjük a térségek fejlesztését. A második Programba belépő közfoglalkoztatottak közel 40%-a rendelkezik felsőfokú végzettséggel vagy ahhoz közel álló abszolútoriummal. Így összességében a Program humán erőforrás-bázisa végzettség tekintetében kifejezetten erős, eltérően az általános közfoglalkoztatási programok végzettségi körképétől, ahol domináns az alacsony iskolai végzettség. A 2009–2010-ben megvalósuló Út a Munkához Program célja a leghátrányosabb helyzetű kistérségeken élő alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők foglalkoztatása volt. (Scharle 2011) Ez jól jellemzi a hagyományos közfoglalkoztatási programok résztvevőinek iskolai végzettségét, hiszen azokba főként alacsony iskolai végzettséggel lépnek be a közfoglalkoztatottak, nem úgy, mint a kulturális közfoglalkoztatás esetében, ahol a résztvevők közel

30 %-ának felsőfokú végzettsége van, vagy közel áll annak megszerzéséhez. Munkatapasztalat szempontjából elmondható, hogy a résztvevők 84,7 %-a rendelkezik munkatapasztalattal, amely abból is fakadhat, hogy a legmagasabb arányban a 25 és 49 év közöttiek vesznek részt a Programban, akiknek feltehetően már volt munkaviszonyuk, főként amiatt is, hogy nagy arányban érettségivel rendelkeznek, így többségük 18-19 évesen kilépett a munkaerőpiacra, így nem meglepő, hogy a 3681 fős mintában kis arányban jelennek meg a pályakezdők. A kulturális közfoglalkoztatottak közel 85%-a szeretne továbbtanulni, legnagyobb arányban – közel 50%-ban – az OKJ-s képzést jelölték meg. A munkáltató számára egy folyamatosan fejlődni akaró munkavállaló előnyt jelenthet, mivel folyamatosan tesz a hatékonyabb munkavégzés érdekében. Több kérdés alapján visszaigazolódik, hogy a jövedelemszerzés mellett fontos motiváló erő a szellemi és a szakmai fejlődés, valamint a továbbfoglalkoztatás és a helyben foglalkoztatás a Kulturális Közfoglalkoztatási Programban. Kutatási feltevéseinket vizsgálva első hipotézisünkben azt feltételeztük, hogy a kulturális közfoglalkoztatási programokban való részvétel elsődleges motivációja a megélhetés, és ez az álláskeresési motivációk között is megjelenik, azonban a bekapcsolódóknak más közfoglalkoztatási programoktól magasabb iskolai végzettsége (elvárt min. érettségi) magasabb szintű motivációkat is feltételez számunkra, mint például a folyamatos fejlődés igényét. A válaszadásokból kitűnik, hogy aki felsőfokú, vagy ahhoz közel álló végzettséggel rendelkezik, annál magasabb motivációk jelennek meg az álláskereséskor, mint például, hogy a tanult szakmában dolgozhasson, illetve fejlődjön. Nemcsak az álláskeresésre, de a Program előnyeire is másképp tekintenek, mint az érettségivel vagy a szakképesítéssel rendelkező társaik, ugyanis kiemelkedően fontos számunkra, hogy a Program során kapcsolatot építhessenek, ezzel is bővítve kapcsolati tőkéjüket, továbbá biztonsági hálónak tekintik a Programot a munkanélküliség ellen, ezért is tekintik a Program fontos előnyének, hogy rajtuk kívül még sok ezer embernek megélhetést biztosít. Ezzel beigazolódik Maslow szükségletpiramisa, miszerint a pénzszerzés csak az alapvető fiziológiai szükségleteit elégíti ki a kulturális közfoglalkoztatottaknak, és további szükségletek is megjelennek, mint a biztonság, amely a biztonsági hálóra vezethető vissza. Megjelenik a szeretet és az összetartozás, mint közösségi szükséglet, valamint az önbecsülés, hogy a Programban a hasznos munkavégzés által a kulturális közfoglalkoztatottaknak is megnő az önbecsülésük. A piramis csúcsán az önmegvalósítás áll, amely a közfoglalkoztatottak számára a szakmai és szellemi fejlődésben teljesedik ki, továbbá kreativitásuk hasznosításában és kompetenciáik, készségeik erősítésében. A második hipotézisünkben azt feltételeztük, hogy a kulturális közfoglalkoztatásban való részvétel hozzájárulhat a folyamatos munkaerő-piaci aktivitás fenntartásához, tartósan álláskeresők esetében pedig a közfoglalkoztatás egy esély lehet a nyílt munkaerőpiacra való visszatéréshez. A kulturális közfoglalkoz-

kozatottak között a legrégebb óta álláskereső személy 8 éve volt munkanélküli. A 24 hónapnál több ideje álláskeresők nagyobb arányban pesszimisták, és kevés vagy nagyon kevés esélyt látják, hogy visszatérjenek az elsődleges munkaerőpiacra. A 12–24 hónapja regisztrált álláskeresők bizakodóak, de már nagyobb százalékban látnak kevesebb esélyt a visszatérésre, míg a 12 hónapnál kevesebb ideje regisztrált álláskeresők közel 60%-a jó esélyt lát arra, hogy a Program közben vagy után visszatérjen a nyílt munkaerőpiacra. Ezt is megerősíti azt, hogy a második Program közben vagy közvetlenül utána a kulturális közfoglalkoztatottak 12%-a elhelyezkedett az elsődleges munkaerőpiacon, tehát hipotézisünknek van relevanciája, miszerint a Programban való részvétel esélyt jelent az elsődleges munkaerőpiacra való visszatéréshez. Harmadik hipotézisünkben azt vizsgáltuk, hogy a Program résztvevői magasabb hozzáadott értéket tulajdonítanak a Kulturális Közfoglalkoztatási Programnak, mint a hagyományos közfoglalkoztatási programoknak, azáltal, hogy értékteremtő munkát végezhetnek, pályakezdőként pedig védettebb környezetben szerezhetnek hasznos munkatapasztalatot, fejleszthetik képességeiket. A kulturális közfoglalkoztatottak közel 80%-a meghatározónak tartja életpályája szempontjából a Programban való részvételt, és az itt végzett munkát egy ötös skálán 4,09 értékűnek jelölték, tehát a kulturális közfoglalkoztatottak átlagosan jónak minősítik a kulturális közfoglalkoztatás terén végzett munkát, amely igazolja hipotézisünk azon részét, hogy a kulturális közfoglalkoztatottaknak fontos a hozzáadott érték, az értékteremtő és hasznos munkavégzés. A kulturális közfoglalkoztatottak közül 1015 fő, 27% pályakezdő volt, akik közül 72% úgy gondolja, hogy a Programban való részvételben motiváció volt számára, hogy munkatapasztalatot szerezhet, továbbá közel 50%-nak egyfajta biztonsági hálót jelent a munkanélküliség ellen. Ez részben igazolja harmadik hipotézisünk második felét, miszerint a pályakezdők védettebb környezetben szerezhetnek munkatapasztalatot és fejleszthetik képességeiket.

6. Összegzés

Tanulmányom a XXXII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia dolgozataként került bemutatásra a Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógia és Könyvtártudományi szekció Emberi erőforrás tanácsadás és felnőttképzés tagozatában. A jelenlegi tanulmány az OTDK dolgozatom és későbbi szakdolgozatom szűk részét mutatja be, amely egy olyan, már a XX. században is megjelenő foglalkoztatási forma kialakulását ismerteti egy ma speciálisan a kulturális szférában megvalósuló modellen át, mint a Kulturális Közfoglalkoztatási Program, amely több ezer embernek nyújt munkalehetőséget és egyben szakmai és szellemi fejlődést.

Forrás- és irodalomjegyzék

- 170/2011. (VIII. 24.) Kormányrendelet a közfoglalkoztatási bér és a közfoglalkoztatási garantált bér megállapításáról. Elérhető az interneten: http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=139759.254829, 2014. 11. 21.
- 375/2010. (XII. 31.) Kormányrendelet a közfoglalkoztatáshoz nyújtható támogatásokról. Elérhető az interneten: http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=133934.251310, 2014. 11. 21.
1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről. Elérhető az interneten: http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=30818.254660, 2014. 12. 19.
2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól. Elérhető az interneten: http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=139876.267050, 2014. 11. 21.
2011. évi CVI. törvény a közfoglalkoztatásról és a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó, valamint egyéb törvények módosításáról. Elérhető az interneten: http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=139197.266558, 2014. 11. 21.
2012. évi I. törvény a munka törvénykönyvéről. Elérhető az interneten: http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=143164.254541, 2014. 11. 21.
- Bagó József 2013a. A közfoglalkoztatás célja és szabályozása. In: *Munkaügyi Szemle*, 57/1: 4–5.
- Bagó József 2013b. A közfoglalkoztatás mértéke. In: *Munkaügyi Szemle*, 57/2: 86–87.
- Csoba Judit 2010a. „Segély helyett munka.” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. In: *Szociológiai Szemle*, 20/1: 26–51.
- Csoba Judit 2010b. A közfoglalkoztatás régi-új rendszere. Útközben az „Út a munkához” programban. In: *Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat*, 21/1: 4–24.
- Koltai Luca 2013. A közfoglalkoztatás szerepe válság idején az európai országokban. In: *Munkaügyi Szemle*, 57/1: 27–38.
- Kulinyi Márton 2013. A közfoglalkoztatás változó céljai. In: *Munkaügyi Szemle*, 57/1: 17–26.
- Mátyus Aliz 2014. A Kulturális Közfoglalkoztatási Programról. Hegyesi Judit és Ditzendyné Frank Mariann – 2013 szeptemberében. In: *SZÍN Közösségi Művelődés a Nemzeti Művelődési Intézet folyóirata*, 19/3: 81–83.
- Munkácsy Ferenc (szerk.) 2013. A közfoglalkoztatás. In: *Munkaügyi Szemle*, 57/1: 1.
- Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat 2014. *Amit a közfoglalkoztatásról tudni kell... – Tájékoztató a közfoglalkoztatás rendszeréről*. Elérhető az interneten: http://www.afsz.hu/engine.aspx?page=nfsz_kozfoglalkoztatás, 2014. 11. 10.

Nemzeti Művelődési Intézet 2014. *Közel 5 ezer embernek ad munkát a kulturális közfoglalkoztatás*. Elérhető az interneten:

<http://www.nmi.hu/hu/Hirek/Kozel-5-ezer-embernek-ad-munkat-a-kulturalis-kozfoglalkoztatasi-program-ertekelese>, 2014. 10. 03.

OECD 2014. *Education at a Glance 2014, OECD indicators*. Elérhető az interneten: <http://www.oecd.org/edu/education-at-a-glance-2014>, 2014. 12. 15.

Scharle Ágota (szerk.) 2011. *A közcélú foglalkoztatás kibővülésének célzottsága, igénybevétele és hatása a tartós munkanélküliségre azaz: Út a munkához program értékelése 2010–2011*. Budapest Intézet – Hétfa Elemző Központ, Budapest.

Závogyán Magdolna 2014. A Nemzeti Művelődési Intézet Kulturális közfoglalkoztatási Programjáról. In: *SZÍN Közösségi Művelődés a Nemzeti Művelődési Intézet folyóirata*, 19/3: 4–11.

Katona Csete

„Haszontalan” tárgyak? A Királyi Adományok szerepe a *Laxdæla* sagában

A magyar nyelven is olvasható Egils saga Skalla-Grímssonar¹ című óizlandi történet egyik emlékezetes jelenete, amikor a norvég király egy pazar „aranyberakású és ezüstmarkolatú” („gullbúin, upp skellt skaptit með silfri”) bárdot küld Skalla-Grímnek, amit maga Skalla-Grím fia és egyben a király kíséretének megbecsült tagja Þórólfr ad át.² Skalla-Grím minden „*erdemleges kommentár nélkül*” („*sá á um hríð ok ræddi ekki um*”) veszi át az ajándékot, majd néhány nappal később levágja vele két ökor fejét, aminek következtében – hála az ökrök alatti kötömbnek – a balta teljesen kicsorbul. A mészárlást követően Skalla-Grím egyszerűen „*besétált a tűzhelyiségbe*” („*gekk síðan inn í eldahús*”), és „*feldobta a bárdot az ajtófélfára fölé*” („*skaut öxinni upp á hurðása*”).³ Amikor a király Eiríkr blóðöx (Vérescsatabárdú Eiríkr) érdeklődve megkérdezi Þórólfrt,

¹Magyar nyelven: Bernáth István 1995. *Kopasz Grim-fia Egill / A fölperzselt tanya. Két izlandi saga a XIII. századból*. Tóni Túra Utazási Iroda, Budapest.

²Nordal, Sigurður (szerk.) 1933. *Egils saga Skalla-Grímssonar*. Íslenzk fornrit. II. HIÐ ÍSLENZKA FORNRITAFÉLAG. Reykjavík, Kap. 38. (továbbiakban: *Egils saga*). [saját ford. végig] A Bernáth István-féle fordítástól eltérően itt az óizlandi nevek eredeti ortográfiájának megfelelően, nominatív alakjukban szerepelnek. Ragozásuk a magyar nyelvtani szabályokat követi, tehát például nem magyarosítottam az Óláfr nevet Olafra. Ez a magyar szemnek ugyan szokatlan, viszont erre több okból is szükség volt. Először is, ha minden nevet magyarosítottam volna, akkor a forrasszövegekben szereplő eredeti névalaktól eltérő formák félreértésekre adtak volna okot a témában talán kevésbé járatos magyar olvasóközönségnek. Másodszor nem csak az itt használt fő forrásomnak (*Laxdæla saga*) nincs magyar fordítása, hanem számos egyéb felhasznált forrásnak sem, így ezek hiányában nem tudtam volna semmilyen műre érdemben hivatkozni, és mivel ez nem műfordítás, ezt a munkát szerettem volna másokra hagyni. A legutolsó indok a szöveg autentikusságának megőrzése volt. Az olvasók teljes félrevezetését elkerülendő és a szerkesztést megkönnyítendő, mind a nevekben, mind a forrasszövegekben az óizlandi *o* betűt és a modern skandináv nyelvekből is ismert *ø* betűt *ö*-re változtattam (kiejtésük ugyanis megegyezik). A többi különleges karaktert változatlanul hagytam. Az izlandi betűk kiejtésének magyarozatát Veress Dávid *Történet a grönlandiakról* című fordítása alapján közlöm: Az *æ* (Æ) = egy kettős hangzót jelölő kettős betű (ligatúra), modern izlandi kiejtése: áj, *y* = ü, *s* = sz, *þ* (Ð) = bilabiális zöngétlen réshang (mint az angol *thing* szó elején), *ð* (ð) = bilabiális zöngés réshang (mint az angol *there* szó elején). Lásd: Veress Dávid 2013. *Grænlandinga þátr*. *Történet a grönlandiakról*. In: *Orpheus Noster*, V/2.

³*Egils saga*. Kap. 38.

miként fogadta Skalla-Grímr az ajándékot, Þórólfr azt hazudja, hogy apja nagyon örült neki.⁴

Állatok levágására használni egy gazdagon díszített és értékes fegyvert, majd a tűzifa között tartani azt, az a jelenség, melyet „haszontalanságnak” kereszteltem el, utalva arra, amikor egy tárgyat nem elsődleges funkciójának megfelelően alkalmaznak. Þórólfr vonakodása, hogy elmondja az igazságot arról, hogyan végezte az ajándék ráadásul a tárgy használatának különös fontosságát sejteti. „Az ajándékozás mindig is a kommunikációról szolt”⁵ és ebben a tekintetben a tárgyak lényegisége és szerepe nem sokban különbözött az emberektől. A király, Þórólfr és Skallgrímr közötti hálózatot a szóban forgó tárgy tartja fenn, és képes dinamikusan is formálni a szereplők közötti kapcsolatokat. Ha kiderülne az igazság a tárgy helytelen kezeléséről, az nem csupán az apa-fia közötti jó viszonyt rontaná el (feszültséget szülve az apa és fiú között, amiért előbbi romba döntötte az utóbbi karrierjét a királyi őrsgben), hanem valószínűleg a király és Þórólfr közötti barátságot is megmetyeljezné (áruló apja folytán elvesztené a király bizalmát), nem beszélve a király és Skalla-Grímr közötti kapcsolatáról.

A soron következő elemzésben, egy másik sagát, a Lazacvölgyi nemzetség történetét (Laxdæla saga) használom, mint esettanulmányt, ahol a bevezetőhöz hasonlóan tárgyak útját fogom nyomon követni, különös figyelmet szentelve „haszontalanságuknak”. Céloom kideríteni, milyen módon képes az általam kiválasztott két kard befolyásolni az adott saga eseményeit és ezáltal megvilágítani az anyagi kultúra fontosságát a középkori izlandi vikingek és leszármazottaik életében. Mielőtt azonban belefognék a cselekmény részletezésébe, röviden fel szeretném vázolni azokat az elméleti megközelítéseket, melyek ezt a munkát ihlették.

1. Tárgyak és emberi kapcsolatok

A francia szociológus, Bruno Latour szerint a társadalom nem egy elvont fogalom, mely „láthatatlan hálóként” tartja össze az embereket, hanem éppen az emberek azok, akik a közöttük lévő bonyolult hálózatokon keresztül összefogják és megteremtik a társadalmat.⁶ Ez az ún. *Actor-Network-Theory*, mely szerint ezeknek a kapcsolatrendszernek az élővilágon kívül az anyagi kultúra is legalább olyan fontos eleme. A mai szociális teret például már elképzelhetetlennek tarta-

⁴*Egils saga*. Kap. 41.

⁵Algazi, G.–Groebner, V.–Jussen, B. 2003. Preface. In: Algazi, G.–Groebner, V.–Jussen, B. (szerk.): *Negotiating the gift. Pre-Modern Figurations of Exchange*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 7.

⁶Latour, Bruno 2005. *Reassembling the social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford.

nánk csatornázás, közvilágítás, tömegközlekedés vagy telefonhálózat nélkül. A tárgyak azonban nem csupán passzív, kiegészítő részei ennek a rendszernek, hanem aktív szereplői is. Bár cselekvésre képtelenek, mégis képesek az emberekből érzelmeket kiváltani és tettekre ösztönözni őket.⁷ Latour sokat emlegetett példája a „gunman” hasonlat, ahol egy utcán sétáló ideges polgár és egy pisztoly viszonyát elemzi. Eszerint óriási különbség van aközött, hogy a pisztoly egy elzárt láda mélyén pihen valahol, vagy ugyanaz a pisztoly a dühös személy kezében van. Mind a polgár, mind a pisztoly teljesen más jelentéstartalommal és lehetőségekkel rendelkezik egymással és egymás nélkül is. Amint együttműködésbe lépnek ugyanis, mindketten átalakulnak, létrehozva egy harmadik entitást a „fegyveres embert” (*gunman*), aki/ami immáron potenciális veszélyforrást jelent másokra nézve. A pisztoly jelenlétével megváltoztatja a *status quot*, és ezért ugyanolyan „szereplővé” válik a társadalmi kapcsolatok színterén, mint a hűs-vér polgár.⁸

Szintén a tárgyak „emberi” oldalát domborítja ki Igor Kopytoff, aki szerint a tárgyak is rendelkeznek „életrajzzal”, ezért étellel és halállal is, valamint átélnek egyéb eseményeket is e kettő között.⁹ Akárcsak az embereknek, a tárgyaknak is változik a külsejük, értékük, és megítélésük is, így összehasonlíthatóak az emberekkel.¹⁰ A tárgyi „életek” össze is kapcsolódnak az emberi életekkel és befolyásolják is azokat.

Az *ANT* és a „tárgyak életrajza” által inspirálva, két kivételes tárgy útját fogom végigkövetni¹¹ egy izlandi saga cselekménye során és illusztrálni azt, hogy a tárgyak az emberi szereplőkkel egyenrangúan képesek alakítani egy történetet. A kiválasztott történet a Laxdæla saga, az egyik legismertebb izlandi Nemzetségi saga (*Íslendingasögur*), melyben két „Királyi Ajándéknak” (*Konunsgnautr*) nevezett kard játszik kihagyhatatlan szerepet.¹² Ahogy ebben az esszében igyek-

⁷Uo. 63–87. Lásd szintén: *The Theory of the Quasi-Object*. Serres, Michel 1982. *The parasite*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore–London. 224–235.

⁸Latour, Bruno 1999. *Pandora's Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Harvard University Press, Cambridge (MA), London. 176–180.

⁹Kopytoff, Igor 1986. *The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process*. In: A. Appadurai (szerk.): *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge. 64–91.

¹⁰Uo. 67.

¹¹„Following the actors themselves” a legismertebb szlogenné vált az ANT kutatói és támogatói körében. Latour 2005: 12.

¹²A Laxdæla saga az egyik legnépszerűbb izlandi Nemzetségi saga, mely a Lazacvölgy lakóinak generációkon átívelő, kb. 200 éves történetét dolgozza fel. A történet 6 kéziratban, illetve kéziratföredékben maradt ránk. Az itt használt és vizsgált variáns a 14. század közepén lejegyzett Möðruvallabók alapján készült, mely a saga egyetlen intakt verzióját őrzi. Lásd: Tómasson, Sverrir 1993. Laxdæla saga. In: Pulsano, Philipp

szem majd rámutatni, a kardok nem elsődleges, eredeti funkciójukban fontosak, hanem társadalmi szimbólumokként. Társadalmi és nem harci kvalitásaik azok ugyanis, amelyek megváltoztatják a saga emberi szereplőit. és befolyásolják a középkori izlandiak mindennapjait.

Ehhez kiválogattam azokat a jeleneteket, ahol a kardok előfordulnak, így ahelyett, hogy kizárólag az emberi szereplőkre koncentrálnék, tárgyak „életét” fogom nyomon követni.¹³ Hogy a félreértéseket elkerüljem, a kardokat számokkal különböztettem meg egymástól, így ennek megfelelően fogok beszélni *Konungsnautr* 1-ről (KGN 1) és 2-ről (KGN 2). Mindkét kard három-három a cselekmény szempontjából lényeges jelenetben szerepel, melyeket mondat eleji zárójelbe írott számok jeleznek.

1.1. KGN 1

Az első karddal a 13. fejezetben találkozunk először, amikor a saga első felének főhőse, Höskuldr Dala-Kolsson Izlandról Norvégiába utazik, hogy építkezéshez való fát vásároljon. Amikor Höskuldr megkéri a norvég uralkodót, Hákon Haraldssont, hogy lássa őt el a kért építőanyaggal, a király ennek feltételeként Víkbe küldi őt, ahol a királyi kíséret tagjaként kell szolgálnia. Höskuldr az uralkodó egyik legjobb emberének bizonyul az idők folyamán, így a király érthetően próbálja tartóztatni az izlandit, mikor az bejelenti, hogy vissza szeretne térni hazájába. Mikor végül Hákon marasztalása ellenére útjaik elválnak, a király a következőképpen búcsúzik Höskuldrtól:

„*Konungr dró gullhring af hendi sér, þann er vá mörk, ok gaf Höskuldi, ok sverð gaf hann honum annan grip, þat er til kom hálf mörk gulls. Höskuldr þakkaði konungi gjafarnar ok þann allan sóma, er hann hafði fram lagit.*”¹⁴

„*A király levett egy arany karperecet a kezéről, mely egy egész márkát nyomott, és átadta Höskuldrnek. És egy másik ajándékot, egy kardot is adott neki, melyen félmárkányi arany volt. Höskuldr megköszönte a királynak a kincseket és mindazt a megbecsülést, melyet kapott tőle.*”

(szerk.): *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. Garland Publishing, New York–London. 387–388.

¹³Ahogy Olsen Bjørnar megfogalmazta egy angol szójátékkal: „remember” helyett „remember” legyen a társadalomkutatás alapelve, utalva ezzel új szereplők (mint az anyagi kultúra) bevonására. Olsen, Bjørnar 2010. Material culture after text: re-membering things. In: *Norwegian Archaeological Review*, 36/2: 87–104.

¹⁴Einar Ól. Sveinsson (szerk.) 1934. *Laxdæla saga*. Íslenzk fornrit. V. HIÐ ÍSLENZKA FORNRTAFÉLAG, Reykjavík. Kap. 13. (Továbbiakban: *Laxdæla saga*.)

Első ránézésre is egyértelmű, hogy a kardot nem egy harcias szituációban látjuk először. Sem a helyszín, sem a szereplők viselkedése nem sugall erőszakot. Nincs párbaj, csata vagy harcra készülődés, de még csak nem is a kovácsműhelyben vagyunk, ahol a kardot kalapálják. A király szándéka nem erőszakos. Célja nem az, hogy felruházza Höskuldrt egy kiváló fegyverrel, mellyel majd képes lesz ellenfeleit legyőzni vagy területeket meghódítani. A kardot nagyrabecsülése jeleként adja át, a két fél közötti békés, barátságos viszony szimbólumaként.¹⁵ Persze felmerülhet, hogy a kard más praktikus okból fontos, mégpedig, hogy félmárkányi arany van rajta. Antropológiai és régészeti kutatásokból azonban tudjuk, hogy a viking kor során felhalmozott nagy kincseleteket nem magyarázhatjuk egyszerű kapzsisággal, sokkal inkább egyfajta természetfölötti erővel, melyet a nemesfémeknek tulajdonítottak.¹⁶ Úgy tartották, hogy a kincsek összegyűjtésével egyfajta „siker” vagy „szerencse” – a sagákban gyakran *giptu*-nak vagy *hamingjunak* nevezett hatalom – halmozódik fel a tárgyakban. A kizárólag anyagi szempontból kuporgatott vagyon megvetettnek számított, s a források szerint a jó király is arról ismertetett meg, hogy vagyont nagylelkűen osztogatta alattvalóinak.¹⁷ Mint a későbbi jelenetekben látni fogjuk, ez esetben is hasonló intuíciókról van szó.

Ha azonban a kard nem is fegyver, és nem is az értéke miatt jelentős, akkor mi a szerepe ebben a jelenetben?

Marcell Mauss óta tudjuk, hogy ingyen ajándék nem létezik. Az egyszerű árucikkvásárlással szemben, ahol mindkét fél egyenlő részt rak a tranzakcióba, és veszteség nélkül távozik, az ajándékozásnál a donor anyagilag vesztesen száll ki a folyamatból.¹⁸ S bár anyagilag veszteséges ajándékot adni, spirituális és

---

¹⁵Egyetértésben Preben Meulengracht Sørensenel. Meulengracht Sørensen, P. 1993. *Fortælling og ære. Studier i islændingesagaerne*. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus. 264.

¹⁶Fichtner, G. Edward 1979. Gift Exchange and Initiation in The Auðunar Þátr Vestfirzka. In: *Scandinavian Studies*, 51: 249–272., Gurevich, Aron 1992. Wealth and Gift-Bestowal among the Ancient Scandinavians. In: Howlett, J. (szerk.): *Historical Anthropology of the Middle Ages*. Polity Press, Cambridge. 177–189. Thurborg, Marit 1988. Regional Economic Structures: An Analysis of the Viking Age Silver Hoards from Öland, Sweden. In: *World Archaeology*, 20/ 2: 302–324.

¹⁷Gurevich 1982; Az óangol Beowulf történetre is igaz. Lásd: Silber, Patricia 1977. Gold and Its Significance in Beowulf. In: *Annuaire Mediaevale*, 18: 5–19.

¹⁸Mauss, Marcel 1925 [2000]. *The Gift. The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. W. W. Norton & Company. Az áruforgalom különböző módjairól (a középkori Izlandon) lásd: Miller, I. William 1986. Gift, Sale, Payment, Raid: Case studies in the Negotiation and Classification of Exchange in Medieval Iceland. In: *Speculum*, 61: 18–50. Uő. 1999. *Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law, and Society in Saga Iceland*. The University of Chicago Press, Chicago–London., Uő. 2007. Is a gift forever? In: *Representations*, 100/1: 13–22.

szociális értelemben mégis nyereség, hiszen a fogadó fél mindig adósnak érzi magát, és készletét érez arra, hogy valamikor valamilyen formában viszonzza az ajándékot. A Csendes-óceáni amerikai indián törzsek között megfigyelhető egy „potlatchnak” nevezett jelenség, mely során rivális törzsek minél nagyobb lelkű ajándékokkal igyekeznek a másikat felülmúlni. Ahelyett tehát, hogy az ellenfél tartalékainak kimerítésére törekednének, saját készleteiket osztják szét. Aki képtelen az ajándékot legalább egyenértékű felajánlással viszonzni, az alulmarad ebben a versenyben.¹⁹ A véges készletek kimerítése mögött az a magyarázat rejlik, melyet Pierre Bourdieu szimbolikus tőkének nevez. A primitív társadalmakban a gazdasági tőke önmagában értéktelen, és a szimbolikus tőke által kialakított szociális háló az, ami egy egyén sikerét biztosíthatja egy ilyen közösségen belül. A középkori skandináv társadalmakban (mint amilyen az izlandi is) szintén megfigyelhető ez – vagy legalábbis egy nagyon hasonló – jelenség, amikor egy izlandi nemzetségfő véges készletei ellenére nagy lakomákat tart, és vendégeit becses ajándékokkal bocsájtja útnak.²⁰

A király célja, nagyrabecsülésének kifejezése mellett tehát, hogy adósává tegye a távozó Höskuldr-t, és „*potlatchot*” kövessen el, amit az utóbbi már képtelen lesz viszonzni. Ez egyrészt az ajándék értékes mivoltából következik (aranykarperec és aranyozott kard), másrészt abból a tényből, hogy a király tudja, most találkozni utoljára („*er það minni ætlan að þú siglir nú hið síðasta sinn af Noregi svo að eg sé hér yfirmaður*”)²¹ [„Úgy vélem, most távozol Norvégiából utoljára úgy, hogy én uralkodom fölötte”]. Egy olyan nagy földrajzi távolságokkal rendelkező királyságban, mint a norvég, nagy szerepe lehetett az uralkodói hatalom helyi propagálásának. Ez esetben az otthonába visszatérő Höskuldr-ról a kard viselése folytán mindenki tudni fogja majd, hogy a király alattvalója.²²

¹⁹Mauss: id. mű

²⁰A szimbolikus tőkééről a középkori Izlandra vonatkoztatva lásd: Tulinius, Torfi 2004. Kapital, felt, illusio. Kan Bourdieus sociologi hjælpe os til at forstå litteraturens udvikling i middelalderens Island? In: *Maal og minne 1–2004*. Det Norske Samlaget, Oslo. 1–20., Uő. 2009. Pierre Bourdieu and Snorri Sturluson. Chieftains, Sociology and the Development of Literature in Medieval Iceland. In: Jørgensen, J.G. (szerk.): *Snorres Edda i europeisk og islands kultur*. Reykhol: Snorrastofa. 47–72.

²¹*Laxdæla saga*. Kap. 13.

²²A jelenet egy kissé más olvasatát nyújtja Ross Samson, aki szerint a királyok szándéka ilyen esetekben az, hogy „rendezzék a számlát”, és kiegyenlítsék kinnlevőségeiket, hiszen ha úgy vesszük, a kísértő már eleve megajándékozta őket szolgálataival. Samson, Ross 1991. Economic Anthropology and Vikings. In: Samson, Ross (szerk.): *Social approaches to Viking Studies*. Cruithne Press, Glasgow. 90. Korábban számomra is ez az értelmezés tűnt kézenfekvőnek, azonban ha elfogadom Höskuldr szolgálatait ajándékként, akkor a király adományai sokkal inkább egy ellenajándék formáját öltik ismét adósságba taszítva a másik felet egy a korábnál értékesebb ajándékkal. Ezt abból

A kard általában vett szimbolikus értelme is megerősíti ezt az értelmezést.²³ Hogy egy analógiával éljek, a norvég Széphajú Harald király sagájában az angol uralkodó, Æthelstān egy követet és vele egy kardot küld a Széphájúnak:

„*Hér er sverð er Aðalsteinn konungur mælti að þú skyldir við taka. Tók konungur meðalkaflann og þegar mælti sendimaðurinn: Nú tókstu svo sem vor konungur vildi og nú skaltu vera þegn hans er þú tókst við sverði hans.*”²⁴

„*Itt a kard, melyet Aðalsteinn [Æthelstān] király kér, hogy fogadj el. A király megfogta a kardot a nyelénél, amikor is a küldönc így szólt: Most úgy fogtad meg a kardot, ahogy a királyom akarta, és mostantól te az ő hűbérese leszel, mivel hogy ezt a kardot birtoklod.*”

Széphajú Harald későn jön rá, hogy kigúnyolták, és hogy a kard helytelen megfogása szimbolikus értelemben az angol király alárendeltjévé tette őt.²⁵ A tárgy birtoklása fizikai token a két egyén közötti viszonyrendszeréről. A kard

---

gondolom, hogy a király számára legalább (ha nem még inkább) fontos kellett, hogy legyen hatalmának terjesztése azáltal, hogy messzi földeken az ő ajándékait viselik, mint hogy kompenzáljon egy olyan embert, akivel sohasem fog újra találkozni.

²³A szituáció egy ún. „*sverðtaka*” (karddal felruházás), amit gyakran a „hódolat zálogaként” [*token of homage*] fordítanak [Cleasby, R.–Vigfusson, G. 1874. *An Icelandic-English Dictionary*. Clarendon Press, Oxford. 610]. A ceremónia során a király kíséretének tagjává avat egy erre kiválasztott személyt. A már eleve alávetést sugalló elnevezés mellett, az a tény is egy alá-fölé rendeltségi viszony kialakítására utal, hogy szemben az általános gyakorlattal, amikor emberek neveznek el tárgyakat, a király által adományozott kard is lehetett akár egy emberi személy névadója. Ilyen például Þórir az Áns saga bogsveigisban, aki becenevét, „*Þegn*”, a neki adományozott kard után kapja. Barnes, Michael 1972. Sverdnavn. In: Danstrup, John. (szerk.): *Kulturhistorisk leksikon for Nordisk Middelalder*. Roskilde og Bagger. 17: 544–547, 546. Noha Höskuldr már a király kíséretének tagja az ajándékozás pillanatában, arról nem hallunk, hogy korábban végrehajtotta volna a „*sverðtaka*”. Mindenesetre akár végrehajtotta, akár nem, a jelenet során a király felállítja vagy legalábbis ismét megerősíti a kard segítségével a kettejük közötti hierarchikus szakadékot.

²⁴Aðalbjarnarson, Bjarni (szerk.) 1941. *Haralds saga ins Hárfagra*. Heimskringla I. Íslenzk Fornrit XXVI. HÍÐ ÍSLENZKA FORNITAFÉLAG, Reykjavík. Kap. 38.

²⁵Hasonlatos jelenetnek lehetünk tanúi a Hrólfs saga kraka ok kappa hansban, ahol Hrólfr király megkéri a szintén király Hjörvarðrt, hogy tartsa a kardját, míg ő végez a vizelessel. Miután végzett a dolgával, Hrólfr emlékezteti a másik uralkodót az ősi mondasra: „*á skal vera undirmaðr annars jafnan síðan, er tekr við sverði annars, á meðan hann bregðr brókabelti*” („alattvalóvá válik az, ki a másik kardját tartja, míg az kioldja az övét Hrólfs saga kraka ok kappa hans. In: Jónsson, Guðni–Vilhjálmsson, Bjarni (szerk.) 1956. *Fornaldarsögur Norðurlanda*. Vol. II. Íslendingasagnaútgáfan. 1–105. Kap. 23.

ugyanúgy működik, mint egy aláírás egy modern szerződésen: bizonyíték egy megkötött egyezségről.

Újabb adalékokat kapunk erről a kapcsolatrendszerrel a második "kardjele-
netben". A már öreg Höskuldr halálos ágyán két jogos és vér szerinti örököse
helyett fattyú fiának, Pávaskodó („pái”) Óláfrnak [ejtsd: Ólávür] adományozza a
kardot („*Síðan lét Höskuldr taka gullhring Hákonarnaut, hann vó mörk, og
sverðið konungsnaut er til kom hálf mörk gulls og gaf Óláfi syni sínum*”) és „*þar
með giptu sína þeira frænda*”, „*vele a nemzetség szerencsését*”.²⁶ A *þar með* szó-
kapcsolat kritikus szerepet tölt be ebben a mondatban, utalva arra, hogy a kard és
a szerencse nem külön-külön érkezik Pávaskodó Óláfrhoz, hanem egyben, va-
gyis hogy a kard a szerencse hordozója. Az előbb már említett szerencse vagy si-
ker, ami a kardban felhalmozódott annak nemes külalakja („*hálf mörk gulls*”) és
korábbi birtokosa miatt, most tovább hagyományozódik.²⁷ A kijelentés azonban,
hogy a kard a nemzetség szerencsését is tartalmazza – és nem csak a királyét,
akitől eredetileg származik – arra enged következtetni, hogy a különböző tulaj-
donosok által különböző tulajdonságok halmozódnak fel a tárgyban, ez esetben a
sikeresség.²⁸ Ahogy azt Kopytoff is megfogalmazta, a tárgyak „életük” során
ugyanúgy élményeket szereznek, mint az emberek.²⁹ Ez a természetfölötti hata-
lom nem csupán pusztán szerencse, hanem mindazon emberek kvalitásainak
összessége, akik ezzel a tárggyal kapcsolatban álltak. A kard birtokolja a király
és a nemzetség tagjainak személyiségeit is. Véleményem szerint ezt erősíti a szó
etimológiája is. Ahogy arra Þóra Pétursdóttir rámutatott, valószínű, hogy az
óizlandi „*nautr*” (ajándék) szó másodlagos jelentése legalább olyan fontos, mint
az elsődleges.³⁰ A másodlagos jelentése szerint a „*nautr*” részest, résztvevőt³¹

²⁶*Laxdæla saga*. Kap. 26.

²⁷Meulengracht Sørensen 1993: 264.

²⁸Egy adott tárgy képes magába olvasztani *emberi életek* darabjait. Janet Hoskins az Indonéz társadalmak vizsgálata során találkozott a jelenséggel, hogy embereket kérdezve kurta válaszokat kapott azok életéről, míg ha birtokukban lévő tárgyakról kérdezte őket, akkor tetemes információhoz jutott az adott személyek életútjáról. Vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy tárgyak az önmeghatározás eszközeivé is válhatnak azon képességüknek köszönhetően, hogy emlékeket hordoznak, és így segítenek újra átélni és ezáltal kiterjeszteni az emberi életeket. Az ember és a tárgy élettrajza tehát összekapcsolódik, és egymást kiegészítve válnak egy egészé. Hoskins, Janet 1998. *Biographical Objects: How Things Tell the Stories of Peoples' Lives*. Routledge.

²⁹Uo., Kopytoff 1986.

³⁰Pétursdóttir, Þóra 2007. „*Deyr fé, deyja frændr*”. *Re-animating mortuary remains from Viking Age Iceland*. MA Szakdolgozat, Archaeology Faculty of Social Sciences, University of Tromsø. 61.

³¹Zøega, T. Geir 1910 [2004]. *A Concise Dictionary of Old Icelandic*. Clarendon Press, Oxford. 809.

vagy társat, csatlóst jelent.³² *Konungsnautr*: a király társa vagy csatlósa, tehát egy személyként kezelt entitás. A különböző tulajdonosok mindig benne maradnak a tárgyban, hiszen a kard mindvégig „*Konungsnautr*” lesz, akárki is birtokolja, ugyanúgy, ahogy ma is emlékszünk arra, hogy egy ajándékot kitől kaptunk.³³ Adalék az előző jelenthez, hogy a szó óangol párja alávetettet, vazallust is jelent.³⁴

A tárgyat megszemélyesítik az elnevezésen keresztül („*to give a thing a name is to give it life*”)³⁵, és azáltal, hogy a „király társaként” konkrét személyiséget is kap, valamint hogy magába olvasztja a volt tulajdonosok sikerességét. A *Konungsnautr* azonban nem művel csodákat, vagy harcol természetfölötti lények ellen, mint más jól ismert, szintén elnevezett pengék a középkori monda-
világból (vagy éppen a saga irodalomból). Mágiája jóval hétköznapibb: a szociális kapcsolatok befolyásolásában rejlik. A kard megint csak nem mint egy harci eszköz fontos. Höskuldr nem arra akarja felhasználni, hogy Óláfrból nagy harcost faragjon vele, hanem arra, hogy hivatalosan is integrálja fattyú fiát a nemzetségbe. A kard Höskuldr számára egy kommunikációs csatornává válik, amin keresztül azt a kívánságát szeretné továbbítani a szélesebb értelemben vett társadalom felé, hogy törvény szerinti fiának tekinti a fiút.

Ez a tárgy azonban nem egyszerű csatorna, amin keresztül az információ áramlik, hanem egy közvetítő, aki latouri terminológiával élve „*transform, translate, distort, modify*” más szereplőket.³⁶ Óláfr megkapja a norvég királytól eredő nemes identitást és a nemzetség szerencsését is, s immáron képes lesz fizikai bizonyítékot felmutatni Höskuldr végakarataráról. A szimbolikus tőke itt válik jelentőssé: nem a kard értéke vagy harci kvalitása a fontos, hanem hogy azt átalakítva Óláfr egy olyan szociális hálózatba kerül (a nemzetség élére), melynek segítségével ő lesz az egyik legsikeresebb ember egész Izlandon. Hogy megint csak nem az anyagi hagyaték a nyomatékos, azt bizonyítja, hogy Óláfr a saga során korábban egy másik kardot is kap, egy másik királytól, ami szintén értékes

³²Cleasby–Vigfusson 1874: 447.

³³Miller 2007: 17. Egy tárgyat tehát nem annak fizikai attribútumai tesznek biografikus-
sá, hanem a beléjük ivódott élmények, melyek a személyes tulajdon fontos részei. Hoskins 1998: 195.

³⁴Orel, Vladimir 2003. *A Handbook of Germanic Etymology*. Leiden, Boston. 282.

³⁵Torfing, H. Lisbeth 2012. To give a thing a name is to give it life. Konferencia előadás. In: *Communities and Individuals. The Norse in the North*. Lindisfarne Centre, St Aidan's College. Noha Falk szerepelteti a *Konungsnautr*t az általa összeállított egyedi kardok listáján, azt is megjegyzi, hogy az elnevezés valahol a „köz- és tulajdonnevek határán mozog”. Falk, Hjalmar 1914. *Altnordische Waffenkunde. I Videnskapsselskapets skrifter. II. Hist.-Filos.* Klasse, Kristiania. 57.

³⁶Latour 2005: 39.

(„gullrekið” [„aranyberakású”]³⁷), ám azt minden további nélkül egyszerűen tovább adományozza.³⁸

Mindezek után természetesen az idősebbik mostohatestvér, Þorleikr ideges Óláfrre, amiért az fattyúként elorozta az ő jogos örökségét: a nemzetség vezetését.³⁹ Óláfr viszont mindenáron ragaszkodik a kardhoz, így – hogy a nemzetségen belüli vizsályt elkerülje – felajánlja Þorleikrnek, hogy cserébe dajkaságba veszi annak fiát, „mert mindig azt nevezik a kisebb embernek, aki a másik fiát neveli” („er sá kallaðr æ minni maðr, er öðrum föstrar barn”).⁴⁰ Óláfr ragaszkodása a *Konungsnautr*hoz érthető, hiszen nélküle ő egy „senki” lenne, míg Þorleikr így is, úgy is élvezzi a nemzetséghez tartozás előnyeit. A hierarchiában való visszalépéssel próbálja Óláfr kompenzálni Þorleikrt, ezért a fegyver megtartásáért cserébe egy szimbolikusan alacsonyabb társadalmi státuszba helyezkedik. A kard ismét csak nem mint fegyver fontos, hiszen ha Þorleikrnek egy valódi gyilkos eszközre lenne szüksége, nem fogadna el cserébe egy ilyen békés ajánlatot. Valószínűtlen ugyanis, hogy egy fegyveres összecsapás során egy éles penge hiányát pótolná a tény, hogy Þorleikr fiát annak nagybátyja neveli. A társadalmi versengés az, ami a státusz szimbólummá vált kard köré fonódva előtérbe kerül ebben a jelenetben.

Mind a három részben, melyeket kiválogattam, a kard praktikátlanul funkcionál. Az egész történet során egyszer sem vesz részt ütközetben, de még csak erőszakos kontextusban sem találjuk soha. Ennek ellenére szimbolikus értelemben nagyon is fontos: a társadalmi ranglétrán meghatározhatja tulajdonosa helyét. Másik fontos tulajdonsága, hogy emberi vonásokat mutat, és legalább olyan fontos szereplő a történetben, mint akármelyik hús-vér karakter. Képzeljük csak el Höskuldr-t a karddal és anélkül. Míg a karddal a király kíséretének megbecsült tagja, anélkül már nem az. Ugyanez igaz Páváskodó Óláfrre is, aki a karddal a nemzetség feje, nélküle viszont csak egy egyszerű fattyú volna.

1.2. KGN 2

Az első karddal nem találkozunk többet a saga során. Hasonnevű párja azonban a saga második egységében megint csak egy király és kísérelője közötti szituációban bukkan fel. Ezúttal a saga új főhőse, Kjartan Óláfsson kapja azt a legendás norvég királytól, Óláfr Tryggvasontól. Az uralkodó a kard átadásakor,

azt mondja Kjartannak, hogy „*sosem lesz fegyver által sebzett férfi, ha ezt a kardot hordja*” („*þú verðir eigi vápnbitinn maðr, ef þú berr þetta sverð.*”).⁴¹

Ezúttal némi erőszakot sejtet a forrás. A „*vápnbitinn maðr*” kifejezés azonban véleményem szerint megint csak nem eredeti praktikus használatra utal. Arról nem szól a szöveg, hogy Kjartan mire lesz képes a karddal a birtokában, hogyan lesz képes harcban diadalmaskodni, vagy milyen harci képességekkel bír a penge. Annyit hallunk csupán, hogy ő maga nem lesz „fegyver által sebzett férfi”, vagyis hogy a kardnak köszönhetően nem éri majd őt bántalom. A kard elsődleges támadó funkciója helyett mint védőfegyver tűnik fel. Ezt a részt is allegorikusan értelmezem: a kard mint egy fajta védőtalizmán van jelen, mely megóvjá Kjartant a bajtól, hiszen magától a királytól érkezik és emiatt magában foglalja az uralkodó „jó szerencsáját”, „sikerességét”.⁴² A korabeli szerencsét azonban nem külső őrangyalként fogták fel, hanem inkább egyfajta képességként, melyet el lehetett sajátítani⁴³, és át lehetett adni embernek és tárgynak egyaránt.⁴⁴ A mai szerencsefelfogásunkkal szemben, a középkori skandinávok nem kiszámíthatatlan és ingatag jelenségként észlelték azt, hanem öröklődő tulajdonságként, mely hozzátartozik egy adott személyiséghez vagy vérvonalhoz.⁴⁵ A szerencse tárgyak általi forgandósága hasonló lehetett, a pénz modern társadalmakban való körforgásához, mely egyszerűen megváltoztatja az embert, bár nem tudjuk igazán megmagyarázni, miért.⁴⁶ Ez a „szociális mágia” az, ami a *Konungsnautr*t fontossá teszi.

A második és talán legérdekesebb jelenetben, egy családi összejövetel alkalmával a bosszúálló Guðrún az Ósvífr fiakkal ellopítja a kardot Kjartantól. A fegyvert a tolvajok egy mocsárban hajtják el, ahol a tolvajok keresésére küldött szolgáló végül rátalál. A kard megtalálásának pillanatában Án (a szolgáló) „*azt kívánta, bárcsak lennének tanúi erre a tette*”: „*Án vildi hafa til vitni með sér um þetta mál.*”⁴⁷

Án Kjartan háztartásának megbecsült tagja, nincs oka tartania attól, hogy kapcsolatba hozzák a lopással. Akkor mégis mi oka lehet aggodalmának? Az e mögött húzódo indok kapcsolatban áll a kard „emberi természetével”, melyre korábban már utaltam. A tanúhívási ceremónia is ezt látszik alátámasztani, mely jól ismert a középkori Izland törvénykönyvéből, a Grágásból is, amikor emberek

³⁷Zöega 2004: 175.

³⁸*Laxdæla saga*. Kap. 21. A jelenet részletes értelmezését lásd a későbbi „Egyéb tárgyak” című fejezetben.

³⁹Uo. Kap.27.

⁴⁰Uo.

⁴¹Uo. Kap.43.

⁴²Meulengracht Sørensen 1993: 262.

⁴³Fichtner 1979.

⁴⁴Sommer, Bettina Sejbjerg 2007. The Norse concept of luck. In: *Scandinavian Studies*, 79/3: 275–294.

⁴⁵Uo. 275.

⁴⁶Serres 1982: 231–232.

⁴⁷*Laxdæla saga*. Kap. 46.

közötti bűncselekményekkel kapcsolatban kell szemtanúkat megidézni, például gyilkosság esetén.⁴⁸

Meglátásom szerint Án azon a véleményen van, hogy a kard „meghalt”, és a gyilkosságra ezért tanúkat kell szereznie, amit valóban meg is tesz egy közeli farmon: „ok [Án] reið eptir Þórarni í Sælingsdalstungu, ok hann fór til með Áni at taka upp sverði⁴⁹ ([Án] a közeli Sælingsdalstungába lovagolt Þórarinnért, aki aztán visszament Ánnal, hogy felvegyék a kardot”).

Hogy egy tárgy meggyilkolásáról van szó, azt bizonyítja a speciális helyszín is. A mocsár, mint vizes típusú hely, a skandináv kozmológiában mindig is természetfölötti térnek számított, ahol furcsa lények laknak, és amely átjáróként működik a világok között.⁵⁰ Julie Lund szerint az ilyen területeken elhelyezett fegyverdepók száma túl magas ahhoz, hogy tulajdonosaik véletlenül veszítették volna el őket, míg háborús konfliktusok maradványainak tulajdonítani őket – az egyéb velük együtt talált tárgyakkal (ékszerek, gyöngyök, köszörűkövek, lószerszámok) köszönhetően – szintén téves feltételezés.⁵¹ Az pedig, hogy a későbbi használat céljából rejtették volna el őket, ugyancsak nem kézenfekvő, hiszen valószínűleg a vikingek is tisztában voltak a ténnyel, hogy a fém a vízben erodálódik.⁵² A régészek az ilyen mocsaras területeken talált fegyvereket sokkal inkább vallási vagy szociális rituálék maradványaiként azonosítják.⁵³ Valószínűnek tűnik, hogy egy természetfölötti tárgyat, mint a *Konungsnautr* csak egy ilyen

⁴⁸Finsen, V. (szerk.) 1852. *Grágás I. Islændernes Lovbog i Fristatens Tid. Udgivet efter det kongelige Bibliotheks Haandskrift. Det nordiske Literatur Sarnfund.* Copenhagen. 152.

⁴⁹*Laxdæla saga.* Kap. 46.

⁵⁰Kaul, Flemming 2003. The Bog – the Gateway to Another World. In: Jørgensen, L.–Storgaard B.–Thomsen, L. G. (szerk.): *The Spoils of Victory: The North in the Shadow of the Roman Empire.* Copenhagen, Nationalmuseet. 18–43., Lund, Julie 2005. Thresholds and Passages: The Meanings of Bridges and Crossings in the Viking Age and Early Middle Ages. In: *Viking and Medieval Scandinavia.* Brepols.1: 109–135., Uő. 2008. Banks, Borders and Bodies of Water in a Viking Age Mentality. In: *Journal of Wetland Archaeology.* 8: 51–70., Uő. 2010. At the water's edge. In: Carver, M.–Sanmark, A.–Semple, S. (szerk.): *Signals of Belief in Early England: Anglo-Saxon Paganism Revisited.* Oxbow Books, Oxford and Oakville. 49–66., Uő. 2014. Viking Weapons in Irish Wetlands. In: Jón Viðar Sigurðsson & Timothy Alexander Bolton (szerk.): *Celtic-Norse Relationships in the Irish Sea in the Middle Ages 800–1200.* Brill Academic Publishers. 10. 171–186.

⁵¹Lund, Julie 2004. Våben i vand: om deponeringer i vikingetiden. In: *Kuml. Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab.* 197–221.

⁵²Lund 2005: 56.

⁵³Bradley, Richard 1990. *The passage of arms. An archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits.* Cambridge University Press, Cambridge. Lund 2004; 2005; 2008; 2010; 2014.

természetfölötti helyen lehetett feláldozni, vagyis ez esetben megsemmisíteni.⁵⁴ A kardot ezért hiába találják meg, az szociális értelemben már „halott”. A kard antropomorf lényegét világítja meg a kulturális gyakorlat, hogy képes formálni a tájképet is. Hasonlóan a poszthumusz elkeresztelésekhez, a mocsarat, ahol a pengét megtalálták, magáról a kardról nevezik el: „*Þar heitir Sverðskelda síðan, er þeir Þórolfr höfðu fölgit konungsnaut.*”⁵⁵ („Azóta is Kard-mocsárnak nevezik a helyet, ahol Þórolfr elrejtette a Király Ajándékát”).

Ennél is fontosabb, hogy a kardhüvely sosem került elő többé, és „*Kjartan kevésbé becsülte a kardot ezek után, mint korábban*” („*Kjartan hafði jafnan minni mætur á sverðinu síðan en áðr*”).⁵⁶ Miért, hogyha csupán egy fegyverről van szó? A kard mindösszesen néhány órát feküdhett a mocsárban, így nem lehet rozsdás. A kard továbbra is éles és harcra kész fegyver lehet, Kjartannak azonban a benne lakozó „szerencse” nélkül – melyet a rituális áldozat során kiölttek belőle – már mit sem ér.⁵⁷ A kardhüvely elkallódása talán még érthetőbbé teszi ezt a reakciót.

Anna Zanchi a Laxdæla és Njáls sagákban megjelenő fellengzősség egyik okának azt tartja, hogy a sagák főhősei különleges ruhaneműk (mint az általa vizsgált skarlát) viselésén keresztül fejezték ki kiemelkedő státuszukat.⁵⁸ Valamiért azonban Zanchi nem taglalja a véleményem szerint az öltözék legalább ilyen fontos kellékének számító fegyverzetet. Hayeur-Smith régészeti vizsgálati

⁵⁴Lund kiemeli, hogy az északi és angolszász fegyverdepók kimagasló arányban tartalmaznak különleges, valószínűleg biografikus leleteket. Lund 2010: 54.

⁵⁵*Laxdæla saga.* Kap. 46.

⁵⁶*Laxdæla saga.* Kap. 46.

⁵⁷Hangsúlyoznám, hogy a tolvajok szándéka sem az, hogy Kjartant megfosszák egy harci eszköztől, hanem hogy megalázzák, és megkérdőjelezzék társadalmi státuszát. Nina Dolen ún. „*vinnigstjuveri*”-ként („haszonlopás”), értelmezi az akciót, melynek lényege hogy a másik társadalmi státuszát „ellopva” (megalázva őt) a tolvaj státusza növekszik. Ez esetben Guðrún lop Kjartan erényéből, ám korábban ennek éppen az ellenkezője történt, amikor a lakomaasztalnál Kjartan nem az őt megillető legelőkelőbb helyre ültette Guðrúnt. Azzal, hogy Kjartan Guðrún helyére az átlagos családból származó Hrefnát (saját feleségét) ültette, Guðrún társadalmi presztízsén csorba esett, míg Hrefna pozíciója javult. A „*vinnigstjuveri*” tehát egy olyan cselekedet, amivel valaki tekintélyéből ellopunk, és azt valaki máséhoz adjuk. Dolen, Nina 2005. Á fare som ein mann – om ære og kjønn i Laxdæla saga. In: Seiler, Thomas (szerk.): *Herzort Island: Aufsätze zur isländischen Literatur- und Kulturgeschichte: zum 65. Geburtstag von Gert Krauzer.* Seltmann, Köln. 27–41.

⁵⁸Zanchi, Anna 2008. „*Melius abundare Quam Deficere*”: *Scarlet Clothing in Laxdæla Saga* and *Njáls Saga*. In: Netherton, R.–Owen–Crocker, G. R. (szerk.): *Medieval Clothing and Textiles.* 4. The Boydell Press, Woodbridge. 21–39.; Lásd szintén Ármann Jakobbson, aki rámutat, hogy a saga gyakran az öltözetük alapján hasonlítja össze a szereplőket. Jakobbson, Ármann 1998. *Konungasagan Laxdæla.* In: *Skírnir*, 172: 357–383.; 359.

arra engednek következtetni, hogy a viking kor folyamán a férfiak számára a kardhüvely és annak díszítései ugyanolyan önkifejezési eszköznek számítottak, mint a nők számára az ékszerek.⁵⁹ Ez már érthetőbbé teszi Kjartan viselkedését, hiszen a hüvely nélkül immáron nem képes identitását a társadalomnak bemutatni. A kinézet kulcsfontosságú, különösen a Laxdaela sagában, ahol a férfiak tettei nincsenek összhangban az őket körüllegő népszerűséggel, és ezzel remek példáját szolgáltatják annak, hova juttathatott valakit a pusztá megjelenés.⁶⁰ A *Konungsnautr* mint biografikus tárgy nem a harcból nyeri értelmét, ahogy eredeti funkciója megkívánná, hanem a „show”-ból, abból, hogy közszemlére lehet állítani.⁶¹ A kardhüvely nélkül a penge már nem ismerhető fel, és egyedi jelentéstartalmánál fogva nem is pótolható.

Nem csupán egy tárgy, hanem a kardban felhalmozódott személyiségek sokasága esett áldozatul a gyilkosságnak. A szociális szempontból fontos tárgyak képesek az egyén személyiségét annak testén kívülre is kiterjeszteni, mint például egy személyes totem, amit egy menekült magával visz szülőföldjéről az idegen országba, ahova kivándorolni kényszerült, és ezáltal a tárgy az egyén eredeti identitásának mementójává válik.⁶² A kard a király és Kjartan személyiségének egy darabját is birtokolta, így Kjartan a tárgy halálával önmagából is elveszített valamit. Ez a momentum csúcsosodik ki az utolsó jelenetben.

A Guðrún által felbőszített Ósvífr fiak és Bolli rajtaütnek Kjartanon és két kísérőjén a Hafragil szorosban. Bár hősiiesen védekeznek, Kjartan végül is földre roskad ellenfelei csapásai alatt, és azt a benyomást kelti a saga, hogy Kjartan azért esett el, mert „nem a Király Ajándéka volt nála” („*hafði eigi konungsnaut*”).⁶³ Lett légyen a *Konungsnautr* akármilyen remek fegyver, kétséges, hogy bármiféleképpen is képes lett volna megváltoztatni a harci eseményeket, tekintve, hogy Kjartan háromszoros túlerővel néz szembe. A saga ráadásul kiemeli, hogy egy gyenge minőségű karddal harcol, melyet folyamatosan ki kellett egyene-

⁵⁹Hayeur-Smith, M. 2004. Draupnir's Sweat and Mardöll's Tears. An Archaeology of Jewellery, Gender and Identity in Viking Age Iceland. In: *BAR International Series*. 1276. A kardkapocs-díszítés jelentőségéről lásd még: Hedenstierna, J. Charlotte 2003. *A group of Viking Age sword chapes reflecting the political geography of the time*. In: *Journal of Nordic Archaeological Science*, 13: 103–112.

⁶⁰Cook, Robert 1992. *Women and Men in Laxdaela saga*. In: *Skáldskaparmál: tímarit um íslenskar bókmenntir fyrri alda*, 2: 34–59, 50.; A hősök indokolatlan népszerűségéről lásd még: Andersson, M. Theodore 2006. *The Growth of the Medieval Icelandic Sagas. 1180–1280*. Cornell University Press, Ithaca–London. 134–135.

⁶¹Gosden, Ch.–Yvonne, M. 1999. The cultural biography of objects. In: *World Archaeology*, 31/2: 169–178; 174–176.

⁶²Parkin, David 1999. Mementoes as Transitional Objects in Human Displacement. In: *Journal of Material Culture*, 4: 303–320.

⁶³*Laxdaela saga*. Kap. 49.

sítenie a talpa alatt.⁶⁴ Amennyiben a *Konungsnautrre* Kjartan igazi fegyverként tekintett volna, nem hagyta volna otthon egy ládában pihenni, hiszen még mindig jobb harci eszköznek számított, mint az az ócskavas, amit magával vitt. Kjartan nem azért esik el, mert nem az a kard van nála, hanem mert már nincs vele az a mágikus talizmánszerű védelem, amivel Óláfr Tryggvason felruházta a tárgyat.

Ismét egy párhuzammal élve, a *Völsunga* saga egyik csatajelenetében Sigmund király kardja eltörik, s onnantól „*a király szerencséje megfordult, és veszteségei nagyok voltak.*” („*Síðan sneri mannfallinu, ok váru Sigmund konungi horfin heill ok fell mjök liðit fyrir honum.*”).⁶⁵ A kardtörés egyébként is elég gyakorinak számíthatott egy ütközetben, így nyilván Sigmund király sem azért veszíti el a csatát, mert eggyel kevesebb remek fegyver van a csapatában. Itt is az istenek, a siker vagy a szerencse, akárhogyan is nevezzük, a természetfölötti támogatás az, ami elfordult tőle, és a veszét okozta.

Akárcsak Sigmund királyt, Kjartant is elhagyta a szerencse. Márpedig a szerencse egy elsajátítható képesség volt, melyet az emberi szereplők is képesek voltak manipulálni (például a kard ellopásával és feláldozásával), így enélkül Kjartan szükségszerűen bukott el. Az a tárgyi személyiség, ami szereplőként befolyásolta az emberek lehetőségeit, most hiányával is érzékelteti fontosságát. A tanulmány elején utaltam a pisztoly és az ideges polgár párhuzamára. Ez esetben is ez a helyzet: Kjartan a kard nélkül már egyszerűen nem ugyanaz az ember, aki volt.

2. Egyéb tárgyak

Bár nem töltenek be olyan fontos szerepet, mint a két kiemelt *Konungsnautr*, van még két hasonló tárgy is a sagában. Mindkettőt Pávaskodó Óláfr kapja búcsúzóul nagyapjától, az ír Mýrkjartan királytól. Az egyiket már említettem, amikor a *Konungsnautr* 1-nél arra utaltam, hogy nem a kard anyagi értéke miatt tartja meg Óláfr a kardot, hiszen a saga során egy másik kardot is kap egy másik királytól, amit egyszerűen továbbpasszol. Ez utóbbi az a fegyver, amit Mýrkjartan adományozott neki. Ez a kard is csak a diplomácia csataterén fegyver.

Óláfr a nagy izlandi költő és hős, Egill Skalla-Grimsson lányát szeretné nőül venni, ám a leány, Þorgerðr annak ellenére is vonakodó marad, hogy apja is támogatja a leánykérést. Þorgerðr egy rabszolganő fiának nevezi Óláfrt – utalva annak anyjára, aki Höskuldr rabszolgája volt –, és felrója apjának, Egillnek, hogy státuszán alul akarja őt kiházásítani. Hiába gyözködi őt Egill Óláfr királyi

⁶⁴Uo.

⁶⁵Nordal, S.–Turville-Petre, G. (szerk.) 1965. *Völsunga saga*. Nelson, London and Edinburgh. 1965. Kap. 11.

származásáról, Þorgerðr hajthatatlan marad. Óláfr másnap személyesen keresi fel Þorgerðrt, és egész álló nap beszélget vele, miután Þorgerðr végül is megdondolja magát, és igent mond kérőjének. Noha nem tagadva annak a lehetőségét, hogy a két fiatal megkedvelte egymást, Þorgerðr korábbi problémáján – miszerint Óláfr nem elég előkelő származású – ez mit sem változtat. Megértjük azonban Þorgerðr viselkedését, ha a *Konungsnautrre* koncentrálnak. Az egész napos csevejre ugyanis Óláfr a következőképpen készül fel:

„Óláfr var búinn á þá leið að hann var í skarlatksklæðum er Haraldr konungur hafði gefið honum. Hann hafði á höfði hjálm gullroðinn og sverð búið í hendi er Mýrkjartan konungur hafði gefið honum.”⁶⁶

„Óláfr amód öltözött, hogy magára öltötte skarlatköpenyét, melyet Haraldr király adományozott neki, fejébe aranysisakot húzott, kezében pedig a kardot tartotta, melyet magától Mýrkjartan királytól kapott.”

Óláfr két irányból is hangsúlyozza királyi vérvonalát és érdekeltségeit: Haraldr király skarlat palástját és Mýrkjartan király kardját ölti magára. A korábbi elemzések fényében talán evidensnek tűnik, de azért itt is kiemelném: a kardot Óláfr nyilvánvalóan nem erőszakos szándékkal köti derekára, mielőtt udvarolni menne. Mind a két királyi ajándék viselője nemességét hangsúlyozza, a korábban kétkedő Þorgerðrt a leszármazás fizikai manifesztálódása nyugtázza. Véleményem szerint, a korábban szkeptikus Þorgerðrt a tárgyak győzik meg arról, hogy Óláfr valóban az, akinek mondja magát, és hogy nála keresve sem található előkelőbb férjet. A *Mýrkjartansnautr* nélkül Þorgerðr talán nem ment volna férjhez Óláfrhoz, így egy tárgy saját „tevékenységénél” fogva ismét megváltoztatja a társadalmi felállást, és szociális közvetítőként működik. További bizonyíték erre, hogy Óláfrnek a kard csak a házasság elérésére kellett, az esküvő után ugyanis apósának adományozza a *Mýrkjartansnautrt*, aki nagyon boldogan fogadja a felajánlást: „Þá gaf Óláfr Egli sverðið Mýrkjartansnaut og varð Egill allléttbrúnn við gjöfina”⁶⁷ („Akkor Óláfr Egillnek adta Mýrkjartan Ajándékát, aki széles mosollyal fogadta azt”).

A másik *Királyi Adomány*, ami Mýrkjartantól érkezik szintén egy fegyver, bár ezúttal nem kard, hanem egy „aranyberakású dárda” („*spjót gullrekið*”).⁶⁸ Bármilyen meglepő, ezt sem használják senki ellen harcra, kivéve egy szellemet, akivel Óláfrnek meg kell küzdenie farmerei biztonsága érdekében. A kísértet, Hrappur egy pajtában lakozik, ahova Óláfr a dárdával felfegyverkezve kíséri el a

panaszkozó gazdát.⁶⁹ Hrappur és Óláfr harcát következőképpen írja le a *Laxdæla saga*:

„Óláfr gengur þá að durunum og leggur spjóttinu til hans. Hrappur tekur höndum báðum um fal spjótsins og snarar af út svo að þegar brotnar skaftið. Óláfr vill þá renna á Hrapp en Hrappur fór þar niður sem hann var kominn. Skilur þar með þeim. Hafði Óláfr skaft en Hrappur spjótið.”⁷⁰

„Óláfr az ajtóhoz ment, és lándzsájával [Hrappur] felé döfött. Hrappur elkapta a lándzsa szélét, és oly erővel csavarta meg, hogy a nyél eltörött. Óláfr megrohmozta Hrappurt, de az visszacsüllyedt a mélybe, ahonnan jött, befejezve a küzdelmet. Óláfré lett a nyél, Hrappuré a penge.”

Később Óláfr kiásatja Hrappur sírját, ahol megtalálja az eltört dárda pengéjét („*Þar finnur Óláfr spjót sitt.*”).⁷¹ A dárda nem bizonyult túl hasznosnak a harcban; igen hamar eltörött. Az viszont biztos, hogy legalább fel tudta venni a harcot fizikai formában is egy túlvilági lényvel. Mindebből arra következtetek, hogy egy fegyver, ami csak halottak ellen használható, és még ott is eltörik, nem egy túl praktikus tárgy, de semmiképpen sem egy olyan harci eszköz, amire bárki rábizná magát egy ütközetben. Maga a tény, hogy egy nem evilági teremtmény ellen használják, szintén azt a feltevést erősíti, hogy ennek a tárgynak több köze van a természetfölötti erőkhöz, semmint a földiekhez.

Mind a két Mýrkjartan-ajándék tipikus *Királyi Adomány*. Díszesek, aranyozottak, ám mégsem anyagi értékük miatt fontosak. Mind a kettő fegyver, de egyik sem a hagyományos emberi módon: míg az egyiket (a korábbi *Királyi Adományokhoz* hasonlóan) a diplomácia küzdőterén, a másikat a természetfölöttivel való viaskodásban lehet hasznosítani.

3. Főtbítr

Ha még mindig kétségek merülnének fel azzal kapcsolatban, hogy a *Konungsnautr* nem praktikus, hanem szimbolikus funkciójában domináns, akkor szeretném megmutatni, hogyan mutatja be nekünk a *Laxdæla saga* a valódi gyilkos eszközközt: *Fótbítr* („*Lábszelő*”). Már a név is magáért beszél, hiszen a tárgyat általában akkor szoktuk elnevezni, amikor valamiféle tettet hajtanak végre.⁷²

⁶⁶*Laxdæla saga*. Kap. 23.

⁶⁷Uo.

⁶⁸Uo. Kap. 21.

⁶⁹Uo. Kap. 24.

⁷⁰Uo.

⁷¹Uo.

⁷²Rogan, Bjarne 1990. On the Custom of Naming Artefacts. In: *Ethnologia Europaea*, XX: 47–60, 53., Barnes 1972: 545.

Nem valószínű ugyanis, hogy a kardot először nevezték el *Lábszelő*nek, és csak utána kezdett el végtagokat lecsapkodni, hanem épp ennek ellenkezője.

A sagában való bemutatása meg is erősíti ezt a feltevést, és remek harci tulajdonságokról tanúskodik:

„*Þat var mikit vápn ok got, tannhjölt at; ekki var þar borit silfr á, en brandrinn var hvass, ok beið hvergi ryð á. Þetta sverð kallaði hann Fótbit ok lét þat aldregi hendi firr ganga.*”⁷³

„*Ez egy remek fegyver volt, rozmáragyarral rajta; nem borította ezüst, és pengéje éles volt, melyet mindig elkerült a rozsdá. Ezt a kardot Lábszelőnek nevezte, és sohasem engedte ki a kezei közül.*”

Ez egy remek és nagy fegyver („*mikit vápn ok got*”), durva anyagból van a markolata („*tannhjölt*”), nincsen rajta felesleges díszítés („*ekki var þar borit silfr á*”), a pengéje éles („*hvass*”), és sohasem rozsdásodik („*beið hvergi ryð á*”). Sőt mi több, a tulajdonosa sohasem engedte ki a kezei közül („*lét þat aldregi hendi firr ganga*”), tehát mindig kész arra, hogy gyilkoljon. A *Konungsnautrel* ellentétben, itt nem a „show” számít, nincs szükség hüvelyre vagy felesleges aranyozásra. A hüvely hiánya egyébként is jelzi a fegyver harciasságát, a sagákban ugyanis több olyan jelenettel is találkozunk, ahol a hüvely nélküli kard az erőszak előjele.⁷⁴ Ezért is volt haszontalan a kard *Kjartan* számára, hisz ő nem az

agressziót kívánta lekommunikálni vele. Ezzel szemben a *Fótbitr* nagyon is praktikus eszköz, amit a saga során több alkalommal is bizonyít, amikor igen súlyos sebesüléseket okoz, és jó néhány embert a halálba küld.⁷⁵ Ez a tárgy óriási kontraszt a *Konungsnautr*höz képest, mind névben, megjelenésben és „cselekedeteiben” is. Noha természete más, mint a *Királyi Adományé*, a *Fótbitr* is ugyanolyan „tevékenységgel” rendelkezik, mint a *Konungsnautr*. A már említett végső csatajelenetben *Kjartan* megkéri *Bollit*, hogy végezzen vele, ám úgy tűnik, mintha magát a kardot szólítaná meg:

„*Ok er þér nú þat vænst, at veita öðrumhvarum ok reyna nú, hversu Fótbitr dugi.*”⁷⁶

„*És most itt az idő, hogy válassz, melyik oldalt segíted, és hogy kipróbáld, mire képes Lábszelő.*”

Ezután is úgy tűnik, mintha a kard cselekedne *Bolli* helyett (vagy legalábbis jelenlétével győzködné őt). *Bolli* mindvégig szótlanul áll a csata alatt, és még *Kjartan* utolsó szavaira sem reagál, végül mégis lesújt („*Engi veitti Bolli svör máli Kjartans en þó veitti hann honum banasár*”)⁷⁷. Tettét azonban tüstént megbánja, és bánatában ölébe szorítja halott barátja testét („*Bolli settist þegar undir herðar honum og andaðist Kjartan í knjám Bolla*”).⁷⁸

4. Összegzés

A *Konungsnautr* vizsgálata során arra igyekeztem rávilágítani, hogy a tárgynak kihagyhatatlan szerep jut a társadalmi élet színpadán. A *Laxdæla* sagában szereplő két kard története azt is megmutatta, hogy a tárgyak olykor nem eredeti rendeltetésük miatt hasznosak. Praktikus értelemben bizonyos tárgyak gyakran „haszontalanok”, ám szimbolikus jelentőségük kárpótolja használatukat. Fizikai természetük mindössze annyiban számít, hogy a szem számára láthatóak, és így bizonyosságot adnak azokról az eseményekről, melyekhez „életük” során kötődtek. Ahogy *Ármann Jakobsson* állítja, a *Laxdæla* hősei valójában nem igazi hősök (hiszen egyikük sem heroikus tettekkel érdemli ki a megbecsülést⁷⁹), sokkal inkább hasonlatosak a királyokra, akiknek nincs szükségük heroikus tettekre, hogy kivételesek legyenek, mert eleve annak születnek.⁸⁰ A *Konungsnautr*ök használata teljesen konzekvens ezzel az elmélettel: a *Laxdæla* nemzetség veze-

tehát, úgy tűnik, voltak általánosan elfogadott mellékjelentéseik, ez esetben a hüvely békés, míg a csupas penge az erőszakos viselkedésre utalhatott. Uo. Kap 16–17.

⁷³*Laxdæla saga*. Kap. 29., A név további előfordulásáról: Falk 1914:50. Mágnus király kardja hasonló néven (*Leggbitr* – lásd szintén: Falk 1914: 54), és majdhogynem ugyanazzal a leírással szerepel a *Fagrskinná*ban. Bjarni Einarsson (szerk.) 1985. *Fagrskinna*. Íslenzk fornrit XXIX. HIÐ ÍSLENZKA FORNRITAFÉLAG, Reykjavík. Kap. 85.

⁷⁴Például *Gísli* sagájában. 28. és 37. fejezet. Þórólfsson, Björn K.–Jónsson, Guzini (szerk.) 1943. *Gísli saga Súrssonar*. Íslenzk fornrit VI. HIÐ ÍSLENZKA FORNRITAFÉLAG, Reykjavík. Kap. 26; 37. Az utóbbi epizód az *Eyrbyggja* sagában is szerepel (13. fejezet). Einar Ól. Sveinsson–Þórðarson, Matthias (szerk.) 1935. *Eyrbyggja saga*. Íslenzk fornrit. IV. HIÐ ÍSLENZKA FORNRITAFÉLAG, Reykjavík. Kap. 13. Egyéb példák: Halldórsson, Jóhannes (szerk.) 1959. *Króka-Refs saga*. Íslenzk fornrit. XIV. HIÐ ÍSLENZKA FORNRITAFÉLAG, Reykjavík. Kap. 3. Különösen érdekes ebből a szempontból a saga egy másik epizódja (16–17. fejezet), amikor a ragadványnév „*Kardhüvely-Grani*” („*Skálp-Grani*”) „*Kard-Grani*” („*Sverðhús-Grani*”) való változása igyekszik kiemelni egy karakter erőszakos személyiségét. Grani, a királyi kíséret tagja egy jóképű férfi, aki szereti a pompás fegyvereket és ruhákat. Ragadványneve a „*Kardhüvely*” is valószínűleg ezzel összefüggésben alakulhatott ki. A ragadványnévből arra következtethetünk, hogy ő is arra használja a tárgyat, hogy szemléltesse vele előkelőségét, és ezért természete békés. Az általunk békésnek vélt jelleme ellenére, Grani fizikailag inzultál egy nőt, majd az emiatt kirobbanó harcban megölik. A gyilkos Refr (egyébiránt a saga főszereplője) beszámol az eseményekről a királynak, ám eredeti beceneve helyett ezúttal direkt „*Kard-Grani*nek” nevezi az érintettet. A nyelvi váltás a hüvelyről a kardra érthetővé válik az események tükrében, utalva arra, hogy Grani kezdte az erőszakoskodást. A tárgynak

⁷⁶Uo. Kap. 49.

⁷⁷Uo.

⁷⁸Uo.

⁷⁹Cook 1998: 45–56.

⁸⁰Jakobsson, Ármann 1998: 362–363; Sørensen, Meulengracht 1993: 258.

tőinek nincs szükségük fegyverekre, csupán a nemes származása deklarálására alkalmas eszközökre.⁸¹

A középkori Észak nagy földrajzi távolságait tekintve, az ilyen bizonyítékok alapvető fontossággal bírhattak, ha valakit be kellett azonosítani vagy egy adott esemény, illetve rendelkezés szerint kellett eljárni. Az ajándékok fontos részei voltak a társadalmi hálózatoknak, mint egy izlandi nemzetségfőhöz vagy a norvég uralkodóhoz való tartozás szimbólumai.⁸²

Az antropomorf vonások (elnevezés, „tevékenység”, életrajz, emberek személyiségeinek birtoklása és a halandóság) az emberi szereplőkkel egyenrangúvá tették ezeket a kivételes tárgyakat a szociális élet palettáján. Kiemelendő, hogy a Laxdæla saga nem a két *Konungsnautr* életét, hanem csak életeiknek egy szakaszát dolgozza fel, hiszen a kardok a történet előtt és után is léteztek. A tárgyak tehát nem csak, hogy az élőlényekkel egyenrangú szereplők, azokat időtállóság terén felül is múlják, hiszen egy tárgy több évszázados életrajzzal is rendelkezhet.⁸³ Megszemélyesítésük és időtállóságuk okán lehetséges az, hogy elfogadták őket az említett események tanúiként.

Emberi vonásaik ráadásul aktív szerepeket sejtetnek a szociális kapcsolatok terén, amit természetfölötti erejüknek köszönhetően szintén képesek voltak véghezvinni. Az a fajta mindennapos, általam „szociális mágiának” nevezett „természetfölöttiség”, melyet a sagákban „szerencsének” neveznek, azzal a céllal jöhetett létre, hogy a középkori babonás ember számára magyarázattal szolgáljon bizonyos eseményekre, ám mégse legyen annyira félelmetes, hogy az emberi cselekvés szféráján kívül essen. Ez a siker vagy szerencse, ami a különböző tulajdonosok által felhalmozódott egy tárgyban, az élet minden szegmensét képes volt befolyásolni a rokoni szálaktól (Þórólfr, Skalla-Grímr, Höskuldr, Pávaskodó Óláfr, Þorleikr), a politikai kapcsolatokon át (Þórólfr és Vérescsatabárdú Eiríkr, Höskuldr és Hákon Haraldsson, Kjartan és Óláfr Tryggvason) egészen a hadviselésig (Kjartan, Bolli).

A *Konungsnautr* nélkül senki nem lenne az, aki, ám ez természetesen visszafele is igaz. Ezek a tárgyak nem magukban cselekvő öntudatos lények. Az emberi szereplők nélkül épp olyan jelentéktelenek lennének, mint egy focilabda a pályán játékosok nélkül.⁸⁴ Ezek a szociális érintkezési formák az emberi szereplők és a tárgyak nélkül is csak a levegőben lebegnének, és bármelyik nélkül a társadalom törékeny épülete darabjaira hullana. Az *Actor-Network-Theory* nem

⁸¹Madelung szerint a Laxdæla saga jelmezeinek leírásai a *Konungasögur* (Király Sagák) jellegzetességeire emlékeztetnek. Madelung, Margaret Arent 1972. Snorri Sturluson and Laxdoela: The Hero's Accoutrements. In: *Weinstock*, John M. (szerk.): *Saga og språk. Studies in Language and Literature*. Austin. 45–92.

⁸²Pétursdóttir 2007: 61., Hedenstierna 2003: 108–110.

⁸³Egy fiktív régészeti példához lásd: Pétursdóttir 2007: 65.

⁸⁴Serres 1982: 226–227.

azt állítja, hogy a tárgyak önmagukban is tevékenyek, hanem azt, hogy bizonyos hálózatok legalább annyira anyagiasak, mint amennyire szemiotikaiak. Márpedig ahogy azt fentebb láthattuk, a középkori Izland ajándékozási, örökítési, leszámazási és egyéb itt taglalt folyamatai pontosan ilyen hálózatok voltak. Akik megértették ezt a rendszert, és sikerrel menedzselték a tárgyi szereplőket, azok érvényesültek (Þórólfr, Höskuldr, Óláfr, Guðrún), míg akik félreértették azt (Széphajú Haraldr), vagy nem sikerült megtartaniuk az adott tárgyat (Kjartan), elbuktak.

Forrás- és irodalomjegyzék

- Andersson, M. Theodore 2006. *The Growth of the Medieval Icelandic Sagas. 1180–1280*. Cornell University Press, Ithaca–London.
- Aðalbjarnarson, Bjarni (szerk.) 1941. *Haralds saga ins Hárfagra*. Heimskringla I. Íslenzk Fornrit XXVI. HÍÐ ÍSLENZKA FORNRITAFÉLAG, Reykjavík. Kap. 38.
- Algazi G.–Groebner V.–Jussen B. 2003. Preface. In: Algazi G.–Groebner V.–Jussen B. (szerk.): *Negotiating the gift. Pre-Modern Figurations of Exchange*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 7.
- Barnes, Michael 1972. Sverdnavn. In: John Danstrup (szerk.): *Kulturhistorisk leksikon for Nordisk Middelalder*. Roskilde og Bagger. 17: 544–547.
- Bernáth István 1995. *Kopasz Grim-fia Egill / A fölperzselt tanya. Két izlandi saga a XIII. századból*. Tóni Túra Utazási Iroda, Budapest.
- Bradley, Richard 1990. *The passage of arms. An archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits*. Cambridge University Press, Cambridge. Lund 2004; 2005; 2008; 2010; 2014.
- Cleasby, R.–Vigfusson, G. 1874. *An Icelandic-English Dictionary*. Clarendon Press, Oxford.
- Cook, Robert 1992. Women and Men in Laxdæla saga. In: *Skáldskaparmál: tímarit um íslenskar bókmenntir fyrri alda*, 2: 34–59.
- Dolen, Nina 2005. Å fare som ein mann – om ære og kjønn i Laxdæla saga. In: Thomas Seiler (szerk.): *Herzort Island: Aufsätze zur isländischen Literatur- und Kulturgeschichte: zum 65. Geburtstag von Gert Krauzer*. Seltmann, Köln.
- Einar Ól. Sveinsson (szerk.) 1934. *Laxdæla saga*. Íslenzk fornrit V. HÍÐ ÍSLENZKA FORNRITAFÉLAG, Reykjavík. Kap. 13.
- Einar Ól. Sveinsson–Þórðarson, Matthías (szerk.) 1935. *Eyrbyggja saga*. Íslenzk fornrit. IV. HÍÐ ÍSLENZKA FORNRITAFÉLAG, Reykjavík. Kap. 13.
- Einarsson, Bjarni (szerk.) 1985. *Fagrskinna*. Íslenzk fornrit XXIX. HÍÐ ÍSLENZKA FORNRITAFÉLAG, Reykjavík. Kap. 85.
- Falk, Hjalmar 1914. *Altnordische Waffenkunde*. I Videnskapsselskaps skrifter. II. Hist.-Filos. Klasse, Kristiania. 57.

- Fichtner, G. Edward 1979. Gift Exchange and Initiation in The Auðunar Þátr Vestfirzka. In: *Scandinavian Studies*, 51: 249–272.
- Finsen, V. (szerk.) 1852. *Grágás I. Islændernes Lovbog i Fristatens Tid. Udgivet efter det kongelige Bibliotheks Haandskrift. Det nordiske Literatur Sarnfund*. 152. Copenhagen.
- Gosden, Ch.–Yvonne, M. 1999. The cultural biography of objects. In: *World Archaeology*, 31/2: 169–178.
- Gurevich, Aron 1992. Wealth and Gift-Bestowal among the Ancient Scandinavians. In: Howlett, J. (szerk.): *Historical Anthropology of the Middle Ages*. Polity Press, Cambridge.
- Guðni Jónsson–Bjarni Vilhjálmsson (szerk.) 1956. *Fornaldarsögur Norðurlanda*. Vol. II. Íslendingasagnaútgáfan. Kap. 23.
- Halldórsson, Jóhannes (szerk.) 1959. *Króka-Refs saga*. Íslenzk fornrit. XIV. HIÐ ÍSLENZKA FORNRITAFÉLAG, Reykjavík. Kap. 3.
- Hayeur–Smith, M. 2004. Draupnir’s Sweat and Mardöll’s Tears. An Archaeology of Jewellery, Gender and Identity in Viking Age Iceland. In: *BAR International Series*. 1276.
- Hedenstierna, J. Charlotte 2003. A group of Viking Age sword chapes reflecting the political geography of the time. In: *Journal of Nordic Archaeological Science*, 13: 103–112.
- Hoskins, Janet 1998. *Biographical Objects: How Things Tell the Stories of Peoples’ Lives*. Routledge.
- Jakobsson, Ármann 1998. Konungasagan Laxdæla. In: *Skírnir*. 172.
- Kaul, Flemming 2003. The Bog – the Gateway to Another World. In: Jørgensen, L.–Storgaard, B.–Thomsen, L. G. (szerk.): *The Spoils of Victory: The North in the Shadow of the Roman Empire*. Copenhagen, Nationalmuseet.
- Kopytoff, Igor 1986. The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process. In: Appadurai, A. (szerk.): *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge.
- Latour, Bruno 1999. *Pandora’s Hope. Essays on the Reality of Science Studies*. Harvard University Press, Cambridge (MA), London.
- Latour, Bruno 2005. *Reassembling the social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford.
- Lund, Julie 2004. Våben i vand: om deponeringer i vikingetiden. In: *Kuml. Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab*.
- Lund, Julie 2005. Thresholds and Passages: The Meanings of Bridges and Crossings in the Viking Age and Early Middle Ages. In: *Viking and Medieval Scandinavia*. 1. Brepols.
- Lund, Julie 2008. Banks, Borders and Bodies of Water in a Viking Age Mentality. In: *Journal of Wetland Archaeology*, 8: 51–70.
- Lund, Julie 2010. At the water’s edge. In: Carver M.–Sanmark A.–Semple S. (szerk.): *Signals of Belief in Early England: Anglo-Saxon Paganism Revisited*. Oxbow Books, Oxford and Oakville.
- Lund, Julie 2014. Viking Weapons in Irish Wetlands. In: Sigurðsson, Jón Viðar –Bolton, Timothy Alexander (szerk.): *Celtic-Norse Relationships in the Irish Sea in the Middle Ages 800–1200*. Brill Academic Publishers. 10.
- Madelung, Margaret Arent 1972. Snorri Sturluson and Laxdoela: The Hero’s Accoutrements. In: John M. Weinstock (szerk.): *Saga og språk. Studies in Language and Literature*. Austin.
- Mauss, Marcel 1925 [2000]. *The Gift. The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies*. W. W. Norton & Company.
- Meulengracht Sørensen, P. 1993. *Fortælling og ære. Studier i islændingesagaerne*. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus.
- Miller, I. William 1986. Gift, Sale, Payment, Raid: Case studies in the Negotiation and Classification of Exchange in Medieval Iceland. In: *Speculum*, 61: 18–50.
- Miller, I. William 1999. *Bloodtaking and Peacemaking. Feud, Law, and Society in Saga Iceland*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- Miller, I. William 2007. Is a gift forever? In: *Representations*, 100/1: 13–22.
- Nordal, Sigurður (szerk.) 1933. *Egils saga Skalla-Grímsonar*. Íslenzk fornrit. II. HIÐ ÍSLENZKA FORNRITAFÉLAG. Kap. 38., Reykjavík.
- Nordal, S.–Turville–Petre, G. (szerk.) 1965. *Völsunga saga*. Nelson, London and Edinburgh. Kap. 11.
- Olsen, Bjørnar 2010. Material culture after text: re-memembering things. In: *Norwegian Archaeological Review*, 36/2.
- Orel, Vladimir 2003. *A Handbook of Germanic Etymology*. Leiden, Boston.
- Parkin, David 1999. Mementoes as Transitional Objects in Human Displacement. In: *Journal of Material Culture*, 4: 303–320.
- Pétursdóttir, Þóra 2007. „Deyr fé, deyja frændr”. *Re-animating mortuary remains from Viking Age Iceland*. MA Szakdolgozat, Archaeology Faculty of Social Sciences, University of Tromsø.
- Rogan, Bjarne 1990. On the Custom of Naming Artefacts. In: *Ethnologia Europaea*. XX: 47–60.
- Samson, Ross 1991. Economic Anthropology and Vikings. In: Samson, Ross (szerk.): *Social approaches to Viking Studies*. Cruithne Press, Glasgow. 90.
- Serres, Michel 1982. *The parasite*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore–London.
- Silber, Patricia 1977. *Gold and Its Significance in Beowulf*. In: *Annuaire Mediaevale*. 18: 5–19.
- Sommer, Bettina Sejbjerg 2007. The Norse concept of luck. In: *Scandinavian Studies*, 79/3: 275–294.

- Thurborg, Marit 1988. Regional Economic Structures: An Analysis of the Viking Age Silver Hoards from Öland, Sweden. In: *World Archaeology*, 20/2: 302–324.
- Tómasson, Sverrir 1993. Laxdœla saga. In: Pulsano, Philipp (szerk.): *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. Garland Publishing, New York–London.
- Torfinn, H. Lisbeth 2012. To give a thing a name is to give it life. Konferencia előadás. In: *Communities and Individuals. The Norse in the North*. Lindisfarne Centre, St Aidan's College.
- Tulinius, Torfi 2004. Kapital, felt, illusio. Kan Bourdieus sociologi hjælpe os til at forstå litteraturens udvikling i middelalderens Island? In: *Maal og minne*. 1–2004. Det Norske Samlaget, Oslo.
- Tulinius, Torfi 2009. Pierre Bourdieu and Snorri Sturluson. Chieftains, Sociology and the Development of Literature in Medieval Iceland. In: Jørgensen, J.G. (szerk.): *Snorres Edda i europeisk og islands kultur*. Reykholtt: Snorrastofa.
- Veress Dávid 2013. Grænlendinga þáttur. Történet a grönlandiákról. In: *Orpheus Noster*, V/2.
- Zanchi, Anna 2008. „Melius abundare Quam Deficere”: Scarlet Clothing in Laxdœla Saga and Njáls Saga. In: Netherton, R.–Owen–Crocker, G. R. (szerk.): *Medieval Clothing and Textiles*. 4. The Boydell Press, Woodbridge.
- Zöega, T. Geir 1910 [2004]. *A Concise Dictionary of Old Icelandic*. Clarendon Press, Oxford.
- Þórolfsson, Björn K.–Jónsson, Guðni (szerk.) 1943. *Gísla saga Súrssonar*. Íslenzk fornrit VI. HIÐ ÍSLENZKA FORNRITAFÉLAG, Reykjavík. Kap. 26; 37.

Loncsák Noémi

Szegénységi lét az ukrainai magyarság körében

1. Bevezetés

A szegénység minden időben és minden térben felmerülő kérdéskör, egy olyan jelenség, amely hatást gyakorol az egyénen túl az egész társadalomra. Amikor a szegénységről olyan kontextusban beszélünk, mint lehetőségektől való megfosztottságról, fontos kérdés azon tényezők megismerése, amelyekről az egyén megfosztva érzi magát. A nemzetek nagy része ezeket a megfosztottságokat a kirekesztés instrumentális jelentőségeivel magyarázza. (Sen 2003) A társadalmi kirekesztés elleni harc fontossága már 1996-ban az Európai Szociális Chartában megfogalmazódott, majd az 1997-ben aláírt amszterdami szerződés átfogó stratégiát vázolt fel az EU országainak a kirekesztés felszámolásának sokoldalúságáról. (Fóti és mtsai 2003) Az EU-n kívül eső európai országokról azonban kevés fórumon esik szó, és bár vannak országos szintű adatok az egyes nemzetek besorolása érdekében, ezek nem járulnak hozzá a kirekesztődés, a szegénység felszámolásához. A téma aktualitása magyarázható elsősorban ezzel az információs hiánnyal, másrészt pedig a megfosztottsági tényezők halmozott jelenlétével az ukrainai magyarság körében.

Dolgozatunk a szegénység megismerésére épül egy olyan térségben, amelyről kevés adat áll rendelkezésre, azonban jelentős tömegeket érint, akik eltűnni látszanak mind a lakóhelyük társadalmának, mind a nemzetiségük társadalmának szeme elől. Kérdésünk továbbá a feltáráson túl, hogy szegénységüket tekintve mutathatnak-e újat az ukrainai magyarság szegényei, és ha igen, miben. Jelen tanulmány első részeiben bemutatjuk a térség szocio-demográfiai, gazdasági és szociális rendszerét, meglévő tanulmány, kutatási eredmények alapján, majd röviden betekintünk a kutatásunkban vizsgált dimenziók néhány eredményére.

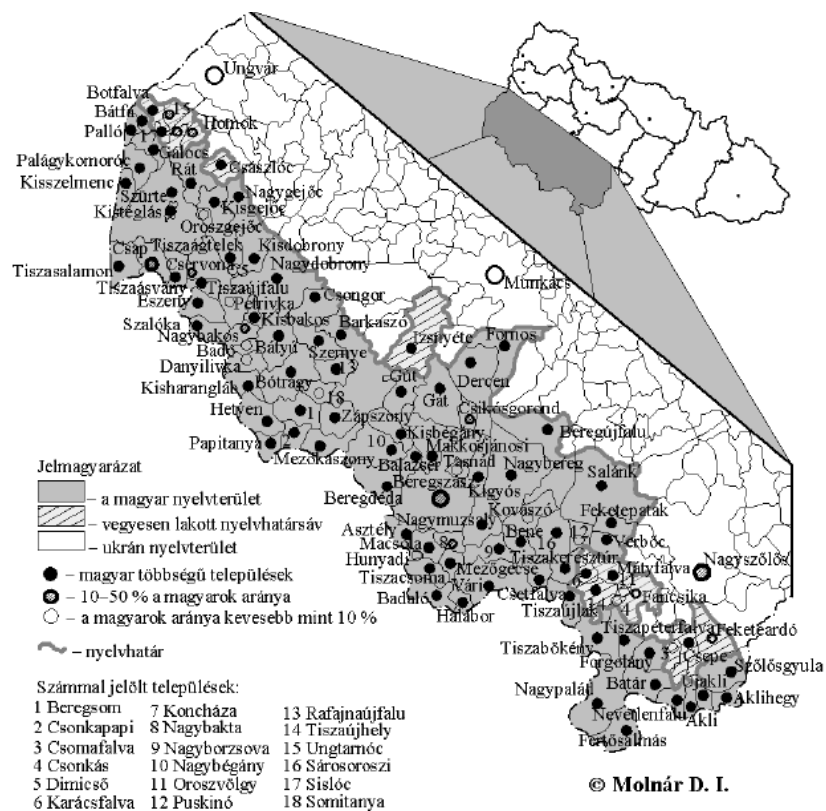
2. Az ukrainai magyarság

2.1. Kárpátalja népességének szocio-demográfiai jellemzői

Kárpátalja Ukrajna 24 megyéjének egyike. Területileg 12 800 km², 13 járásból és 5 megyei alárendeltségű városból áll. Népességét tekintve változatos, soknemzetiségű területről van szó. Az elérhető legfrissebb népszámlálás adatai szerint (2001) több mint 100 nemzetiségből áll, amelyből 8 nemzetiség a meghatározó. A magyarok száma ekkor 151 500 fő, ezzel a második legnagyobb etnikum a térségben. (Molnár–Molnár 2005) A magyarok döntő többsége (73,8%)

Magyarország határától legfeljebb 20 kilométeres távolságban él. Harmadrészüik a beregszászi, negyedrészüik pedig az ungvári járás lakója. (Gyémánt 2011)

1.ábra: Kárpátaljai magyarok nyelvterület szerint

Forrás: Molnár József–Molnár D. István (2005): Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében. 31.

Területi megoszlás szerint a Beregszászi járásban 76,1 % (41 162 fő); a Nagyszőlősi járásban 26,2 % (30 874 fő); az Ungvári járásban 33,4 % (Molnár–Molnár 2005). „A kárpátaljai magyarok 64,6 %-a, azaz 97 918 fő 2001-ben falvakban élt, 8,8 %-a (13 314 fő) ún. városi típusú településeken, 26,6 %-a (40 284 fő) pedig városokban.” (Molnár–Molnár 2005: 24)

Nemek szerinti összetételről elmondható, hogy Kárpátalját a női többlet jellemzi. 2001-ben 1000 férfira 1077 nő jutott, ez a ráta az országos arányhoz vi-

szonyítva sokkal kedvezőbb, ami magyarázható az országosnál nagyobb születési rátával és a nőtöbbletű idősebb korosztállyal. Ezt a többletet egyes kutatások a férfiak által végzett nehezebb fizikai munkának tulajdonítják, mások pedig az önpusztító életmódjukkal, az élvezeti szerek fogyasztásával magyarázzák. A kor szerinti összetétel színes képet mutat a különböző nemzetiségek sajátos korösszetételei miatt. A kárpátaljai magyarság egy kedvezőtlenebb, idősebb kor szerkezetet mutat, mint a megye ukrán és cigány lakosai. (Molnár–Molnár 2005)

A vallási felekezetekhez való tartozás további fontos tényezője a kárpátaljai magyarságnak. E téren is a sokszínűség jellemző. A 2003-as adatgyűjtések alapján elmondható, hogy Kárpátalja lakosságának legnagyobb része református (körülbelül 70-75 %), de jelentős még a római és a görög katolikus egyház is (17-17 %). Teperics Károly középiskolások körében végzett felmérése lehetőséget adott a tanulók vallásosságának megismerésére. Ezen adatok arról számolnak be, hogy a diákok több mint fele jár rendszeresen templomba, részt vesznek hetente istentiszteleten. Számos társadalomtudományi kutatás magyarázza e jelentős számokat azzal, hogy a kárpátaljai magyarság számára az egyház és a vallás egyfajta identitásképző dimenzió, a magyar kisebbségi nyelvet és kulturális hagyományokat ápolja és továbbadhatóvá teszi. (Teperics 2013)

2.2. Kárpátalja gazdasági jellemzői

A Kárpátalja megye hozzájárulása az ország GDP-jéhez mindössze 1,5 %, Ukrajnában ezzel az utolsó helyet foglalja el. A megye ipari termelése azonban jelentős az országos átlagot tekintve, vezető ágazatoknak számít a gépgyártás és az élelmiszeripar, továbbá fontos még a fafeldolgozó ipar, a könnyűipar és a kőolaj-feldolgozó ipar. (Imre 2009)

A megélhetés fő tevékenysége azonban továbbra is a mezőgazdaság. Ennek több oka van: legfontosabb talán, hogy a meglévő városi ipar tönkrement, leépült, ebből adódóan pedig sokan visszaköltöztek falura, mivel ott az alapvető élelmiszerek megtermelése valamilyen szinten megoldható. (Baranyi–Balcsók 2004)

Életszínvonal tekintetében az Ukrán Statisztikai Hivatal által 2013-ban kiadott legfrissebb regionális publikáció alapján elmondható, hogy a megállapított 1042,42 hrvnyás (UAH)¹ létminimum alatt Kárpátalján a lakosság 22,3 %-a élt a 2012-es évben. Illetve fontos megjegyeznünk, hogy az átlagjövedelem a megyében ekkor nem érte el az 1350 hrvnyát (UAH). Az egyéni havi bevételeknek körülbelül 40 %-át teszik ki a munkajövedelmek, és közel 30 %-át a különböző ellátások, amelybe beletartoznak a statisztikai adatok szerint a nyugdíj, segélyek, járulékok, természetbeni juttatások, tanulmányi ösztöndíjak. Továbbá a bevételek 9,8 %-át az emberek egymásnak nyújtott segítsége jelenti, a reciprocitás

¹2015. január 7. aktuális árfolyam 1 EUR=18,76 UAH

ezzel a számadattal hivatalos mutatók által is létező, jelentősnek mondható bevételi forrás.

A legfrissebb tanulmány, amely a kárpátaljai magyarság munkaerő-piaci jellemzőivel foglalkozik, Gyémánt Richárd 2011-es munkája. Minden kutatás egyetért abban, hogy kedvezőtlen a gazdasági helyzete a területnek, ez visszavehető talán a történelemre, mivel már Magyarországhoz tartozásának idején is fejletlen területnek számított, majd a Szovjetunió – később Ukrajna – részeként csak tovább romlott a helyzet. A legnagyobb problémát talán a magas munkanélküliség jelentette és jelenti ma is. Gyémánt a 2002-es adatokra támaszkodik, mely szerint a gazdaságilag aktív korú népesség 6,5 %-a volt munkanélküli. A 2007-es Kárpát Panel vizsgálat során is ez a munkanélküliségi arány a jellemző, azonban ott nem vetődik fel a kérdés, hogy ez a 6,5 % valójában hány embert is érint. Az ukrán statisztikai adatok pedig a 2012-es évben ezt a számot valamivel magasabbra, 8,7 %-ra becsülik.

Ez az arány akár ideálisnak is tűnhet, hacsak nem kellene azzal számolni, hogy csupán minden tizedik ember regisztrálja magát a foglalkoztatási központokban. Így a munkanélküliek arányát minimálisan a hivatalos érték tízszeresére becsülik. Egyes magyar lakta településeken ez akár 100 % is lehet, ilyenkor a lakosság próbálja valamilyen „fekete” munkából eltartani magát és családját. Biztos megélhetést sok esetben a magyar határ közelsége ad, illetve az utóbbi években fellendülő idegenforgalom, ami enyhíteni igyekszik a súlyos gazdasági helyzetet, megoldani azonban egyik sem képes. (Gyémánt 2011)

Jövedelmi szempontok szerint valószínűleg Kárpátalja a Kárpát-medence legszegényebb területe. Friss adatok hiányában erre leginkább a 2007-es Kárpát Panel kutatási eredményeiből lehet következtetni. Ezt a felmérést Molnár Eleonóra és Orosz Ildikó végezte Kárpátalján, 350 fős mintán, a háztartások szintjén többlépcsős, véletlen mintavételi módszerrel. Ez alapján az aktív foglalkoztatottak havi átlagkeresete 767 UAH², míg az inaktívaké 446 UAH. A kiadások szerkezete nagy mértékben eltolódott, ezen kutatásban is a fizikai létfenntartáshoz szükséges javak irányába.

Hogy milyen infrastrukturális ellátottságok között élnek a kárpátaljai magyarok arra – külön felmérés hiányában – egy 2008-as kutatás tesz kitérőt. Darcsi (2008) felmérése alapján a megkérdezett települések alapvető infrastrukturális ellátottsága igen hiányosnak mondható. A vezetékes földgázrendszer kiépülése a szovjet éra alatti időre tehető, amely azonban a rendszerváltást követően megrekedt, későbbi fejlesztések pedig elsődlegesen az ukrán falvakra koncentráálódtak, így sajnos a kutatás által érintett települések között is voltak olyanok, ahol még ma sincs vezetékes földgáz. Az ivóvízrendszer a települések 77 %-ában egyáltalán nincs kiépítve, és mindössze 13 %-ukban van megoldva. A csatornahálózat

²Az említett kutatás feldolgozásakor 1 euró 7,2 hrvnyának (UAH-nak) felelt meg.

még ennél is rosszabb képet mutat, a megkérdezettek 82 %-ánál egyáltalán nincs kiépítve.

2.3. Beregszászi járás és Vári település társadalmi-gazdasági jellemzői

Kárpátalja megye 13 járása közül a magyarság csak a Beregszászi járásban van abszolút többségben. A járás lakossága a 2011-es adatokat tekintve 51 720 fő volt, amelyből 76,1 % magyar (Ukrán Statisztikai Hivatal 2011). A járásban két városi jellegű település található, a járási központ, Beregszász, illetve a 3032 fős kisváros, Bátor, a járás további települései nagyobb, illetve kisebb méretű falvak. Az ipari termelés leginkább a járási székhelyen zajlik, a környező falvakra a mezőgazdaság és az önellátás jellemző. A járás meghatározó iparágai a feldolgozó ipar, az élelmiszeripar és a könnyűipar, de ez a tartósan fennálló rossz gazdasági helyzet miatt összeomlóban van.

Beregszász központi szerepe különleges jelentőséggel bír a járásban, hiszen mint láthattuk nincs más nagyobb városi jellegű település, így ide összpontosul a járás teljes intézményrendszere. A település látja el a járást egészségügyi, munkaügyi, oktatási, vallási és szociális szervekkel. A fő hivatali szervek, intézmények Beregszászra korlátozódnak, csak néhány nagyobb községben vannak kihegyezett járási, nappali ellátó intézmények. Oktatási funkcióját tekintve 3 magyar tannyelvű középiskola található a településen, egy magyar tannyelvű gimnázium és 1996 óta működik az első magyar tannyelvű felsőoktatási intézmény, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. Továbbá Beregszászban van a Kárpátaljai Református Egyház székhelye, valamint kulturális funkciókat is ellát a település.

A kutatáshoz az általunk kiválasztott település az előzőekben bemutatott Beregszászi járásban lévő Vári (korábban Mezővári), amely a járás legnagyobb magyar lakta községe, a 2001-es népszámlálás alapján mért 3147 fős lakosságával.

A település lakosságának összetételét vizsgálva a legfrissebb adatok a 2001-es népszámláláshoz nyúlnak vissza, ez alapján a lakosság 80,5 %-a magyarnak vallotta magát, 17,8 %-a cigánynak, a többiek (1,7 %) pedig ukránnak vagy oroszoknak. Tehát a lakosság több mint 98 %-a magyarnak tekinthető, figyelembe véve, hogy a cigány lakosság magyar anyanyelvű.

A település foglalkoztatottsági szerkezetét tekintve elmondható, ahogyan az már megyei szinten is érzékelhető volt, hogy a mezőgazdaságban dolgozók száma a legnagyobb, és a regisztrált munkanélküliek száma alacsonynak tekinthető. Ezen 2005-ös adatok mára vélhetően még magasabb számokat mutatnának, figyelembe véve, hogy a település akkori legnagyobb foglalkoztatója az Újvári Kft. felbomlott, és újabbak sem léptek a helyébe.

Egy település fontos meghatározója még a vallási hovatartozás. A Vári Református Egyház 2005-ös adattára alapján a település összlakosságának 95 %-a református. A kulturális életet az egyház képviseli a településen, más közösségi tér, fórum nincs.

3. Jóléti szolgáltatások, szociálpolitikai ellátások és a szegénység elleni védelem

Ukrajna szociálpolitikai rendszerének felépítéséről nem érhetőek el adatok, a szociális juttatásokról a törvényi rendelkezéseken és a megyék szociális osztályai által közölt információkon túl az Ukrajnai Statisztikai Hivatal közleményeiben találhatóak információk. A meglévő szociális ellátások kapacitásai sem igazodnak a lakosság szükségleteihez. A szociális juttatások rendszere elméletben a törvények alapján jól kiépített, azonban az ellátások nagy része nem jut el a rászorulóig.

Az ország a szegénységi mutatók tekintetében Európa legelmaradottabb állama, és világviszonylatban is jelentős hátrányban van. A Central Intelligence Agency által megjelent The World Factbook 2010-es adatai szerint a lakosság 24,1 %-a szegénységben él Ukrajnában. A teljes országra vonatkozó információkon kívül részletesebb területi adatok nem elérhetőek a szegénység számáról, összetételéről.

Az eddigiekben bemutatott szocio-demográfiai, gazdasági, térségi jellemzők azonban arra engednek következtetni, hogy valószínűsíthetően Kárpátalja az országos szegénységi átlagoknál is jelentősen rosszabb helyzetben van. Kárpátalján az alacsony foglalkoztatottság, az alacsony életszínvonal, valamint a fogyasztási szerkezet nagymértékű eltolódása a fizikai létfenntartáshoz szükséges javak irányába, együttesen egy mélyebb szegénységet feltételez a térségben. Kutatásunk tárgyát a továbbiakban a kárpátaljai magyarság képviseli, akik körében az említettek túl egy további tényező, a nyelvi és kulturális különbözőség erősíti a szegénységbe, kirekesztettségbe való lecsúszásukat. A téma feltárása érdekében a fent említett Vári szegényei körében végzett szegénységvizsgálatok eredményeit mutatjuk be.

4. A kutatás módszertana

Kutatásunk kvalitatív módszerrel, interjúk felvételével történt, nem valószínűségi szakértői mintavétel alapján, melynek keretein belül 23 interjú felvételére került sor 2014 novemberében Kárpátalján. Az interjúk felvétele diktafonnal történt, amelyből később szó szerinti átirat készült. A lehetséges interjúalanyokhoz a helyi segítők, döntéshozók által jutottunk el. Az interjúalanyok kiválasztása során semmilyen reprezentativitásra nem törekedtünk, hiszen az elsődleges célunk a sze-

génység feltárása volt, a nyomorban élő emberek felkeresése és bizalmuk elnyerése az interjúhoz. A Váriban elkészült 23 interjú közül 3 készült helyi döntéshozóval, segítőkkel, és 20 az érintettekkel. A három döntéshozó kiválasztására azért került sor, mert részletes adatok előzetesen nem álltak a rendelkezésünkre a településről. Kiválasztásukkor azt tartottuk szem előtt, hogy olyan személyek legyenek, akik érintkeznek a falu szegényeivel, és valamiféle formálisabb rálátásuk van a lehetőségeikre, helyzetükre, információval szolgálhatnak róluk, illetve a település alapvető helyzetéről, problémáiról.

Az érintetteket tekintve a húsz elkészült interjúból tíz nem cigány származású és tíz cigány származású interjúalannyal készült. Fontos volt, hogy cigány származású megkérdeztjeink is legyenek, mivel, amint ezt már említettem, magyar anyanyelvű cigányokról van szó, másrészt pedig a falu lakosságát tekintve, a meglévő korábbi adatok szerint körülbelül a település lakosságának 20 %-a roma, azonban a helyi döntéshozók válaszaiból kiderült, hogy sokkal jelentősebb a számuk, a lakosság egyharmadáról beszélhetünk mára. Mindezek mellett esetünkben mégis a legmeghatározóbb okot az képviselte, hogy telepszerű körülmények között élnek, amely feltételez egy mélyebb szegénységet, többszörös kirekesztettséget.

A szegénység feltárására a kutatásban feltett interjúkérdések 6 nagyobb dimenzió mentén szerveződtek. Az első ilyen a háztartás, család alapvető jellemzői. A második a lakáskörülmények, majd a jövedelmi viszonyok, bevételek, kiadások szerkezetére vonatkozó kérdések. Egészségügyi állapotra vonatkozó kisebb kérdésblokk a negyedik, társas kapcsolatok, ünnepek megélése a következő, ezekről azonban a következőkben részletesen nem térünk ki. Az utolsó kérdéscsoport a jövőképekre, lehetőségeikre vonatkozott.

5. Szegénységi formák és túlélési stratégiák – a kutatás eredményei

5.1. A kirekesztődési folyamat közösségi kontextusai, a szociális védelem helyi sajátosságai

Az előző részben bemutatott megélhetési stratégiákra, illetve az instabil helyzetre mintegy válaszul kialakult egy sajátos szociális védelmi háló, amely több részből épül fel a vizsgált településen.

A formális szociális védőháló első szintje az önkormányzatok szerepvállalása. A döntéshozók és az interjúalanyok válaszai alapján megállapítható, hogy a helyi községi önkormányzat nem közvetítője a szociálisan rászorulóknak az ellátásainak. A legalsó szint, ahová fordulhatnak támogatásért az emberek, a járási központokban lévő szociális osztályok, ahol azonban jelentős hátránnyal indulnak a magyar anyanyelvű rászorulóknak amiatt, hogy nem ismerik saját jogait, és nem tudják őket érvényesíteni, ami két okra vezethető vissza. Elsősorban nincs

tájékoztatva, nem kap információt az igénybe vehető ellátásokról, valamint nem beszél a hivatali, ukrán nyelvet. Ezek következményeként a helyi szegénység, a rászorulóknak önállósága, szuverenitása sérül, kevesebb információhoz, kevesebb támogatáshoz jutnak, valamint sok esetben teljesen kimaradnak a rendszerből. Kialakult a probléma megoldására a településen az „önkéntes közvetítő” szerep az ellátórendszer és a helyi rászorulóknak között. A közvetítő látja el azt a feladatot, amit európai országokban az önkormányzat, illetve annak szervei látnának el. Ez a hétköznapi életben azt jelenti, hogy a közvetítő beszél a hivatali nyelvet, a jogok és törvények ismerője, valamint a szovjet éra alatt hivatali pozíciót töltött be, ezáltal ismeri a rendszert, és a rendszer is ismeri őt. A településen élőknek és néhány környező település lakosának egy személyben végzi a hivatalos ügyeik intézését, nem csak a szociális ellátások terén.

Az intézményesített szociális védőháló hiánya, nehéz hozzáférhetősége miatt szükség van helyi szinten az informális védőhálóra. Ennek első színtere a család, védelmi funkciójának kiemelt szerepe elsősorban azzal magyarázható, hogy a településen még jellemzőek a többgenerációs családmodellek, a gyerekek abba szocializálódnak és azt adják tovább, hogy a család elesetteit, öregeit támogatniuk kell, hisz együtt élnek, megélhetési költségeiket, kiadásait megosztják, a terheket közösen viselik. A második informális szint a közösség, amely önszerveződő körök, alkalmanként összegyűjtött pénzek által segíti a hátrányos helyzetbe kerülőket.

Az önszerveződő körökön kívül az egyház tölti be a másik informális szociális ellátó intézmény szerepét, amely programokkal, illetve a település lakosai által befizetett pénzekkel támogatja a rászorulókat, mivel felső, illetve külső forrásokhoz nem jut.

Az informális segítségnyújtásoknak az előzőekben felvázolt magas arányát figyelembe véve megállapítható, hogy a helyiek között nagyon erős szolidaritás és reciprocitás érzékelhető. A Polányi (1976) által leírt kölcsönös segítségnyújtáson alapuló tevékenységek kizárják a profitszerzést, és a generációk között is érzékelhetővé teszik az értékek áramlását. Ez a fajta archaikus reciprocitás közösségi biztonsági hálóként működik a vizsgált településünkön, Váriban. Véltetően ugyancsak ezzel magyarázható a „megélhetési bűnözés” hiánya is a közösségben.

Az életminőséget, általános jóléti szintet összességében vizsgálva felvázolható egyfajta társadalmi rétegződés, amelybe a település lakosai besorolhatóak. Ebben az általunk feltárt társadalomban az általános szegénység a tipikus életforma, gyakorlatilag Váriban az emberek nagy része szegény, csak fokozatbeli különbségek érezhetőek a település társadalmának egyes csoportjai között. A társadalmi hierarchiában nem az egyes csoportokba való tartozók tulajdonságai a meghatározóak, hanem a mozgások iránya az egyes rétegek között.

Ez a társadalomszerkezet, vagyis az általánosan jellemző szegénységi lét egy, az európai országok szegénységi léthelyzeteihez képest egyedülálló helyzetet teremt a szegények számára. Jobban el tudják fogadni a helyzetüket, „könnyebb” élni benne, hiszen ez a megszokott életforma, amely szinten tartható, akár kissé csökkenthető is a szegénység mélysége átmenetileg, szerencsésebb időszakokban, de természetesen magába foglalja a lecsúszás lehetőségét, bizonyos kockázatok bekövetkeztékor. Mászt jelent egy olyan társadalomban szegénynek lenni, ahol általánosságban is szegények az emberek. Elemzésünk tárgyát a továbbiakban a település szegényei képviselik.

5.2. A szegénységben élők helyzete, mindennapjai

A következőkben a vizsgált dimenzióink közül hármat emelnénk ki, és elvégzünk egy általános leírást az interjúalanyok válaszai alapján, melyben semmiféle általánosítás nem célunk, törekszünk továbbá valamilyen tipizálásra, valamint vizsgáljuk a cigány és a nem cigány szegények közötti párhuzamokat, ellentéteket a jövedelemszerző technikák, a lakáskörülmények és a szegénységük szubjektív megítélése mentén.

5.2.1. Jövedelemszerző technikák a szegény családok körében

A 20 interjú alapján a következő formákkal találkoztunk a foglalkoztatási és munkaerő-piaci lehetőségeket tekintve: a nők között voltak háztartásbeliek, bérrel járó munkát nem végeztek, de előfordult olyan is, akinek biztosabb munkahelye volt, mint a család elsődleges fenntartójának, a férjnek. Voltak olyan családok is, ahol a gyerekeknek is van valamilyen jövedelemszerző munkájuk, sőt olyan helyzetű család is, ahol a gyermek a családfenntartó.

A településen élő szegénység körében a legtipikusabb foglalkoztatási forma a napszám, melyet a településen, vagy valamilyen környező település gazdáinál végeznek, vannak, akik Magyarországra átjárva ideiglenes munkákat vállalnak gyümölcsösökben, dohánygyárban, vagy egyéneknél kertet rendeznek, házat újítanak, vannak, akik Oroszországban végeznek napszám munkát, itt elsősorban építőmunkálatokban alkalmazzák őket. Ezek a munkák biztonság, védelem és garanciák nélküli munkák. A megkérdezett családok közül azokban, ahol a férfiak külföldön vállalnak munkát, a nők végzik a gyerekek, a ház és a háztáji körüli munkálatokat.

Vannak továbbá hagyományos kézimunkáknak nevezhető tevékenységeket folytató emberek a nem cigány származású és a cigány származású szegények között egyaránt. Ilyen jellegzetes munka a cigányoknál a kosárfonás, vályogvetés, ereszcatorna-készítés, a nem cigányoknál pedig a varrás. Összehasonlítva a cigány és a nem cigány származású interjúalanyainkat, a cigány családok köré-

ben a nők jellemzően nem dolgoznak, így munkából származó jövedelmük nincs, míg ez a nem cigány származású családokban nem annyira jellemző. Különbség, hogy a cigány származású szegényeink sokkal inkább Oroszországot választották külföldi napszámok végzésére, míg a nem cigány származásúak Magyarországra is sok esetben átjárnak. Az egyik cigány alany ezt a következőkkel magyarázta: „Magyarországra azért nem mennek, mer ott nagyon nagy törvény van, mégpedig az a törvény van, hogyha megynek a cigányok oda dógozni, nincs pappír a munkahelyére, és ha megfogják, ez olyan, mintha feketén dógoznának, ha megfogják őket, hiába háznál dógoznak, rendőr jönne, osztán kérné, hogy na hol a patent, engedély, mer neki kötelessége is megkérdezni. Aztán nincs, és a végén még a gazda se fizeti ki a munkát.” (20. interjúalany)

Magyarországon tehát a rendőrök nagyobb valószínűséggel ellenőrzik a cigány, mint a nem cigány származásúakat, pusztán a cigány származásuk miatt, vagyis az intézményesült diszkrimináció itt is érezteti hatását, amelyet a saját hazájukban vagy Oroszországban nem vagy kevésbé tapasztalnak. Külön jövedelemszerző technika alakult ki az alanyok között arra az esetre, amikor nem tudnak elmenni napszámra, és más alkalmi munka sem adódik a környéken, ilyenkor a szeméttelen szedik a vasat, amit leadnak a közeli járási központban. Az alanyaink által felvázolt munkaerőpiacot a férfi többség jellemzi, és a rendszertelen atipikus munkák, melyek kevés jövedelemmel és többnyire kemény fizikai terheléssel járnak, a családoknak azonban nincs választásuk, ez válik megszokottá, a mindennapi megélhetés feltétele az alkalmi munkák keresése.

A szegények körében leginkább az alacsony vagy nagyon alacsony iskolai végzettség a jellemző, vannak közöttük analfabéták, elemi iskolát be nem fejeztek, elemi iskolával rendelkezők, és előfordult olyan is, hogy valamilyen szak-középiskolát, főiskolát végeztek, de nem ez volt a meghatározó. A cigányok körében nagyobb valószínűséggel talákoztunk analfabétákkal vagy elemi iskolát be nem fejező funkcionális analfabétákkal: „Én vobse nem tudom még a hónapot se, mer nem jártam iskolába, én ilyen bamba vagyok, nekem űk jobban tudják. Viszem így ha kell csinálni valami pappírt, viszem az iratot (keresztlevél). Úgyhogy na így élünk.” (2. interjúalany)

A nem cigány szegények jellemzően befejezték az elemi iskolát, és közöttük előfordulnak szakiskolás végzettségű szülők is. Tehát magasabb az iskolázottsági szintjük a nem roma származású szegényeknek. A gyermekeik iskolázottsági aspirációiban azonban egységes válaszokat kaptunk, mindkét csoportnak az elsődleges célja, hogy gyermekeiket taníttatni tudják: „Hát akarom taníttatni, ha már mi nem, legyen egy okos köztünk, hát má mi nem tudunk semmit, legalább ű tudjon!” (Magához húzta a kisfiút és megpuszilta. 12. interjúalany)

Az iskolázottság viszonyát vizsgálva a foglalkoztatással, elmondható, hogy hasonló munkát végeznek az alacsony iskolázottsággal rendelkezők, mint a képzetebbek. A nem cigány származású szakiskolát végzett férfi ugyanazt az építő-

ipari kiegészítő munkát végzi, mint a cigány származású funkcionálisan analfabéta férfi. Annyi különbség érzékelhető, hogy az analfabéták, félanalfabéták gyakrabban végeznek olyan kevés jövedelemmel járó pluszmunkákat, mint például a szemétteleni vasazás.

5.2.2. Lakásszegénység, lakhatási lehetőségek

A lakáskörülmények elemzése előtt megemlíjtük, amit már a kutatás módszertanában említettünk, hogy a cigányok a településen szegregált, telepszerű körülmények között élnek, a szegény cigányok ezen belül is 2 utcára koncentrálódnak, míg a nem roma származású szegények megtalálhatóak a falu bármelyik részén.

A lakósűrűséget vizsgálva megkülönböztettünk két kategóriát, a zsúfolt és a túlszúfolt lakásokat. Túlszúfoltnak akkor tekintettünk egy házat, ha egy szobában 5 vagy több ember él. Lakáskomfort tekintetében voltak lakások, amelyek a szükséglet feltételeinek sem feleltek meg, ezekben a lakásokban nincs víz, fürdőhelyiség és WC, nincs kialakított főzőhelyiség, fűtésük pedig egyedi módon megoldott. Rendkívül jellemzőek a komfort nélküli lakások is, amelyekben van lakószoba és kialakított főzőhelyiség, nincs WC és fürdőhelyiség, azonban a vízfelvétel lehetősége biztosított, és egyedi fűtéssel rendelkeznek. Találhatóak még félkomfortos lakások is a megkérdozettek körében, melyekben már az előzőeken túl a víz közművesített formában van, fürdőhelyiséggel vagy WC-vel és egyedi vagy gázfűtéssel rendelkeznek. Komfortos és összkomfortos lakások nem jellemzőek a település szegényei körében, elsősorban a szennyvízelvezetés hiánya, a kiépülőben lévő vízellátás miatt nem kerültek még nagy számban kialakításra fürdőhelyiségek és WC-k, valamint a gáz bevezetése is hiányos. Az interjúalanyok lakásaiban tipikusan nincsen fürdőhelyiség és WC, előfordult ugyan, de nem ez a jellemző. Továbbá az egyes közművek hiányát különböző technikákkal oldják meg. Az alanyok elmondásai alapján az első és legfontosabb a villanyáram, annak kifizetése elsődleges fogyasztási preferencia, elsősorban azért, mert ez kapcsolja őket össze a világgal, ezáltal válik biztosíthatóvá a televízió, valamint elektromos áram nélkül teljesen más rendszerben működik a napi életvitel, a szegények között azonban előfordult ez a hiány is. A fűtést és a vizet könnyebben meg tudják oldani alternatív módszerekkel is.

A lakáskörülmények tekintetében jelentős különbséget tudunk bemutatni a cigányok és a nem cigányok között. A lakásszegénység tekintetében egyértelműen a cigány származású emberek szenvednek nagyobb hátrányokat. Ezek a hátrányok alapvetően a zsúfoltság és a lakósűrűség nagysága miatt jelentkeznek, mert átlagosan 3-4-en élnek egy szobában, de előfordul az is, hogy 11-en. Az is a cigány családokra jellemző inkább, hogy különböző okok miatt (megélhetési költségek megosztása, lakáshiány, idősekről való gondoskodás stb.) több család

él együtt. A lakások komfortfokozata is jellemzően alacsonyabb, mint a nem cigány származású emberek házai esetében. Illetve hátrányt jelentenek a cigánytelepi szegregált körülmények, lakókörnyezetük közművekkel való ellátottsága a községhez képest is elmaradott. Szempontjukból ezek a tényezők okozzák az átlagnál magasabb lakásszegénységet, amely viszont jelentős mértékben növeli és tartósítja a szegénységet.

Kutatásunk azt bizonyítja, hogy a legmagasabb komfortfokozatú lakásokban alacsony a gyerekszám, ez azonban fordítva nem igaz, tehát nem a nagy gyerekszámú családok lakásainak komfortfokozatai a legrosszabbak, igaz azonban, hogy a lakósűrűség őket érinti a leghátrányosabban. A foglalkozási lehetőségekkel párhuzamosan vizsgálva pedig szembetűnő jelenség, hogy a legalacsonyabb komfortfokozatú lakásokban családfenntartói helyi napszámokkal, alkalmi munkákkal tartják fent a családot, jellemzően nem járnak külföldre, és a család egyéb tagjai sem végeznek jövedelemszerző tevékenységet.

5.2.3. Szegénységi léthelyzet szubjektív megélése

Az interjúalanyok saját szegénységi létének szubjektív megítélését külön ki kell emelnünk, habár egyetlen kérdés volt, amiben erről kérdeztük őket, mégis jelentős, hogyan értékelik saját helyzetüket, valamint fontos párhuzamok vonhatóak le, ha vizsgáljuk az összefüggéseket más dimenziókban adott válaszaikkal. Továbbá a szubjektív szegénység, mint kategória mindig a társadalom feszültség-szintjét méri, az elkeseredettséget és az apátiát vagy feladást.

Az interjúkban előre nem voltak felállítva kategóriák, amelyekbe be kellett volna sorolniuk magukat, azonban a válaszadók kirajzoltak egy 4 fokú skálát, amelynek legfelső foka az „átlagosan élünk”, alatta található a „van, hogy inkább szegények vagyunk”, a „szegények vagyunk” illetve „a nagyon szegények vagyunk”.

Azok között, akik szegénynek, illetve nagyon szegénynek tartották magukat, nem észlelhető nagy különbség a legmegosztóbb „mit engedhetnek meg maguknak” kérdésre adott válaszaikban, sem a jövedelemszerző technikájukban, sem a gyerekek számát tekintve, sem eladósodottságukban, sem a lakáskörülmények vizsgálatában. Volt olyan válaszadó is, aki „csak” szegénynek nevezte magát, azonban még a villanyáram kérdése sem volt megoldott a lakásában, tehát jobb helyzetűnek vallotta magát olyan helyzetben lévőtől, aki ténylegesen több mindent tudott felmutatni. Az alsó két csoport tagjait tekintve tehát („nagyon szegények vagyunk”, „szegények vagyunk”) egységesnek mondható a két kategória, nincsenek kiugróan nagy eltérések a tagjaik szegénysége között. Legjobban talán az döntötte el a szubjektív megítélésüket, hogy hogyan élik meg saját szegénységüket azok, akiknek a családja a megélhetésen túl problémákkal küzd, volt, akinek a gyermeke meghalt, volt, aki depresszióra hajlamos és olya-

nok is, akiknek a családban valamilyen tartósabb betegség áll fent, ezek az emberek hajlamosabbak voltak alsóbb kategóriába sorolni magukat, mint az ugyanolyan életszínvonalon, de egyéb problémákkal nem küzdő sorstársaik. Tehát úgy tűnik, hogy a szegénységük megélése során a szegénységük súlyosságát valójában mentális különbségek alapján ítélik meg, és nem a létfenntartáshoz is hiányzó fogyasztási és egyéb javak alapján. A cigány és a nem cigány származást tekintve ebben a két kategóriában fontos megjegyeznünk, hogy csak cigány származású alanyaink sorolták magukat a két legalsó szintre.

A két, esetünkben magasabb szint vizsgálatához külön kellett választanunk a cigány és a nem cigány származásúakat, mert így viszonylag jól elkülöníthető csoportok rajzolódtak ki a két kategóriához. Először is a cigány származásúakat tekintve, azok, akik a „van hogy inkább szegények vagyunk” kategóriába sorolták magukat, valamivel több alapvető dolgot engedhetnek meg maguknak, és jobb lakáskörülményekkel rendelkeznek, mint az alsóbb kategóriák, de jövedelemszerző stratégiáik megegyeznek, azonban adósságuk van, és ezért állandó bizonytalanságban élnek. Vélhetően ezért nem sorolták magukat az „átlagosan élünk” kategóriába. A cigány származásúak között azok, akik a legfelső kategóriába sorolták magukat, rendelkeznek valami olyan előnnyel, amellyel a többi szegény nem, voltak akik többen élnek együtt, több család, ezáltal többen keresnek, és a kiadásait is meg tudják osztani, voltak, akik a hagyományos cigány mesterséget, az ereszcsonna-készítést több generáció óta művelik, ezzel állandó keresetre tesznek szert, és volt, aki állandó uzsorakölcsönökkel biztosítja a szegények közötti átlagos helyzetét.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a rossz mentális állapotban lévő szegényeken kívül nem lépült, önpusztító az interjúalanyok szegénysége, sokkal inkább egy aktív, önmagát tradicionális módon eltartó szegény társadalomról kell beszélnünk.

6. Összegzés

Dolgozatunk első részében Kárpátalja szocio-demográfiai és gazdasági helyzetét vizsgáltuk meglévő tanulmányok, kimutatások segítségével. Ráműtöttünk arra, hogy az ukrain magyarság a határtól egy húsz kilométeres sávban él, és hogy a magyarság legnagyobb része a Beregszászi járásban található. A térség vallási felekezetei változatos képet mutatnak, a magyarság körében a reformátusok vannak döntő többségben.

A térség gazdasági helyzetét tekintve az ország megyéi közül a legkisebb százalékkal járul hozzá az ország GDP-jéhez. Kárpátalja lakosságának átlagjövedelme is jóval az országos szint alatt marad. Munkaerő-piaci helyzetére a magas regisztrálatlan munkanélküli arány jellemző, a hivatalos adatok tizedei a valós százalékoknak. A lakosság kiadásainak szerkezetét vizsgálva, a bevételek

legnagyobb részét, mintegy 60 %-át élelmiszerre költik az emberek, valamint jelentős az élvezeti cikkek részesedése is a kiadási szerkezetből. Infrastrukturális ellátások terén nagyfokú elmaradottság, ellátatlanság jellemző a térségben, a legkritikusabb helyzet a vízszolgáltatás kiépítetlensége miatt van.

A dolgozat következő részében a Beregszászi járást és benne az általunk vizsgált községet, Várit mutattuk be az előzőekben feltárt gazdasági, társadalmi dimenziókban. A választott település számunkra kiemelt szerepét a 98 %-os magyarságával és a járás központja utáni legmagasabb népességével érte el.

A helyi szegénység helyzetének elemzése előtt bemutattuk, hogy a szociális védőháló formálisan kiépült, azonban jóléti juttatások nem céloznak a szegényekre az országon belül. Az ország szegénységi mutatók tekintetében Európa legelmaradottabb országa, melyben Kárpátalja megye további hátrányokat mutat.

Az ország, a megye és a település jellemzése után rátértünk szegénységkutatásunkra, melyet az említett Vári nevű, településen végeztünk, kvalitatív módszerrel. A megélhetési stratégiák közül a legszembetűnőbb az atipikus munkák tipikussá válása volt. Kevés foglalkoztató van a térségben, ezáltal az emberek a mindennapi megélhetést biztosító, biztonság nélküli munkákban helyezkednek el. Legnagyobb számban a napszámosok vannak, akik elsősorban a mezőgazdaságban és az építőiparban dolgoznak, valamint jelentős a határ közelségéből adódóan, az illegális munkából élők aránya is. Általános kiszolgáltatottság jellemzi az embereket, a foglalkozási nehézségek, az ország gazdasági helyzetéből adódó állandó változások, a nyelvi nehézségek, valamint a megfelelő szociális védelem hiánya miatt. A rászorulókat védelme intézményes formában nem megoldott, nincsenek kidolgozott segélyprogramok és szegénységi helyzeteket kompenzáló szolgáltatások. Ezek hiányában az informális segítő szervekkel pótolják az intézményi rendszer hiányosságait a helyiek. Vári lakosai különböző megélhetési technikákkal válaszolnak az alacsony életszínvonalból adódó nehézségeikre, ezek a kutatás elemzési részében olvashatóak. A település helyzetének elemzése során szembesültünk egy sajátos társadalmi rétegződéssel, melyre az általános szegénységben élők meghatározó aránya jellemző. Ebben a társadalomban kevés helyzetét stabilan megtartó ember van, sokan élnek megfosztottságban, amely azt is jelenti, hogy nem az egyes rétegekhez tartozók tulajdonságai a meghatározóak, hanem a mozgások iránya az egyes rétegek között. A tanulmányunk következő részeiben vizsgáljuk, hogy egy ilyen társadalomban, ahol az általános szegénység a tipikus életforma, hogyan élnek meg mindennapjainkat a szegények, miben mutatnak újat más európai országok szegényeihez képest.

Elemzésünkben 10 cigány és 10 nem cigány származású interjúalannyal készítettünk interjút, leírást készítettünk szegénységükről, majd összehasonlítottuk a két etnikum szegényeinek helyzetét. Elemzésünk öt jelentősebb dimenzió mentén történt jelen tanulmányban, ezekből három olvasható részletesebben. A ki-

mutatott tendenciák közül kiemelhető, hogy a településen nincsenek különbségek a nem cigány és a cigány származású szegények alapvető megélhetési stratégiái között. Egy dimenzió volt, ami markáns különbséget mutatott, a lakáskörülmények kérdései: a cigány származású családok lakásszegénysége jelentősebb, amely nagymértékben tartósítja a szegénységüket vagy leginkább annak mélységét.

Forrás- és irodalomjegyzék

- Baranyi Béla–Balcsók István 2004. *Határ menti együttműködés és a foglalkoztatás kelet-magyarországi helyzetkép*. Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest.
- Central Intelligence Agency 2010. *The World Factbook*. Elérhető az interneten: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>.
- Czibere Ibolya 2012. *Nők mélyszegénységben*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Darcsi Karolina 2010. A 2006-os ukrainai választások és a kárpátaljai magyarság. In: dr. Soós Kálmán (szerk.): *A II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Intézetének tanulmánygyűjteménye*. Poliprint Kiadó, Ungvár. 63–86.
- Davis, Kingsley–Moore, Wilbert E. 1997. A rétegződés néhány elve. In: Angelusz Robert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Fóti Klára–Nemes Nagy József–Jakobi Ákos–Havasi Éva–Monostori Judit 2003. *A szegénység enyhítéséért – helyzetkép és javaslatok 2000–2002*. Magyar Tudományos Akadémia Világgazdasági Kutatóintézete, Budapest.
- Gyémánt Richárd 2011. *A határon túli magyarság demográfiai és társadalomstatisztikai sajátosságai*. Doktori Értekezés, Szeged.
- Imre Gabriella 2009. Szabolcs-Szatmár-Bereg és Kárpátalja. Periférikus helyzetű megyék az Európai Unió külső határán. In: *EU Working Papers*, 12/1: 67–78.
- Mezővári Községháza adattára 2005.
- Mezővári Református Egyház adattára 2005.
- Molnár Eleonóra–Orosz Ildikó 2007. Kárpátalja (Ukrajna). In: Papp Z. Attila–Veres Valér (szerk.): *Kárpát Panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái*. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest. 185–244.
- Molnár József–Molnár D. István 2005. *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztanácsa, Beregszász.
- Polányi Károly 1976. *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat Kiadó, Budapest.

- Sen, Amartya 2003. Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat I. In: *Esély*, 6.
- Teperics Károly dr. 2013. *Tanulmányi célú nemzetközi migráció Kárpátalján. Műhelytanulmányok I.* Didakt – Márton Áron Szakkollégium, Debrecen.
- Túri Gréta 2009. Törvényen innen, határon túl – a nemzeti identitás kérdései a kárpátaljai magyarok körében. In: Kötél Emőke–Szarka László (szerk.): *Határhelyzetek II. Kultúra – Oktatás – Nyelv – Politika.* Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium, Budapest. 241–268.
- О. Г. Осауленка 2013. *Статистичний збірник – Регіони України. Частина I.* Київ. Державна Служба Статистики України.
- I. В. Калачова 2013. *Соціальні індикатори рівня життя населення.* Київ. Державна Служба Статистики України.

Markos Valéria

Az iskolai közösségi szolgálat iránti attitűdök a középiskolások körében

1. Bevezetés

Napjainkban egyre érzékelhetőbbé válik, hogy a fiatalok társadalmi, állampolgári tudatossága és aktivitása, valamint szociális érzékenysége igen alacsony. A közoktatás figyelembe vette ezt a problémát, és változtatni kívánt ezen a tendencián. 2011-ben bevezette az úgynevezett iskolai közösségi szolgálatot, mely az érettségi megszerzésének alapkövetelményévé vált. Az iskolai közösségi szolgálat öt fő célja a következő:

- Növelje az állampolgári aktivitást.
- Motiválja a fiatalok arra, hogy a jövőben önkéntes munkát végezzenek.
- Fokozza a szociabilitást, és elősegítse a kapcsolatépítést.
- Elősegítse a tolerancia, a segítő szándék kialakulását a fiatalokban, és megismertesse velük az adott célcsoportot.
- Könnyítse a pályaeorientációt.

A közösségi szolgálat rövid távú célja, hogy a diákok és legfőképp azok a diákok, akik korábban nem kerültek közvetlen kapcsolatba hátrányos helyzetű személyekkel (pl. fogyatékos, hajléktalan, szegénységben élő stb. emberekkel), ezen személyek irányába szociálisan érzékenyebbé váljanak, tudatosuljon bennük a segíteni akarás szándéka és kötelessége. Célja, hogy javuljon a diákok önismerete, és megkönnyítse a pályaválasztást. Hosszú távú célja a kezdeményezésnek többek között az, hogy a felnövő generáció akár a felsőoktatási tanulmányaik mellett is, a jövőben önkéntesként támogassa a célcsoportokat, valamint hogy a jövőben aktívabb állampolgárokká váljanak.

A törvény három éve kötelezi a diákokat az 50 órás közösségi szolgálat elvégzésére, így még hosszabb távú hatását vizsgálni nem lehet, de jelenlegi állapotát, azaz azt, hogy vonzó-e vagy inkább taszító az iskolai közösségi szolgálat a fiatalok körében, már lehet vizsgálni. Valamint vizsgálható az is, hogy a közösségi szolgálat jelen formájában mennyire állja meg a helyét, és milyen változások szükségesek ahhoz, hogy elérje a kitűzött céljait.

Tanulmányom elméleti részében elsőként az iskolai közösségi szolgálat definíciós problémáit járom körül. Ezt követően a közösségi szolgálat fentebb felsorolt céljai közül hármat gondolok végig; az állampolgársági aktivitást, önkéntes munkavégzést és a pályaeorientációval kapcsolatos szakirodalmi megállapításokat.

- Empirikus vizsgálatomban a következő kérdésekre keresem a választ:
- Vajon jelen formájában elérheti-e az iskolai közösségi szolgálat az általam vizsgált három célját?
  - Vajon az iskolai közösségi szolgálat növeli-e a diákok önkéntességről való ismereteit?
  - Hajlandóak-e a jövőben önkéntes munkát vállalni a diákok az iskolai közösségi szolgálat hatására?
  - Biztosítottak-e a lehetőségek a diákok számára a szakirányukkal való összeegyeztetésre, illetve próbálják-e összeegyeztetni érdeklődési körükkel a közösségi szolgálatot?
  - Az iskolatípus mennyiben befolyásolja a közösségi szolgálathoz kapcsolódó pozitív vagy negatív attitűdöket?
  - Az iskola típusa befolyásolja-e a jövőbeni önkéntességre való hajlandóságot?

Vizsgálati módszerem fókuszcsoportos interjúzás volt, melynek keretében félíg strukturált interjúkat készítettem négy nyíregyházi középiskolában; két gimnáziumban és két szakközépiskolában.

2. Az iskolai közösségi szolgálat definíciós problémái

Az önkéntességnek Amerikában mély gyökerei vannak. Kialakulása Alexis de Tocqueville nevéhez kapcsolódik, aki úgy vélte, az amerikaiakat buzdítani kell arra, hogy segítsenek másokat, és hajlandóak legyenek feláldozni pénzüket vagy szabadidejüket a jóléti állam érdekében. (Furco 1996)

Amerikában a közösségi szolgálat a „service-learning” vagy „community-service” néven vált ismertté, azonban a két fogalom nem teljesen azonos.

A „service-learning” kifejezés magába foglalja a „community-service”-t és a „field-education”-t egyaránt. Míg az első fogalom a szolgálati jelleghez áll közelebb, a második a tanuláshoz, így a kettő együttesen alkotja meg a „service-learning”-et. A „service-learning” kifejezés Robert Sigmon nevéhez kapcsolódik, aki olyan gyakorlati oktatásként definiálja a fogalmat, amelynek alapja a kölcsönös tanulás. Mindazok, akik a szolgáltatási tevékenységet nyújtják és azok, akik igénybe veszik, tanulnak a tapasztalatokból. Véleménye szerint akkor nevezhető „service-learning”-nek a tevékenység, ha a szolgáltatók és a szolgáltatást igénybe vevők egyaránt részesülnek a haszonból. (Furco 1996)

A „service-learning”-gel ellentétben a „community-service” elsődlegesen arra fókuszál, hogy az egyén szolgáltatást nyújtson, és ez a szolgáltatás hasznára váljon azoknak, akiknek nyújtják. A tanulónak pozitív élményt jelent, ha rájön arra, hogy a szolgáltatás jó irányba változtatja meg a szolgáltatást igénybe vevők helyzetét. Mind a „community-service”, mind az önkéntes programok ilyen elven működnek, önzetlen és jótékony indíttatásúak. (Furco 1996)

Ha az iskolai közösségi szolgálat hazai helyzetét akarjuk vizsgálni, a közösségi szolgálat fogalmához szorosan kapcsolódó önkéntesség fogalmát is definiálnunk kell.

2001-ben az ENSZ az Önkéntesek Nemzetközi Éve alkalmából kibocsátott egy dekrétumot, mely az önkéntesség jellemzőit és kritériumait a következőkben határozza meg:

- Önkéntesnek tekinthető az a személy, aki nem kötelezően elvégzendő munkát szabad akaratából, valamiféle belső indíttatásból végez.
- Az önkéntes munkát az egyén elsősorban nem az anyagi ellenszolgáltatásért végzi, és nem a pénzszerzés lehetősége, a megélhetés biztosítása ösztönzi.
- Elsősorban más személy, csoport vagy a társadalom hasznát, a közjót szolgálja.
- Az önkéntesség lehet belső (szubjektív, értékorientált) és/vagy külső (instrumentális, de nem közvetlenül anyagi) motivációjú egyaránt. (Fényes 2014)

Az önkéntességnek két típusát különböztethetjük meg; a hagyományos és az új típusú önkéntességet. A hagyományos, régi, klasszikus típusú csoport általában szervezeti tagsággal jár, altruista indíttatású, erős vallásos háttér jellemzi, míg az új típusú önkéntesség tudatos választással jár, individuálisabb, értékrend szempontjából megosztott, ellentmondásos, és inkább a fiatalokra jellemző. (Fényes–Kiss 2011)

Az iskolai közösségi szolgálat célja a hagyományos típusú önkéntesség motívációinak erősítése az egyén értékrendszerében. A Nemzeti Köznevelési Törvény definíciója szerint a „közösségi szolgálat: szociális, környezetvédelmi, a tanuló helyi közösségének javát szolgáló, szervezett keretek között folytatott, anyagi érdektől független, egyéni vagy csoportos tevékenység és annak pedagógiai feldolgozása.” (www.ofi.hu)

A közbeszédben téves definíciók keringenek az iskolai közösségi szolgálattal kapcsolatban. Gyakran önkéntes munkaként, közmunkaként vagy ingyen munkaként emlegetik a szolgálatot.

A Nemzeti Köznevelési Törvény által definiált közösségi szolgálat és az ENSZ által definiált önkéntes munka fogalmának vizsgálata során meghatározhatók a főbb különbségek az iskolai közösségi szolgálat és az önkéntesség között:

- A közösségi szolgálat kötelező jellegű, míg az önkéntes munkavégzés szabad választás eredménye.
- A közösségi szolgálat meghatározott időre szól, míg az önkéntes munka határozatlan idejű.
- A közösségi szolgálat alkalmanként 1–3 órás időkeretben végezhető, míg az önkéntes tevékenység ideje meghatározatlan.
- A közösségi szolgálat szervezett keretek között folyik, míg az önkéntesség lehet formális (szervezethez kötődő) vagy informális (nem szervezethez kötődő).

– A közösségi szolgálat során szerződéses megállapodás az iskola és a fogadó intézmény között jön létre, míg önkéntesség esetén az egyén és a szervezet között. (Bodó 2014)

3. A három cél vizsgálata

3.1. Első cél: Az állampolgári aktivitás növelése

Az iskolai közösségi szolgálat egyik általam vizsgált célja az állampolgári aktivitás növelése. Fontos kiemelni a politikai szocializációt, hiszen a fiatalok politikai szocializációja jelentősen befolyásolja a jövőbeni állampolgársági tudatosságukat.

A politikai szocializáció a szocializációs folyamat állandó eleme, így színterek is megegyeznek. Elsődleges szintér a család, és másodlagos a kortárs csoport, az iskola, a munkahely és a tömegkommunikáció. Folyamata a világkép, a társadalomszemlélet, az értékek, a kapcsolatok, az attitűdök, az ismeretek és az érdeklődés mentén alakul. (Csákó 2004)

A civil szervezetek az elsődleges és a másodlagos szocializációs szinterek hatásait erősíthetik, vagy ellensúlyozhatják a különböző értékek és attitűdök közvetítése által. (Szabó 2000)

Az iskolai közösségi szolgálat az iskola és a civil szervezeteken keresztül próbál beavatkozni azért, hogy minél eredményesebb legyen a fiatalok aktív állampolgárságra nevelése.

3.1.1. A család szerepe a politikai szocializációban

Csákó Mihály és munkatársai szerint, a szocializáció, egy olyan folyamat „mely során maga az alany megkonstruálja szociális kompetenciáit egy interakciós folyamatban, és ennek során a társadalmi csoportok tevékenységének eredményeképpen folytonos változó kulturális környezettel szembesül. Továbbá a szocializáció folyamatában az intencionális nyelvi kommunikáció mellett szerepet kap az utánzás, a modellkövetés is”. (Sik–Csákó–Szabó–Murányi 2010: 3)

Csepeli György és Szabó Ildikó szerint a család az egyetlen olyan szocializációs ágens, ahol az egyén más véleményeket is hallhat, mint a hivatalosan elfogadott és a politikai rendszer intézményei által közvetített értelmezéseket. (Szabó–Csepeli 1984)

Csákó Mihály szerint a szülők átörökítik politikai nézeteiket, politikai részvétellel kapcsolatos mintáikat gyermekeik számára. Minél erőteljesebben jelenik meg a politika egy család életében, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a gyerek korábban és nagyobb érdeklődést mutat majd a politika iránt. (Csákó 2011)

Niemi és Hepburn (idézi Csákó 2004) kutatásaik alapján arra az eredményre jutottak, hogy a 14 és 25 éves kor közötti időszak, azaz az ifjúkor az az életszakasz, melyben a legmérvadóbb változások történnek az egyén politikai szemléletében. Jennings és Niemi (idézi Csákó 2004) vizsgálatukban arra jutottak, hogy 1965-ben a 17–18 évesek csoportként és egyenként egyaránt nagyobb változáson estek át, mint szüleik. Jennings viszont 1990-ben egy három országot (USA, Hollandia, Nyugat-Németország) összehasonlító elemzésben nem mutatott ki nagyobb változást a fiatalok körében, mint a 30 év felettieknél. (Csákó 2004)

Szabó Andrea és Kern Tamás úgy vélik, Magyarországon a rendszerváltás után a család a fiatalokat a politikai hatalommal való konfliktusmentes viszony kialakítására buzdítja, nem válik fontossá a politikai értékek átadása, és a politikai megalkuvás mintája válik követendő mintává. (Szabó–Kern 2011)

Csözik Rita szerint a családok otthon tabuként kezelik a politikát, így a gyerekeket a politikai élettől való távolságtartásra ösztönzik a szülők. (Csözik 2012)

3.1.2. Az iskola szerepe a politikai szocializációban

A rendszerváltást követően az iskolai szerepe a politikai szocializációban jelentősen meggyengült. A politikai pártok kitiltása az iskolákból, tanintézményekből nem csak azt jelentette, hogy direkt politikai tevékenység nem folytatható, hanem azt is, hogy minden politikáról szóló vagy politikával kapcsolatos ismeret vagy elképzelés gyanússá és tilalmassá vált. A politika a 90-es években az iskolákban egyre ritkább téma volt a fiatalok között, még ritkább téma volt a tanárok és diákok között. Azonban 2006-ban már „uniós elvárásként” jelent meg a demokráciára nevelés erősítése az iskolákban, és 2006-ot, a demokráciára nevelés évének nyilvánították. (Csákó 2004)

Csákó Mihály úgy véli, a magyar iskolarendszer nem hajtja végre az állampolgári nevelés feladatát. Akadályozza annak lehetőségét, hogy a fiatalok ráismerjenek arra, hogy állampolgári jogaik vannak, és nem támogatja őket annak megtanulásában, hogy honnan kaphatnak információt jogaikról, és hogyan élhetnek velük. (Csákó 2011)

Az iskolai politikai szocializáció hiánya az iskolán kívüli feltételek hiányára vezethető vissza, hiszen a nemzeti alaptematikából hiányzik a konszenzuson alapuló állami akarat, melyhez az iskolák alkalmazkodhatnának, hogy segítsék az állampolgári azonosságtudat kialakítását. A pedagógusok és iskolák többsége nem járul hozzá a diákok politikai életére való felkészítéséhez. Arra hivatkoznak, hogy az iskolákban nem szabad politizálniuk. (Csákó 2007)

Szabó Ildikó és Falus Katalin arra a következtetésre jutottak, hogy a gyermek társadalmi fejlődésében a magyar társadalom nagyobb jelentőséget tulajdonít az

iskolának, mint a családnak. Ennek az lehet az oka, hogy a szülők gyakran elbizonytalanodnak gyermeknevelési elveikben, és úgy vélik, az iskola biztosan jobban tudja, mi a helyes a gyermekük társadalmi fejlődésének. (Szabó–Falus 2000)

3.1.3. A civil szervezetek szerepe a politikai szocializációban

A civil társadalom szervezetei általában olyan önkéntes szerveződések, melyeket a modern civil társadalom, a civil kezdeményezések és önszerveződések különböző formái alkotnak, és olyan emberi jogok érvényesülését biztosító jogrendszer intézményesíti őket, mely szem előtt tartja a társadalom sokszínűségét. A non-profit szervezetek közvetítőként jelennek meg az állam és az állampolgárok között, valamint a gazdasági hatalom és az állampolgárok között. Egyrészt eszközként jelennek meg a társadalmi szükségletek kifejezéséhez, másrészt ösztönzik az egyéneket arra, hogy a társadalmi élet minden területén állampolgárként viselkedjenek, és ha szükséges, bátran lépjenek fel az államhatalommal szemben. Céljuk, hogy védjék és erősítsék a pluralizmust, elfogadják a társadalmi sokszínűséget, az etnikai, nyelvi, vallási és kulturális identitásokat. A központi, állami ellátásokkal szemben függetlenebb és rugalmasabb szolgáltatásokat szeretnének nyújtani. További céljuk, hogy kialakítsanak olyan mechanizmusokat, melyek segítségével a kormány és a piac a társadalom által felelősségre vonhatóvá és ellenőrizhetővé válik. (Nárai 2004)

A civil szervezetekben való tagságnak vagy önkéntes munkavégzésnek pozitív hatása és hozadéka van mind az egyén, mind a társadalom számára. A civil szervezetek fontos szocializációt közvetítő csatornák fiatal és felnőttkorban egyaránt, hiszen a szervezetekben való tevékenység során olyan viselkedésmódot sajátíthat el és gyakorolhat az egyén, mely szükséges az aktív részvételen alapuló demokrácia megvalósításához és működéséhez. A különböző ifjúsági szervezetekhez, vagy a tanintézményekben működő diákönkormányzatokhoz való csatlakozás által az fiatalok olyan élmények és információk birtokába juthatnak, és olyan képességekkel gazdagodhatnak, melyek szocializációjuk tekintetében meghatározóak. Segít kialakítani bennük a civil tudatosságot, a másokon való segítségre való hajlandóságot, a társadalmi cselekvésekbe való bekapcsolódásához való viszony kialakulását és az önkéntességre való hajlandóságot. (Nárai 2004)

3.2. Második cél: Pályaorientáció elősegítése

Az új típusú önkéntesség és karrierorientáció

Inglehart szerint a materiális értékeket felváltották a posztmateriális értékek, például demokrácia, emberi jogok, nemi egyenlőség, környezetvédelem és szabadidő jelentősége. Putnam szerint a fiatalok körében manapság nő a politika

iránti érdektelenség, csökken az alulról szerveződés, azonban a materialista és individualista értékek egyre meghatározóbbak. Az első irányvonal növeli, az utóbbi gyengíti az önkéntes munkára való hajlandóságot. (Inglehart 2003, Putnam 1995)

Putnam (1995, 2000) szerint az egyén az önkéntes szervezetekben tanulja meg a társadalmi és állampolgári készségeket és magatartást. Úgy véli, napjaink fejlett társadalmában csökken az önszerveződés, az önkéntesség; formális szervezeti keretek között, állami segítséggel történik, melyet jelentősen befolyásol az adott ország szociálpolitikai berendezkedése és a szervezeti háttér fejlettsége. (Dekker–Halman 2003)

Putnam előrejelzései szerint a jövőben a fiatalabb generáció részvétele csökken, az idősebb generációé viszont nő az önkéntes munkában. Az új típusú önkéntesség növekedni, a régi típusú önkéntességtípus csökkenni fog. Inglehart megkérdőjelezi Putnam eredményeit, úgy véli, az önkéntesség nem csökken, hanem a fiatal generáció új, rugalmasabb, kevésbé állandó szervezeti keretek között működő önkéntes tevékenységet végez. (Dekker–Halman 2003)

A Magyarországon 2011-ben bevezetett iskolai közösségi szolgálat egyik rész célja megegyezik a most bemutatandó új típusú önkéntesség alapjával. A diákoknak elvileg lehetőségük nyílik arra, hogy maguk válasszák ki, milyen tevékenységet és milyen területen szeretnének végezni az iskolai közösségi szolgálat során, és ezzel segíti a diákok karrierorientációját. Hasonlóan az új típusú önkéntességhez, a tanulók munkavégzésük során bővíthetik kapcsolati tőkéjüket, gyarapíthatják szakmai tudásukat, kompetenciájukat, ami segítheti a későbbi elhelyezkedést.

Az iskolai közösségi szolgálat során a diák a kötelező 50 órát több helyen teljesítheti, mely segíti a pályaorientációban. Megismerhet különböző intézményeket, kipróbálhatja magát az élet más-más területein, mindez segíti az önismeret fejlesztésében és a jövőbeni hivatásának megtalálásában.

Fontos kérdés az, hogy vajon a fiatalok a közösségi szolgálati tevékenység kiválasztásában figyelembe veszik-e azt, hogy az összekapcsolódjon tanulmányuk jellegével.

Napjainkban a fiatalokra az önkéntesség új típusa jellemző, mely alkalmat ad társadalmi, szakmai és állampolgári szocializációra, valamint szereptanulásra. Az önkéntesség egyfajta informális tanulást is jelent, tudást, tapasztalatot, ismereteket szerezhethet a fiatal, a szakismerettől az általános társadalom ismeretig, a speciális képességektől az általánosan hasznosíthatóig. Az önkéntes munka lehetőséget ad az egyén kapcsolati tőkéjének bővítésére, gazdagítására, valamint a szakmai karrier megalapozására, kiépítésére, a munka világába való becsatlakozásra. Segíti a szakmai szocializációt; a szakmai tudás és a munkához szükséges kompetenciák megszerzését és a csoportmunkába való bekapcsolódást. Lehetőséget teremt a hasonló érdeklődési körűekkel való találkozásra, a szabad-

idő hasznos eltöltésére, sport- és kulturális aktivitások tanulására és végzésére, készségfejlesztésre, információszerezésre, valamint könnyíti az álláskeresést. (Fényes–Kiss 2011, Fényes 2014)

Az új típusú önkéntesség érdekes és értelmes elfoglaltságot kínál, cselekvésorientált, az elkötelezettség rövid időtartamú, a szervezetekben erős a fluktuáció. A változások szorosan összekapcsolódnak az individualizációval, de az individualizáció nem feltétlenül azonos az egoizmussal. (Fényes 2014)

3.3. Harmadik cél: Az önkéntesség népszerűsítése.

Nemzeti Önkéntes Stratégia 2011–2020

Az iskolai közösségi szolgálat egyik rész célja az önkéntesség népszerűsítése a felnövekvő generáció körében. A nemzeti önkéntes stratégia párhuzamban áll az iskolai közösségi szolgálat céljaival, ugyanakkor túlmutat azon, hisz fő célja az EU-tagállamokhoz való felzárkózás. A stratégia felhívja a figyelmet a társadalmi felelősségvállalásra, az önkéntesség jelentőségére és lehetőségére Magyarországon. Szükségszerűnek tartja az önkéntes tevékenységet végzők számának növelését, hiszen az önkéntesség az egyén, a csoport és a társadalom számára egyaránt előnyös. Az önkéntesség az egész társadalmi és gazdasági életet behatárolja, a stratégia iránymutatást nyújt más háttérágazatok számára. A dokumentum kitér az önkéntesség társadalmi összetartást erősítő jellegére, az állampolgárokat aktivizáló nézőpontra, az önkéntesség szerepére a vállalati magatartás fejlesztésében, a képzési rendszerben betöltött jelentőségére, a jogi szabályozás felülvizsgálatának szükségességére, a támogatási programok fejlesztésére és az önkéntes aktivitás elismerésére. Cél, hogy Magyarország 2020-ra felzárkózzon az EU-országok szintjére, ahol jellemző az önkéntességbe való minél korábbi életkorban történő bevonódás, illetve az élethosszig tartó önkéntesség. (Kormányhatározat a nemzeti önkéntes stratégiáról, 2012)

A stratégia víziója egy olyan Magyarország kialakítása, ahol az önkéntesség elismert és értékes is egyben. Ahol az emberek érdemesnek látják azt, ha tesznek valamit a közjéért, és képesek is erre, így Magyarország élhetőbbé és szerethetőbbé válik. Az önkéntesek számának növekedése hozzájárul a társadalom összetartó erejének erősödéséhez, a civil társadalom szerepének erősödéséhez. (Kormányhatározat a nemzeti önkéntes stratégiáról, 2012)

4. Az iskolai közösségi szolgálat Magyarországon

Hazánkban 2011-ben bevezetésre került az ún. iskolai közösségi szolgálat, mely kötelező jelleggel bír az érettségit szerezni kívánó középiskolai diákok számára. A 2016. január 1-jét követően megkezdett tanulmány eredményeként megszerzhető érettségi bizonyítvány kiadásának feltétele ötven óra közösségi szolgálat

teljesítésének igazolása. Az iskola szervezett keretei között kell szociális vagy karitatív tevékenységet folytatni. (EMMI, Sajtó-, Kommunikációs, Közkapcsolati és Protokoll Főosztály, 2013)

A középiskolák feladata a közösségi szolgálat megszervezése, egy megbízott pedagógus koordinátor folyamatosan vezeti, dokumentálja a közösségi szolgálattal kapcsolatos egyéni vagy csoportos tevékenységet. A pedagógus az 50 órán belül 5 óra felkészítő és 5 óra záró foglalkozást tart a diákok számára. A tanulónak is kötelessége a dokumentáció; közösségi szolgálati jelentkezési lapot kell kitölteniük (melyben többek között szerepelni kell a szülő egyetértő nyilatkozatának is), naplót kell vezetniük, melyben feljegyzik a tevékenység helyét, idejét, időkereteit és a tevékenység formáját. Az iskola szerződést köt a fogadó szervezettel. A külső intézmény által kinevezett mentor bevonásával a megállapodás megkötésekor megegyezés születik a vállalt feladatokról, a foglalkozás időtartamáról. A szolgálat többféle területre kiterjedhet, úgymint egészségügyi, szociális és jótékonyági, oktatási, kulturális és közösségi, környezet- és természetvédelmi, katasztrófavédelmi, óvodáskorúakkal, sajátos nevelési igényű gyermekekkel, tanulókkal, idős emberekkel közös sport- és szabadidő-szervezés. (www.ofi.hu)

5. Empirikus vizsgálat

Tanulmányom második részében az iskolai közösségi szolgálat jelenlegi állapotát vizsgáltam empirikusan, melynek eredményeit mutatom be a következő fejezetben. Az iskolai közösségi szolgálat hatását még néhány éven belül nem lehet kimutatni, azt azonban lehet vizsgálni, hogy melyek az első tapasztalatok, és ezek mire engednek következtetni. Fel lehet mérni, hogy a diákok hogyan viszonyulnak a közösségi szolgálathoz, hogy a közösségi szolgálat rövid távú céljai mennyire mutathatóak ki, és hogy az iskolai közösségi szolgálat jelen formájában vajon alkalmas-e a célok elérésére. Empirikus kutatásomban kiemelten mindössze az iskolai közösségi szolgálat három célját vizsgálom a terjedelmi korlátok miatt. Az általam vizsgált három cél: az állampolgári tudatosság növelése, az önkéntességre való hajlandóság növelése és a pályaeorientációval kapcsolatos célok.

Kutatásom módszere – amint fentebb említettem – fókuszcsoportos interjú módszer volt, félig strukturált interjúkat készítettem négy nyíregyházi középiskolában, melyek a következők voltak:

1. fókuszcsoport: Gimnázium,
  2. fókuszcsoport: Evangélikus gimnázium,
  3. fókuszcsoport: Egészségügyi Szakközépiskola,
  4. fókuszcsoport: Élelmiszeripari Szakközépiskola.
- Elemzésemet interjúrészletekkel támasztom alá.

5.1. Az iskolai közösségi szolgálat fogalma és céljai

Arról kérdeztem a diákokat, hogy szerintük mit jelent az iskolai közösségi szolgálat. A kapott válaszok alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a fiatalok nincsenek tisztában a közösségi szolgálat fogalmával, tartalmával és céljával. Bár a kötelező jellegét sokan kiemelték, például „*Kell az érettségihez.*” vagy „*El kell végeznünk, mindegy, hogy!*”, de a fiatalok konkrétan nem tudták megfogalmazni, hogy mi is a lényege a közösségi szolgálatnak. Ennek oka a nem megfelelő felkészítés, mely az iskola feladata lenne, illetve gyakori, hogy nem a megfelelő személy látja el a diákokat az információval. Így előfordul, hogy tévhitek vannak mind a diákokban, mind a fogadó intézményekben.

„*Az lenne a lényege, hogy ők ott minket beállítsanak takarítani, vagy ezt-azt segítsünk nekik (fiúk pakolni), vagy hasonlók, de azt mondták, hogy ők nem rabszolgahajcsárok, szóval nem fognak ilyenre kényszeríteni minket.*” (4. fókuszcsoporthoz, éi. szakköz. lány)

A fiatalok az önkéntességet az altruizmussal, másokon való segítséssel azonosítják. Az önkéntesség definiálása során szinte minden meghatározásban hangsúlyt kapott a „segítés” kifejezés. Kiemelték azt is, hogy az önkéntesség anyagi ellenszolgáltatás nélkül megy vége, az egyén szabad akaratából, belső indítástól végzi. Önkéntességként gyakran a karitatív segítségnyújtást értik.

„*Önszántunkból, saját akartunkból segíteni másokon.*” (2. fókuszcsoporthoz, ev. gimn. fiú)

„*Nekem a családban volt ilyen, hogy kinőtt ruhákat gyűjtöttünk össze, és templomba elvittük.*” (4. fókuszcsoporthoz, éi. szakköz. lány)

Mint látható, nem ismert a megkérdezettek körében a szakirodalomban megjelenő, hazánkban egyre népszerűbb, ún. új típusú önkéntesség, mely tevékenységnek nem a másokon való segítség a fő célja, hanem annál sokkal individualizáltabb, reflexív motivációjú, célja a szabadidő hasznos eltöltése, a tapasztalatszerzés, új barátok szerzése vagy a közösséghez tartozás.

„*Annak az lenne a lényege, vagy legalábbis azt mondták, hogy magunkat többféle területen megismerjük, és hogy ez segítene nekünk a továbbtanulásban meg majd a munkavállalásban meg ilyesmibe. De hát szerintem én ebből nem sokat láttam.*” (4. fókuszcsoporthoz, éi. szakköz. lány)

Bár vizsgálatom kvalitatív kutatás, így statisztikai következtetések nem vonhatóak le, ám mégis érzékelhető volt a szakközépiskolások és a gimnazisták közötti attitűdbeli eltérés. Bár mindkét esetben elsősorban kényszerként, kötelezettségként fogják fel a közösségi szolgálatot, a gimnazisták érzékelik annak hosszú távú céljait is.

„*Szerintem azért, hogy már gimiben megtudjuk, hogy milyen az, hogyha dolgozni kell, vagy hogy mégis milyen, hogy ha valamit csinálnunk kell. Viszont ez nem olyan, mintha rendes munkahelyen dolgoznánk, hanem úgymond kötetlenebb egy picit.*” (1. fókuszcsoporthoz, gimn. lány)

„*Hogy elvegyék a szabadidőnket.*” (4. fókuszcsoporthoz, éi. szakköz. lány)

Ez a különbség adódhat abból is, hogy a gimnáziumban esetleg magasabb szintű a közösségi szolgálatra való felkészítés, vagy esetleg több információval látják el a diákokat, de adódhat a gimnazisták érdeklődőbb hozzáállásából is.

5.2. A 3 kiemelt cél vizsgálata: állampolgári tudatosság, önkéntesség, pályorientáció

Az állampolgári aktivitás fontos dimenziójának számító szervezeti tagság nem jellemzi az általam megkérdezett fiatalokat. A szakközépiskolások és a gimnazisták egyaránt passzívnak mutatkoztak. Nem tagjai ifjúsági civil szervezeteknek vagy egyesületnek, legfeljebb sportegyesületeknek, sportkluboknak.

„*Mi a Nyírsulinak vagyunk mind a ketten tagjai.*” (1. fókuszcsoporthoz, gimn. fiú)

A szervezeti tagságban való passzív mintája öröklött, hiszen állításaik szerint sem szüleik, sem más családtagjaik nem tagjai kulturális, politikai, szabadidős vagy civil szervezetnek, és nem is érdeklődnek irántuk. A szüleik politikailag inaktívak, példát mutatva gyermekeiknek is a megalkuvó, távolságtartó állampolgári magatartásra.

„*Szerintem felesleges, hogy érdekelje őket. Mert egy valamit fent eldöntenek, és az úgy lesz. (...) nincs értelme miatta idegesíteni magát az embernek, mert úgy sem tud mit tenni.*” (4. fókuszcsoporthoz, éi. szakköz. lány)

Az iskolai közösségi szolgálat további célja a pályorientációban való segítségnyújtás, mellyel – ha adódott volna is rá lehetőség – a diákok nem mindig éltek.

„*(...) lettek volna érdeklődési területek, amelyek érdekeltek volna, de megmondom őszintén, inkább csak úgy voltam vele, hogy akkor ezt most kötelező megcsinálni, és akkor tudjuk le minél hamarabb, és akkor ami lehetőség adódik, akkor azt mindet ki kell használni, csak hogy meglegyen.*” (2. fókuszcsoporthoz, ev. gimn. lány)

Nem volt kimutatható különbség a gimnazisták és a szakközépiskolába járók intézmény-, terület- vagy célcsoport-választásában. Gyakorlatilag mivel ugyanabban a városban kerültek lekérdezésre a diákok, ugyanazon fogadó intézmény-

nyeket látogatták meg a közösségi szolgálatuk során. Az evangélikus iskola esetében jelent meg egy plusz alternatíva, hisz ott az evangélikus templom által nyújtott szolgáltatásokat is igénybe vehették a diákok, melyre a többi középiskolában nem volt lehetőség. A diákok többsége a tűzoltóságot, az Állatbarát alapítványt, a Mustár-házat vagy a Vörös-keresztet választották fogadó intézményként, és általában csoportosan látogatták ezeket a helyeket. Említésre került néha egy-egy iskolai rendezvény megszervezésében való aktív részvétel, mely beszámított az iskolai közösségi szolgálat 50 órájába.

5.3. Pozitív tapasztalatok

A médiában és a szakirodalomban egyaránt jelentek meg „jó gyakorlatok” és „rossz gyakorlatok” a közösségi szolgálat kapcsán, így én sem törekszem a közösségi szolgálat részrehajló bemutatására, hisz a vélemények az interjúim folyamán is megoszlóak voltak. Pozitív tapasztalatként gyakran említésre került, hogy az egyénnek lehetősége nyílt a kapcsolati háló bővítésére, új emberek, barátok megismerésére.

A diákok legtöbbször csoportosan vettek részt az órákon, könnyebbséget jelentett számukra, hogy társaikkal együtt végezheték, növelve ezzel a csoportkohézió érzését.

„(...) én mindig úgy mentem, hogy barátokkal, osztálytársakkal, és akkor végül is, hogy ha elvégeztük a teendőket, akkor utána még, végül is azt csináltunk, amit akarhattunk.” (1. fókuszcsoport, gimn. lány)

Pozitívként említették még egy új környezet megismerését, valamint a tapasztalatszerzést az élet azon területeiről, mellyel eddig nem kerültek közvetlen kapcsolatba.

„Nekem ez olyan volt, mint betekíteni egy másik életbe, de mégis meglátni azt, hogy igazából ugyanolyanok, mint mi. (...) én egy vak nővel barátkoztam úgy igazán össze, (...) és elmondta, hogy őneki milyen tapasztalatai vannak az életben, hogy miket, milyen gépeket kell használnia ahhoz, hogy ő ugyanúgy tudjon, mondjuk, word-ön írni, mint mi. Nagyon tetszett, hogy így elmondta nekem, hogy milyen az élete, és tényleg mintha egy új életbe láttam volna bele. (...) Én mindig vártam, hogy mehessek.” (3. fókuszcsoport, eü. szakköz. lány)

Sokak azonban a segítség jelentőségét hangsúlyozták, azaz azt, hogy örömmel töltötte el őket az, hogy másokon segíthettek.

„Én is élveztem, hogy segíthettem olyanokon, akik ugye hátrányosabb helyzetben élnek, és így kicsit a teljesebb élet felé segíthettem őket.” (1. fókuszcsoport, gimn. lány)

A „learning by doing” módszer célja, hogy olyan készségeit és képességeit fejlessze a diákoknak, amire az iskola padjaiban nem nyílik lehetőség. Az interjúalanyaim a felelősségvállalást, a kommunikációs készség fejlődését, a rendezvényszervezés tapasztalatát, illetve a célcsoport megismerését említették elsősorban.

„Hát nekem a felelősség volt, vigyázni kellett rájuk és odafigyelni, hogy mit csinálnak (a gyerekek), és az, hogy beletekin tettem, hogy hogyan szerveznek meg ilyen rendezvényeket, és a munkába is, hogy családsegítő.” (3. fókuszcsoport, eü. szakköz. lány)

5.4. Negatív tapasztalatok

Nehézségként említették a diákok, hogy tanítási időszakban nehezen tudták összeegyeztetni a tanóráikkal, illetve az iskola mellett fennmaradó szabadidejük nagy részét elvette a szolgálat teljesítése.

„Én is csak a fáradságot tudnám mondani, mert úgy készülni sem lehetett az órára, mert iskolaidőben csináltuk.” (4. fókuszcsoport, éi. szakköz. lány)

A közösségi szolgálat kiforratlanságából adódóan adminisztratív jellegű problémákat is gyakran adódtak. Sokan nehezteltek az órák elszámoltatása miatt, illetve annak adminisztratív kezelésével kapcsolatban.

„Hát szerintem az volt benne a negatívum, hogy néha kevesebb órát adnak, mint amit ígérnek, néha meg ugyebár sokkal többet igazolnak, mint amit valóban csináltunk.” (1. fókuszcsoport, gimn. fiú)

Interjúalanyaim között nem volt rá példa, de többen említették, hogy ismerőseik körében igen népszerű a szolgálat leigazoltatása az 50 óra közösségi szolgálat teljesítése nélkül. Mint kiderült, elég gyakori és elfogadott alternatíva a diákok körében, és a rendszer kiforratlanságából adódóan eddig kiszűrhetetlenek az ilyesfajta esetek.

„Így nem jó, mert ha azt mondom, hogy – tegyük fel – semmit nem akarok csinálni, akkor is meg tudom szerezni az 50 órát, ha meg akarom. Így is, úgy is találok egy olyan embert vagy olyan ismerőst, akár egy olyan szervezethez is bemegyek, és el tudom érni, hogy ők úgy, hogy nem csinállok semmi, leigazolják akár mind az 50 órát felbontva, egybe.” (1. fókuszcsoport, gimn. fiú)

Kritika érte a fogadó intézmények hozzáállását is, hisz gyakori a nem megfelelő hangnem és bánásmód, valamint előfordul, hogy nehéz fizikai munkát is elvégeztetnek a diákokkal.

„Az nem vártam volna, hogy néha úgy beszélnek az emberrel, mint egy ronggyal körülbelül.” (4. fókuszcsoporthoz, éi. szakköz. lány)

„Kapálásra, arra nem számítottam.” (4. fókuszcsoporthoz, éi. szakköz. fiú)

A negatív tapasztalatok gyakran csak még inkább elkedvtelenítették a diákokat a közösségi szolgálattól.

6. Összegzés

Tanulmányom egyik fő célja volt, hogy bemutassam az iskolai közösségi szolgálat jelentőségét és szükségességét a magyar társadalomban. Mint érzékelhető, napjainkban a családnak mint politikai szocializációs színtérnek a szerepe csökken, így az iskolának is fontos szerepet kell játszania abban, hogy a felnövekvő fiatalok a társadalom aktív állampolgáraivá válhassanak. Emellett erősíteni kell a civil társadalmat, valamint a civil szervezetek társadalmi szerepvállalását. Így e három – a család, az iskola és a civil szervezetek – egyesítésén alapszik az iskolai közösségi szolgálat. A „service-learning”-nek Amerikában mély gyökerei vannak, és mára egy jól kidolgozott módszerré vált. Természetesen ez nem egyik napról a másikra történt, így hazánkban is valószínűleg hosszú évek során fogja elérni végleges formáját.

Tanulmányom elméleti részében kitértem az iskolai közösségi szolgálat definíciós problémáira, különbséget tettem a „service-learning”, a „community-service”, az önkéntesség és az iskolai közösségi szolgálat fogalmai között. Vizsgáltam a közösségi szolgálat általam vizsgált három céljának elméleti kereteit.

Empirikus vizsgálatom során négy fókuszcsoporthoz interjút készítettem két nyíregyházi gimnáziumban és két szakközépiskolában. Az iskolai közösségi szolgálat 3 célját vizsgáltam: az állampolgári aktivitás növekedését, az önkéntes munkára való hajlandóság növekedését, valamint a pályaaorientáció megjelenését a szolgálat alatt. Úgy vélem, jelen formájában az iskolai közösségi szolgálat, nem képes elérni a kitűzött céljait.

Az állampolgári aktivitás vizsgálatánál nyilvánvalóvá vált, hogy az általam megkérdezett fiatalok követik szüleik passzivitását, nem tagjai sem ifjúsági, sem civil szervezeteknek, egyesületeknek, nem érdeklődők sem a hétköznapi élet történései, sem a politika iránt, és nem vesznek részt önkéntes tevékenységekben sem.

Úgy vélem, az iskolai közösségi szolgálat nem hozza meg a kellő motiváltságot az önkéntes munkavégzéshez. Pozitívum, hogy a diákok a közösség miatt vagy egy-egy új barátság miatt visszajárnak a fogadó intézménybe, de ez ritkán fordul elő, így hosszú távú hatása az önkéntességnek jelenleg nem érzékelhető.

Már csak azért sem, mert a diákok nem csak pozitív, hanem negatív tapasztalatokat is szereznek a szolgálat során, ami gyakran elveszi a kedvüket a jövőbeni önkéntességtől.

A pályaaorientáció vizsgálatánál nem mutatható ki, hogy a szakközépiskolákban a fiatalok a tanult szakmájukhoz hasonló területen végeznék a közösségi szolgálatukat. Még ha lenne rá lehetőségük, akkor sem. A gimnáziumban azok a diákok, akik reál tagozaton tanulnak (általában a fiúk) úgy vélik, nincs lehetőségük arra, hogy a non-profit szektorban az érdeklődési körüknek megfelelő munkát találhassanak. Egyes esetekben (ha mégis kapcsolódott a terület a tanulmányaikhoz) a tevékenység során csak olyan kisegítő feladatokat végezhettek a diákok, mely nem segítette szakmai tapasztalatszerzésüket.

A diákok a szolgálatot gyakran teherként élik meg, melyet az időhiánnyal indokolnak. A nem megfelelő iskolai felkészítésnek köszönhetően gyakori, hogy nem jutnak elegendő információhoz, és félreértések keringenek a szolgálattal kapcsolatban, mely szintén motivációt csökkentő hatású.

Az iskolatípus, az, hogy gimnázium, egyházi gimnázium vagy szakközépiskola, nem befolyásolja a jövőbeni önkéntességre való hajlandóságot. A hajlandóságot interjúim szerint feltehetőleg az iskola által szervezett közösségi szolgálatról alkotott tapasztalatok befolyásolják. Ebben az iskolai közösségi koordinátornak van kulcsszerepe, hogyan szervezi meg, és milyen jelentőséget tulajdonít a szolgálatnak az iskolán belül.

Irodalomjegyzék

- Bodó Márton 2014. A közösségi szolgálat 2011-es bevezetése és tanulságai. In: *Új pedagógiai szemle*, 2014/3–4: 47–68.
- Csákó Mihály 2004. Ifjúság és politika. A politikai szocializáció kutatásáról. In: *Educatio*, 2004/4: 535–550.
- Csákó Mihály 2007. *Tizenévesek demokráciaképe*. Politológus Vándorgyűlés, Pécs.
- Csákó Mihály 2010. Állampolgárokat nevel-e az iskola? In: Bauer Béla–Szabó Andrea (szerk.): *Arctalan (?) nemzedék. Ifjúság 2000–2010*. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest. 101–114.
- Csőzik Rita 2012. Átalakult lázadás. Magyar egyetemisták és főiskolások politikai szocializációjának változása. In: Szabó Andrea (szerk.): *Racionális lázadó hallgatók*. Belvedere Meridionale, Szeged. 45–64.
- Dekker, P.–Halman, L. 2003. Modernization and Vounteering. In: *The values of volunteering. Cross-cultural perspectives*. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York–Boston–Dordrecht–London–Moscow.
- EMMI, Sajtó-, Kommunikációs, Közkapcsolati és Protokoll Főosztály 2013. *Közösségi szolgálat: a közösség javáért és a felelős gondolkodású diákokért*.

- Elérhető az interneten: <http://hoffmannrozsa.hu/oktatas/kozossegi-szolgalat-kozosseg-javaert-es-felelos-gondolkodasu-diakokert>, 2015. 01. 02.
- Fényes Hajnalka–Kiss Gabriella 2011. Az önkéntesség Európai Éve – Az önkéntesség társadalmi jelensége és jelentősége. In: *Debreceni Szemle I. rész*, XIX/4: 360–368.
- Fényes Hajnalka 2014. Önkéntesség és új típusú önkéntesség a Debreceni egyetemisták körében. In: *Campus-lét a Debreceni Egyetemen*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Furco, Andrew 1996. *Service-learning: A Balanced Approach to Experiential Education. Expanding Boundaries: Service and learning*. Corporation for National Service, Washington DC.
- Inglehart, Ronald 2003. Modernization and Volunteering. In: Dekker, P.–Halman, D. (szerk.): *The Values of Volunteering. Cross-Cultural Perspectives*. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York–Boston–Dordrecht–London–Moscow. 55–70.
- Kormányhatározat a nemzeti önkéntes stratégiáról 2012. Elérhető az interneten: http://www.google.hu/url?sa=t&rc=t&q=&esrc=s&source=web&cd=3&ved=0CD8QFjAC&url=http%3A%2F%2F2010-2014.kormany.hu%2Fdownload%2F0%2F48%2F60000%2Fhonlapra.doc&ei=oO9AVLatJc3maO_BgZAL&usq=AFQjCNEQFyQJKk4E8JKHzE4Ji4LcVRIGA&sig2=S0A_i8-P8bk_2nlUB-rJ9A&bv=bv.77648437,d.bGQ, 2015. 03. 02.
- Közösségi szolgálat portál: törvényi háttér. Elérhető az interneten: <http://www.kozossegi.ofi.hu/Contents/ShowContentByTitle?title=T%C3%B6rv%C3%A9ny%20h%C3%A1tt%C3%A9r>, 2015. 03. 26.
- Nárai Márta 2004. A civil szervezetek szerepe és jelentősége az egyének, közösségek, illetve a társadalom számára. In: *Educatio*, 4: 616–634.
- Putnam, R. 1995. Bowling alone. America's declining social capital. In: *Journal of Democracy*, 6: 65–78.
- Putnam, R. 2000. *Bowling alone*. New York: Simon and Schuster.
- Sik Domonkos–Csákó–Szabó Ildikó–Murányi István 2010. A családi politikai szocializáció. *OTKA K78579*: 1. Műhelyvita. Kézirat.
- Szabó Andrea–Kern Tamás 2011. A magyar fiatalok politikai aktivitása. In: Bauer Béla–Szabó Andrea: *Arctalan (?) nemzedék. Ifjúság 2000–2010*. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest. 37–80.
- Szabó Ildikó 2000. *A pártállam gyermekei*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Szabó Ildikó–Csepeli György 1984. Politikai érzelmek iskolája. In: *Jel – kép*, 1984/2.
- Szabó Ildikó–Falus Katalin 2000. Politikai szocializáció közép-európai módra. A magyar sajátosságok. In: *Magyar Pedagógia*, 100/4: 383–400.

Mata Zsuzsanna

Környezetvédelem gyerekszemmel 10–12 éves gyermekek környezettudatossága

„Eddig az ember magával a természettel küzdött;
mostantól a saját természetével kell megküzdenie.”
(Gábor Dénes)

1. Bevezetés

Napjainkban egyre égetőbbé és időszerűbbé válik a környezettudatosság kérdése. Sorra születnek azok a tanulmányok, amelyek az emberiség pazarló életmódjának fenntarthatóságát kérdőjelezzik meg. Az ENSZ a 2005–2015 közötti éveket a fenntarthatóságra való nevelés évtizedének nyilvánította. Ugyanakkor nem csupán a környezetvédelemmel foglalkozó szakemberek íróasztalán heverő problémáról van szó. A médiában, művészetekben is egyre nagyobb teret kap a fenntarthatóság kérdése, könnyen utat nyerve ezzel a mindennapi emberekhez, felnőttekhez, gyermekekhez egyaránt. Ezzel szemben, a környezettudatos viselkedésformák megjelenésében nem mindig tapasztalunk ilyen rohamos változást, a megoldási javaslatok gyakorlati megvalósítása gyakran elmarad az elképzelések mögött.

Több szempontból is különösen fontos tényezőt jelenthet a témakörben a gyermekek nézőpontja. Egyrészt, a környezetvédelmi kérdések hosszú távú megoldásai több generáció közreműködését igényelhetik: a ma gyermekei lesznek a jövő felnőttei. Másrészt, a környezettudatos nevelés éppen a fiatalokat veszi célpontba, ezért a módszerek optimalizálásához érdemes számításba venni az ő szempontjaikat is.

A gyakorlatban nemritkán találkozhatunk azzal a jelenséggel, hogy a környezetvédelmi kérdésekről alkotott tudás nem feltétlenül vezet környezettudatosabb viselkedéshez (Maloney–Ward 1973; Finger 1993; Kollmuss–Agyeman 2002; Sobel 2007), sőt egyes tanulmányok szerint a gyermekek nagyobb elméleti tudása gyengébb környezeti döntésekkel is járhat együtt (Medvés–Molnár Kovács 2014; Varga 2006). Mi lehet ennek az oka?

A jelenség értelmezésére több elméleti keret is született (melyek egy részét e dolgozatban is áttekinthet). E magyarázatok legtöbbször a tudáson túl egyéb tényezőket is bevonnak a környezettudatos viselkedést – vagy annak hiányát – leíró modelljeikbe. Ilyen befolyásoló tényező lehet például a család és a környezet szerepe, a kontrollhely vagy az érzelmek hatása. A gyermekek környezetvédelmi problémák által kiváltott negatív érzelmeire több tanulmány is felhívja

a figyelmet. (Strife 2011; Sobel 2007) Érdemes lehet tehát megvizsgálni, hogy ezek az érzelmek vajon mutatnak-e valamilyen kapcsolatot a fentebb leírt jelenséggel.

2. A környezettudatosság kérdésköre

2.1. A környezettudatosság fogalma

A környezettudatosság az egyes személyek vagy csoportok saját környezetükkel illetve a bioszférával kapcsolatos tájékozottságát, érzékenységét és tudatos felelősségvállalását fejezi ki.

Bár a környezet iránti aggodalom és megőrzése iránti vágy valószínűleg régebb óta felmerült, maga a környezettudatosság fogalma viszonylag új keletű. Maloney és Ward foglalkoztak vele először a 70-es években. Vizsgálataik alapján az embereket kettősség jellemzi. Bár a többség elveiben elkötelezi magát a környezetvédelem ügye mellett, mégis ismereteik és viselkedésük alapján kevesen tekinthetők valójában környezettudatosnak. A környezettudatos attitűdöt több tényezőre bontották: kognitív, érzelmi és viselkedéses komponenst különböztettek meg. (Maloney–Ward 1973)

Dunlap és Jones (2002) új nézőpontot hoznak a környezettudatosság értelmezésébe. A NEP (New Environmental Paradigm – Új Környezeti Paradigma) elveti az emberi társadalom felsőbbrendűségébe vetett hitet, mely a természet kihasználására, esetleges kizsákmányolására való feljogosultság érzését adhatja. Ehelyett a természet erőforrásainak védelmét, illetve a hagyományos marketing helyett a környezettudatos marketinget hangsúlyozza. A szükségszerű folyamatos fejlődés helyett az ember környezethez való alkalmazkodása a cél, a Földet lakó más fajok tisztelete mellett. Három dimenzióra bontható: a természet egyensúlya, a növekedés korlátai és az anti-antropocentrikusság. Kifejlesztett mérőeszköze a NEP Skála.

2.2. A gyerekek környezettudatos attitűdjét befolyásoló tényezők

Az életkor előrehaladtával a környezettudatosság csökken. (Van Liere–Dunlap, 1980) Keller (1985) szerint a gyerekekre (7–17 évesek) inkább a megőrzésközpontú gondolkodásmód jellemző, míg a felnőttekre inkább a felhasználásközpontú. Nemi különbségek is megfigyelhetők: a férfiak több tudással rendelkeznek a környezetvédelemmel kapcsolatban, míg a nők több érzelmet (aggodalmat, féltést) fejeznek ki a természet iránt. (Chawla 1988)

Dyar (1975; idézi Chawla 1988) kutatásai abba az irányba mutatnak, hogy a vidéki gyerekek, akik a természetes környezethez közelebbi életmódot élnek, több érdeklődést és aktívabb környezettudatos viselkedést mutatnak, mint azok,

akik a természettől elszigetelve, városban nőnek fel. Ez a gondolat párhuzamot mutat a Chawla (2007) által tapasztalt összefüggéssel, mely szerint a felnőttkori környezettudatos elköteleződés leginkább a gyermekkori, természet közeli élményekkel magyarázható (56 aktív környezetvédő beszámolója alapján).

Azt is megállapították, hogy a Földünk, a természet iránt fejlődő érzelmek erős párhuzamot mutatnak a más emberek iránt érzett empátiával. (Hoffman 1976) Az állatok, különösen az emberéhez hasonló érzelmkifejezést mutató állatok esetében ez könnyen megérthető. De hogyan lehet együttérezni egy növényvel vagy egy kővel? Chawla (1988) elméleti fejtegetése szerint a gyerekek otthon és az iskolában tapasztalt projekt munkák során megtapasztalják, hogy a növények élnek, és gondoskodásra van szükségük, így gyarapodhat az irántuk táplált érzelmük. Az élettelen környezet (folyók, kövek stb.) iránti együttérzés gyökere a gyermekkori animizmusban keresendő, de még felnőttként is gyakoriak a mentális állapotulajdonítások, még ha nem élő dologról van is szó. Tehát, az együttérzés oka nem annyira a körülvevő világban, mint inkább a saját érzelmeit kivetítő emberben keresendő.

2.3. A környezettudatosság mint viselkedés

Azt is be kell látnunk azonban, hogy a környezet iránt érzett aggodalom önmagában véve hatástalan, ha nem társulnak hozzá tettek. A környezetvédelemmel kapcsolatos értékek – ha gyakorlatban megnyilvánulnak – proszociális (vagy altruista) tetteket vonnak maguk után, szemben a pro-szelf (vagy individualista) viselkedésmóddal. A környezettudatos viselkedésben a racionális megfontolásoknak ugyanúgy helye van, mint a szimbolikus énkifejezésnek és az érzelmeknek. Ugyanis a természeti kötődés kifejezése, illetve a környezettudatos cselekvés közben/után megélt érzelmek erőteljes motivátorként hatnak. (Gatersleben–Steg 2013)

Azonban az egyéni viselkedés aktuális megnyilvánulásaira nagy hatással lehetnek szituációs tényezők is, melyek adott esetben megerősíthetik vagy gyengíthetik az előzetes elhatározásokat. Ilyen tényezők lehetnek például a gazdasági/pénzügyi korlátok, az ellentétes irányú társadalmi nyomás, az aktuális választási lehetőségek tárháza (Hines–Hungerford–Tomera 1987), az adott viselkedés véghezviteléhez szükséges áldozat, a szükséges intézményi háttér, infrastruktúra megléte vagy hiánya (Stern 2000; Arburthnott 2009), illetve a már meglévő szokások (Kollmuss–Agyeman 2002; Arburthnott 2009). Az ilyen aktuális tényezők akár 80%-ban is befolyásolhatják az adott helyzetben való viselkedésmegnyilvánulást. (Fliegenschnee–Schelakovsky 1998; idézi Marjainé Szerényi és mtsai 2012)

2.4. A környezeti nevelés

Mivel környezettudatosság alatt a pozitív környezeti attitűdöt értjük (különös tekintettel ennek kognitív és viselkedéses aspektusaira), ezért a környezettudatos nevelés ezeknek az attitűdöknek a megváltoztatását, a környezettel kapcsolatos ismeretek bővítését, a környezet iránti elköteleződés és az ennek megfelelő viselkedés kialakítását jelenti.

A környezeti nevelés gyakorlati kivitelezése azonban nem mindig ilyen magától értetődő. Ahogyan Maloney és Ward (1973) jelezte, és a továbbiakban megemlített kutatásokban is látni fogjuk, a környezettel kapcsolatos ismeretek magas szintje, illetve a környezet iránti elméleti elköteleződés gyakran nem társul hasonló irányú viselkedéses megnyilvánulásokkal. Ezt alátámaszthatja Kagawa (2007) egyetemisták között végzett vizsgálata, amelyben noha a fiatal felnőttek környezeti attitűdje pozitívnak bizonyult, és a megoldási módok egyszerű, nem túl nagy áldozatot követelő lehetőségeit ismerték, a szükséges életmód-változtatást csupán 1%-uk vállalta volna fel.

Napjaink egyik legnagyobb kihívása annak felismerése, hogy hogyan ösztönözzük a fenntartható életmódot, és szorítsuk vissza ezzel párhuzamosan a fenntarthatatlan viselkedésmódokat, hogyan és mivel tud ehhez hozzájárulni a környezeti nevelés, illetve hogyan lehet a fiatalokat olyannyira az ügy mellé állítani, hogy ők maguk is buzdítsanak másokat, így a változás katalizátoraivá váljanak. (Marjainé Szerényi–Zsóka–Kocsis–Széchy 2012)

A környezeti nevelésben a minél hatékonyabb meggyőzéshez érdemes lehet nemcsak az érveket, az ismeretterjesztést használni, de szükség lehet az érzelmek meggyőző erejére is. A félelem és az aggodalomkeltő kommunikáció azonban csak akkor ösztönöz cselekvésre, ha a fölébresztett aggodalom nem túl erős fokú, és cselekvési, megoldási javaslatok is kapcsolódnak a probléma bemutatása mellé. (Hovland–Janis–Kelley 1976; Leventhal–Singer 1966; Soames Job 1988) A problémamegoldási lehetőségek ismerete fokozza a cselekvő észlelt kontrollját, mely a környezettudatos viselkedés modelljeiben is igen sokat tesz hozzá ahhoz, hogy a pozitív környezeti attitűdök cselekvési szándékba, illetve viselkedésbe forduljanak. (Ajzen 1991; Kaiser–Hübner–Bogner 2005; Kovács és mtsai 2014)

Strife (2011) kvalitatív elemzésében ötven 10–12 év közötti gyermekkel készített interjút, melyek során a természetvédelemmel és a Föld jövőjével kapcsolatos érzelmeikről faggatta őket. A gyerekek 82%-a fejezett ki félelmet, szomorúságot vagy haragot a jelenlegi környezetvédelmi problémákkal szemben, és 72%-uk volt pesszimista a Föld jövőjét tekintve. A gyerekeknek tehát jellemzően vannak aggodalmaik a Föld jövője miatt, kérdés azonban, hogy az aggodalmaikhoz megkapják-e azokat a cselekvési lehetőségeket, melyek segítségével az aggodalmuk környezeti viselkedésbe fordítható. Strife arra is felhívja a fi-

gyelmet, hogy a gyerekek környezetvédelemmel kapcsolatos információikat elsősorban a médiából szerzik, és csak másodlagosan a szülőktől vagy tanároktól. Azonban a média ide kapcsolódó tartalmai inkább szorongáskeltőek, míg a családon vagy iskolán keresztül érkező információ megnyugtató jellegű, a megoldásra fókuszál.

A sikeres környezeti nevelés megvalósításához tehát nem elégséges pusztán az információ átadása, mivel ez önmagában még nem feltétlenül vezet viselkedésváltozáshoz. Marjainé Szerényi és mtsai (2012) a rendszerszemléletű gondolkodás és a problémamegoldó készség fejlesztését, a kritikus és kreatív gondolkodás bátorítását és a csapatmunkát tartják célravezetőnek. Mások a diákok oktatásban való aktív részvételére és a gyakorlati tevékenységekre összpontosuló oktatási módszerekre helyezik a hangsúlyt. (Svanström–Lozano–García–Rowe 2008) Burandt és Barth (2010) szerint e kompetenciák fejlesztése még akár fontosabb is lehet, mint az elméleti tudás átadása. A kompetenciák tanulhatók, de nem taníthatók, ezért ez az elmélet a gyermek vagy fiatal aktív részvételét és önállóságát feltételezi. Ezek a módszerek tehát nem csupán a képességeket fejlesztik, hanem a résztvevő kompetencia- és kontrollérzését is.

2.5. A jelen vizsgálat előzményei

E vizsgálat előzményeként tekinthető Medvés Dóra és Molnárné Kovács Judit (2014) kutatása, mely során a gyerekek explicit és implicit környezeti attitűdjét, környezeti tudását, beszámolt környezeti viselkedését és tényleges spontán viselkedését, valamint szüleik környezeti attitűdjét vizsgálták. Mindezeket a méréseket olyan iskolában is megtették, amelynek nem volt speciális környezeti nevelési programja, és olyanban is, amelynek volt. Ez utóbbi ún. „ökoiskola”. A korosztály ötödik és hatodik osztályos gyerekek voltak.

A várt eredmény az lett volna, hogy az ökoiskolás gyerekek attitűdje, beszámolt viselkedése, tényleges viselkedése és implicit attitűdje kedvezőbb lesz a környezet vonatkozásában. Ugyanígy pozitívabb környezettudatos attitűdöt és több környezettudatos viselkedést mutatnak a nagy tudású gyerekek, és azok, akiknek a szüleik kedvezőbb környezeti attitűddel rendelkeznek.

Ezzel szemben a tényleges viselkedés esetében azt kapták, hogy az ökoiskolások kevésbé választanak környezettudatosan, és a nagyobb tudású gyerekek szintén kevésbé választanak környezettudatosan. A szülő pozitív környezeti attitűdje – valószínűleg a modellkövetés útján – hozzájárult a környezettudatos választáshoz, de a nagyobb tudású gyerekeknél nem. Vagyis, a szülői minta pozitív hatásán túl paradox hatásokat találtak, mintha a képzés, a tudás nem előnyére, hanem inkább hátrányára válna a gyerekeknek.

Hasonló paradox jelenségről számolt be korábban Varga Attila (2006), aki azt találta, hogy longitudinálisan közelítve a középiskolai környezetvédelemmel

kapcsolatos képzés negatívabb környezeti attitűddel jár együtt.

A szakirodalmi bevezetőnkben részletezett megfontolások alapján (Hovland és mtsai 1976; Strife 2011) kézenfekvő magyarázat lehetne, hogy a nagyobb tudás nagyobb aggodalommal jár, ami megfelelő megoldási kompetenciák nélkül megakadályozhatja a tudás alkalmazását. E működésre irányuló empirikus eredményeket, vagyis hogy a nagy tudás nagy szorongással együtt járva nem segíti a környezettudatos viselkedést, nem találtunk a szakirodalomban. A jelen kutatásnak az is célja, hogy a fenti paradox hatások mögött meghúzódó negatív érzelmekre fényt derítsen.

3. A vizsgálat bemutatása

3.1. Vizsgálati célkitűzések

A felvázolt szakirodalmi áttekintést figyelembe véve és az empirikus előzményekből kifolyólag, jelen vizsgálat célja az, hogy a környezetvédelemmel kapcsolatos ismeretek, negatív érzelmek és a családi szorongásoldás változoin keresztül keresse a kapcsolatot a tudás, az érzelmek és a környezettudatos viselkedésformák megnyilvánulásai között. Hipotézisek:

1. Feltételezem, hogy a gyermekek környezetvédelemmel kapcsolatos tudásának mértéke pozitív összefüggést mutat a környezettudatos viselkedésükkel.
2. Feltételezem, hogy a gyermekek többsége negatív érzelmeket él meg a környezetvédelmi problémákkal kapcsolatban.
3. Feltételezem, hogy a gyermekek környezetvédelmi kérdésekkel kapcsolatban megélt negatív érzelmei negatívan befolyásolják a környezettudatos viselkedésüket.
4. Feltételezem, hogy azoknak a gyerekeknek kevesebb a környezetvédelemmel kapcsolatos szorongása, akikkel otthon beszélnek erről.

3.2. A vizsgálat menete

A vizsgálat négy fő elemből épült fel:

1. *Viselkedésvizsgálat*

Egy csokor papírból hajtogatott tulipánból választhattak a vizsgálat résztvevői. A virágok többféle (csillogó, hagyományos és újrahasznosított) papírból készültek. Ezzel a gyerekek spontán viselkedését kívántuk megfigyelni.

2. *Strukturált interjú*

A gyerekek 9 kérdésre válaszoltak. A kérdések a gyermekek környezetvédelemmel kapcsolatos tudására és érzelmeire irányultak: milyen környezetvédelmi problémákról és megoldásokról hallottak már, és honnan, mennyire értékelik ezeket a problémákat aggasztónak vagy megoldhatónak, illetve a személyes érzelmi bevonódásuk és felelősségük is szóba került.

3. *Manipulációs ellenőrzés*

A gyerekeket arra kértük, hogy rendezzenek sorba 6 papírt (amelyekből a virágok is készültek) aszerint, hogy melyik tetszik nekik a legjobban, majd a háromféle piros papírt értékelhették a környezetvédelem szempontjából. Ennek célja az volt, hogy kiderítsük, a gyerekek vajon ugyanúgy látják-e a különbséget a papírok között, mint a felnőttek.

4. *Kérdőív*

A gyerekek a beszélgetést követően kitöltötték egy 19 itemből álló kérdőívet. Ehhez a Leeming–Dwyert–Bracken (1995) által gyermekek számára kifejlesztett kérdőív beszámolt viselkedésre vonatkozó alskálját használtuk.

3.3. A minta

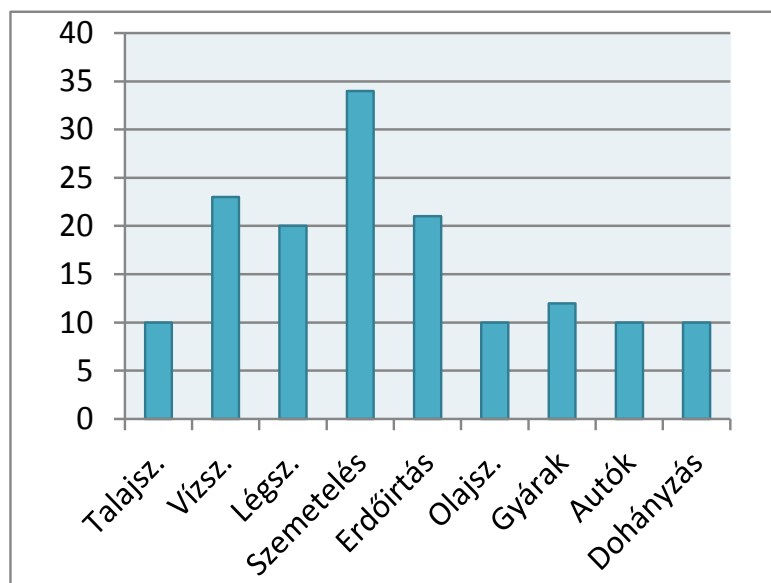
A vizsgálatban 57 városi, 5. osztályos diák vett részt, ebből 28 fiú, 32 lány. Az általános iskola ötödik osztálya azért kiemelt jelentőségű, mert a magyarországi nevelési programban az alsóból a felsőbe lépés hozza azt az első elágazást, melyben különbséget lehet tenni ökoprogram szerint tanuló és hagyományos képzésű gyerekek között.

4. Tapasztalatok

4.1. Tájékozottság

A környezetvédelmi problémák tekintetében összességében jól tájékozottak a gyerekek. Az általános, globális mértékű problémák (talaj-, levegő- és vízszennyezés) mellett szóba került az energiatakarékosság és az állatvédelem is. Leggyakrabban (34-en) azonban a szemetelés problémáját említették, talán amiatt, mert ezzel ők is nap mint nap szembesülnek. Emellett szót érdemel még a dohányzás, a kipufogógáz és az olajszenyezés gyakori említése. A legalább 10 említést nyert környezetvédelmi problémák előfordulási gyakoriságát az 1. ábrán látható grafikon mutatja be.

1. ábra: A legismertebb környezetvédelmi problémák

4.2. Érintettség

Azt is sokszor megfogalmazták, hogy melyik probléma és miért fontos a számukra. Íme néhány példa:

„Mindenem a víz, sokat úszom, ezért nagyon irritál, ha szennyezik a tavakat.”

„Nagyon szeretem az állatokat, ezért aggaszt, hogy van olyan szemét, ami egy állatot megfojthat.”

„Ha szemetelek, akkor leszidnak.”

„Mikor beülök az autóba, elgondolkodok, hogy mi is szennyezzük a környezetet.”

„Tanyán lakunk, látszik, ha betegek az állatok.”

„Forgalmas úton lakunk, ér minket a gáz, ezért csak akkor mehetünk ki játszani, amikor nincs kocsi.”

Látszik, hogy a gyerekek egészen különböző motivációkkal is elköteleződhetnek egy adott probléma mellett.

4.3. Érzelmek

A gyerekek legtöbbször adekvátan és nagyon színesen fejezték ki környezetvédelemmel kapcsolatos érzelmeiket. Ezeket a megnyilvánulásokat négy csoportba rendeztem, és azon belül is alkategóriákat különítettem el, az alábbiakban ezt példákkal szemléltetem.

Szomorúság

„Szomorú és csalódott vagyok, hogy az emberek nem figyelnek a környezetükre.”

„Jobb lenne, ha meg tudnák oldani a problémákat.”

Szorongás

„Az emberek tehetnének ellene, nem csak „majd-majd”, aztán soha...”

„Rémisztő, hogy csomó ember meghal füstmérgezésben.”

„Egy gyerek nem sok mindent tud tenni, a felnőtteknek nagyobb hatása van a környezet védelmében és beszennyezésében is.”

„Ha magunkat a vízi állatok helyébe képzeljük, az rossz lenne.”

„Olyan, mintha a világból vágnának ki egy darabot.”

Düh

„Utálok az orvvadászokat!”

„Haragszom azokra, akik ezt csinálják, mert félttem a környezetet, az élőlényeket.”

Egyéb

„Ha olyan emberrel beszélgetek róla, aki nem ismeri a problémákat, az jó érzés, mert megtudott valamit.”

„Jó is, meg rossz is, ha erről beszélgetünk. Tenni kellene valamit, ezért jó, ha szóba kerül, de nem jó, hogy baj van.”

Nagyon sokszor ezek az érzelmek nem „vegytisztán” jelentek meg a válaszokban, ezért a besorolásuk sem mindig volt egyértelmű. Ebben két független kódoló volt segítségemre. Többször előfordult, hogy a gyerekek nem konkrét érzelmet fogalmaztak meg (például „nem jó”), ilyenkor az érzelmet a rá adott magyarázattal együtt értelmeztük.

4.4. Megoldási módok

A környezetvédelmi problémák megoldására tett javaslataik is sokszínűek. Két szempontból vizsgáltam meg őket közelebbről. Egyfelől tartalmilag, másfelől pedig a kompetencia szempontjából rendszereztem őket (globális megoldásként vagy általuk megtehető lépésként említették-e).

Tartalmuk szerint az 1. táblázatban látható séma szerint rendeztem őket.

1. táblázat: Megoldási módok

Közvetlen	Önmegtartóztatás	Lemondás valamilyen környezetszennyező, de egyébként megszokott tevékenységről
	Új módszerek	Valamilyen nézőpontváltást vagy tudatos elköteleződést igénylő aktív hozzájárulás
	Innovációk	Technikai újítások, melyek a környezetvédelem szolgálatába állíthatók
Közvetett		Más emberek buzdítása, motiválása

A közvetlen módszerek kategóriájába azok a javaslatok kerültek, amelyek közvetlenül a problémák gyakorlati kezelésére irányulnak, ezen belül három alcsoportot különböztettem meg.

Önmegtartóztatás címszó alatt gyűjtöttem össze azokat az ötleteket, amelyek a mindennapi pazarló életmód visszaszorítását célozzák meg. Leggyakrabban a „nem szabad” vagy „kevesebbet kellene” kifejezésekkel jellemezhető. Például:

„Kevesebb műanyag csomagolású dolgot venni.”

„Kevesebb autót kellene használni.”

„Az embereknek nem kellene olyan sok fölösleges dolgot használniuk: pl. vesznek valamit, ami nem kell, aztán eldobják.”

„Nem szabad szemetelni.”

Ebből a típusból fordult elő a legtöbb javaslat (81), kategórián belül pedig a szemetelés mellőzése (31), a vízhasználat csökkentése (7), illetve az autóhasználat visszaszorítása (7) szerepelt leggyakrabban.

Az új módszerek kifejezés alatt azokat a megoldásokat értem, amelyek nem kívánnak különösebb technológiai háttérrel, csupán némi odafigyeléssel vagy nézőpontváltással segíthetjük a környezet állapotát. Ilyenek például:

„Az indiánoktól lehetne tanulni: nádat dugnak a vízbe, és az megtisztítja.”

„A kivágott fák helyébe újakat kellene ültetni.”

„Próbálok többet járni biciklivel.”

„Ami lejáratos, de ehető, azt nem dobjuk ki, hanem elajándékozunk a szegényeknek.”

Előfordul, hogy ezek a javaslatok nem mások, mint az előző kategóriák tiltásainak pozitív irányba átfordított értelmezései (például „kevesebb autó” helyett „több bicikli”), mégis valamelyest más hozzáállást közvetítenek, aktívabb hozzájárulást sugallnak. Itt már nem csupán a környezetre gyakorolt negatív hatások – ha úgy tetszik, ökológiai lábnyom – csökkentésére irányulnak az erőfeszítések, hanem pozitív irányú elmozdulás is történhet (például az „erdőirtás csök-

kenése” helyett „fák ültetése”).

Ebben a csoportban a szemétszedés (16) vitte az első helyet, a képzeletbeli dobogó másik két fokán pedig a fák ültetése (8) és a szelektív hulladékgyűjtés állnak (7).

A közvetlen módszerek közé soroltam a technikai újításokat is. Az is igaz, hogy sok esetben előfordulhat, hogy bizonyos technológiai fejlesztések nem elsősorban a környezet védelme érdekében születnek, hanem valamilyen gazdasági megfontolásból, és az ökológiai megfontolások csupán hasznos, de másodlagos melléktermékei a folyamatnak. Mégis a gyerekek által említett példák jellege miatt inkább ide illett ez a csoport.

„A gyárakat modernizálni kellene, a hajókat meg strapabíróbbra tervezni.”

„Elektromos autókat kellene tervezni.”

Ebben a kategóriában összesen 17 ötletet találunk, és ezek közül a környezetbarát autók kérdésköre a „legnépszerűbb”.

Végül pedig a közvetett módszerek közé azokat soroltam, amelyek más embereken keresztül kívánnak hatni a környezet megőrzésére. Ilyen lehet például a mások figyelmének felhívása vagy szabályozó törvények alkotása. A gyerekek válaszaiban ez a következőképpen jelent meg.

„Rendőrok járőrözzenek, hogy ne bántsák az állatokat, és pénzbüntetés is kellene.”

„Minden kezelhető lenne, ha a gyerekeket kicsi koruktól kezdve erre tanítanánk.”

„A polgármester is kihirdethetné, hogy a szemétdobálás nem jó dolog.”

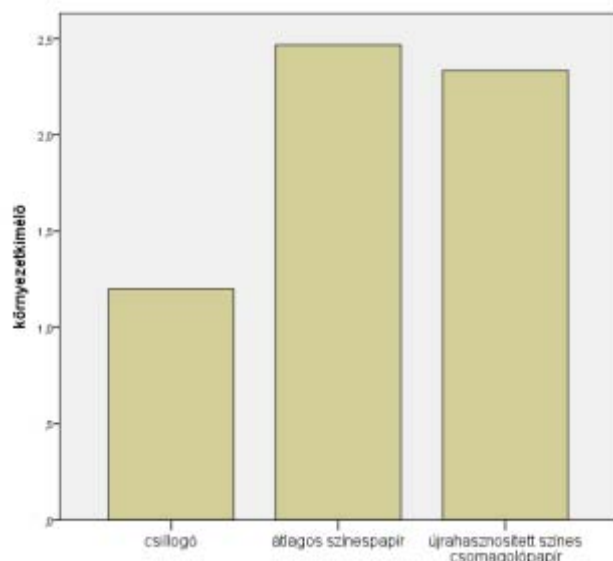
A gyerekek közül 12-en azt mondták, hogy rászólnának valakire, aki a szemük láttára szennyezi a környezetet.

5. Elemzés

Az alábbiakban az interjú során és a kérdőívek segítségével nyert számszerűsíthető adatok statisztikai vizsgálatára szeretnék kitérni. Ennek célja, hogy pontosabban felmérje a gyerekek tájékozottságát, illetve alátámasztható összefüggéseket tudjunk megállapítani a gyermekek érzelmei, attitűdje és viselkedése között.

Ahhoz, hogy a virágválasztásokat értékelni tudjuk, meg kell állapítanunk, hogy a gyerekek is ugyanúgy látják a papírok közötti különbséget, mint a felnőttek. A gyerekek látják, hogy melyik papír környezetkímélő, és melyik nem. Igaz, az újrahasznosított és a nem újrahasznosított papír között nem tesznek különbséget. Ezt szemlélteti az alábbi ábra.

2. ábra: Papírok értékelése környezetvédelmi szempontból

Az adatelemzés további részében említésre kerül a gyerekek kis- és nagy tudású, illetve sok vagy kevés negatív érzélemmel rendelkező csoportja. Ez a csoportosítás az interjú során mutatott megnyilvánulások alapján történt, és a jelen minta függvényében értelmezendő.

Minden gyerek említett leglább egy környezetvédelmi problémát, a legtöbb válasz pedig 6 darab volt. Ennek alapján a tudás szerinti két csoport:

1–3 probléma említése → keveset tud,

4–6 probléma említése → sokat tud.

Negatív érzelmek terén a megnyilvánulások száma 0 és 3 között mozgott, így az érzelmek szerinti csoportosítás a következőképpen alakult:

0–1 negatív érzelm kinyilvánítása → kevés érzelm,

2–3 negatív érzelm kinyilvánítása → sok érzelm.

5.1. A tudás és a környezettudatos viselkedés kapcsolata

Viselkedés alatt ez esetben két külön komponenst értünk. Egyfelől a vizsgálat ideje alatt megnyilvánuló spontán viselkedésre, másfelől a kérdőív kitöltésével kinyilvánított beszámolt viselkedésre gondolunk.

A spontán viselkedésről azt mondhatjuk, hogy azokra a gyerekekre, akik több problémát tudnak felsorolni, tendenciaszerűen jellemzőbb, hogy környezettudatos papírt választanak ($\chi^2 = 2,97; p = 0,08$). Ezt szemlélteti a 2. táblázat.

2. táblázat: A választás minősége a tudás mértéke szerint

		virág		Σ
		csillogó	nem csillogó	
csoport	keveset tud	20	13	33
	sokat tud	9	15	24
Σ		29	28	57

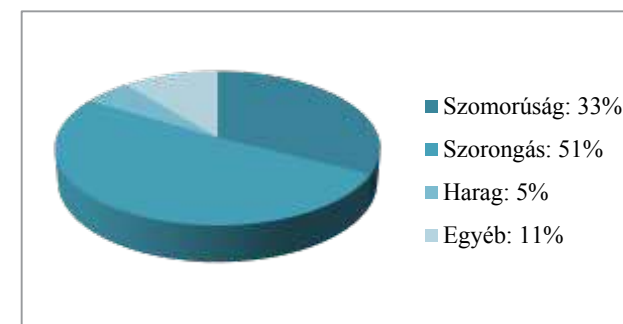
A bemutatott viselkedési skála konzisztenciája megfelelőnek bizonyult ($\alpha = 0,726, N = 19$), lehet tehát viselkedésátlagot venni. A beszámolt viselkedés azonban nem függ össze sem a virágválasztással, sem a problématudatossággal, és az érzelmi érintettséggel sem, erősen elmozdul a társas kívánatosság irányába.

5.2. A környezetvédelemmel kapcsolatos negatív érzések magánya

Összességében a gyerekek 95%-a fejezett ki valamilyen negatív érzelmet (szomorúság, szorongás, düh) a környezetvédelmi problémák irányában. Ez alól a kivételt három fiú jelentett, ami azt is maga után vonja, hogy a lányok 100%-a számolt be legalább egy kellemetlen érzésről.

Ezen belül szomorúságot az összes résztvevő fele érez, 67%-uk adja jelét szorongásnak, de a harag érzése elenyésző (~5%) (3. ábra).

3. ábra: Az érzelmi megnyilvánulások aránya

5.3. A negatív érzelmek környezettudatos viselkedést gátló hatása

A tudás és a negatív érzelmek összefüggésével kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy aki sokat tud, tendenciaszerűen több negatív érzelmet sorol, de hozzátartozik, hogy elég nagy szórással. ($M_{\text{keveset tud}} = 1,27$ és $SD_{\text{keveset tud}} = 0,57$; $M_{\text{sokat tud}} = 1,66$ és $SD_{\text{sokat tud}} = 0,96$; $t = -1,78$; $df = 34,75$; $p = 0,08$).

Ha a kiinduló hipotézist vesszük figyelembe, felmerül a kérdés, hogy van-e a

nagy tudású gyerekeknek egy nem szorongó csoportja, akikre jobban jellemző a környezetkímélő papírválasztás, és egy szorongóbb csoportja, akik inkább a csillogó papírt választják?

Valóban jellemző, hogy a sok tudás erős érzelmek nélkül inkább oda vezet, ami a tudásból logikusan következik, vagyis a csillogó papír kerüléséhez, és aki sokat tud, erős érzelmekkel, inkább választja a csillogó papírt ($\chi^2 = 3,23$; $p = 0,07$). Ugyanez az érzelmek szerinti átbillenés a kisebb tudású gyerekeknél nincs meg. Ott eleve jellemzőbb a kevés negatív érzélem, 33 kis tudású gyerekből 24 ebbe a csoportba esik, s közülük 14 csillogó virágot választ.

3. táblázat: A választás minősége és az érzelmek kapcsolata a nagy tudású gyerekeknél

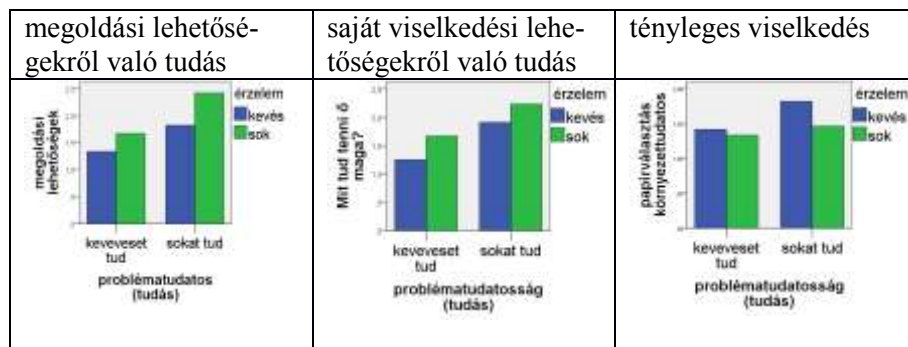
		virág		Σ
		csillogó	nem csillogó	
csop.	sokat tud, de kevesebb negatív érzélem	2	9	11
	sokat tud, sok negatív érzélem	7	6	13
Σ		9	15	24

Azt is megállapíthatjuk, hogy a negatív érzelmek a személyes érintettséggel korrelálnak ($r = 0,51$; $N = 57$; $p < 0,01$).

Ez az erősen érintett, negatív érzelmekkel teli csoport több helyről szerzi az információit ($t = -1,80$; $df = 55$; $p = 0,08$), több megoldási lehetőséget tud; $t = -2,12$; $df = 54,75$; $p < 0,05$), és több saját tevékenységet sorol fel; $t = -2,12$; $df = 55$; $p < 0,05$).

Ahogy ezt a 4. ábra szemlélteti, van tehát egy nagy tudású, érzelmileg erősen involvált csoport, az ebbe a csoportba tartozó gyerekek ismerik a legtöbb megoldási lehetőséget, a saját személyes lehetőségeik közül is ők sorolnak föl legtöbbet, de a tetteikben a tudásuk és a bevonódottságuk nem tükröződik.

4. ábra: A negatív érzelmek és a környezettudatos viselkedés kapcsolata

5.4. A családi beszélgetés szorongásoldó hatása

A környezetvédelmi problémák otthoni megbeszélését háromfokú skálán értékeltém.

- 0 – soha nem beszélnek erről (a gyerekek 45%-a),
- 1 – néha beszélnek róla (16%),
- 2 – gyakran szóba kerül (39%).

Azok a gyerekek, akik otthonában soha nem kerül szóba a környezetvédelem témaköre, átlagosan 1,35, akikkel néha beszélgetek ilyesmiről, azok átlagosan 1,44, a környezetvédelmi problémákról otthon is gyakran beszélgető gyerekek átlagosan 1,55 negatív érzelmi megnyilvánulást fejeztek ki. A különbség nem szignifikáns ($p = 0,37$). Az adatok tehát nem támogatják azt, hogy azoknak kisebb lenne a szorongása, akikkel otthon beszélnek ilyesmiről.

6. Megvitatás

6.1. A kutatásból következő eredmények

A környezetvédelemmel kapcsolatos kérdések a gyermekek túlnyomó többségében negatív érzelmeket indított el. Az élővilág féltése, az emberiség jövője miatti aggodalom és a tehetetlenség okozta frusztráció is jellemző. Ez az eredmény párhuzamba állítható Strife (2011) tanulmányában kifejtett gondolatokkal, illetve a vizsgálat elején felállított hipotézisnek is megfelel.

Továbbá azt találtuk, hogy a spontán viselkedés enyhe összefüggésben áll a környezetvédelemről alkotott tudással, de csak azok a nagyobb tudású gyerekek viselkednek spontán módon környezettudatosabban, akik a környezeti problémák kapcsán kevesebb negatív érzélemről számolnak be. Fölmerül a lehetőség, hogy a paradox választások mögött olyan elhárító mechanizmusok lehetnek, melyek az erősen érintett gyerekeknek a globális problémákkal való szembenézés során érzett szorongását csökkentik. Ilyen elhárító mechanizmusok lehetnek például a racionalizálás vagy a tagadás, a saját cselekvés jelentőségének a bagatellizálása. Ezek az elhárítások hedonista fogyasztáshoz vezethetnek, melyet a vizsgálatban a csillogó papír választása fejez ki. Természetesen vizsgálatunkból mindössze annyi következik, hogy a paradox választások mögött erős érzelmek és érintettség van, az elhárító mechanizmusok működtetésének a gondolata inkább hipotetikus, későbbi vizsgálatok számára.

A környezetvédelmi kérdésekről való tudás és környezettudatos viselkedés összefüggésére irányuló munkahipotézisünk tehát részben teljesült: akkor, ha a tudást nem kísérik a témával kapcsolatos erős negatív érzelmek.

A negatív érzelmek környezeti viselkedésre gyakorolt hatásáról alkotott hipotézis a fenti adatok és elemzés alapján megalapozottnak bizonyult.

Maloney és Ward (1973) azt fejtették ki, hogy az emberek véleménye és elvi elköteleződése a környezetvédelem ügye mellett nem igazán mutat összefüggést a tényleges környezettudatos viselkedéssel. Ezt a feltételezést erősíti meg többek között Kagawa (2007) tanulmánya is, és a jelen vizsgálat eredményei is jelentenek bizonyos támogatást a feltételezés mellett, ha a nagy tudású, erős érzelmeket mutató csoportra gondolunk.

6.2. Továbbgondolási és alkalmazási lehetőségek

A kutatás eredményei alapján a közvetlenül következő kérdés, hogy azt vizsgáljuk, az aggodalom vajon miért akadályozza meg, hogy a nagyobb tudásbázisból következő viselkedést mutassák a gyerekek. Az „eszköztelenség” (a megoldási lehetőségek ismeretének a hiánya) mint magyarázó feltételezés valószínűtlen, hiszen pontosan a nagy tudású, erős érzelmi csoport volt e szempontból a leg-tájékozottabb. Vajon az erős érzelmei a logikus átgondolás gátjaként szolgálnak? Esetleg az érzelmi érintettség elhárító mechanizmusokat indukál, melyek eredménye lesz a paradox, örömevet szolgáló, hedonista választás? E kérdések megválaszolásához további kutatások szükségesek.

Szintén a jelen kutatásból közvetlenül következő kérdés, hogy a kapott összefüggés, vagyis hogy az erős érzelmi involváltság akadályozhatja a tudás pozitív hatásának a megmutatkozását, vajon érvényes-e más életkori csoportokra. A 10–12 éves gyerekek különösen érzékeny populáció lehet abból a szempontból, hogy képesek lehetnek belegondolni komoly, világléptékű problémákba, viszont cselekvési lehetőségeik még a felnőtteknél korlátosabbak, nem beszélve a negatív érzéseikkel való megküzdés éretlenségéről.

Ha a jelen kutatás eredményei a szorongás és a környezettudatos választás kapcsolatára nézve valóban elégségesen magyarázzák a korábbi kutatásokban felmerülő paradox jelenségeket, akkor az a mai környezeti nevelés, illetve a média számára kérdéseket vet fel. Ha a sok tudás nem feltétlenül jár együtt viselkedésváltozással, akkor hogyan lehet az ismereteket „jól” átadni?

A szakirodalom tanulmányozása alapján azt gondolom, hasznos lehet, ha a környezettudatosságra való nevelést a megoldási módokra összpontosítjuk. A gyakorlati feladatokban (például egy kiskert gondozása vagy hulladék kreatív újrafelhasználása) való involválódás növelheti a gyermek empátiáját az élő környezetünk iránt, gyakorlati tudását, kompetenciaérzést, ezáltal a környezetvédelmi problémákkal való személyes megküzdését. Ám ezeket a feltételezéseket érdemes lenne empirikus ellenőrzésnek alávetni.

Egy újabb kvalitatív vizsgálat témája lehetne, hogy az egyes médiában megjelenő környezetvédelemmel kapcsolatos dokumentumfilmek, műsorok, mozi-filmek milyen képet festenek a környezetvédelmi problémákról. Intuitív módon az lehet a benyomásunk, hogy sok olyan elemet tartalmaznak, amelyek növel-

hetik a gyermek szorongását a témakörrel kapcsolatban, érdekes és talán érdemes lenne utánajárni, hogy így van-e.

7. Összegzés

A dolgozat során áttekintettük a főbb elméleteket és gyakorlati kutatásokat, amelyek a gyermekek környezettudatos attitűdjét és viselkedését írják le. Láttuk, hogy a pozitív környezeti attitűd és a szóbeli elköteleződés nem minden esetben vezet környezettudatosabb döntésekhez. A diszkrépancia magyarázatára több elmélet is kísérletet tesz. Ezek közül emeltük ki a környezetvédelmi problémákhoz kapcsolódó negatív érzelmei problematikáját vizsgálatunk tárgyává.

Ennek megfelelően, jelen vizsgálatban a gyermekek környezetvédelemmel kapcsolatos tudásának, érzelmeinek és viselkedésének kapcsolatát vetettük megfigyelés alá. 57 ötödik osztályos diákot kérdeztünk meg a strukturált interjú, az explicit attitűd- és beszámolt viselkedésskála és a spontán viselkedés megfigyelésének módszerével.

Az adatok elemzéséből következően azt találtuk, hogy a környezettudatos viselkedés valamelyest összefüggésben áll a tudással, de csak akkor, ha a globális méretű problémák kiváltotta szorongás nem túlzott mértékű. A sokrétű tudás és a nagymértékű érzelmi involválódás inkább együtt járhat szorongással, ami miatt – feltehetőleg az elhárítási mechanizmusok útján – a pozitív környezeti viselkedést gátolja. A fenntarthatóságra való nevelés sikeressége érdekében tehát nem csupán ismeretközlésre van szükség, hanem a gyermek pozitív érzelmi beállítódásának előmozdítására is.

Forrás- és irodalomjegyzék

- Ajzen, I. 1991. The Theory of Planned Behavior. In: *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50: 179–211.
- Arbuthnott, K. D. 2009. Education for sustainable development beyond attitude change. In: *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 10: 152–163.
- Burandt, S.–Barth, M. 2010. Learning settings to face climate change. In: *Journal of Cleaner Production*, 18/7: 659–665.
- Chawla, L. 1988. Children's concern for the natural environment. In: *Children's Environments Quarterly*, 5/3: 1–20.
- Chawla, L. 2007. Childhood Experiences Associated with Care for the Natural World: A Theoretical Framework for Empirical Results. In: *Children, Youth and Environments*, 17/4: 144–170.
- Dunlap, R. E.–Jones, R. E. 2002. Environmental Concern: Conceptual and Measurement Issues. In: R. E. Dunlap–W. Michelson (szerk.): *Handbook of*

Environmental Sociology. CT: Greenwood Press. Westport. 482–524.

Finger, M. 1993. Does environmental learning translate into more responsible behaviour? In: *Nature Herald*, 4: 9–10.

Gatersleben, B.–Steg, L. 2013. Affective and symbolic aspects of environmental behaviour. In: L. Steg–A. E. Van den Berg–J. I. M. De Groot (szerk.): *Environmental Psychology: An Introduction*. John Wiley and Sons, BPS Blackwell, Oxford. 165–174.

Hines, J. M.–Hungerford, H. R.–Tomera, A. N. 1987. Analysis and synthesis of research on responsible environmental behavior: A meta-analysis. In: *The Journal of Environmental Education*, 18/2: 1–8.

Hoffman, M. L. 1973. Empathy, Role-Taking, Guilt, and Development of Altruistic Motives. In: Lickona, T. (szerk.): *Moral development and behavior*. Holt, Rinehart & Winston. New York.

Hovland, C. L.–Janis, I. L.–Kelley, H. H. 1976. Közlés és meggyőzés. In: Pataki F. (szerk.): *Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény III*. Tankönyvkiadó, Budapest. 3–60.

Kagawa, F. 2007. Dissonance in students' perceptions of sustainable development and sustainability: Implications for curriculum change. In: *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 8/3: 317–338.

Kaiser, F. G.–Hübner, G.–Bogner, F. X. 2005. Contrasting the theory of planned behavior with the value-belief-norm model in explaining conservation behavior. In: *Journal of Applied Social Psychology*, 35: 2150–2170.

Kellert, S. R. 1985. Attitudes toward animals: age-related development among children. In: *The Journal of Environmental Education*, 16/3: 29–39.

Kollmuss, A.–Agyeman, J. 2002. Mind the gap: why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behaviour? In: *Environmental Education Research*, 8: 239–260.

Kovács, J.–Pántya, J.–Medvés, D.–Hidegkuti, I.–Heim, O.–Bursavich, J. B. 2014. Justifying environmentally significant behavior choices: An American-Hungarian cross-cultural comparison. In: *Journal of Environmental Psychology*, 37: 31–39.

Leeming, F. C.–Dwyert, W. O.–Bracken B. A. 1995. Children's environmental attitude and knowledge scale: Construction and validation. In: *The Journal of Environmental Education*, 26/3: 22–31.

Leventhal, H.–Singer, R. P. 1966. Affect arousal and positioning of recommendations in persuasive communications. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 4/2: 137–146

Maloney, M. P.–Ward M. P. 1973. Ecology: Let's hear from the people: An objective scale for the measurement of ecological attitudes and knowledge. In: *American Psychologist*, 28/7: 583–586.

Marjainé Szerényi Zs.–Zsóka Á.–Kocsis T.–Széchy A. 2012. A fiatalok fogyasztási és életmódbeli szokásai a környezeti nevelés tükrében. In: *Új Pedagógiai Szemle*, 62/11–12: 15–36.

tási és életmódbeli szokásai a környezeti nevelés tükrében. In: *Új Pedagógiai Szemle*, 62/11–12: 15–36.

Medvés D.–Molnárné Kovács J. 2014. A környezettudatos ismeretek és az implicit attitűdök szerepe a környezettudatos viselkedésben. In: Vargha A. (szerk.): *Határtalan Pszichológia. A Magyar Pszichológiai Társaság XXIII. Országos Tudományos Nagygyűlése. Kivonatkiötet*. Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Marosvásárhely.

Soames JOB, R. F. 1988. Effective and ineffective use of fear in health promotion campaigns. In: *American Journal of Public Health*, 78/2: 163–167.

Sobel, D. 2007. Climate change meets ecophobia. In: *Connect Magazin*, 21/2: 14–21.

Stern, P. C. 2000. New environmental theories: toward a coherent theory of environmentally significant behavior. In: *Journal of Social Issues*, 56/3: 407–424.

Strife, S. J. 2011. Children's Environmental Concerns: Expressing Ecophobia. In: *The Journal of Environmental Education*, 43/1: 37–54.

Svanström, M.–Lozano-García, F. J.–Rowe, D. 2008. Learning outcomes for sustainable development in higher education. In: *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 9/3: 339–351.

Van Liere, K. D.–Dunlap, R. E. 1980. The social bases of environmental concern: A review of hypotheses, explanations and empirical evidence. In: *Public Opinion Quarterly*, 44/2: 181–197.

Varga A. 2006. Pszichológia a fenntarthatóságért. In: *Magyar Pszichológiai Szemle*, 61/1: 187–206.

**„Hier ist die Gewissheit am kleinsten,
die Ahnung am größten.“**

**Narrative Strategien der Verunsicherung in Herta
Müllers *Herztier***

1. Einführung

Der vorliegende Beitrag beschäftigt sich mit Herta Müllers *Herztier* und geht der Frage nach, wie der Erzähldiskurs mithilfe verschiedener narrativer Verfahren versucht, die drückende Atmosphäre des Totalitarismus sprachlich zu erzeugen und wie die Wirkung der diktatorischen Macht sich auf die Identitätskonstruktion der Figuren auswirkt. Damit schließe ich mich der Richtung der Müller-Forschung an, die sich nicht auf eine biographisch-referentielle Lesart beschränkt. Denn in einem rezeptionsgeschichtlichen Kontext lassen sich zwei konzeptionell, methodisch und zeitlich verschiedene Diskursstränge der Müller-Forschung unterscheiden. Nach Anja K. Johannsen seien ein starker Biographismus, ein Beharren auf dem konkreten, rumänisch-deutschen historischen Hintergrund und eine freudsche, psychologisierende Interpretation der Müller'schen Figuren die Hauptcharakteristika der frühen Forschungstradition.¹ Die spätere Müller-Forschung wird demgegenüber eher von einer textbezogenen wissenschaftlichen Denkweise geprägt. So wird hier eher die durch fragmentierte Bilder und Raumbeschreibungen ermöglichte 'erfundene Wahrnehmung' in den Mittelpunkt des Interesses gestellt², zu der Herta Müller sich auch in ihren Poetikvorlesungen mehrmals äußerte.³ In diesem zweiten Fall geht es also um textnahe Lektüren. Mein Beitrag versucht sich in den zweiten Forschungsstrang einzugliedern, indem er eine *Text*interpretation im strengsten Sinne des Wortes unternimmt.

Im Fokus meiner Untersuchungen – wie bereits im Titel angedeutet –, steht ein Zitat von Herta Müller: „Hier ist die Gewissheit am kleinsten, die Ahnung

¹Vgl. Johannsen, Anja K. 2008. *Kisten, Krypten, Labyrinth*. Bielefeld: transcript, S. 13. Zur Biographie Herta Müllers und zum Zusammenhang vom Leben und Werk siehe: Balogh, F. András 2011. *Herta Müller útja a Nobel-díjig*. Littera Nova Kiadó, Budapest.

²Vgl. Johannsen, Anja K. 2008. *Kisten, Krypten, Labyrinth*. Bielefeld: transcript, S. 13.

³Vgl. Müller, Herta 1991. *Der Teufel sitzt im Spiegel. Wie Wahrnehmung sich erfindet*. Rotbuch, Berlin. S. 9–55.

am größten“.⁴ Ahnung und Ungewissheit sind demzufolge die stützenden Pfeiler einer diktatorischen Machtstruktur, wie auch Hannah Arendt in ihrer politischen Theorie dargelegt hat.⁵ Der bedrohlichen Ahnung und Ungewissheit sind im Fall des *Herztiers* interessanterweise sowohl die fiktiven Figuren als auch der Leser ausgeliefert. Das Ausgeliefert-Sein der Figuren ist offensichtlich: die diegetische Welt ist die eines von einer diktatorischen Macht beherrschten Landes. Wie der jeweilige Leser Ungewissheit oder Angst miterleben kann, ist eine kompliziertere Frage. Diese Gefühle werden dem Leser auf der diskursiven Ebene des Textes durch verschiedene textkonstitutive narrative Verfahren und Verunsicherungseffekte vermittelt.

Im Folgenden werde ich erstens jene narratologischen Kategorien bestimmen und jene Verunsicherungseffekte in Herta Müllers *Herztier* näher untersuchen, die die bereits erwähnte verunsichernde und bedrohliche Wirkung beim Lesen auslösen, und stelle die Frage, wie sie diese Wirkungskraft entfalten. Zur Beantwortung dieser Fragen müssen erstens die narratologischen Kategorien der Figur des Erzählers, der Zeit und des Orts des Erzählens und der Erzählung herangezogen werden. Zweitens lege ich den Akzent darauf, wie sich die drückende Atmosphäre auf die Figuren der diegetischen Welt auswirkt und was für eine Identitätskonstruktion sie ihnen ermöglicht. Der Beitrag hat damit auch das Ziel, aufzuzeigen, wie sich der Erzähldiskurs (Verunsicherung des Lesers) und die erzählte Geschichte (Verunsicherung der Figuren) – die für den Leser natürlich nur durch den Erzähldiskurs zugänglich ist – ergänzen und eine Einheit bilden.

Der Text konstituiert sich aus zwei großen Erzählsträngen. Der Haupterzählstrang⁶, in dem es um die vier Freunde namens Edgar, Georg, Kurt und die anonyme Erzählerin, ihr Privatleben, die Verhöre bei Hauptmann Pjele geht, wird stellenweise von den Erinnerungen an ein mit der Erzählerin identisches Kind, der Kindheitserzählung unterbrochen. Was diese Fragmente und die zwei eigentlichen narrativen Stränge neben der Wiederkehr derselben assoziativen Bilder verbindet, ist die Omnipräsenz der diktatorischen Macht.

Obwohl die zwei narrativen Stränge ineinander verschlungen und voneinander untrennbar sind, werden sie an manchen Stellen des Beitrags aus methodologischen Gründen einzeln untersucht.

⁴Müller, Herta 1990. *Wie Wahrnehmung sich erfindet*. Paderborn: Universität-Gesamthochschule (=Paderborner Universitätsreden; 20), S. 16.

⁵Vgl. Arendt, Hannah 1992. *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Könyvkiadó, Budapest. S. 488.

⁶Die Benennung 'Haupterzählstrang' bezieht sich bloß auf den quantitativen Unterschied zwischen den zwei narrativen Strängen und nicht auf seine metanarrative Rolle im Vergleich zu der Kindheitserzählung.

2. Verunsicherung des Lesers

2.1. Verunsicherungseffekte im Haupterzählstrang

Für den Haupterzählstrang ist eine homodiegetische Erzählweise charakteristisch. Die Geschichte ist eine Retrospektion der Ich-Erzählerin. Deswegen wird alles aus ihrer Perspektive berichtet, sodass im Roman kaum Perspektivenwechsel vollzogen werden. Die Erzählerin präsentiert den Lesern die Geschehnisse sowie ihre eigenen Wahrnehmungen aus einer randständigen Position, während der Leser über die Gefühlswelt anderer Figuren nichts erfährt. Mit dieser Darstellungsweise der sog. „Poetik des Randes“⁷ integriert die Ich-Erzählerin alles in ihren eigenen Erzähldiskurs, was sich auch auf den Modus der Redewiedergabe auswirkt. Eine Analyse dieses Modus lässt Konklusionen in Bezug auf die erwähnte Verunsicherung des Lesers zu.

Daher werde ich einige Textstellen der Redewiedergabe genauer untersuchen und ihre besondere Funktion in *Herztier* herausarbeiten.

„Frau Margit versuchte zu lächeln, aber ihre Augen gehorchten nicht, wenn sie sagte: Ich sitze gut hier, in Pest wartet niemand mehr auf mich. (129)“⁸

Die Ich-Erzählerin, die höchstwahrscheinlich an einem Dialog mit Frau Margit teilgenommen hat, gibt uns hier durch die *direkte Figurenrede*⁹ das Gesagte, genauer das persönlich Gehörte wortwörtlich wieder. Das redeeinleitende Wort „sagte“, der ihm folgende Doppelpunkt und der danach stehende Satz in der ersten Person Singular indizieren Frau Margit als sprechende Person, was keinen Zweifel des Lesers zulässt, wer in dieser Situation zu Wort kommt: Frau Margit ist jene sprechende Instanz, die die Aussage vollzieht, deren Stimme man während des Leseprozesses zu hören vermag.

Der Fall ist aber nicht mehr so eindeutig in dem folgenden Beispiel:

„Frau Margit erzählte nie, warum sie und ihre Schwester in diese Stadt gekommen waren. Nur wie die Mojics, die russischen Soldaten, in diese Stadt gekommen waren, wie sie von Haus zu Haus gingen und überall die Armbanduhrer mitnahmen, erzählte sie. *Die Mojics hoben die Arme ans Ohr,*

⁷Eke, Norbert Otto 1991. Augen/Blicke oder: Die Wahrnehmung der Welt in den Bildern. Annäherung an Herta Müller. In: Ders. (Hg.): *Die erfundene Wahrnehmung*. Igel, Paderborn. S. 12.

⁸Der Roman wird mit Seitenangaben im fortlaufenden Text nach der folgenden Ausgabe zitiert Müller, Herta 2009. *Herztier*. 5. Aufl. Frankfurt a. M.: Fischer.

⁹Der Begriff wird benutzt im Sinne von Martinez, Matias-Scheffel, Michael 2000. *Einführung in die Erzähltheorie*. 2. Aufl. München: C. H. Beck, S. 51.

horchten an den Uhren und lachten. Sie konnten keine Uhrzeit lesen. Sie wußten nicht, daß man Uhren, wenn sie nicht mehr ticken, aufzieht. Wenn die Uhren stehenblieben, sagten die Russen Gospodin und warfen sie weg. Die Mojics waren spitz auf Uhren, sie trugen zehn an jedem Arm übereinander, sagte Frau Margit.“ [Hervorhebung des Verfassers] (129)

Die indirekte Rede im zweiten Satz der Stelle ist eine Unterart der *transponierten Figurenrede*¹⁰. Die Anwesenheit einer narrativen Instanz ist hier prägnant zu fühlen, wobei die vorhandenen textlinguistischen Kennzeichen auf die ursprünglich sprechende Person, d. h. auf Frau Margit verweisen, deren Stimme diesmal stumm bleibt. Da nur die Stimme der Ich-Erzählerin hörbar ist, weiß man nicht, wie die Figurenrede gelautet hätte. Zur „Poetik des Randes“ gehören auch Textstellen wie die von mir kursiv gesetzte, d. h. die *erlebte Rede*¹¹. Die Perspektive ist hier immer noch die der Erzählerin, aber die Zugehörigkeit der Stimme ist fragwürdig. Der Leser ist unsicher, wen er aktuell „hört“: sowohl Frau Margit, als auch die Ich-Erzählerin könnten diese Sätze sagen.

Die verunsichernde Wirkung des Wechsels zwischen den zwei Formen der transponierten Figurenrede zeigt sich bei der Wiedergabe von Gesprächen, denen die Erzählerin persönlich nie beiwohnen konnte:

„Zu Edgar und Georg hatte der Hauptmann Pjele eine Woche später gesagt, sie leben vom Volksverhetzen und Schmarotzen [= indirekte Figurenrede]. Alles gegen das Gesetz. Lesen und Schreiben kann jeder in diesem Land. Wenn man so will, schreibt jeder Gedichte, ohne staatsfeindlich und kriminell organisiert zu sein. Unsere Kunst macht das Volk sich selber, dazu braucht unser Land keine Handvoll Asozialer [= erlebte Rede]. Wenn ihr deutsch schreibt, geht doch nach Deutschland, vielleicht fühlt ihr euch dort zu Hause im Morast. Ich dachte, euch kommt der Verstand [= autonome direkte Figurenrede].

Der Hauptmann Pjele zog Georg ein Haar aus.“ (197)

An dieser Textstelle berichtet die Ich-Erzählerin über das Verhör von Edgar und Georg bei Hauptmann Pjele, wo sie persönlich aber abwesend war. Woher und wie weiß sie dann aber über die Verhörszene Bescheid? Aller Wahrscheinlichkeit nach haben ihr die zwei Jungen alles erzählt. Wann und wo sie das getan haben, wissen wir aber nicht. Die derart entstandenen Leerstellen

¹⁰Der Begriff wird benutzt im Sinne von Martinez, Matias-Scheffel, Michael 2000. *Einführung in die Erzähltheorie*. 2. Aufl. München: C. H. Beck, S. 52.

¹¹Die andere Unterart der transportierten Figurenrede. Der Begriff wird benutzt im Sinne von ebd., S. 52.

und das Wechseln zwischen verschiedenen Typen von transponierter Figurenrede fungieren im Roman wiederum als Verunsicherungseffekte. Außerdem ist dieser Ausschnitt ein Beispiel für die Verselbstständigung der Sprache, d. h. dafür, wie die Sätze des Hauptmanns von ihm unabhängig und allgemeingültig werden, wodurch die Macht, die von der Sprache vermittelt und von der die Sprache beherrscht wird, zu einer übergroßen, selbstständigen Instanz wird. Darauf werde ich später ausführlicher eingehen.

Aus dem bisher Gesagten folgt, dass im Haupterzählstrang drei unterschiedliche Zeitebenen festgestellt werden können. In chronologischer Ordnung:

- I. Die Zeitebene der erzählten Geschehnisse
- II. Die Zeitebene des Erzählaktes, durch den die Ich-Erzählerin die für sie unbekanntes Geschehnisse von anderen Figuren erfährt
- III. Die Zeitebene des Erzählaktes der Ich-Erzählerin

Zwei von den drei Ebenen fallen immer zusammen. An der folgenden Stelle werden alle drei Zeitschichten simultan sichtbar:

„Er [Der Frisör] teilte Edgars Haar mit dem langen Nagel in Strähnen. Edgar hörte die Schere schnappen [...] Edgar machte die Augen zu, ihm war schlecht. Der Frisör hatte nicht gefragt, wie ich das Haar geschnitten haben will, sagte Edgar. Er hat mich für alle geschoren, die nicht mehr kommen, bis es Frühjahr wird. Als ich vom Stuhl aufstand, war mein Haar kurz wie ein Fell.“ (228)

Das Geschehen selbst (der Besuch bei dem Frisör) entspricht der ersten Zeitebene; die Äußerungen in der ersten Person Singular repräsentieren die zweite Zeitebene; und der Erzählakt, durch den wir vom Besuch bei dem Frisör erfahren, ist auf der dritten Zeitebene angesiedelt. Die zweite Zeitebene ist zusätzlich durch das Plusquamperfekt und den neuen Absatz markiert. Damit lässt sich jener Moment ermitteln, in dem der Junge der Ich-Erzählerin seine Geschichte erzählt hat, ein Moment, dessen Verortung in Zeit und Raum den Lesern völlig unbekannt bleibt.

Wie soll diese zeitliche und räumliche Unbekanntheit verstanden werden? An dem zitierten Beispiel kann man sehen, dass Edgars eigene Sätze direkt nach dem Bericht über ihn stehen. Im ersten Absatz sind wir gerade bei dem Frisör, und im zweiten Absatz erfolgt ein unvermittelter Sprung in der Zeit und in dem Raum. Der Leser kann sich fragen, wo, wann und zu wem Edgar an dieser Textstelle spricht. Der Adressat seiner Aussagen kann wahrscheinlich die Ich-Erzählerin sein. Wenn wir diese Annahme akzeptieren, bedeutet es, dass alles, was die Ich-Erzählerin an dieser Textstelle über das Haarschneiden zum Ausdruck bringt, ihr ursprünglich Edgar selbst mitgeteilt haben kann. Die Fragen *wo?* und *wann?* zu beantworten, scheint aber unmöglich zu sein. Die Unbestimmtheit des Ortes der zweiten Zeitebene und ihre Atemporalität, deren

konstitutive Rolle ich später ausführlicher erörtern werde, fungieren auch in diesem Fall als Verunsicherungseffekte.

Was kann in Bezug auf die zwei anderen Zeitschichten festgestellt werden? Der Ort der Erzählung ist wahrscheinlich das Rumänien des Diktators Ceaușescu. Diese Vermutung steht aber mehr mit den Wirklichkeits- und Geschichtskennntnissen des Lesers, mit seinen Kenntnissen über Herta Müller und nicht mit textuellen Elementen im Zusammenhang. Im Roman gibt es ja kaum Hinweise auf konkrete historische Hintergründe, konkrete Zeit- und Ortsangaben. Allerdings werden die Donau als Grenzfluss, der Führer, die rumänische und die schwäbische Sprache, sogar das Ungarische, einmal Stalingrad und ein einziges Mal auch Ceaușescu erwähnt. Aus all dem lässt sich auf Rumänien folgern, was aber im Text explizit nie ausgesagt wird. Aus der Spärlichkeit der Hinweise lässt sich darauf schließen, dass die historische Referenz des Textes nicht im Vordergrund steht. Eben deswegen scheint die rein biografisch-referenzialisierende Auslegung des Romans im Sinne der frühen Müller-Forschung höchst problematisch zu sein. Herta Müller selbst lehnte im Zusammenhang mit ihrem Debütband *Niederungen* in *Wie Wahrnehmung sich erfindet* Lesarten ab, die in ihren Texten die historischen Ereignisse suchen oder die einzelnen Bestandteile ihrer Werke mit unserer Wirklichkeit zu identifizieren versuchen.¹² Was in ihren Texten zählt, sind die Diktatur und ihre Folgen, die zeit- und ortlose Penetranz des Ahnens, der Ungewissheit, der Angst.

Auch die Zeit- und Ortskoordinaten des Erzählaktes sind nicht eindeutig, was den Leser erneut verunsichert. Damit gehe ich auf die dritte Zeitebene ein. Wem, wann und wo teilt die Ich-Erzählerin ihre Geschichte mit? Sie erzählt selbstverständlich einem Hörer, dessen Rolle hier der Leser übernimmt. Der Leser repräsentiert die jeweilige Gegenwart, darüber hinaus ist das Hören, genauer gesagt das Lesen des Textes in der jeweiligen Gegenwart platziert. Da der Erzählprozess von dem Leseprozess ins Leben gerufen wird und damit die beiden parallel erfolgen, ist auch der Akt der Erzählung in der Gegenwart zu suchen. So hat der Leser den Eindruck, als wenn die Ich-Erzählerin ihm eben jetzt erzählen würde.

Zur Veranschaulichung soll der Schluss des Romans näher untersucht werden.

„Wir saßen vor den Bildern auf dem Boden. Ich nahm das Bild mit dem Großvater in die Hand. Ich sah das Kind von ganz nahe

---

¹²Siehe hierzu: „Sie [Die Freunde von Herta Müller] wollten nicht das Dorf sehen, aus dem ich kam. Sie wollten in dem Dorf die ‚Niederungen‘ sehen. [...] Das Dorf der Niederungen gibt es nur in den ‚Niederungen‘, habe ich gesagt. Sie glaubten mir nicht.“ Müller, Herta 1990. *Wie Wahrnehmung sich erfindet*. Paderborn: Universität-Gesamthochschule (=Paderborner Universitätsreden; 20), S. 7.

an. Dann das weiße Päckchen des Großvaters. Wir sagen noch mein Frisör, meine Nagelschere, während andere nie mehr einen Knopf verlieren. Vom Sitzen waren meine Beine eingeschlafen. Wenn wir schweigen, werden wir unangenehm, sagte Edgar, wenn wir reden, werden wir lächerlich.“ (252)

Der Haupterzählstrang wird retrospektiv im Präteritum erzählt und endet in der Vergangenheit. Da der Leser den Repräsentanten der Gegenwart darstellt, entsteht eine zeitliche Distanz zwischen der fürchterlichen Vergangenheit und dem Leser, d. h. der Gegenwart. Die bedrohende Wirkung auf den Leser wird eben durch das Einziehen dieser zeitlichen Distanz ausgelöst. Während die Ich-Erzählerin als anonyme Figur des Erzählten an die Geschehnisse der Vergangenheit voll von Angstgefühl gebunden ist, erscheint sie gleichzeitig als Erzählerin auch in der Gegenwart des Lesers. Das Hineinversetzen der Ich-Erzählerin in die Gegenwart des Lesers wird textuell auch durch den Wechsel ins Präsens indiziert: „Wir sagen noch mein Frisör, meine Nagelschere, während andere nie mehr einen Knopf verlieren.“ (252) Folglich ist der Haupterzählstrang zwar in der Vergangenheit situiert, aber durch seine Gegenwartsbezogenheit birgt er die Möglichkeit einer Fortsetzung in Richtung Gegenwart in sich: die negativen Ereignisse scheinen nicht schon gelöst und vergangen zu sein. Der Leser hat also keine Möglichkeit, sich von der grausamen Vergangenheit zu distanzieren, weil er durch den Diskurs der Ich-Erzählerin an sie gebunden ist.

Dies entspricht der Dynamik des Erinnerungsvorgangs. Erinnern besteht nach Aleida Assmann darin, etwas Vergangenes in die Gegenwart zurückzuholen, um es derart erneut zu durchleben.¹³ Die Erzählerin in *Herztier* versetzt die Vergangenheit durch den Erinnerungs- und Erzählprozess im wortwörtlichen Sinne in die Gegenwart. Philip Müller bezeichnet eine ähnliche Darstellungsweise in Herta Müllers *Heute wär ich mir lieber nicht begegnet* als „Vergegenwärtigung“.¹⁴ Der Unterschied im Vergleich zu *Herztier* besteht darin – und damit komme ich zu meiner obigen Fragestellung über den Ort des Erzählens zurück –, dass der Erinnerungs- und Erzählprozess in *Heute wär ich mir lieber nicht begegnet* ortsgebunden sind. Die Straßenbahn stellt einen von dem Leser weit liegenden Ort dar, mit dem er nicht zu tun haben kann und wodurch sich der Leser von dem Erzählten in gewissem Maße entfernen kann. Nicht so in *Herztier*, in dem der Erzählakt der Ich-Erzählerin an keinen Ort gebunden ist. Die Erzählerin kommt derart und durch das erwähnte Einziehen

¹³Vgl. Assmann, Aleida 2006. Drei Formen von Gedächtnis. In: Horváth, Andrea–Pabis, Eszter (Hg.): *Gedächtnis – Identität – Interkulturalität*. Bölcsész Konzorcium (= Grundwissen Kultur- und Medienwissenschaft II.), Budapest. S. 15.

¹⁴Müller Philipp 2002. Fluchtlinien der erfundenen Wahrnehmung. In: *Text + Kritik*, 155: 53.

der zeitlichen Distanz zwischen der grausamen Vergangenheit und der Gegenwart, die vom Leser repräsentiert wird, scheinbar im Raum des Lesers zum Vorschein. Der Leser hat den Eindruck, als wenn sie persönlich ihm, vor ihm sitzend ihre eigene Geschichte mitteilen würde. Das ergibt aber nicht nur die Vergegenwärtigung des Erzählaktes der Ich-Erzählerin, sondern auch die des Erzählten, weil man sich so auch von den grausamen Ereignissen kaum distanzieren kann.

Man darf nicht unerwähnt lassen, dass die vorgestellte Verunsicherungswirkung des Textes auch durch die fragmentierte, nicht lineare und nicht chronologische, an Ellipsen reiche Erzählweise verstärkt wird. Diese Erzählweise lässt sich damit erklären, dass das Erzählen von dem Anspruch auf die Erinnerung der Ich-Figur motiviert ist, weswegen ich den Text eher als Erinnerungsstrom definieren würde. Dieser Begriff verinnerlicht nämlich besser die Unmöglichkeit einer temporalen Ordnung und damit die Notwendigkeit des fragmentierten Textes. Folglich entsteht eine Erzählung voll von Auslassungen, die der Offenbarung der verborgenen Kausalität hinter den Geschehnissen im Weg steht. Das derart durch den Diskurs entstandene Informationsdefizit erschwert die Rezeption und die Interpretation des Textes, während manchmal auch die Ich-Erzählerin über ihre fehlenden Kenntnissen berichtet:

„Ich wußte nie, was über Hauptmann Pjele zu sagen wäre, was richtig war. Und was über mich zu sagen wäre, wußte ich nur nacheinander, manches dreimal. Aber dann war es immer noch falsch.“ (114)

Aus dem bisher Gesagten geht hervor, dass die Zeitkoordinaten aller drei Zeitebenen nicht eindeutig gekennzeichnet sind, was beim Lesen den Eindruck der Atemporalität der Erzählung verursacht. Dieser atemporale, grenzenlose Erzählstrang lässt im Leser den Eindruck der Angst entstehen, der mit der alltäglichen Zeiterfahrung des Menschen im Zusammenhang steht. Der Mensch hat sich schon an den Gedanken der Endlichkeit gewöhnt: die Lebenszeit hat Anfang und Ende, man wird geboren und stirbt, demgegenüber steht der Gedanke der Atemporalität, der ewigen Gegenwart mit ihrem Unendlichkeitscharakter der Erfahrung des menschlichen Dasein fern.

Ohne die Zeit- und Ortskoordinaten als Bezugsfundus ist man der zeitlichen und der räumlichen Endlosigkeit und dadurch auch einer existenziellen Angst ausgeliefert.¹⁵ Dank der narrativen Vergegenwärtigung wird der Leser, wie die Figuren in der Geschichte, mit der Erfahrung der ewigen Gegenwart konfrontiert. Die drei Begriffe Atemporalität, ewige Gegenwart und Vergegenwärtigung schließen einander nicht aus, sondern sind korrelativ.

¹⁵Siehe hierzu Pascals Gedanke über die unendlichen Räume: „Le silence éternel de ces espaces infinis m'effraie.“

Zusammen steigern sie die Unsicherheit und das Bedrohungsgefühl des Lesers. Diese These kann durch die Analyse der narrativen Verfahren in der Kindheits-erzählung weiter untermauert werden.

2.2. Atemporalität und Vergegenwärtigung in der Kindheits-erzählung

Die Geschichte der vier Freunde wird manchmal von eingeschobenen Geschichten über ein Kind und seine Familie unterbrochen. In diesen Fragmenten dominiert eine heterodiegetische Erzählweise. Die Erzählerin berichtet aus einer distanzierten Position, wodurch die Geschichte eine unpersönliche Wirkung hat. Diese distanzierte Haltung wird dadurch verstärkt, dass die Namen der Figuren am Anfang mit unbestimmten Artikeln versehen werden, die auch an späteren Textstellen im Fall schon eingeführter, bekannter Figuren wieder aufgegriffen werden:

„Beim Mittagessen legt *ein* [Hervorhebung des Verfassers] Großvater schon beim letzten Bissen die Gabel aus der Hand.“ (50)

Die Distanzhaltung ist außerdem markiert durch die konsequente, permanente Beibehaltung der bestimmten bzw. unbestimmten Determinanten auch in solchen Fällen, in denen die Verwendung des Possessivpronomens viel natürlicher wirken würde:

„Eine Mutter fährt jede Woche einmal mit dem Zug in die Stadt. Ein Kind darf zweimal im Jahr mitfahren.“ (47)
 „Als die Mutter das Kind mit den Gürteln ihrer Kleider an den Stuhl bindet, steht vor dem Fenster das Teufelskind.“ (126)

Der Abstand zwischen der Ich-Erzählerin und dem Kind wird im Laufe des Romans immer kleiner, bis die Identifizierbarkeit der Ich-Erzählerin und des Kindes in den Vordergrund der Interpretation gerät. Was die Enthüllung ihres Identisch-Seins betrifft, zeigen die zwei Erzählstränge mehrere inhaltliche und motivische Ähnlichkeiten. Zum ersten Mal kann der Leser die Heterogenität der zwei unterschiedlichen Instanzen bezweifeln, wenn vom Vorschlag der Mutter zum Aufräumen des Schrankes die Rede ist:

„Die Mutter sagt: wenn du das Leben nicht aushältst, räume den Schrank auf. Dann gehen die Sorgen durch deine Hände, und der Kopf macht sich frei.“ (34)

Direkt vor dieser Textstelle ist über die im *Schrank* erhängte Lola, über ihre Exmatrikulation, und ihre Leiche zu lesen.

Die nächste, den Leser verunsichernde Textstelle ist die Wiederaufnahme des Motivs der grünen Pflaumen, die man nicht essen dürfe, sonst beiße man auf den

Tod.¹⁶ Sie erscheinen zuerst in der Kindheits-erzählung: das Kind aß heimlich die grünen Pflaumen, um zu sterben. Später liest man im Hauptstrang über die Wächter als Pflaumenfresser, „Pflaumenfresser“ wird zum Schimpfport. Darüber hinaus gibt es noch weitere Analogien zwischen den zwei Erzählsträngen. Zu diesen gehören ohne Anspruch auf Vollständigkeit das immer wieder vorkommende Motiv des Herztiers, die Nazi-Identität des Vaters, die singende und die betende Großmutter, der Großvater, der versucht, die Traumata des Ersten Weltkriegs mit Hilfe selbst geschnittener Schachfiguren aufzuarbeiten.¹⁷

An der folgenden Textstelle geht die Vermutung des Lesers, dass die Ich-Erzählerin mit dem Kind tatsächlich identisch ist, in Gewissheit über:

„Die singende Großmutter sagt: Hier unten ist der Frisör, aber wir hatten einmal ein kleines Mädchen im Haus. Die Mutter zeigt auf mich und sagt: Hier steht sie doch, sie ist ein bißchen gewachsen.“ (135)

Welche Folgen hat das Identisch-Sein der Ich-Erzählerin und des Kindes auf die Textinterpretation, und wie kann der Diskurs beider Erzählstränge der Atemporalität, der ewigen Gegenwart dienen? Ergänzt man das Schema der Zeitschichten des Haupterzählstranges um die Zeitebene der Kindheits-erzählung, die der Kindheit der Ich-Erzählerin zu entsprechen scheint, so ist es zweckgemäß, den Ebenen, wo es möglich ist, auch die dominierenden Erzähltempora, zuzuordnen:

Reihenfolge	Zeitebene	dominierendes Erzähltempus
I. (Vergangenheit)	Die Zeitebene der Kindheit	Präsens
II. (Vergangenheit)	Die Zeitebene der erzählten Geschehnisse	Präteritum
III. (Vergangenheit)	Die Zeitebene des Erzählaktes, in dem die Ich-Erzählerin die für sie unbekanntten Geschehnisse von anderen Figuren erfährt	Präteritum
IV. (Gegenwart)	Die Zeitebene des Erzählaktes der Ich-Erzählerin = Zeitebene des Lesens	-

Auf dem ersten Blick scheint die dargestellte Reihenfolge der Zeitebenen plausibel zu sein: die Kindheits-erzählung stellt die eigene Kindheit der

¹⁶Vgl. Müller, Herta 2009. *Herztier*. 5. Aufl. Frankfurt a. M.: Fischer, S. 22.

¹⁷Vgl. Müller, Philipp 1997. *Herztier*. Ein Titel/Bild inmitten von Bildern. In: Köhnen, Ralph (Hg.): *Der Druck der Erfahrung treibt die Sprache in die Dichtung*. Frankfurt a. M. (u. a.): Lang, S. 114.

erwachsenen Erzählerin dar, so könnte man sie auch als „Kindheits-erinnerungen“ bezeichnen, deswegen ist sie in der Vergangenheit, sogar an der ersten Stelle platziert. Die Geschehnisse der Kindheit liegen also aus der Perspektive unserer objektiven Zeiterfahrung am weitesten von uns, von der Gegenwart. Die Kindheitserzählung bildet zwar die Vergangenheit der Erzählerin, aber sie wird im Präsens erzählt, sie liegt derart auch der Gegenwart nahe, was eigentlich die reine Manifestation der schon erwähnten Vergegenwärtigung ist. Diese Erscheinung ermöglicht dem Leser keine Distanzhaltung zu den Traumata der Kindheit, weil sie scheinbar in die Gegenwart rückt.

Die Zeitebenen II. und III. lassen sich aus dreierlei Gründen als Teile der Vergangenheit charakterisieren: erstens im Vergleich zu der gegenwärtigen Zeitebene (Zeitebene IV.), zweitens wegen der Verwendung des Tempus Präteritum und drittens aus dem Grund des retrospektiven Charakters des Textes. Man kann sehen, dass die innere Logik der chronologischen Reihenfolge, der die historische Zeiterfahrung der Ich-Erzählerin und die des Lesers zugrundeliegen, wegen der Kindheitserzählung von dem Diskurs nicht untermauert wird. Der Leser hat dementsprechend den Eindruck, als wenn die Zeitgrenzen nicht festgesetzt wären, sondern vielmehr schweben oder zerfließen würden.

Die vorgestellten Bestandteile unseres Interpretationsspielraums wie die Verunsicherungseffekte, die Atemporalität und die ewige Gegenwart wirken aber nicht nur auf den Leser aus, sondern auch auf die Figuren, die mit diesen Elementen in der diegetischen Welt konfrontiert sind, was das Thema des nächsten Kapitels bildet.

3. Verunsicherung der Figuren

3.1. Abschaffung der Kindheit und des Erwachsenenseins

Das folgende Kapitel versucht die Fragen zu beantworten, wie die Figuren in der Geschichte verunsichert werden, was für eine Wirkung die permanente Unsicherheit auf ihre Identität hat. Diese Fragen lassen sich genauer beantworten, wenn man die von den Figuren wahrgenommene Kindheit näher untersucht. Die Kindheit, die die Vergangenheit ausmacht, fungiert bei Herta Müller nicht als ein schon abgeschlossenes und vorbildhaftes Zeitalter, wie es in der Zeit der Romantik der Fall war. Sie erscheint bei Müller vielmehr demystifiziert und wertlos:

„Ich halte nicht viel von der magischen Seite der Kindheit, ist sie doch nichts als die früheste Form des Erwachsenenseins, falls es Erwachsenensein überhaupt gibt.“¹⁸

Wenn es kein Erwachsenensein und kein davon abweichendes Kindsein gibt, lohnt es sich, ohne die Altersperioden nur über das allen Veränderungen widerstehende, schreckliche Leben der Figuren zu sprechen. Die Traumata der Figuren im Roman sind also in ihrem ganzen Leben ständig anwesend. Aus dieser Perspektive ist zu verstehen, warum es keinen wesentlichen Unterschied zwischen der Kindheit und dem Erwachsenensein desselben Individuums im Roman gibt: beide Perioden verfügen ja über dieselben negativen Qualitäten. Während die zwei Altersperioden zwar unterschiedliche temporale Eigenschaften haben, werden beide von den Figuren eher grenzenlos, atemporal wahrgenommen. Das allen Veränderung widerstehende Leben macht also die schon erwähnte ewige Gegenwart aus, in der diesmal die Figuren leben müssen. Das ermöglicht den Figuren das Erleben der schrecklich omnipräsenten, allgemeinen Angst und der Unsicherheit in der Diktatur. All das lässt sich auch mit Müllers Angst-Begriff in Beziehung setzen:

„Angst bezieht sich nicht auf die magische Seite der Kindheit, die nichts Magisches hat. War es doch auch schon in diesem Alter die Angst vor und in einem übersichtlichen Gefüge. Also soziale Angst. Die gibt es nur im Allgemeinen.“¹⁹

Die Figuren reflektieren auf die Aufhebung der Grenze zwischen der Kindheit und dem Erwachsenensein unterschiedlich mit ihren Aussagen und Handlungen, wodurch ihre chaotischen, ungeordneten Vorstellungen über die Kindheit zum Ausdruck kommen. Erstens sind jene Textstellen zu unterstreichen, an denen die Aufhebung der Grenze vor einigen Figuren visuell erscheint, in dem Sinne, dass die eine Figur die andere, ansonsten schon erwachsene Figur als Kind wahrnimmt. Dies tut zum Beispiel die Ich-Erzählerin, wenn sie über die Wächter feststellt, sie seien „vergrößerte Kinder.“ (60) Edgar erzählte der Erzählerin über einen ähnlichen Eindruck, als er seinen Vater anblickte: „Als ich die Treppe herunter ging und meinen Vater von oben sah, stand ein kleiner Junge vor dem Schaukasten.“ (63) Ein anderes Beispiel ist jene Szene, in der die Erzählerin im Gesicht von Tereza das „Stadtkind“ sieht: „Ich sah das Stadtkind in ihrem Gesicht.“ (177) Die Figuren scheinen also unfähig zu sein, das Erwachsenensein von der Kindheit zu unterscheiden. Darauf weist auch

¹⁸Müller, Herta 1990. *Wie Wahrnehmung sich erfindet*. Paderborn: Universität-Gesamthochschule (=Paderborner Universitätsreden; 20), S. 5.

¹⁹Müller, Herta 1990. *Wie Wahrnehmung sich erfindet*. Paderborn: Universität-Gesamthochschule (=Paderborner Universitätsreden; 20), S. 6.

die Textstelle hin, wo die Erzählerin über die zwei Sägewerke der Stadt berichtet: man hörte Äxte im Wald hacken und schwere Bäume auf den Boden fallen, dann fügt Edgar hinzu: „Allen Männern in den Straßen fehlen Finger an den Händen, auch den Kindern.“ (97) Es scheint, als wenn sich die Kinder als Jungen oder Burschen der Kategorie „Mann“ subordinieren ließen. Man darf die Tatsache nicht außer Acht lassen, dass die Finger auch dem Kind in der Kindheits Erzählung fehlen, obwohl aus einem anderen Grund: die Mutter hat ihm die Finger abgeschnitten und aufgefressen. Die beiden Lebensphasen enthalten also dieselben Traumata, es lässt sich zwischen ihnen kein Unterschied machen, was in den Figuren mit die Erfahrung der Atemporalität ergeben kann.

Die Figuren verhalten sich nicht selten auch sehr infantil. Die vier Freunde spielen beispielsweise kindisch mit der Hühnerqual, einem Spielzeug, während sie schreien und einander schimpfen. An der folgenden Stelle ist es schwer zu glauben, dass die Figuren Erwachsene sind:

„Und jetzt zerrte ich wieder an Edgars Arm: Gleich reißen die Schnüre, gib die Hühnerqual her. Alle schrien: Hühnerqual. Georg sagte: Du schwäbische Hühnerqual. Ich schrie nach dem Brett, gleich reißen die Schnüre. Ich war mir zu alt für diesen Kindergeiz, aber das störrische Biest hatte mich wieder.“ (167)

Die Figuren sind sich nicht einmal darüber im Klaren, was es heißt, Kind bzw. erwachsen zu sein. In der Fortsetzung derselben Stelle tritt ein Kind zu den vier Freunden und bittet sie um die Hühnerqual, worauf es eine Antwort von Georg bekommt, die typischerweise den Mund von Erwachsenen verlässt: „Das ist nichts für Kinder“ (167). Die Antwort ist paradox: Georg definiert die Hühnerqual als etwas Gefährliches, obwohl es hier nur um ein Spielzeug geht, das er dem Kind missgönnt.

An dieser Stelle ist zusammenfassend festzuhalten, dass die Figuren durch die Abschaffung der Kindheit und des Erwachsenseins die Erfahrung der Atemporalität erleben, was sie in ihrer Identität verunsichert. Sie verfügen folglich über eine ziemlich unbestimmte – weder für ein Kind noch für einen Erwachsenen typische – Identität. Die Verunsicherung der Figuren verursacht auch die Gespaltenheit ihrer Identität, woraus deren Disharmonie resultiert.

3.2. Die Gespaltenheit der Identitäten

Das Identisch-Sein der Ich-Erzählerin und des Kindes ermöglicht uns, die Kindheits Erzählung als Selbstverständnis der Ich-Erzählerin zu interpretieren, das durch einen mit Distanzhaltung verbundenen Blick auf sich selbst vollzogen wird, durch den die Erzählerin fähig ist, ihre eigene Identität zu konstruieren. Der Anspruch auf Selbstverständnis ist dementsprechend die Motivation jener schon erwähnten Distanz, die von der Erzählerin zwischen ihrem Selbst und

ihrem kindischen Selbst in der Kindheits Erzählung aufgenommen wird. Dieser Blick erzeugt außerdem auch einen Bruch in ihrer Identität. Die Gespaltenheit ihrer Identität ist im ganzen Roman anwesend, und verwirklicht sich am prägnantesten in ihrer verbalen und/oder visuellen Konfrontation mit ihrem Selbst. Ein gutes Beispiel ist jene Szene, in der sich die Erzählerin in einem Spiegel betrachtet: ihre gesplattene Identität wird durch die Widerspiegelung visuell sichtbar. Diese Spiegel-Szene entspricht der Theorie des Psychoanalytikers Jacques Lacan über das Spiegelstadium.²⁰

„Wenn ich die Kinder nicht ansah, konnte ich ihre Stimmen nicht unterscheiden. Im Spiegel standen mein Gesicht und die großen Augen einer Niemandin. Sie hatten keinen Grund, mich anzusehen.“ (121)

Aus dem Zitat geht hervor, dass sich die erwachsene Ich-Erzählerin in diesem ansonsten für die Persönlichkeitsentwicklung des Kindes wichtigen Moment – wieder ein Beispiel für die Aufhebung der Grenze zwischen der Kindheit und dem Erwachsenen sein – mit einer charakterlosen, unbestimmten „Niemandin“ gleichsetzt. Dieser Vorgang wird auch in der Kindheits Erzählung angesprochen: Die Augen sehen beim Weinen ein Niemandskind im Spiegel stehen. (192) Der Ich-Erzählerin wie den anderen Figuren ist dementsprechend eine unbestimmte Identität, und zwar eine ohne Eigenschaften zuzuschreiben. Das erklärt auch, warum die Ich-Erzählerin ratlos ist, was sie Wahres über sich sagen könnte: „was über mich zu sagen wäre, wußte ich nur nacheinander, manches dreimal. Aber dann war es immer noch falsch.“ (114)

An der folgenden Textstelle, wo sich die Ich-Erzählerin als ein „Jemand“ definiert, kommt die Charakterlosigkeit und Unbestimmtheit der verunsicherten Figurenidentität wieder zum Ausdruck:

„Jemand fragte, wo gehst du hin. Aber Lolas Schritte klapperten schon auf dem langen, leeren Flur. Vielleicht hieß ich in den ersten drei Jahren in diesem Viereck jemand.“ (19)

Die Erfahrung der Jemand-Identität ist so beeindruckend für die Ich-Erzählerin, dass sie darauf auch später zurückverweist:

„Ich aber konnte auf den Straßen weiter Leute zählen, mich selber mitzählen, als würde ich mir zufällig begegnen. Ich konnte zu mir sagen: He du Jemand. Oder: He du Tausend.“ (49)

In der zitierten Passage wird die gesplattene Identität durch den Akt des Sich-Ansprechens weiter differenziert: die Ich-Erzählerin spricht sich in 2. Person

²⁰Vgl. Lacan, Jacques 1949. Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je, telle qu'elle nous est révélée dans l'expérience psychanalytique. In: *Reveu française de psychanalyse*, S. 449f.

Singular an, wobei sie auch zum Dativobjekt des Verbs wird, dessen Subjekt wiederum von ihr verkörpert ist. Hier scheint die Erzählerin wieder charakterlos, unbestimmt, sogar devaluiert zu sein: sie setzt sich mit einem einfachen „Jemand“ und „Tausend“ gleich. Sie ist nicht anders als eine von den Tausenden, die sich derart von den anderen nicht unterscheidet.

An den bisher zitierten Textstellen ist auch zu erkennen, dass der Körper der Erzählerin in ihre Teile zerfällt und nie in seiner Einheit, in harmonischer Vollkommenheit präsent ist, was in Zusammenhang mit der disharmonischen Gespaltenheit der Identität gebracht werden kann. Darauf lässt sich aus der synekdochischen Darstellungsweise folgern: es werden immer wieder die verschiedenen Körperteile einer bestimmten Figur aufgelistet. Dieses Zerfallen des Körpers ergibt sich aus dem omnipräsenten, sezierenden Blick der Macht²¹, der durch die allgegenwärtigen Beobachtungen zustande kommt. Die Figuren haben keine Möglichkeit vor dieser Omnipräsenz des Blicks der Macht zu fliehen:

„Die Fabrik, die Bodega, Läden und Wohnviertel, die Bahnhofshallen und Zugfahrten mit Weizen-, Sonnenblumen- und Maisfeldern paßten auf. Die Straßenbahnen, Krankenhäuser, Friedhöfe. Die Wände und Decken und der offene Himmel.“ (39)

Alle Figuren, die von der hegemonialen Macht beobachtet werden, werden durch das Auge der Macht wahrgenommen, verunsichert und zerlegt, was dem Zustandekommen einer vollkommenen Identität, die dem Subjekt die Möglichkeit der Obhut bieten könnte, im Weg steht. Folglich sind alle Figuren in der Geschichte der zerlegenden Wirkung des Blicks der Macht ausgesetzt, inbegriffen die Machtproduzenten wie Pjele. Das deutet eine grausame, transzendente Eigenschaft der Macht an, die ihre Verselbstständigung ermöglicht. Die verselbstständigte Macht und Pjeles Ausgeliefert-Sein an die Macht werden durch seine Beziehung zu der Kindheitserzählung sichtbar. Über die Kindheitserzählung ist festzustellen, dass die Figuren dieses Erzählstranges alle von der Macht unterdrückte Wesen sind. Sie haben ihre Entsprechung in dem Haupterzählstrang: das Kind entspricht der Ich-Erzählerin, die tatsächlich eine kranke Mutter, eine singende und eine betende Großmutter, einen Großvater, der viel erlitten hat, und einen wegen seiner Nazi-Identität unterdrückten Vater hat. Diese Figuren sind auch im Haupterzählstrang unterdrückt und beobachtet. Diese Entsprechungen sind aber nicht exklusiv: das Kind lässt sich auch mit anderen Figuren im Haupterzählstrang identifizieren. Als zum Beispiel Georg den Brief mit seinem Pass bekommt, schließt er sich in

²¹Vgl. Apel, Friedmar 1991. Schreiben, Trennen: Zur Poetik des eigensinnigen Blicks bei Herta Müller. In: Eke, Norbert Otto (Hg.): *Die erfundene Wahrnehmung*. Paderborn: Igel, S. 22f.

sein Zimmer ein und beginnt zu weinen. Edgars Eltern versuchen dem Mann zu helfen, aber umsonst. Am Nachmittag des gegebenen Tages finden sie ihn mit zerschnittenem Haar. Nach diesem Ereignis ist Folgendes zu lesen:

„Wenn das Kind nicht mehr weiß, wie der Tag zu Ende gehen soll, geht es mit der Schere ins Zimmer. [...] Es stellt sich vor den Toilettenspiegel und schneidet sich das Haar. [...] das Haar auf der Stirn wird schief.“ (231)

Die zitierte Textstelle weist darauf hin, wie auch Georg in der Rolle des unterdrückten Kindes auftreten kann. Derart wird Georgs Unterdrückt-Sein zweimal bekräftigt: er ist der Macht einerseits im Haupterzählstrang, andererseits in der Kindheitserzählung ausgeliefert.

Viel interessanter ist, dass die Ich-Erzählerin auch den Machtproduzenten Pjele und sein Enkelkind in die Kindheitserzählung diskursiv einschreibt. Am Ende des Romans schauen sich die Ich-Erzählerin und Edgar die Fotos von Kurt an. Auf einem der Bilder ist Hauptmann Pjele mit seinem Enkelkind zu sehen und auf die Rückseite des Fotos hat Kurt den folgenden Satz geschrieben: „Der Großvater kauft Kuchen.“ (252) Dieser Satz klingt, als ob Pjele ein Teil der Kindheitserzählung wäre und Pjele an die Stelle des unterdrückten Großvaters der Kindheitserzählung träte. Diese Annahme wird von der Aussage der Ich-Erzählerin bestätigt: „Ich nahm das Bild mit dem Großvater in die Hand. Ich sah das Kind ganz nahe an.“ (252) Diese Aussage bezieht sich dem Kontext entsprechend auf Pjele und sein Enkelkind, wobei sie uns auch die Kindheitserzählung mit der unterdrückten Großvater- und Kind-Figur in Erinnerung ruft. Dadurch scheinen sie beide auch von der Macht unterdrückt zu sein. Die Kindheitserzählung eröffnet uns damit eine neue Interpretationsperspektive: sie ist infolgedessen als ein Diskurs auszulegen, der die Verselbstständigung der Macht mit ihrer omnipräsenten Wirkung hervorbringt. Alle Figuren in dem Haupterzählstrang, die in der Rolle einer Figur der Kindheitserzählung erscheinen, stehen unter der Herrschaft der Macht. Der Machtproduzent Pjele bedeutet in dieser Hinsicht auch keine Ausnahme.

Die Omnipräsenz und die Transzendenz der verselbstständigten Macht lassen sich dadurch belegen, dass auch die scheinbar größte transzendente Instanz der diegetischen Welt, Jesus, von der Macht abhängig zu sein scheint. Als wenn Jesus von der Macht vertrieben wäre, ist er in der erzählten Welt nicht zu Hause: „Peter Lukas sagte mir damals, auch Jesus ist nicht zu Hause.“ (129) Außerdem wirkt sich der zerlegende Blick der Macht auch auf ihn aus, wodurch die Gespaltenheit auch bei ihm festzustellen ist: gegen Ende des Romans erfährt die Ich-Erzählerin aus einem Brief ihrer Mutter, dass sich ihre Großmutter in die Sakristei geschlichen und alle Hostien gegessen habe, und nur zwei angefangene Hostien übrig geblieben seien. Die Hostie symbolisiert in der katholischen Liturgie den Leib Jesu Christi. Die Hostien hier sind aber angebissen, was

einerseits auf das Zerfallen des Leibs Christi, d. h. die erwähnte Gespaltenheit der Transzendenz hinweist, andererseits Christus als Opfer darstellt: bei der Kommunion darf man die Hostie nie anbeißen, das gilt als eine Art Gewalt gegen den Leib Christi. Dieses Beispiel repräsentiert also sehr gut den omnipräsenten und transzendenten Charakter der Macht, die alle und alles in der erzählten Welt bewirkt.

Zusammenfassend scheint mir auch das große Paradoxon des Textes verständlich zu sein: der Text versucht zwar Kritik an dem Totalitarismus zu üben, wobei er aber diskursiv eben eine totalitäre Macht reproduziert und ihr dadurch gleichzeitig zum Opfer fällt. Das bedeutet, weder die Figuren, die Erzählerin, die göttliche Transzendenz, noch der Erzählprozess, also der Text selbst und dadurch der Leser können dem Blick der omnipräsenten Macht widerstehen.

Literaturverzeichnis

Primärliteratur

- Müller, Herta 1990. *Wie Wahrnehmung sich erfindet*. Paderborn: Universität-Gesamthochschule (=Paderborner Universitätsreden; 20).
- Müller, Herta 2009. *Herztier*. 5. Aufl. Frankfurt a. M.: Fischer.
- Müller, Herta 2013. *Heute wär ich mir lieber nicht begegnet*. 3. Aufl. Frankfurt a. M.: Fischer.
- Müller, Herta 1991. *Der Teufel sitzt im Spiegel. Wie Wahrnehmung sich erfindet*. Rotbuch, Berlin.

Sekundärliteratur

- Arendt, Hannah 1992. *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Assmann, Aleida. Drei Formen von Gedächtnis. In: Horváth Andrea–Pabis, Eszter (Hg.): *Gedächtnis – Identität – Interkulturalität. Ein kulturwissenschaftliches Studienbuch*. Bölcsész Konzorcium (= Grundwissen Kultur- und Medienwissenschaft II.), Budapest.
- Balogh F. András 2011. *Herta Müller útja a Nobel-díjig*. Littera Nova Kiadó, Budapest.
- Eke, Norbert Otto 1991. Augen/Blicke oder: Die Wahrnehmung der Welt in den Bildern. Annäherung an Herta Müller. In: Ders. (Hg.): *Die erfundene Wahrnehmung. Annäherung an Herta Müller*. Igel, Paderborn.
- Hoffmann, Martina–Kerstin, Schulz 1997. Im Hauch der Angst. In: Köhnen, Ralph (Hg.): *Der Druck der Erfahrung treibt die Sprache in die Dichtung*. Frankfurt a. M. (u. a.): Lang. 79–94.

- Johannsen, Anja K. 2008. *Kisten, Krypten, Labyrinth*. Raumfigurationen in der Gegenwartsliteratur: W. G. Sebald, Anne Duden, Herta Müller. Bielefeld: transcript.
- Lacan, Jacques 1949. Le stade du miroir comme formateur de la fonction du Je, telle qu'elle nous est révélée dans l'expérience psychanalytique. In: *Revue française de psychanalyse*, 4: 449–455.
- Martinez, Matias–Scheffel, Michael 2000. *Einführung in die Erzähltheorie*. 2. Aufl. München: C. H. Beck.
- Müller, Philipp 2002. Fluchtlinien der erfundenen Wahrnehmung In: *Text + Kritik*, 155: 49–58.
- Müller, Philipp 1997. Herztier. Ein Titel/Bild inmitten von Bildern. In: Köhnen, Ralph (Hg.): *Der Druck der Erfahrung treibt die Sprache in die Dichtung*. Frankfurt a. M. (u. a.): Lang. 109–121.

Übersetzung figurativer Ausdrücke in Gedichten. Eine kognitiv linguistische Untersuchung.

1. Problemstellung

Den theoretischen Rahmen der Untersuchung bilden in erster Linie die einschlägigen Einsichten der kognitiven Linguistik über die Konzeptualisierung von Gefühlen¹ und über die metaphorische Figurativität². Der Schwerpunkt der Untersuchung liegt auf der Konzeptualisierung von Gefühlen (Zielbereich der Allegorie) und darauf, wie die Ergebnisse der Konzeptualisierung in zwei typologisch unterschiedlichen Sprachen (im Ungarischen und im Deutschen) sprachlich realisiert werden. Die Zielsetzung vorliegender Arbeit ist es, aufgrund einer kontrastiven sprachlichen Analyse eines als Analysebeispiel gewählten Originalgedichts (Mihály Csokonai Vitéz: *A reményhez*) und dessen Nachdichtung (von Annamarie Bostroem) mögliche Antworten auf folgende Fragen zu geben:

1. Welche Rolle können Bildschemata, konzeptuelle Metaphern und unser konzeptuelles Wissen bei der Übersetzung von figurativen Ausdrücken und bildlicher Rede im Allgemeinen spielen? Was sind auf der konzeptuellen Ebene die möglichen Gründe dafür, dass die Garten-Allegorie (ein Metaphernkomplex mit sprachlich nicht explizierter Sinnfolge auf der Ebene der EMOTIONEN) aus dem Ungarischen in eine typologisch unterschiedliche Sprache, wie das Deutsche umsetzbar ist? Sind die mentalen Bilder, welche die bildlichen Bedeutungsträger des Originalgedichts motivieren, verbindliche Vorlagen für das Neuformulieren in der Zielsprache?

2. Aus welchen kognitiven Teilprozessen setzt sich das literarische Übersetzen zusammen? Innerhalb welcher Rahmentheorie könnte der komplexe kognitive Prozess des literarischen Übersetzens modelliert werden?

Die Analyse geht von folgenden Grundannahmen aus:

---

¹Zur Konzeptualisierung von Gefühlen siehe: Lakoff, G.–Johnson, M. 1998. *Leben in Metaphern. Konstruktion und Gebrauch von Sprachbildern*. Übers. v. Astrid Hildenbrand. Heidelberg: Carl Auer (Orig.: *Metaphors We Live By* Chicago: Chicago University Press. 1980) S. 72.

²Zur metaphorischen Figurativität siehe: Kohl, K. 2007. *Metapher*. Stuttgart (u.a.): Metzler S. 19–64. und Matthias Proft 1996. Metaphorik und sogenannte Paraphrasen. In: Schneider–Hans Julius: *Metapher, Kognition, künstliche Intelligenz*. Fink, München.

1. Vom sprachlichen Untersuchungsmaterial wird vorausgesetzt, dass es als sprachliche Realisierungen von konzeptuellen Metaphern zu betrachten ist. (Kohl 2007: 126)

2. Es wird angenommen, dass es ein Zusammenhang zwischen der gewählten sprachlichen Form einer Metapher, und ihrer Wirkung besteht. (Kohl 2007: 46) Mit der Veränderung der sprachlichen Form (z.B. der Übersetzung einer Adjektivmetapher mit einer Substantivmetapher³) soll auch eine Veränderung in der Wirkung der Metapher einhergehen.

3. Die Allegorie wird als eine spezielle Art bildlicher Rede betrachtet, sie „konstituiert sich wie die Metapher aus zwei konzeptuellen Bereichen, wobei der bildlich konkrete Herkunftsbereich narrativ ausgestaltet wird und mit seinen Elementen einer ebenfalls kohärenten Sinnfolge im abstrakteren Zielbereich entspricht“ (Kohl 2007: 87).

4. Der sprachtypologische und kulturelle Unterschied, der zwischen dem quellsprachigen und dem zielsprachigen Text besteht, darf bei der Analyse nicht ausgeblendet werden, denn „Übersetzungen vermitteln zwischen originalsprachlicher Vorlage und der zielsprachlichen Welt. Sie sind Formen des Übergangs“ (Görner 2001: 76).

Ausgehend von diesen Grundannahmen wird die Analyse des Originalgedichts und dessen Nachdichtung wie folgt aufgebaut. Als Erstes wird der spezifische Charakter der EMOTIONEN (Zielbereich der Allegorie) als Gegenstand bildlicher Konzeptualisierung, die Rolle der Bildschemata in der Konzeptualisierung von EMOTIONEN und in der Übersetzung der bildlichen Rede über EMOTIONEN erläutert. Anschließend wird das komprimierte Bild der Garten-Allegorie im Originalgedicht durch eine Metapheranalyse aufgerastert und dann wird auf diejenigen bildlichen Bedeutungsträger fokussiert, die für die Garten-Allegorie konstitutiv sind. Die Methode der Gegenüberstellung von parallelen Textstellen aus dem Originalgedicht und der Nachdichtung wird angewandt, um durch die Veränderungen in der Grammatik der Metapher die Veränderungen im kognitiven Effekt mit der Übersetzung bei den metaphorischen Teilaspekten der Allegorie aufzuzeigen.

2. Emotionen als Gegenstand bildlicher Konzeptualisierung

Als Erstes soll der spezifische Charakter der EMOTIONEN als Gegenstand bildlicher Konzeptualisierung erläutert werden. Der abstrakte Zielbereich der Allegorie, die EMOTIONEN bildet einen spezifischen Gegenstand bildlicher Konzeptualisierung in folgender Hinsicht: „Während unsere emotionale Erfahrung

---

³Die Klassifikation von Metaphern nach Wortarten und syntaktischer Realisierung wird von Skirl–Schwarz–Friesel 2013: 20–27 übernommen.

genauso grundlegend ist wie unsere Raum- und Wahrnehmungserfahrung, sind unsere emotionalen Erfahrungen doch weitaus weniger scharf konturiert im Hinblick auf körperliche Funktionsabläufe.“ (Lakoff–Johnson 1998: 72) Trotz der grundlegenden Regellosigkeit in der Konzeptualisierung der EMOTIONEN sind die konzeptuellen Metaphern des Originalgedichts über seelische Vorgänge ins Deutsche übersetzbar. Eine mögliche Erklärung für die Übersetzbarkeit ist, dass die zur Konzeptualisierung der Gefühle eingesetzten Bildschemata – nach Kohl – auf universalen körperlichen Erfahrungen basieren. Diese werden von Kohl wie folgt gruppiert: „Unterscheiden kann man zwischen potenziell universalen, körperlichen Erfahrungsmustern, die als ‚Bildschemata‘ (*image schemas*) fundamentale Strukturen wie ‚Behälter‘, ‚Weg‘, ‚Vertikalität‘ oder ‚Verbindung‘ zur Verfügung stellen [...], und kulturell spezifischen Mustern (z. B. Zeitstrukturen, Bewertungen von Körperform usw.)“ (2007: 43). Im Gedicht werden zur Konzeptualisierung der EMOTIONEN die „zentralen Konzepte, nach denen der menschliche Körper funktioniert – OBEN-UNTEN, INNEN-AUSSEN, VORNE-HINTEN, HELL-DUNKEL, WARM-KALT, MÄNNLICH-WEIBLICH usw.“ benutzt (Lakoff/Johnson 1998: 71–72). Von diesen zentralen Konzepten wird bei der Konzeptualisierung von Gefühlen am meisten Gebrauch gemacht, weil sie „scharfer konturiert [sind] als andere“ (Lakoff–Johnson 1998: 72). Diese Eigenheiten der zentralen Konzepte des Körpers – scharf konturiert, bildhaft und potenziell universell – machen sie zum geeigneten, produktiven Mittel der Konzeptualisierung der im Gedicht angeführten Gefühle. Die Garten-Allegorie des Originalgedichtes wird in erster Linie aus stark bildhaften, zentralen Konzepten des Körpers (OBJEKT und BEHÄLTER) aufgebaut. Die konstitutiven bildlichen Bedeutungsträger der Garten-Allegorie basieren auf solchen zentralen Konzepten des Körpers, die sich in der Konzeptualisierung von Emotionen als Berührungspunkte zwischen Kulturen erweisen.

Objekt: Die Emotionen sind Pflanzen

Pflanzen als Spezifizierung des Objekt-Schemas

Behälter: Die Psyche ist ein Garten

Garten als Spezifizierung des Behälter-Schemas

Die zentralen Konzepte des Körpers machen das Konvertieren des Originalgedichtes ins Deutsche insofern einfacher, dass sie in beiden Kulturen vorhanden sind und wegen ihrer Eigenheiten häufig für die Konzeptualisierung von Emotionen eingesetzt werden.

2.1. Die konstitutiven bildlichen Bedeutungsträger der Garten-Allegorie

Laut Kohls Definition „konstituiert sich [die Allegorie] wie die Metapher aus zwei konzeptuellen Bereichen, wobei der bildlich konkrete Herkunftsbereich

narrativ ausgestaltet wird und mit seinen Elementen einer ebenfalls kohärenten Sinnfolge im abstrakteren Zielbereich entspricht“ (Kohl 2007: 87).

Die hier erwähnte kohärente Sinnfolge auf der Ebene EMOTIONEN sichert auf der Textebene die intratextuelle Kohärenz, die „auch dadurch entstehen [kann], dass die Textinformationen sich plausibel auf ein einheitliches, übergeordnetes Thema beziehen, wodurch globale Kohärenz etabliert wird“ (Skirl–Schwarz-Friesel 2013: 67).

Das komprimierte, kohärente Bild der Allegorie im Originalgedicht, dem eine kohärente Sinnfolge auf der abstrakten Ebene der EMOTIONEN entspricht, setzt sich also aus einzelnen bildlichen Bedeutungsträgern zusammen, die die metaphorischen Teilaspekte der Allegorie bilden. Die konstitutiven bildlichen Bedeutungsträger der Garten-Allegorie können durch drei fundamentale Erfahrungsstrukturen, durch Bildschemata motiviert sein. Durch die anschließende Analyse wird das komprimierte Bild der Allegorie aufgerastert und die konstitutiven Elemente werden herausgestellt. Parallele Textstellen aus dem Originalgedicht und der Nachdichtung sollen die sprachlichen Realisierungen solcher Bildschemata (GEFÄSS – SUBSTANZ – OBJEKT) sowohl im Originalgedicht als auch in der Nachdichtung zeigen. Die Beispiele werden angeführt, um zu zeigen, dass solche Bildschemata Berührungspunkte zwischen der Original- und der Zielsprache darstellen und beim Konvertieren in die Zielsprache den bildlichen Kern der mentalen Vorlage bilden, die möglichst unverändert bleibt.

2.2. GEFÄSS – SUBSTANZ – OBJEKT

Eine besondere Eigenheit dieser drei Konzepte ist nach Lakoff und Johnson, dass sie sich bei der Konzeptualisierung von EMOTIONEN direkt ergeben. Warum das Konzept GEFÄSS bei der kognitiven Verarbeitung von EMOTIONEN benutzt wird, erläutern sie folgendermaßen: „Wir erfahren uns als Entitäten, die zu der sie umgebenden Welt abgegrenzt sind; wir erfahren uns als Gefäße mit einer Innen- und einer Außenseite.“ (Lakoff–Johnson 1998: 72)

2.2.1. GEFÄSS

Sowohl im Originalgedicht als auch in der Nachdichtung wird das Konzept GEFÄSS als *Garten*, (*Kertem – meinen Garten*) realisiert oder als eine Fläche, auf die Grenzen projiziert werden, wie *Wiese*, *Feld* und *Hain*. (Lakoff–Johnson 1998: 39–40) All die aufgezählten sprachlichen Realisierungen sind auf das Konzept GEFÄSS zurückzuführen und heben unter den Charakteristika der Emotionen die Eigenschaft hervor, dass sie von der Außenwelt abgegrenzt und im Ich eingeschlossen sind. Die Annahme, dass die Garten-Metapher als Konzeptualisierung der menschlichen Psyche selbst verstanden werden soll,

unterstützt die gewählte grammatische Form der Substantivmetapher: *kertem – meinen Garten* – das besitzanzeigende Suffix *-m* im Ungarischen und das Possessivpronomen im Deutschen – drücken die Zugehörigkeit zum lyrischen Ich aus.

2.2.2. SUBSTANZ

Aus dem Ursprungsbereich PFLANZE (Inhalt des GEFÄSSES) werden im Gedicht die Tätigkeiten in Verbindung mit Pflanzen und deren Lebensphasen hervorgehoben. Einerseits durchlaufen die Pflanzen ihre natürlichen Lebensphasen, andererseits kann ihre Lebensdauer durch pflegerische Tätigkeiten eines Agens verlängert werden. Ohne diese Tätigkeiten verkümmern sie. Durch die Verbmataphern der zweiten Strophe in beiden Sprachen wird betont, dass die personifizierte HOFFNUNG aktiv an der Pflege der PFLANZEN teilnimmt, z. B. *Kertem narcisokkal Végig ültetéd – Pflanzest meinen Garten voll Narzissen*. Ihre Tätigkeiten werden als das Vorhandensein bzw. Mangel von SUBSTANZEN konzeptualisiert und haben Einfluss auf den GARTEN: *Pflanzest, tränktest, hast (...)* Lenz auf mich gestreut, würtztest ihn mit Wonne.

2.2.3. OBJEKT

Auch das Konzept OBJEKT wird in beiden Gedichten durchgehend verwendet, und zwar in Form von ontologischen Metaphern. Die Gefühle, der Inhalt des GEFÄSSES werden in Form von unterschiedlichen Pflanzen verdinglicht. Eine spezielle Ausgestaltung des Konzepts OBJEKT ist die personifizierte HOFFNUNG, denn nach Kövecses ist die Personifikation als eine Form der ontologischen Metapher anzusehen. (2005: 51) Die personifizierte HOFFNUNG handelt oder stellt ihre Tätigkeit ein und dies hinterlässt Spuren im GARTEN, d. h. in der Psyche.

Die Allegorie des Originalgedichts wird überwiegend aus bildlichen Bedeutungsträgern aufgebaut, die auf solch grundlegenden Konzepten wie GEFÄSS, SUBSTANZ und OBJEKT basieren. Sie fungieren in der Garten-Allegorie als tragende Elemente und stellen auf kognitiver Ebene Berührungspunkte zwischen dem Ungarischen und dem Deutschen dar.

3. Metaphorische Teilaspekte: Gemeinsamkeiten, Abweichungen, Modifizierungen

Die gewählten sprachlichen Ausdrücke der Nachdichtung deuten neben Überlappungen in der metaphorischen Motivation, auch auf Abweichungen und Modifizierungen der Metaphern auf der konzeptuellen Ebene hin. Diese sollen im Folgenden thematisiert werden.

Mit Abweichungen zwischen der gewählten sprachlichen Form des Originalgedichts und der der Nachdichtung sind hier vor allem die Fälle gemeint, in denen: (i) die Nachdichtung aus nicht oder nur teilweise semantisch äquivalenten deutschen Wörtern zusammengesetzt ist, (ii) die Grammatik der Metapher in der Nachdichtung modifiziert wird (z. B. eine Substantivmetapher wird mit einer Adjektivmetapher übersetzt). Solche Abweichungen sind hinsichtlich des kognitiven Effekts signifikant, denn „Metaphern sind bezüglich ihrer grammatischen Form höchst wandelbar; so kann verbale Bewegung im Substantiv, Adjektiv oder Verb zum Ausdruck kommen. Die Form ist jedoch für den kognitiven Prozess keineswegs unbedeutend“ (Kohl 2007: 50).

Als Erstes soll die Grammatik der konstitutiven bildlichen Bedeutungsträger untersucht werden. Die Metaphern, die auf die Konzepte GEFÄSS und OBJEKT zurückzuführen sind, motivieren die konstitutiven bildlichen Bedeutungsträger beider Gedichte und werden in der Originalsprache in Form von Substantivmetaphern und Adjektivmetaphern realisiert. In der Nachdichtung werden ebenfalls Substantivmetaphern benutzt und zwar an den Stellen, wo die statischen Elemente (*narcisok – Narzissen, rózsáim – Rosen*) der Garten-Allegorie sprachlich realisiert werden. Diese Überlappung in der Wortklassenzugehörigkeit zwischen der quellsprachlichen und der zielsprachlichen des Garten-Bildes kann nach Kövecses mit der Konzeptualisierung der bezeichneten Entitäten in Verbindung gebracht werden. Wird eine Entität als unabhängig konzeptualisiert, dann erscheint sie auf sprachlicher Ebene als Substantiv. (Kövecses 2010: 157) Demzufolge kann die konsequente Beibehaltung der Substantiv- o. Adjektivform in der Zielsprache eine Folge dessen sein, dass die bezeichneten Entitäten als unabhängig konzeptualisiert werden und diese mentale bildliche Vorlage die Wortwahl in der Nachdichtung maßgebend bestimmt.

Im Weiteren wird die Grammatik der bildlichen Bedeutungsträger von metaphorischen Teilaspekten im Originalgedicht und in der Nachdichtung kontrastiv analysiert und es werden verschiedene Fälle der Abweichung und der Modifizierung thematisiert.

3.1. Modifizierung – Adjektivmetapher übersetzt mit Substantivmetapher

Ung. *csörgő patakokkal*

Dt. *mit Bächen*

Die Adjektivmetapher *csörgő patakokkal* wird durch *Bächen* wiedergegeben und das aus einem Verb abgeleitete Adjektiv *csörgő* erscheint in der Nachdichtung nicht. Diese Abweichung von der Originalsprache führt zu einem veränderten kognitiven Effekt, denn die mit der Adjektivmetapher *csörgő patakokkal*

verbundene Dynamik des rauschenden Wassers wird weniger betont. Nach Kohl „bestimmen [Adjektive] die Qualitäten des durch das Substantiv Bezeichneten und können wirkungsvoll der ‚Ausmalung‘ dienen, aber auch [...] der Dynamisierung des Substantivs“ (2007: 48).

Durch die Semantik des Wortes *csörgő* (deutsches Äquivalent wäre das Wort *rauschend*) wird in der Originalsprache auf ein gewisses Element innerhalb des IKMs⁴ BACH fokussiert: auf das spezifische Geräusch eines Wasserlaufes. Dieses anhaltende murmelnde Geräusch ist nicht zu trennen von dem fließenden Wasser. Deswegen wird angenommen, dass bei der kognitiven Verarbeitung des gelesenen Wortes *Bach* potenziell auch das Geräusch von Bächen mental zugänglich wird. Die Adjektivmetapher *rauschender Bach* würde aber die Aufmerksamkeit des Lesers direkt auf den Teil des IKMs BACH lenken, wo eine akustisch wahrnehmbare Information über Bäche gespeichert ist, das Rauschen.

3.2. Abweichung – Verbmetapher übersetzt mit Verbmetapher

Ung. *Kit teremt magának a boldogtalan*

Dt. *Du, vor der der Ärmste in die Knie erbricht*

Das Verb des Originals *teremt*, das im Deutschen mit dem semantischen Äquivalent ‚schafft‘ wiedergegeben werden kann, vermittelt den Sinn der Schöpfung, als ein Merkmal der personifizierten HOFFNUNG. In dieser Verbmetapher des Originals werden das Subjekt als SCHÖPFER und die HOFFNUNG als dessen KREATUR konzeptualisiert. In der Nachdichtung wird durch die Verbmetapher *in die Knie erbricht* ebenfalls die Aktivität des Subjekts bezüglich des Hoffens betont, jedoch nicht als Schöpfer, sondern eher als Anbeter. Die Konzeptualisierung des Subjekts als ANBETER betont das Ausgeliefertsein an höhere Gewalten, die Wehrlosigkeit gegenüber den eigenen Gefühlen. Dagegen liegt die Konzeptualisierung als SCHÖPFER nahe, dass das Subjekt in gewissem Maße Herr über die eigenen Gefühle ist. In der Nachdichtung ist die Existenz der HOFFNUNG abhängig vom Willen des Subjekts, im Original jedoch nicht.

⁴Zu dem Begriff IKM: Im Folgenden wird der von Lakoff eingeführte *Terminus des idealisierten kognitiven Modells verwendet* 1987. Die Definition wird nach Kövecses zitiert 2010: 51–52.

3.3. Abweichung – Adjektivmetapher übersetzt mit einer Adjektivmetapher

Ung. *Síma száddal mit kecségtetsz?*

Dt. *Flüsterst noch mit glatter Zunge heimlich Mut zu*

Das deutsche Äquivalent des Wortes *síma* ist das in der Nachdichtung verwendete Adjektiv *glatt*. Das Substantiv *száddal* (*mit deinem Mund*) steht hier für die personifizierte HOFFNUNG und für das REDEN. Durch die Ergänzung mit dem Adjektiv *glatt* wird der verbalen Tätigkeit der personifizierten HOFFNUNG eine eigene Qualität zugeschrieben. Aufgrund dieser Eigenheit ihrer Äußerungen (*glatt*) wird die HOFFNUNG als eine Person konzeptualisiert, die nicht vertrauenswürdig ist. Das Wort *glatt* könnte in der Bedeutung verwendet werden, dass das Bezeichnete ‚rutschig‘ ist, ‚im Sinne einer Fläche, die keinen sicheren Stand oder festen Griff ermöglicht‘. Aus der Sicht des Subjekts, das sich im Zustand der Ungewissheit befindet, könnte die *glatte Zunge* Worte bezeichnen, an denen es sich nicht festhalten kann, denen es keinen Glauben schenken kann. Dieser Qualität (*glatt*) wird deswegen aus der Perspektive des Subjekts ein negativer Wert zugeschrieben. Die abstrakte Bedeutung des ungarischen Wortes *síma*, ‚nicht vertrauenswürdig‘, bzw. ‚lügnerisch‘, wird in der Nachdichtung mit dem semantischen Äquivalent *glatt* wiedergegeben. Sowohl der ungarische als auch der deutsche figurative Ausdruck können auf die gleiche konzeptuelle Metapher zurückgeführt werden: UNZUVERLÄSSIGKEIT IST EINE INSTABILE FLÄCHE.

3.4. Abweichung – Substantivmetapher übersetzt mit einer Substantivmetapher

Ung. *Földiekkel*

Dt. *Erdenkind*

Obwohl die Wörter *Földiekkel* und *Erdenkind* beide auf dieselbe Entität, auf den Menschen referieren, weist das Wort *Erdenkind* auf den Menschen nicht nur als Erdbewohner hin, sondern bindet auch das IKM KIND in die Konzeptualisierung ein. Das Kompositum *Erdenkind* kann in Form einer Genitiv-Verbindung aufgelöst werden: das Kind der Erde. Durch die Verwandtschaftsbezeichnung ersten Grades – Kind – wird auf engste Zugehörigkeit zum Wohnort ERDE hingewiesen. Der Unterschied zwischen der originalsprachlichen und der zielsprachlichen Formulierung besteht darin, dass das Wort *Erdenkind* auch auf das konzeptualisierte Verhältnis zwischen Erde und Menschen schließen lässt.

3.5. Abweichung – Adjektivmetapher übersetzt mit einer Adjektivmetapher

Ung. *friss meleggel*

Dt. *mit der ersten Wärme*

Das mental gespeicherte Wissen über die Zyklizität der Tageszeiten kann mit den gewählten ungarischen und deutschen sprachlichen Ausdrücken in Zusammenhang gebracht werden. Der Wechsel von Tag und Nacht geht stufenweise vor sich. Die mit dem Tagesanbruch erscheinende Wärme kann nur vor dem Hintergrund der Zyklizität als *friss* ('frisch') – im Sinne von erneuert – und als *erste* bezeichnet werden. Die Bezeichnung *friss* ('frisch') weist auf den kreisförmigen Zyklus der Tageszeiten als ein Ganzes hin, in dem die Wärme als eine KRAFT konzeptualisiert wird, die sich in einem Kreislauf immer wieder erneuert. In beiden Fällen dürfte die Wortwahl durch den Teil des mentalen Wissens über die Tageszeiten motiviert sein, in dem die Tageszeiten als Kreislauf abgebildet sind. Der Unterschied besteht nur in der Fokussierung. Um das Wort *erste* in diesem Textzusammenhang zu verstehen, wird die Nacht als Ausgangspunkt gewählt und die gleich darauf folgende Tageszeit, der Morgen bringt die *erste* Wärme mit sich. Bei *friss* ('frisch') wird in der Konzeptualisierung eher der Kreislauf als Ganzes, der Erneuerungsprozess der Wärme betont.

4. Kognitive Funktionsäquivalenz zwischen dem Originalgedicht und der Nachdichtung

Die Überlappungen zwischen dem Originalgedicht und der Nachdichtung sind auf der kognitiven Ebene nach der Analyse zusammengefasst folgende: Konkrete Bilder werden bei der Konzeptualisierung der EMOTIONEN mental verwertet und figurative Ausdrücke werden mit figurativen Ausdrücken übersetzt. Die konstitutiven Elemente (GEFÄSS, SUBSTANZ, OBJEKT) des Garten-Bildes bleiben auf der konzeptuellen Ebene der Nachdichtung unverändert, denn im Originalgedicht und in der Nachdichtung zeigen sie aufgrund der analysierten sprachlichen Formen im Kern Invarianz.

Die bildlichen Bedeutungsträger beider Gedichte dürfen aber nicht aus dem größeren Kontext der bildlichen Rede, in dem sie alle verfangen sind, herausgenommen werden. Sie sind Bestandteile der Garten-Allegorie (eines Metaphernkomplexes) die auf der Ebene der Gefühle eine Bedeutung tragen soll. Wie die analysierten Abweichungen und Modifizierungen zeigen, gelten die mentalen Bilder des Originals als Vorlagen für die Nachdichtung, sind aber keine verbindlichen Vorlagen, denn Abweichungen und Modifizierungen sind bei gleichzeitiger Erfüllung der kognitiven Funktion (abstrakte Sinnbildung auf der Ebene der Emotionen) möglich. Die Unterschiede in der sprachlichen

Umsetzung der bildlichen Bedeutungsträger, ergeben sich größtenteils aus der unterschiedlichen Ausgestaltung des Ursprungsbereichs z.B. Fokussierung auf ein bestimmtes Element des IKMS, das in der Metapher als Ursprungsbereich fungiert. Oder die Unterschiede resultieren aus dem Einbezug von neuen Ursprungsbereichen, die aber im mentalen Umkreis des abstrakten Zielbereichs vorzufinden sind, d. h. zur Konzeptualisierung des jeweiligen Zielbereichs durchgehend gebraucht werden – z. B. *Erdenkind* Fokussierung auf die Art der Zugehörigkeit zur Erde durch Einbindung des IKMS KIND. Die gewählte sprachliche Form der Nachdichtung kann an mehreren Punkten mit dem konzeptuellen Wissen, das durch das Originalgedicht aktiviert wird und aus Bildern besteht, in Zusammenhang gebracht werden. Die Nachdichtung scheint die bildlichen Vorlagen flexibel zu handhaben und zugleich der kognitiven Funktion der Allegorie – eine kohärente Sinnfolge aufzuzeigen – gerecht zu bleiben. Die beiden Gedichte tragen ihre Bedeutung auf derselben abstrakten Ebene der EMOTIONEN, können aber den Interpreten auf unterschiedlichen kognitiven Wegen in dieselbe Richtung der EMOTIONEN führen. Die Nachdichtung hat in diesem Sinne weder die Nachstellung der abstrakten Bedeutung noch das Beibehalten der bildlichen Bedeutungsträger des Originalgedichts in unveränderter sprachlicher Form im Fokus, sondern die Beibehaltung der Funktion, nämlich die Erschließung des Zielbereichs EMOTIONEN. Die bildlichen Bedeutungsträger des Originalgedichtes und die der Nachdichtung stellen dem Leser diverse mentale Wege zur abstrakten Sinnbildung zur Verfügung.

Durch die Veränderung der bildhaften mentalen Vorlagen im Prozess des Übersetzens werden neue Möglichkeiten der Kohärenzbildung gezeigt. Die sprachliche Analyse wirft die Frage auf, inwieweit Übersetzungen von bildlicher Rede auf kognitiver Ebene vorgegebene bildliche Bedeutungsträger nachstellen, und inwieweit sie neue generieren.

5. Prozess des literarischen Übersetzens

Bei der Segmentierung und schematischen Darstellung des literarischen Übersetzens als mentaler Prozess dient die Dreiteilung des Übersetzungsprozesses in erste intralinguale, interlinguale und zweite intralinguale Phase nach dem Transformationsmodell von Nida (zitiert nach Klaudy 1999: 76–77) als Ausgangspunkt:

1. intralinguale Phase – Rezipieren, Ausbau eines Textweltmodells, Erschließung einer kohärenten Sinnfolge
2. interlinguale Phase – dynamische Manipulation des Textweltmodells
3. intralinguale Phase – Neuformulieren in der Zielsprache.

In der ersten intralingualen Phase tritt der Übersetzer als Leser und Rezipient von bildlicher Rede auf. Die Allegorie präsentiert sich mit wenig sprachlichen Spuren der Zielebene Emotionen (Kohl 2007: 73, 90). Andererseits finden wir Textstellen, an denen durch das Wort *mint* ('wie') „das ‚Gleichnis‘[...] explizit [...] als bildliches Textelement gekennzeichnet [ist]“ (Kohl 2007: 82).

So z. B.:

Ung. „*Gondolataim minden reggel,*

Mint a fürge méh“

Dt. „*wandte sich mein Sinn*

froh wie eine flinke Biene“

Diesem Textelement *mint* ('wie') wird bei der kognitiven Verarbeitung eine besondere Rolle zugeschrieben. Massa merkt bei der kognitiven Verarbeitung von Parabeln (eine Spielart der bildlichen Rede) an, dass die Parabel Textelemente z. B. *mint* ('wie') enthält, die als „Aufforderung[en] zur Richtungsänderung der Kohärenzbildung“ bezeichnet werden können (Massa 2000: 320). Die explizit auffordernden Textelemente sind zugleich auch als explizite Gleichsetzungen, Kotextualisierungen (im Sinne von Skirl–Schwarz-Friesel 2013: 70) zu betrachten. Abgesehen von zwei Textstellen, trägt das Gedicht aber keine weiteren sprachlichen Spuren des Zielbereichs der EMOTIONEN. Das im Titel angegebene Thema *A reményhez – An die Hoffnung* steckt nur ein Deutungsfeld der darauffolgenden Verszeilen ab, verleiht ihnen das Potenzial, figurative Bedeutung zu haben und zeigt eine mögliche und relevante Richtung der abstrakten Sinnbildung.⁵ Die Kohärenzbildung auf der abstrakten Ebene verläuft nicht einspurig, aufgrund von festgelegten Gleichsetzungen zwischen Zielbereich und Ursprungsbereich. Es wird nur ein Deutungsfeld abgesteckt, aber die universalen Bildschemata und die konventionellen Metaphern lassen die abstrakte Sinnbildung innerhalb des angegebenen Themas (Zielbereich EMOTIONEN) nicht ausufern. Das Deutungsfeld wird also für den Interpreten in diesem Sinne wahrscheinlich nicht nur durch Textelemente abgesteckt, sondern gewissermaßen auch durch die kognitive Verbindlichkeit des Konkreten mit dem Abstrakten, d.h. durch die Art und Weise, wie die angegebenen konkreten Bilder bei der mentalen Verarbeitung von Emotionen verwertet werden können. Das bedeutet in diesem konkreten Fall, dass beim Rezipieren des ungarischen Gedichtes am Anfang *Hoffnung* als Thema angegeben wird – der Zielbereich der EMOTIONEN wird aktiv) – danach wächst allmählich ein kohärentes Bild aus konkreten bildlichen Bausteinen zusammen und nur vereinzelt wird explizit

⁵Zu der Rolle der textuellen Hinweise bei der Metaphernverwertung siehe: Biebuyck 1998: 286.

angegeben, womit das bildliche Textelement auf der abstrakten Ebene gleichzusetzen ist.

Die Interpretation kann in diesem Sinne nicht auf das mechanische Verfahren der expliziten Gleichsetzungen (in Form von ‚A ist B‘) reduziert werden. Nicht alle bildlichen Bedeutungsträger der Garten-Allegorie können in einen Vergleich konvertiert werden, denn ihre Bedeutung wird auf der textuellen Ebene bewusst unterdeterminiert und vage gehalten. Die Interpretation des Gedichtes scheint in Anlehnung an Schröders Beitrag eher „eine kreative Ergänzung und Weiterentwicklung des vom Autor bewusst unbestimmt Gehaltene“ (Schröder 2007: 54–55) zu sein. An der Entfaltung des kohärenten, abstrakten Sinnes der Allegorie und an der Nachdichtung sollen auch solche Teile konzeptuellen Wissens beteiligt sein, die nicht durch explizite textuelle Hinweise aktiviert wurden, denn explizite Gleichsetzungen sind Ausnahmefälle zu nennen. Trotzdem gelingt es dem Interpreten (=Übersetzer in der ersten intralingualen Phase), einen kohärenten abstrakten Sinn zu erschließen. Um auch diesen Teil konzeptuellen Wissens in die Beschreibung des Rezeptionsprozesses zu integrieren, gehen wir im Weiteren von einem mentalen Textweltmodell⁶ im Sinne von Skirl–Schwarz-Friesel aus.

Der Ausbau des Textweltmodells ist in dieser Dreiteilung das Ergebnis der Analyse des quellsprachlichen Textes und Input für die interlinguale Phase. Er soll folgende mentale Teilprozesse enthalten: der Interpret registriert beim Lesen die außergewöhnliche Dichte an sprachlichen Bildern. Sie deutet darauf hin, dass das Gedicht eine nicht wörtliche Leseart fordert. Weitere Indizien dafür, dass allein die metaphorische Leseart des Textes plausibel ist, sind nach Skirl–Schwarz-Friesel die Verletzungen der Selektionsregel, die semantische Deviation, diese allein sind aber nicht hinreichend. Der Originalkontext oder kommunikative Kontext, in diesem Fall ein poetischer Text legt es dem Interpreten nahe das Gelesene als metaphorischen Sprachgebrauch zu erkennen. (Skirl–Schwarz-Friesel 2013: 52–54) Die Kriterien für die Identifizierung metaphorischen Sprachgebrauchs sind semantischen und pragmatischen Typs. Die Griceschen Maximen, die ein pragmatisches Kriterium für die Identifizierung metaphorischer Rede liefern, fasst Proft wie folgt zusammen: „figurative Rede [konstituiert] eine Situation, in der gegen übliche Bedingungen oder Normalitätsbedingungen verstoßen wird, wobei die Normalitätsbedingungen pragmatischen Typs sind.“ (Proft 1996: 76) Die bildlichen Bedeutungsträger in dem Gedicht sind demzufolge als metaphorische Äußerungen anzusehen, die eine spezielle kontextabhängige Bedeutungsebene besitzen. Mit der nach Skirl–Schwarz-Friesel zitierten Terminologie von Bierwisch können wir auch bei der Interpretation Ausdrucksbedeutung, Äußerungsbedeutung und kommunikativen

⁶Zu dem Begriff Textweltmodell siehe: Skirl–Schwarz-Friesel 2013: 65–66.

Sinn (dazu s. Skirl–Schwarz-Friesel 2013: 49–52) unterscheiden. Die wörtliche Ausdrucksbedeutung entsteht auf dieser Ebene aufgrund des Kompositionalitätsprinzips, durch die nicht plausible wörtliche Leseart dieser Ebene wird ein Indiz für figurativen Sprachgebrauch geliefert. Die eigentliche Sinngebung der figurativen Ausdrücke geschieht auf der zweiten Bedeutungsebene von Bierwisch, auf der der Interpret nach der potenziellen Verbindlichkeit mit abstrakten mentalen Zuständen sucht. Das heißt, dass die Notwendigkeit, von der wörtlichen Leseart auf eine metaphorische Leseart zu wechseln, mehrfach motiviert ist, nämlich durch die semantischen Anomalien, durch den kommunikativen Kontext, das Weltwissen und das Textsortenwissen des Lesers, z. B. dass poetische Texte figurative Rede enthalten können. Während des Lesens baut sich der Leser also ein mentales Textweltmodell auf, das aufgrund textueller Informationen und durch die kreative Anwendung eines schon im Voraus aktivierten konzeptuellen Wissens entsteht. (S. dazu: Skirl–Schwarz-Friesel 2013: 65.) Zu den aktivierten Informationen können neben dem Textsortenwissen des Lesers auch systematische Verkoppelungen von Ursprungsbereichen mit dem Zielbereich EMOTIONEN und metaphorische Implikationen gehören⁷, d. h. ganze konzeptuelle Domänen, durch die der Zielbereich EMOTIONEN zugänglich wird. Die ganzheitliche Aktivierung von relevanten Ursprungsbereichen erklärt teilweise die metaphorischen Implikationen, d. h. alle Abbildungen, die über die grundlegenden Abbildungen zwischen dem jeweiligen Ursprungsbereich und dem Zielbereich EMOTIONEN hinausgehen. Im Fall des ungarischen Gedichtes bedeutet das, dass in der Metapher DIE PSYCHE IST EIN GARTEN die grundlegende Abbildung das In-sich-Geschlossensein ist und der metaphorische Teilaspekt GEFÜHLE SIND PFLANZEN / GEFÜHLE SIND NARZISSEN/BÄUME zu den Implikationen dieser Metapher zählt.

Mit dem Begriff des Textweltmodells wird ein Teil des aktivierten konzeptuellen Wissens beim Lesen beschreibbar, der über das durch textuelle Informationen aktivierte konzeptuelle Wissen hinausgeht, der an der Erschließung der kohärenten abstrakten Sinnfolge und am Neuformulieren in der Zielsprache beteiligt sein kann. Der dynamische Ausbau, die Manipulation des Textweltmodells und der kognitive Gehalt einer Allegorie können allein im Rahmen von Metapherntheorien semantischen Typs nicht beschrieben werden. Ein theoretisches Modell, das sowohl mit semantischen als auch pragmatischen Parametern arbeitet und flexibel genug ist, um die Vielfalt und Interaktion von mentalen Welten (den Aufbau und die mögliche Manipulation des

---

⁷Zu den systematischen Verkoppelungen konzeptueller Bereiche und metaphorischen Implikationen siehe: Kövecses–Benzes 2010: 83–88.

Textweltmodells) zu beschreiben ist die Blending-Theorie. Sie arbeitet mit mentalen Karten, wobei der Begriff mentale Karte folgendermaßen definiert wird: „Fauconnier [...] bezeichnete die in sprachlichen Ausdrücken sichtbar werdenden Weltausschnitte als mentale Karten (mental maps).“ (Wildgen 2008: 172) Mentale Karten werden manipuliert und durch kognitive Operationen miteinander verbunden, in denen Elemente der mentalen Karten abgebildet werden und wobei eine Reihe von Anpassungen erfolgen, damit Inkommensurabilitäten behoben werden können. (S. dazu: Wildgen 2008: 174–176.) Die Interaktion von mentalen Karten ermöglicht die Sinnbildung in der ersten intralingualen Phase, in der interlingualen Phase können diese potentiell wieder in Interaktion treten und neue Abbildungen können entstehen, bei denen die Prinzipien des Blending-Vorgangs gelten⁸.

Zusammenfassend können wir für die kognitive Modellierung des literarischen Übersetzungsprozesses Folgendes festhalten: Statt die Übersetzung auf mechanisch ablaufende kognitive Prozesse zu reduzieren, wird angenommen, dass es in der interlingualen Phase um eine dynamische Manipulation des Inputs (=Textweltmodell) geht, in der mentale Karten erneut in Interaktion treten können und neue Abbildungen und Anpassungen vorgenommen werden, um modifizierte bzw. ganz neue sinntragende mentale Konstruktionen hervorzubringen. Die dynamische Manipulation des Inputs (=Textweltmodell) produziert funktionsäquivalente mentale Konstrukte, deren kohärente Sinnstruktur das Textweltmodell als Ganzes sichert. Bei der Nachdichtung werden mentale Konstrukte hergestellt und in der Zielsprache in Form von bildlichen Bedeutungsträgern realisiert, welche dem Leser des zielsprachlichen Gedichtes die textuellen Informationen zum Ausbau eines neuen Textweltmodells liefern.

6. Zusammenfassung

Die Bildschemata, IKMs und konzeptuellen Metaphern, die beim Lesen und Interpretieren des Originalgedichtes aktiviert werden wirken beim komplexen Umsetzungsprozess ins Deutsche produktiv mit. Die gewählte sprachliche Form der Nachdichtung kann an mehreren Punkten mit dem konzeptuellen Wissen, das durch das Originalgedicht aktiviert wird, in Zusammenhang gebracht werden. Wie die analysierten Abweichungen und Modifizierungen zeigen, gelten die mentalen Bilder des Originals als Vorlagen für die Nachdichtung, sind aber nicht verbindlich, es wurden auch Abweichungen und Modifizierungen der metaphorischen Teilaspekten der Allegorie des Originalgedichtes beobachtet.

---

⁸Zu den hier gemeinten Prinzipien des Blending-Vorgangs siehe: Wildgen 2008: 179–182.

Diese Abweichungen und Modifizierungen betreffen aber nur einige metaphorische Teilaspekte des Metaphernkomplexes, die Erfüllung der kognitiven Funktion (abstrakte Sinnbildung auf der Ebene der Emotionen) bleibt möglich. Das Originalgedicht und dessen Nachdichtung sind auf der konzeptuellen Ebene funktionsäquivalent und zeigen bei den konstitutiven bildlichen Bedeutungsträgern der Allegorie Invarianz im bildlichen Kern. Aus den speziellen Charakteristika der Bildschemata (scharf konturiert, bildhaft, potenziell universal) wurde abgeleitet, dass sie einerseits in der Konzeptualisierung von EMOTIONEN (Zielbereich der Allegorie) eingesetzt werden und andererseits Berührungspunkte in der Konzeptualisierung von EMOTIONEN zwischen dem Ungarischen und dem Deutschen darstellen können. Die Grobgliederung des literarischen Übersetzens wurde in Anlehnung an Nidas Transformationsmodell verfeinert und erweitert. Mit der Einführung des Textweltmodells im Sinne von Skirl–Schwarz–Friesel 2013 wird ein Teil aktivierten Wissens in das Modell integrierbar, der über die textuellen Informationen hinausgeht, und der an der Erschließung der kohärenten abstrakten Sinnfolge und am Neuformulieren in der Zielsprache beteiligt sein kann. Theoretische Modelle, die sowohl mit semantischen als auch pragmatischen Parametern arbeiten und die Vielfalt und Interaktion von mentalen Welten – den Aufbau und die dynamische Manipulation des Textweltmodells – beschreiben können, sind Modelle der mentalen Karten.

Literaturverzeichnis

- Biebuyck, Benjamin 1998. *Die poetische Metapher: ein Beitrag zur Theorie der Figürlichkeit*. Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann, Würzburg.
- Csokonai Vitéz, Mihály 2006. *Csokonai Vitéz Mihály összes versei*. Mercator Stúdió Elektronikus Könyvkiadó. Elérhető az interneten: http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/04/02/dd/1/csokonai_osszes.pdf, 2014. 03. 31.
- Csokonai Vitéz Mihály 1984. *Gedichte*. Ausgew., Budapest. von István Kerékgyártó. Einl. von Géza Engl. Corvina Kiadó (=Schätze der ungarischen Dichtkunst. Janus Pannonius, Bálint Balassi, Mihály Csokonai Vitéz, Mihály Vörösmarty, Sándor Petőfi, János Arany, 3). Elérhető az interneten: <http://mek.oszk.hu/00600/00637/00637.htm#21>, 2013. 12. 06.
- Dröbinger, Hans-Harry 2002. Zu kognitionslinguistischen Aspekten der Metaphorik. In: *Kalby Studijos / Studies about Languages* 3: 10–16.
- Görner, Rüdiger 2001. *Grenzen, Schwellen, Übergänge: zur Poetik des Transitorischen*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. Elérhető az interneten: https://download.digitalesammlungen.de/BOOKS/pdf_download.pl?id=bsb00044539, 2013. 11. 03.
- Klaudy Kinga 1999. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Scholastica Kiadó, Budapest.
- Kohl, Katrin 2007. *Metapher*. (u.a.): Metzler, Stuttgart.
- Kövecses Zoltán 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metafora-elméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán–Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1998. *Leben in Metaphern. Konstruktion und Gebrauch von Sprachbildern*. Übers. v. Astrid Hildenbrand. Heidelberg: Carl Auer (Orig.: *Metaphors We Live By* Chicago: Chicago University Press. 1980)
- Massa, Dieter: Verstehensbedingungen von narrativen Bildern aus kognitiver Sicht. In: Zimmermann, Ruben (Hg.) 2000. *Bildersprache verstehen: zur Hermeneutik der Metapher und anderer bildlicher Sprachformen*. Fink, München. Elérhető az interneten: https://download.digitalesammlungen.de/BOOKS/pdf_download.pl?id=bsb00042873, 2013. 11. 03.
- Proft, Matthias 1996. Metaphorik und sogenannte Paraphrasen. In: Schneider, Hans Julius (Hrsg.): *Metapher, Kognition, künstliche Intelligenz*. Fink, München. Elérhető az interneten: https://download.digitalesammlungen.de/BOOKS/pdf_download.pl?id=bsb00041556, November 2013. 11. 03.
- Schröder, Severin 2007. Metapher und Vergleich. In: Eder, Thomas–Czernin, Franz Josef (Hgs.): *Zur Metapher. Die Metapher in Philosophie, Wissenschaft und Literatur*. Fink, München–Paderborn.
- Skirl, Helge–Monika Schwarz-Friesel 2013. *Metapher*. Universitätsverlag Winter, Heidelberg.
- Wildgen, Wolfgang 2008. *Kognitive Grammatik. Klassische Paradigmen und neue Perspektiven*. Walter de Gruyter, Berlin–New York.

Színház – maszk nélkül: A Katona József Színház arculatváltása

1. Bevezetés

A nyugat-európai és észak-amerikai kultúrában már nagy hagyománya van a kultúra és a művészetek menedzselésének, az „art and business” fogalmak összekapcsolásának, Magyarországon azonban csak az elmúlt években indult el egyfajta változás a kultúra bizonyos területein, azon belül a színházi szférában is. A szellemi termékeket „forgalmazó” intézmények nagyobbik hányada korábban tudatosan épített kommunikációs stratégia nélkül működött, azonban a 2000-es évek elejétől kezdve elindult egy lassú és folyamatos változás. A kulturális intézmények új utakat kezdtek keresni működésük és kommunikációjuk tekintetében egyaránt, és elkezdtek fontosnak tartani, hogy milyen arculattal, vizuális megjelenéssel rendelkeznek, illetve egyre több marketingkommunikációs és PR-eszközt kezdtek el alkalmazni. Mindez együtt alakult a technika fejlődésével, az internet elterjedésével, s a kulturális szféra is, kis késéssel ugyan, de elkezdte kihasználni az ebben rejlő lehetőségeket. Mindezt azért, hogy megpróbálják felvenni a versenyt az emberek szabadidejéért folytatott küzdelemben a már régóta kereskedelmi logika szerint működő intézményekkel, valamint az online tér által kínált megannyi szórakozási lehetőséggel.

Dolgozatomban elsősorban a színházi szférában bekövetkezett változásokat vizsgálom, azon belül a budapesti Katona József Színház arculatváltását, amely 2011-ben kezdődött. A Katona mindig is sajtószerű helyzetben volt a magyar színházi életben. Kutatásomban ennek az intézménynek a szerepét, színházi jelentőségét, marketingkommunikációs tevékenységét és arculatváltását elemzem, mely egyébként e sajtószerű helyzetből kiindulva szintén egyedülálló módon történt meg, hiszen az arculatváltás nem csupán a logó és a honlap újratervezéséből állt, hanem ezzel együtt a színházat teljes mértékben átalakították. Magyarországon ez volt az első olyan eset egy kulturális intézmény működése során, hogy az arculatváltás ilyen összetett módon történt meg, pedig az arculatváltás, vagyis a rebranding lényege, hogy megőrizve egy márka értékeit, valami teljesen újat is képes legyen a brand sugallni. Ehhez pedig nem elég egy logócsere, azonban sokszor tapasztalható még szakmai értetlenség az arculatváltás valódi jelentőségével szemben.

A téma jelentőségét és aktualitását adja, hogy egy újfajta trend kialakulásának okait, folyamatát és eredményeit mutatom be, amelynek hatása valószínűleg kihat majd az egész színházi szférára, és mintaként szolgálhat más

kulturális intézmények számára is. A konkrét elemzés előtt fontos azokat a fogalmakat értelmezni, amelyek a leírt változásokhoz kapcsolódnak, és amelyek mentén az átalakulás megragadható. A dolgozat első felében tehát a kultúra és a gazdaság viszonyával, valamint a művészetmenedzsment kérdéseivel foglalkozom, mert ennek a tágabb kontextusnak a megteremtése, értelmezése magyarázza majd azt, hogy hogyan jut el egy magyar színház, jelen esetben a Katona József Színház, az arculatváltásig.

Módszertan

A dolgozat elkészítéséhez mindenekelőtt a kulturális PR és marketing tágabb területén, majd alkalmazottan a színházi menedzsment témakörében tájékozódtam. Az elolvasottak alapján dolgoztam fel a színház online és offline kommunikációs felületeken való megjelenését.

Az arculatváltás még alaposabb megértéséhez interjút készítettem Nagy Barnával, a Kreatív Vonalak ügyvezető igazgatójával, valamint Gricz Istvánnal, a Katona József Színház kommunikációs- és értékesítési vezetőjével. A Kreatív Vonalak munkatársa által benyújtott logó nyert a logópályázaton 2011-ben, ez a cég tervezte meg az új weboldalt és az arculatot is. Gricz István 2011-től lett a Katona munkatársa, az ő személyéhez is köthető az új korszak kezdete, hiszen addig nem volt kommunikációs vezető a színházban.

2. Aktuális kérdések a kultúra, a gazdaság, a művészetmenedzsment és a színház viszonyában Magyarországon

2.1. Kultúra a közgazdaságban

Magyari Beck István szerzői álláspontját értelmezhetjük konklúzióként a kultúra piacodásáról. „Egyfelől minden, embertömegeket elérő kultúra pozitív hatású, ha elvei az életet szolgálják. Ugyanakkor jól képzett és magas színvonalú közönség nélkül a kultúra piaci mechanizmusai gyilkos hatással vannak a kultúrára.”¹ Eszerint csak akkor működhetnek jól és a művészetekhez méltóan a piaci mechanizmusok a kultúrában, ha egy jól képzett és magas színvonalú közönség értelmezi azokat. Ezt azonban nem lehet szabályozni, irányítani. Szerencsére az elmúlt évek példái azt mutatják, hogy nem csak akkor lehet sikeres egy kezdeményezés, amelyben a kultúra termékei áruként jelennek meg, ha értő közönség értelmezi azokat, hanem akkor is, amikor a magas kultúra intézményei mindenki számára dekódolható üzeneteket fogalmaz meg, és kreatív

¹Magyari Beck István 2006. *Kulturális marketing és kreatológia*. Semmelweis Kiadó és Multimédia Stúdió, Budapest. 148.

kampányokon keresztül viszi közelebb a kultúrát az emberekhez. Ezt példázza majd a Katona József Színház arculatváltása és azóta is tartó marketing-, illetve kommunikációs tevékenysége. A könyv ezen állítása tehát nem látszik beigazolódni, s összességében is érzékelhető, hogy a szerző marxista módon közelíti meg ezt a kérdést a politikai gazdaságtan fogalmait használva, emiatt nem terjedt el igazán a fogalomhasználata.

2.2. Művészeti menedzsment ma Magyarországon

Az Arts and Business kiadásában készült el az *Új utak a művészeti menedzsmentben* című kötet 2011-ben, amely keretbe foglalja „e multidiszciplináris szemlélet részterületeit”, valamint átfogó és úttörő módon mutatja be a „korszerű kultúramenedzsment fogalom témaköreit”, és esettanulmányok segítségével szemlélteti a különböző gyakorlatok megvalósulásait.²

A kötet egyik jelentős tanulmánya Inkei Péter az *Állami kultúratámogatás és kulturális politika Magyarországon* című értekezése, amely összefoglalja a rendszerváltás utáni kultúrpolitikát 1990-től 2010-ig. A szerző azt tapasztalja, hogy a volt szocialista országok esetében érzékelhetőek még húsz évvel a rendszerváltás után is az előző rendszer nyomai, emiatt a kulturális politikában is eltérő gyakorlatok mutatkoznak Nyugat-Európához képest.³

Emiatt lehet az, hogy – bár Magyarországra még nem jellemző általánosságban, hogy a kulturális intézmények nagyobbik része rendelkezne tudatosan felépített stratégiával – van néhány intézmény, szerveződés, amely élen jár, és jó példával szolgál a többi intézmény számára. A színházi szférában ezt a jó példát jelenti a Katona József Színház.

2.3. Kulturális marketing

A tanulmánykötet 5. fejezete – Kultúra és marketing – bemutatja a marketing jelenlétét a kulturális szférában, s mindez azért fontos, mert „az elmúlt évtizedekben a leglátványosabban jelentek meg és váltak meghatározóvá a marketing módszerei”⁴ ebben a szegmensben. A kultúra áruként való felfogása sokszor viták tárgya, azonban a szerző szerint tudomásul kell venni a marketing

²Dér Csaba Dezső–Zachar Balázs (szerk.) 2011. *Új utak a művészetmenedzsmentben*. Arts and Business, Budapest. 5.

³Inkei Péter 2011. *Állami kultúratámogatás és kulturális politika Magyarországon*. In: Dér Csaba Dezső–Zachar Balázs (szerk.): *Új utak a művészetmenedzsmentben*. Arts and Business, Budapest. 8.

⁴dr. Nagy Bálint 2011. *Kultúra és marketing*. *Új utak a művészetmenedzsmentben* In: Dér Csaba Dezső–Zachar Balázs (szerk.): *Új utak a művészetmenedzsmentben*. Arts and Business, Budapest. 54.

megkerülhetetlenségét. Nagy Barna, a Kreatív Vonalak ügyvezető igazgatója szerint „az, hogy egy színház márkát épít, és eladja magát – persze, hogy el kell adni, versenyben vagyunk, ez a kapitalizmus – még nem rossz, ezzel nem veszít az értékéből.”

2.4. Szolgáltatásmarketing

Szolgáltatások esetében más logika szerint működik a márkaépítés, mert más benyomások, ingerek érik a fogyasztókat, mint konkrét, kézzel fogható termékek esetében.

1. táblázat⁵

4P + 3P		4C	
Termék (product)	Egy színház esetében az előadások a termékek, amelyek színházprofilnak megfelelő előadások.	Megoldás (costumer solution)	A néző szemszögéből az alábbi kérdéseket kell végiggondolni: Milyen előadásokat látnának szívesen, mi reflektál aktuális problémákra, sokakat foglalkoztató kérdésekre.
Ár (price)	A nézőteret felosztva határozzák meg a jegyárakat. Ez színházanként és gyakran színházon belül is előadásonként változik.	Költség (cost)	Az adott célcsoport milyen költségeket enged, engedhet meg magának egy-egy előadásra.
Értékesítési csatornák (place)	Elsősorban a színházak jegypénztáraiban történik, de egyre több színház biztosítja az online jegyvásárlását.	Kényelmes hozzáférés (convenience)	Mennyire egyszerű vagy éppen időigényes a jegyvásárlás. Biztosítja-e a színház az épület egyszerű megközelítését?
Promóció (promotion)	Színházak hivatalos offline és online felületein.	Kommunikáció (communication)	Milyen érdekes helyeken, helyzetekben találkozhatnak a nézők a színházzal, anélkül, hogy nekik kellene keresni.

⁵Uo. 63. oldalon található táblázat alapján.

Emberek (people)	Egy színház esetében ide tartozik mindenki, aki az intézményben dolgozik: jegypénztáros, ruhatáros, büfés és természetesen a legnagyobb szerep a színészekre hárul.		
Szolgáltatás menete (process)	A szolgáltatás ott kezdődik, hogy a néző elhatározza, hogy színházba szeretne menni, és a színház honlapján vagy esetleg egy helyi műsorújság hasábjain tájékozódik. A szolgáltatás odáig tart, amíg előadás után kiveszi a ruhatárból a kabátját, és kilép a színház ajtaján.		
Környezet, tárgyi elemek (physical evidence)	Színház megközelíthetősége, épülete, berendezése, nézőtere sorolható ide elsősorban, de minden olyan tárgy, kézzel fogható dolog is, amely a színházhoz köthető.		
+1 Minőség (productivity and quality)	A szolgáltatás minősége összességében.		

3. Színházprofilok

A magyar színházakat különböző kategóriákba sorolhatjuk. Vannak kőszínházak, amelyek állandó játszóhellyel és hivatásos társulattal rendelkeznek, illetve vannak olyan társulatok, amelyeknek nincs egy állandó játszóhelye, ahol az előadásukat játszhatnák. Profil szerint megkülönböztetünk népszínházat, nemzeti színházat és művészsínházat.

A Katona József Színház művészsínház, hiszen aktuális társadalmi problémákra reflektálnak művészetükkel, és elsősorban kortárs szerzők darabjait játsszák. Gricz István is megerősítette ezt: „A Katona egy művészsínháznak definiálja magát, azt szoktuk mondani, hogy az egyik legelismertebb művészsínház, nagyon erős társulattal.” A budapesti színházak között sikerült kivívnia azt a Katonának, hogy a nézők a művészsínház fogalmát ezzel a színházzal azonosítsák. „Mindazonáltal az elmúlt 30 évben számos jó előadás született

különböző játszóhelyeken Budapesten, de a »Katona« lett a par excellence »művészsínház« és »intézmény«.⁶ Ezt a kategóriát a Katona azzal vívta ki magának, hogy megalakulásától kezdve az előadásaikkal, profil-kommunikációjukkal ezt erősítették, s az arculatváltás után is, már újmédiás eszközökkel, folyamatosan kommunikálják az intézmény művészsínház mivoltát.

4. Finanszírozás

Mielőtt rátérnék a Katona József Színház elemzésére, bemutatom a színházak gazdasági és finanszírozási hátterét, amely alapjaiban meghatározza egy színház működését és lehetőségeit.

A színházak finanszírozását több éve próbálják megreformálni, szakmai szervezetek vitájának állandó tárgya, hogy hogyan lehetne jobbá, hatékonyabbá és igazságosabbá tenni a rendszert. A 2008. évi XCIX. törvény [Előadó-művészeti törvényt (Emtv.)]⁷ rögzíti az előadó-művészeti szervezetek támogatását és sajátos foglalkoztatási szabályait. „A törvény szándéka, hogy az igényes magyarországi előadó-művészetek, a színház-, tánc- és zeneművészet művelését és fejlesztését támogassa.” „A közpénzek hatékony felhasználását elősegítő támogatási rendszer”⁸ által művészeti-, működési-, általános- és kiemelt támogatásokat kaphatnak a művészeti intézmények, szervezetek, amennyiben megfelelnek a törvényben leírt kritériumoknak.

A Társasági Adó (TAO) törvénye 2010-ben azonban átalakította a támogatási rendszert. Az Európai Bizottság 2009 októberében elfogadott határozata lehetővé tette, hogy a cégek társasági adókedvezményt vegyenek igénybe, amennyiben támogatnak egy előadó-művészeti szervezetet. „2010-től a lehetőséggel élő magyar cégek egyszerre jogosultak a támogatás összegét ráfordításként elszámolni, illetve az adójukat – legfeljebb 70 százalékos mértékben – ugyanazon összeggel csökkenteni.”⁹ Az előadó-művészeti szervezetek maximálisan az éves jegy- és bérletbevétel 80%-ig fogadhatnak támogatásokat, tehát fizető nézőszám után hívhatják le a TAO-t, ami azt jelenti, hogy minél több a néző, annál nagyobb támogatást kapnak. Emiatt a színházaknak nem csak azért érdeke, hogy minél többen járjanak az ő intézményükbe, mert az jegybevételt jelent, és nem

⁶Bíró Péter 2012. *Menedzserművészek – művészmenedzserek: 33 sikertörténet*. Budapest. 175.

⁷www.net.jogtar.hu. Elérhető az interneten: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0800099.TV#, 2014. 11. 20.

⁸www.netjogtar.hu. Elérhető az interneten: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0800099.TV#, – Az utolsó letöltés: 2014. 11. 20.

⁹www.taosportinfo.hu. Elérhető az interneten: <http://taosportinfo.hu/memf.html>, 2014. 11. 20.

szeretnék, hogy a színészek kevés embernek játszanak, hanem azért is, mert nagy szükségük van erre a támogatásra. A rendszer azonban nem tökéletes, sokan próbálják kijátszani,¹⁰ azonban a színházak számára ez még mindig egy fontos bevételi forrás.

A Katona József Színház bevételei

A Katona József Színház költségvetésének is fontos eleme a társasági adó, hiszen 2011-ben¹¹ 119.600.000 forintot, 2012-ben 128.400.000 forintot, 2013-ban 131.870.000 forintot jelentett a TAO az állami- és önkormányzati támogatás mellett. Az arculatváltás után a pártolói, támogatói rendszert átalakította a Katona, hiszen addig nem voltak mecénásaik, és az üzleti szféra nem volt jelen az intézmény életében.¹² A honlapon felsorolt névsorok szerint¹³ jól működik a rendszer, s ez is jelentős bevételt hoz a színháznak amellet, hogy bizonyítja a nézők Katona iránti szeretetét, ezzel erősítve a márka értékét. Egy elkötelezett közönséget jelentenek a támogatók, menedzseri szempontból pedig biztos piacot. A TAO-ban és a támogatói rendszerben megmutatkozik, hogy az üzleti szféra is kiveszi a részét a színház támogatásából – a mecénások között több neves üzletembert is találunk –, tehát az „art and business” fogalmak összekapcsolását a Katona esetében is alkalmazhatjuk, az intézmény hatékonyan tudta mozgósítani az üzleti szféra szereplőit.

5. A Katona József Színház története az arculat perpersktívájában

A Katona József Színház arculata, szerepe a magyar színházi életben az előtörténettel együtt érthető meg igazán.

1982-ben alakult önálló társulattal, önálló intézményként, előtte a Nemzeti Színház Kamaraszínházaként működött. A Katona József Színház létrejött „politikai játszma és alku eredménye volt, amelynek főszerepeit Aczél és Pozs-

¹⁰Hamvai Péter 2014. *Gazdagodj okosan! – Társasági adóval trükköző kulturális vállalkozások* [online]. www.magyararancs.hu. Elérhető az interneten: <http://magyararancs.hu/belpol/gazdagodj-okosan-92736/?orderdir=novekvo>, 2014. 11. 20.

¹¹www.eloadomuveszetiroda.hu Elérhető az interneten:

<http://www.eloadomuveszetiroda.hu/index.php/nyilvanos-adatok>, 2014. 11. 21.

¹²A Katona háromszintű támogatói rendszert dolgozott ki: vannak pártolói, támogatóik és mecénásaik. Meghatározott támogatói összegeket jelöltek ki az egyes szintekhez, melyekhez különböző kedvezmények, plusz szolgáltatások társulnak. A tagság egy évadra szól.

¹³www.katonajozsefszinhaz.hu. Elérhető az interneten:

<http://katonajozsefszinhaz.hu/tamogatas>, 2014. 11. 21.

gay Imre játszották”.¹⁴ A Katonának tehát vállalható hagyatéka van: a kommunizmus időszakának progresszív színháza, amely mindig hiteles és aktuális tudott maradni.

6. Az arculatváltás előzményei

Megalakulásától kezdve rendelkezik a Katona egy biztos közönségbázissal, amely visszatérő vendégként figyelemmel követi az előadásokat és a színház körüli történéseket. Azonban 2008 és 2010 között elindult egy lassú visszaesés.

A Színház szakmai tevékenységének mutatói 2008 és 2012 között

Sorszám	Megnevezés	2008. év		2009. év		2010. év		2011. év		2012. év		Változás %-a 2012. év tény/ 2008. év tény
		Terv	Tény	Terv	Tény	Terv	Tény	Terv	Tény	Terv	Tény	
1	Színházlátogatások száma (ezer fő)	65	91,6	65	90,2		83		85,6		93,6	102,2
2	Fizetőnéző-szám (ezer fő)		87,3		85,2	79,9	80,4	78,2	82,9		87,3	100,0
-	Ebből a bérlettel rendelkezők száma		0	0	0	0	0	0	0	0	0	
	Jegyárkedvezményrel értékesített férőhelyek száma (ezer fő)								0		6	
3	Előadások száma (db)	320	403	320	389	340	377	340	455		511	126,8
4	Férőhelyek száma (db)	523	523	523	523	523	523	523	523	523	523	100,0

A fizetőnéző-szám adatai mutatják, hogy míg 2008-ban 87,3 ezer, 2009-ben már csak 85,2 ezer, 2010-ben pedig 80,4 ezer néző fordult meg a színházban.¹⁵ Számos oka lehetett ennek a visszaesésnek, többek között az egyik a Nemzeti Színház pozíciójának megerősödése. A fiatalok számára is vonzó, nyitott színházzá vált a Nemzeti, amely bátran feszegetett politikai kérdéseket az előadásaiban, ugyanakkor „nemzeti jellegét” megőrizve, a szélesebb rétegek igényeit is igyekezett kiszolgálni.

Évad	Előadászám (db)	Fizető néző (fő)	Összes néző (fő)
2008/2009	331	91 752	97 405
2009/2010	317	95 308	100 083
2010/2011	337	102 286	107 155
2011/2012	350	103 673	106 769

A Nemzeti Színház előadás- és nézőszámának alakulása 2008 és 2011 között

¹⁴Nánay István 1999. *Indul a Katona*. [online]. www.beszelo.c3.hu. Elérhető az interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/indul-a-katona>, 2014. 11. 25.

¹⁵Az előadások számát tekintve is megfigyelhetjük a csökkenő tendenciát: 2008-ban 403, 2009-ben 389, 2010-ben 377 előadás volt a Katonában.

A Nemzetiben a 2008/09-es évadhoz képest, jelentősen megnőtt a fizető nézők száma a 2011/12-es évadra: 91752-ről 103673-ra. Természetesen nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy a Nemzeti Színház volt a legfőbb versenytársa a Katonának, azonban valószínű, hogy sokak számára vonzó lehetett a Nemzeti új arculata¹⁶ és a repertoárja.

A Katona 2008 és 2011 között előadásai tekintetében sem tudta hozni azt a minőséget, amelyet addig megszokhattak a nézőik. Ennek egyik statisztikai lenyomata a Pécsi Országos Színháztalálkozón (POSZT) nyújtott teljesítmény.¹⁷

Ezeket az eredményeket összevetve láthatjuk, hogy a Katona József Színház addigi pozíciója megrendült, és fővárosi szinten a Nemzeti Színház, illetve az Örkény Színház – amely 2009-ben lett önálló színház, korábban a Madách Színházhoz tartozott – lehetett számukra a legfőbb versenytárs. Ebben a helyzetben szükségessé vált, hogy újragondolja önmagát az intézmény.

7. Az arculatváltás lépései

A Katonában 2011-ben történt igazgatóváltás, Zsámbéki Gábort Máté Gábor váltotta.¹⁸ Az új igazgató egy új korszak beköszöntét, új arculatot és a Katona József Színház tudatos márkaépítésének kezdetét jelentette.

7.1. K: a logó

Egy színház számára is az egyik legfontosabb vizuális elem a logó, amelyet úgy lehet meghatározni, mint egy speciális, nagy információsűrűséggel bíró formát, azonosítót, amely absztrakt reprezentációja különböző eszméknek, identitásnak. „A jó logotípus a vállalat vizuális arculatának magja, így feltétlenül harmonizálnia kell a vállalat alapvető értékeivel és kultúrájával.”¹⁹

¹⁶„A 2009/2010-es évad végén Alföldi Róbert mind a fővárostól, mind a színikritikusoktól megkapta a Nemzeti Színház megújításáért járó jutalmat.” forrás: Fidelio 2012. *Díjazott változás*. [online]. www.fidelio.hu. Elérhető az interneten: http://www.fidelio.hu/szinhaz/magazin/dijazott_valtozas, 2014. 12. 01.

¹⁷Természetesen nem attól függ egy színház szakmai teljesítménye, minősége, népszerűsége, hogy hogyan szerepel jelen esetben a POSZT-on, ugyanakkor mégis egyfajta mérceként tekinthetünk rá, emiatt ezek az adatokat jól lehet használni.

¹⁸Szemere Katalin 2010. Máté Gábor a Katona József Színház új igazgatója, www.nol.hu. Elérhető az interneten: http://www.nol.hu/kultura/mate_gabor_a_katona_jozsef_szinhaz_uj_igazgatoja-785871, 2014. 12. 03.

¹⁹Bo Bergström 2009. *Bevezetés a vizuális kommunikációba*. Budapest: Scolar Kiadó, Budapest. 212.

Katona József Színház régi logója

A régi logó leginkább egy kínai írásjelhez hasonlít, és hiába ismerhető fel benne a Katonát jelölő 'K' betű, nem tud a Katona szimbólumává válni. A 2011-ben meghirdetett pályázaton Szilágyi Józsefnek, a Kreatív Vonalak munkatársának pályázata nyerte el a zsűri tetszését.

A Katona József Színház új logója

Ahogy a zsűri értékelésében²⁰ olvashatjuk, és Nagy Barna is kiemelte az interjúban, a **K**: egyértelműen utal a Katonára, azon túl pedig a „színház és a néző közötti párbeszédre, a művészi produktum befogadására, a továbbgondolás szükségességére”. Elforgatva egy mosolygósfejet, smile-t is láthatunk, így stílizáltan megjelenik a színházi maszk is, azonban a logó legnagyobb erénye, hogy nem elhasznált színházi szimbólumokat jelenít meg, hanem letisztult formában egyértelmű üzenetet közvetít. Ez a logó azért működik jól az előző logóhoz képest, mert a nézők a saját asszociációikkal egészíthetik ki, ugyanakkor a „K” betű a Katona jelképévé tudott válni.

A Katona kihasználja a logójukban rejlő lehetőségeket: kiemelt helyen található a honlapon, megjelenik a K:antin, valamint a K:önyv és bolt nevében, a színház épületén, a belső térben, szórólapokon, plakátokon, és sokszor nem csu-

²⁰Kreatív Online 2011. Smile-s logót terveztek a Katonának. [online]. www.kreativ.hu. Elérhető az interneten: http://www.kreativ.hu/palyazat/cikk/smiley_s_logot_terveztek_katonanak, 2014. 12. 05.

pán önmagában a logó, hanem azzal harmonizáló színvilág jelzi az egységes arculatot.

7.2. Honlap

Az új logó mellett új honlap²¹ is készült, amelyet szintén a Kreatív Vonalak csapata tervezett. A honlap színvilágára is jellemző a letisztult és egységes színhasználat: a piros és a fehér szín a domináns. Az oldal szerkesztése magazinszerű. Az ilyen típusú honlapokra jellemző, hogy „jól megfogalmazott címek, szépen megkomponált képek és a belső keresztthivatkozások segítik a kíváncsiság felkeltését.”²² Az oldal struktúrája is megfelel a magazinszerkesztés elveinek.

Az oldal nem csupán magyar nyelven, hanem angolul is elérhető. Ez egy nagyon fontos része a kommunikációnak, hiszen ez mutatja, hogy nem csak a magyar közönségre számítanak, hanem egy fővárosi színházként felkészültek külföldiek látogatására is. Ezzel bizonyítják, hogy valóban egy nemzetközileg is számon tartott intézményről van szó, amely bekapcsolódik Európa kulturális életébe.

A honlap a maga egyszerűségével és letisztultságával leképezi a színház progresszív jellegét, ebben érzékelhető a leginkább, hogy vizualításban is törekedtek a színház művészi értékeinek kifejezésére.

7.3. A színház épületének átalakítása

A Katona, az egységes arculat kialakítása során fontosnak tartotta, hogy az épület is összhangban legyen az új arculattal, kinézete, elrendezése harmóniában legyen azzal, amit képvisel a színház. Az átalakítást az intézmény a saját költségvetéséből, illetve az üzleti szféra bevonásával tudta megvalósítani. Ez szintén újdonságnak számított a kulturális szférában, hiszen addig nem volt példa arra, hogy az üzleti szféra ilyen aktív módon kivegye a részét egy kulturális tér átalakításában.²³

A magyar színházak épületeivel összehasonlítva a Katona egyedülálló módon gondolta újra egy színházi épület funkcióit, elrendezését. Az intézmény bejáratához az új logó került, a belső tér pedig egy nyitott, tágas térré változott, amelyet egy nagyobb üvegfal választ el az utcától. „... a nyitott, az utca folytatá-

²¹www.katonajozsefszinhaz.hu, 2015. 01. 05.

²²Bo Bergström 2009. *Bevezetés a vizuális kommunikációba*. Scolar Kiadó, Budapest. 189.

²³Zöldi Anna 2012. A K:atona más... [online]. www.epiteszforum.hu. Elérhető az interneten: <http://epiteszforum.hu/a-k-atona-mas>, 2014. 12. 08.

saként, köztérként értelmezett, semleges belsőépítészeti effektusokkal használhatóvá tett belső tér, ahol az erős vizuális hangsúlyokat a színháznak a közönség felé kommunikált belső információi adják – funkció és szellemiség egyértelmű eredője.”²⁴ – írta Zöldi Anna az epiteszforum.hu összefoglalójában. A bejáratnál található nagy üvegfalal valóban azt érték el, hogy eltüntették a határvonalat a színház és az utca között, csupán egy alig észrevehető átmenet van a kettő között. Kivitték a színházat az utcára – más nézőpontból az utcát vitték be az épületbe –, s megmutatták, hogy ez az intézmény nem egy zárt, kevesek számára elérhető hely, hanem mindenkié. A színház az előadások megtekintésén túl több szórakozási lehetőséget is kínál a látogatóknak, nyüzsgő kulturális térként működik az előcsarnok, többek között szakmai beszélgetéseket, felolvasó esteket szoktak rendezni.

Összességében a Katona új tere a polgári illúziószínháztól való elszakadást is jelképezik, hiszen már nem az illúziókeltés a fő cél, hanem a valóság megmutatása. Ezt Molnár Bea az epiteszforum.hu-nak adott interjújában is kiemeli: „A színház hitvallása szerint is realista színháznak gondolja magát. Ilyen értelemben nem akar illúziót kelteni, mint azt sok kőszínház teszi.”²⁵

A logóban található kettőspont, amely többek között a nézőkkel való párbeszédre utal, megerősítést nyer ebben a kulturális térben, ahol valóban lehetőségük van a nézőknek a színházzal való párbeszédre, így a színház és a néző néző közötti kapcsolat átértékelődik ebben a térben.

7.4. K:antin és K:önyv és bolt a Katonában

A Katona felújításakor a színház egyik nagy újdonsága volt Európa első cashless (kézpénzmentes) kávézójának megnyitása a MasterCarddal partnerségben, ezzel erősítve a színház és az üzleti világ kapcsolatát.

A K:antin mellett a másik újdonság a „K:önyv és bolt a Katonában” megnyitása volt. Már a névben található logó összekapcsolja a boltot a színházzal, az igazi arculatátvitel azonban a termékeken keresztül történik. A merchandising, értelmezhető eladáshelyi szolgáltatásként, polcszervízként, másik értelmezés szerint pedig arculatátvitelként.²⁶ A K:önyv és bolt esetében arculatátvitelről van

²⁴Ua.

²⁵Garai Attila 2012. *A tér magában hordozza a folyamatos változás, aktualizálás lehetőségét – interjú Molnár Beával*. [online]. www.epiteszforum.hu. Elérhető az interneten: epiteszforum.hu/a-ter-magaban-hordozza-a-folyamatos-valtozas-aktualizalas-lehetoseget-interju-molnar-beaval, 2014. 12. 08.

²⁶Dr. Görög Márta 2011. *Gondolatok a merchandising jelentéstartalmához, egyes típusaihoz*. [online]. www.sztnh.gov.hu. Elérhető az interneten: <http://www.sztnh.gov.hu/kiadv/ipsz/201103-pdf/02.pdf> 2.o, 2014. 12. 08.

szó, hiszen a bolt kínálatában rengeteg színházhoz köthető termék és perszonalizált tárgy található.

7.5. Online jelenlét

7.5.1. Facebook

A 2014. év végére 23683 látkolót²⁷ gyűjtött az oldal²⁸, és továbbra is aktív Facebook-oldalt tudhatnak magukénak. Naponta többször is posztolnak: képeket, előadásoknak és egyéb eseményeiknek az ajánlóit, videókat, a K:önyv és bolt termékeit. Ezzel folyamatosan magukra irányítják a figyelmet, s a különböző posztokkal más-más célcsoportot érhetnek el. Gricz István úgy tapasztalja, hogy a képes posztok, illetve a saját tartalmak a legnépszerűbbek.

Facebookon külön oldala van a K:antinnak, a K:önyv és boltnak, valamint a Katona Klubnak. Mindegyik oldalon nagy aktivitás tapasztalható, a felhasználók kedvelik a tartalmakat, hozzászólnak, megosztják a posztokat, így életben tartják a Katona márkáját, és mindig egy élénk diskurzus köthető a színházhoz, amit az intézmény tudatosan irányít.

7.5.2. Twitter

A Twitter Magyarországon egyáltalán nem örvend olyan népszerűségnek, mint a Facebook, azonban a Twitteren való jelenlét sem teljesen fölösleges, mert „a Twitteren megosztott, a saját honlapra mutató linkeknek a keresőoptimalizálás szempontjából is fontos szerepe lehet.”²⁹

Jelenleg 163 követőjük van és 27 személyt követnek ők.³⁰ Mivel nem kommunikálnak külön tartalmakkal a Twitteren annak szabályainak és „formai követelményének” megfelelően, illetve nem ezen az oldalon található a célközönségük, nem is alakulhat ki ezen a felületen hatékony kommunikáció.

Az oldaluk erénye azonban, hogy színvilágban hűek maradtak az arcukatukhoz, profilképnek a logójukat használják, az oldal tetején pedig egy bordó csík található, így ha valaki rábukkan a Twitteren az oldalra, be tudja azonosítani a színházat.

²⁷2014. december 31-én

²⁸www.facebook.com. Elérhető az interneten:

<https://www.facebook.com/katona.budapest>, 2014. 12. 31.

²⁹Next Wave Europe 2012. *Hogyan használják a hazai színházak az online kommunikációs eszközöket*. [online]. www.files.newxwaveeurope.com. Elérhető az interneten: http://files.nextwaveeurope.com/katona/NextWaveEurope2012_szinhazak_kutatas.pdf tanulmánya. 32. 2014. 12. 14.

³⁰2014. december 31-én

A Twitter tehát egy kiegészítő kommunikációs felületként értelmezhető, önmagában nem elég hatásos, de más csatornákkal összekötve vannak előnyei.

7.5.3. Blog

A blog is egy fontos kommunikációs csatorna lehet, hogy ha azt jól használják, és folyamatosan saját, érdekes tartalmakkal látják el a szerkesztők. A Katona két blogot is üzemeltet. Az egyik a katonablog.hu, a másik pedig a katonapstr.hu.

A katonablog.hu az Ifjúsági Program blogja. Nem a hagyományos értelem-ben tekinthetjük ezt az oldalt blognak, mert akár csak egy honlapon, itt is különböző füleket találunk. Ennek a blognak egyszerre van belső- és külsőkommunikációs jelentősége.

A katona.pstr.hu tekinthető a színház tényleges blogjának, amelyen érdekes háttérinformációkat, kulisszatitkokat, beszámolókat, interjúkat olvashatunk. Arculatában, vizuális megjelenésében összhangban van a színház oldalával a blog, megjelenik rajta a logó és az eredeti piros szín dominál.

7.5.4. Vimeo

A Katona sok intézménnyel ellentétben nem a YouTube-ra kezdte el feltölteni a videókat, hanem a vimeo.hu-ra.³¹ Gricz István úgy nyilatkozott, hogy „technikai szempontból sokkal jobb a vimeo.hu, és nagy előnye még, hogy nincs rajta hirdetés.”

Jelenleg 152 videó található az oldalukon, amelyek között vannak a különböző események felvételei, előadások részletei, interjúk, színészek gondolatai, tehát igazán sokszínű a kínálat videók terén. Ami hátrány lehet ennél az oldalnál, hogy kevesebben látogatják, kisebb az esély, hogy valaki véletlenül rábukkan egy Katona-videóra, inkább direkt keresés után vagy Facebookon megosztva találkozhatnak ezekkel a tartalmakkal.

7.5.5. YouTube

Pár hónapja kezdte el használni a YouTube csatornát a Katona.³² A Katona tehát a videómegosztók adta lehetőségeket nem használta még ki, pedig néhány színház már felismerte ennek hasznosságát. Jó példa lehet a Magyar Állami

³¹www.vimeo.com. Elérhető az interneten: <http://vimeo.com/katona>, 2014. 12. 31.

³²A Katona József Színház YouTube csatornája. www.youtube.com. Elérhető az interneten: <https://www.youtube.com/channel/UCNPULIGMNo937FBiiVufpmA>, 2014. 12. 31.

Operaház imázsfilmje, amely két díjat is nyert Cannes-ban,³³ és alapvetően az Operaház kommunikációja figyelemreméltó a YouTube-on.³⁴ Érdeemes lenne megfontolnia a színháznak egy rövid imázsfilm elkészítését, amelyben egyértelmű üzenetként megfogalmazhatnák a színház szellemiségét, és határozottan megjeleníthetnék az arculatát.

8. Gifszínház

2014. március 25-én mutatta be a Gifszínház³⁵ nevű oldalt a Katona József Színház és két nap múlva, a színház világnapján folytatva a projektet, a nézők által kért érzelmeket is „gifekbe öntötték”. A Gifszínházat néhány nap alatt minden jelentős magyar médium megemlítette, a híre vírusként terjedt az interneten is, tehát értelmezhetjük ezt a kampányt egy vírusmarketing kampánynak. Az ilyen jellegű kampányok számára a „világháló teremtette meg az igazi táptalajt”³⁶, mert az internet tette lehetővé, hogy az emberek gyorsabban kommunikáljanak, miközben tartalmakat is meg tudnak osztani egymással, s a vírusmarketing lényege, hogy valamiért az adott tartalom továbbadására ösztönzi az embereket, „a hálózat tagjai megajándékozzák egymást”³⁷ általa.

A Gifszínház is erre a megajándékozásra épít, s a 2010-es évek egyik kedvelt kifejezési formáját, a gifeket használja fel ehhez, amelyek néhány másodperces folyamatosan ismétlődő kisvideók. A kampány amiatt is lehetett sikeres, hogy ismert arcokat láthattunk a gifeken, akik meg tudták mutatni sokszínű tehetségüket, és sokszor olyan érzelmeket fejeztek ki, amelyeket színpadon vagy filmekben eddig még nem láttunk tőlük. A gifek segítségével a színház, mint egy offline médium, átkerült az online térbe úgy, hogy közben nem veszítette el az egyik legfontosabb lényegét, az érzelmek kifejezését. A Gifszínház egy könnyed, szórakoztató oldal, amely mindenki számára befogadható, szerethető, és megmutatja, hogy a színház és a színészet nem unalmas, hanem nagyon is szórakoztató tud lenni, „...reklámügynökség és reklámozandó intézmény között

³³Díjazták az Opera imázsfilmjét Cannes-ban. [online]. 2014. www.operavilag.hu. Elérhető az interneten: <http://operavilag.net/kaleidoszkop/dijaztak-az-operahaz-imazsfilmjet-cannes-ban>, 2014. 12. 15.

³⁴A Magyar Állami Operaház YouTube csatornája. www.youtube.com. Elérhető az interneten:

<https://www.youtube.com/channel/UCC184tSg4Puxj3QDPpLN1wA>, 2014. 12. 31.

³⁵A Young & Rubicam nevű ügynökség kereste fel a színházat – az ügynökség munkatársai gyakran megfordulnak a színházban –, amely azonnal nyitottan fogadta ezt az ötletet. „Kifejezzük az érzelmeidet” – hangzik a Gifszínház szlogenje.

³⁶Sas István 2012. *Reklám és pszichológia a webkorszakban: Upgrade 3.0.* Kommunikációs Akadémia, Budapest. 342.

³⁷Uo. 343.

ekkora harmóniára régen volt példa.”³⁸ A kampány sikerességét mutatja, hogy a Gifszínház hazai- és nemzetközi reklámversenyen is eredményesen szerepel. Emellett a Katona márkájának azért volt hasznos ez a kampány, mert a Gifszínház márkázott tartalomnak minősül (branded content), a honlapja most is elérhető, és egyértelműen megjelennek rajta a Katona vizuális elemei. PR és vírusmarketing szempontjából pedig azért volt eredményes, mert minden jelentős médium beszámolt róla, a Young and Rubicam kampányvideója³⁹ szerint, minden 5. magyar emberhez eljutott a Gifszínház híre egy hét alatt.

Ennek ellenére hosszútávon az emberek nem szoktak rá arra, hogy ilyen gifeket küldögessenek, és nem vált a mindennapi online kommunikációs rítus részévé a Gifszínház. Ettől függetlenül sikeresnek tekinthető a kezdeményezés, mert Gricz István szerint is elérte a célját. Néhány nap alatt az egész országhoz eljutott a Katona híre, felfigyeltek a színházra, megteremtettek egy egyedi kategóriát, amit ma már egyértelműen ehhez a színházhoz kötnek.

9. Az új arculat eredményessége

Az arculatváltás után fontos kérdés, hogy milyen hatással volt mindez a színház imázsára, megítélésére és nézőszámokban, bevételben megmutatkozik-e az eredményessége. Van olyan elmélet, miszerint „a régi, megfáradt grafikai arculat felfrissítése akár 15 százalékkal is növelheti az eladási mutatókat, és ugyanennyivel csökkentheti is a vásárlók életkorát.”⁴⁰ A Katona az utóbbi években nem végzett közönségkutatást, így nincsenek egyértelmű visszajelzések arra vonatkozóan, hogy a nézők mennyire fogadták el, szeretik-e az új arculatot, és mennyire sikerült általa megszólítani a fiatalabb korosztályt. Az Előadóművészeti Iroda nyilvános adatai alapján⁴¹ a jegyből és bérletből származó bevételekből levonható néhány következtetés:

2011	2012	2013
149 687 714 Ft	160 622 385 Ft	179 203 585 Ft

A jegy- és bérletbevételekből jól látszik az egyértelmű növekedés, 2011-hez képest 2013-ban 17%-al nőtt az ebből származó bevételek összege. Az összes

³⁸Bus István 2014. *Gifszínház*. [online]. www.metropol.hu. Elérhető az interneten: <http://www.metropol.hu/itthon/cikk/1247086-gifszinhaz>, 2014. 12. 27.

³⁹Young and Rubicam 2014. *Gifszínház – Giformances*. [online]. www.youtube.com. Elérhető az interneten: https://www.youtube.com/watch?v=K5_XyZaor7w, 2014. 12. 30.

⁴⁰Bo Bergström 2009. *Bevezetés a vizuális kommunikációba*. Scolar Kiadó, Budapest. 211.

⁴¹www.eloadomuveszetiiroda.hu. Elérhető az interneten:

<http://www.eloadomuveszetiiroda.hu/index.php/nyilvanos-adatok>, 2014. 12. 30.

fizető nézőszám 2011-hez képest 82.858-ról, 2013-ban 101.445-re emelkedett. Gricz István elmondta, hogy ők is tapasztalták a pozitív változást, ezt természetesen nem lehet egyértelműen az új arculatnak tulajdonítani, de minden bizonnyal nagy szerepet játszott a jegybevételek és a nézőszám növekedésében, hogy egy fiatalabb arculatot kapott a színház, 2011 óta pedig tudatosan alakítják a kommunikációjukat, és jól célzott üzeneteket fogalmaznak meg a célcsoportjuk számára. A márkaépítés azonban egy soha véget nem érő folyamat, a színház minden megnyilatkozása, cselekedete hatással van az intézmény megítélésére. A Katona ennek tudatában igyekszik alakítani kommunikációját, és igyekeznek újabb megoldásokkal hatékonyabbá tenni a színház működését. Gricz István elmondta, hogy a legfontosabb cél számukra az értékesítési csatornák szélesítése, és a fiatalabb nézők bevonása a színházba.⁴² Ezzel szeretnék elérni, hogy a legutóbbi közönségkutatás során tapasztalt tendenciákat – miszerint főleg harmincas-negyvenes budapesti értelmiségi diplomás nők járnak a Katonába – megváltoztassák, és a 20–25 év közötti korosztály is – amely jelenleg nem nagyon jár színházba – járjon a Katonába.

10. Összegzés

4P + 3P		4C	
Termék (product)	A Katona esetében a mindig aktuális problémákra, jelenségekre reflektáló előadások. Ez az elv az arculatváltás során sem változott.	Megoldás (customer solution)	A nézők a Katonában választ kaphatnak az őket foglalkoztató kérdésekre, kortárs darabokból és a színházirodalom legjobbjából készült előadások által.
Ár (price)	A nézőtér különböző szektoraiba 2000–4000 Ft között – a jegyárak esetében sincs változás 2011 óta.	Költség (cost)	A Katona törzsközönsége elsősorban középkorú budapesti értelmiségiek (főleg nők), akik megtehetik, hogy rendszeresen színházba járnak. Ezen szeretne változtatni a színház, és nyitni a fiatalok felé is.

⁴²Október végén helyezték üzembe a színházjegy-automatákat, amelyeket szintén a MasterCard segítségével tudtak megvalósítani, a következő évadban pedig ennek a szponzorációnak a jóvoltából a felsőoktatásban tanuló hallgatók számára félárú jegyet fognak kínálni.

Értékesítési csatornák (place)	A Katona jegypénztára, színházjegy-automaták, online jegyvásárlás – az értékesítési csatornák bővülése az arculatváltásnak köszönhető.	Kényelmes hozzáférés (convenience)	Az arculatváltás után a színház még több értékesítési csatornát kezdett el használni, így a nézők egyszerűen és kényelmesen tudnak jegyet vásárolni.
Promóció (promotion)	A Katona hivatalos offline és online felületein: plakátok, szórólapok, színházi tér, honlap, Facebook, Twitter, Instagram, YouTube, Vimeo, blog – Az arculatváltással egyre több felületen és tudatosabban szervezték meg a színház promócióját.	Kommunikáció (communication)	A színház folyamatosan kommunikál magáról, az arculatváltás óta még tudatosabban, így a nézők online és offline felületeken is sokszor találkozhatnak a Katona nevével. 2014-ben az egyik legeredményesebb színházi kommunikációs kampány (Gifszínház) a Katona nevéhez fűződik, s valószínűleg sokan azonosítják ezt a színházzal.
Emberk (people)	A színház személyzetén kívül a Katonában játszó neves színészek és rendezők jelenthetik a vonzerőt a nézők számára.		
Szolgáltatás menete (process)	A szolgáltatás menete a Katona esetében többféle módon történhet, hiszen nem csak színházi előadást kínálnak, hanem azon kívül lehetőség van a kávézó vagy a bolt adta lehetőségeket is igénybe venni. Ezek a plusz szolgáltatások az arculatváltásnak köszönhetőek.		
Környezet, tárgyi elemek (physical evidence)	A színház Budapest belvárosában található, könnyen megközelíthető. A színház épületét az átalakítás során nyitottabbá tették, s az ipari környezet jellegzetességeit vitték be a színház épületébe, ezzel teremtve egy erős atmoszférát.		
+1 Minőség (productivity and quality)	A Katona számára a minőség mindig egy nagyon fontos kérdés volt, ez a mai napig nem változott. Legyen szó előadásokról, kulturális programokról, kommunikációról, a Katona mindig szem előtt tartja a minőséget.		

A Katona József Színház arculatváltása, ahogy a dolgozatból és ebből az összegző táblázatból is kiderül, azért lehet egyedülálló a színházi piacon, mert tényleg egy minden részletet átható arculatváltás történt, amely során figyelembe vették a színház addigi értékeit, és arra építve hoztak létre egy új, letisztult vizuális megjelenést, színházi épületet. Az arculatváltás után a modern kommunikációs technikákat alkalmazva alakították kommunikációs stratégiájukat, és igyekeznek azóta is a közönség felé azt kommunikálni, hogy ők egy nyitott szellemiségű művészsínház, amely mindig aktuális tud maradni, s ezt mutatják a logójukban, a színházi térben, az előadásaikban, kampányaikban. „A ma már a köznyelvbe is beépült kifejezéssel élve, a Katona branddé vált. Ennek a brandépítési folyamatnak nem a logó megtervezése, gyakori szerepeltetése vagy a gazdag és sokféle hirdetés volt a meghatározó eleme, hanem az a következetes művészeti folyamat, amelynek alapja a műhelymunka volt, s amelynek eredménye a jól beazonosítható arculat, azaz brand lett.”⁴³

A kulturális- és színházi marketing gyakorlati alkalmazása még nem elterjedt igazán, de egyre több intézmény kezd ráébredni a tudatosság fontosságára,⁴⁴ s a Katona márkaépítése pozitív példa lehet mások számára.

Forrás- és irodalomjegyzék

- Alice Twemlow 2008. *Mire jó a grafikai tervezés?* Scolar Kiadó, Budapest.
- Bíró Péter 2012. *Menedzserművészek – művészmenedzserek: 33 sikertörténet.* Budapest.
- Bo Bergström 2009. *Bevezetés a vizuális kommunikációba.* Scolar Kiadó, Budapest.
- Dér Csaba Dezső–Zachar Balázs (szerk.) 2011. *Új utak a művészetmenedzsmentben.* Arts and Business, Budapest.
- Inkei Péter 2011. Állami kultúratámogatás és kulturális politika Magyarországon. In: Dér Csaba Dezső–Zachar Balázs (szerk.): *Új utak a művészetmenedzsmentben.* Arts and Business, Budapest.
- Magyar Beck István 2006. *Kulturális marketing és kreatológia.* Semmelweis Kiadó és Multimédia Stúdió, Budapest. 2006.
- Dr. Nagy Bálint 2011. Kultúra és marketing. Új utak a művészetmenedzsmentben. In: Dér Csaba Dezső–Zachar Balázs (szerk.): *Új utak a művészetmenedzsmentben.* Arts and Business, Budapest.

⁴³Bíró Péter 2012. *Menedzserművészek – művészmenedzserek: 33 sikertörténet.* Budapest. 181.

⁴⁴Az utóbbi években arculatot váltott a székesfehérvári Vörösmarty Színház, a kaposvári Csiky Gergely Színház, a József Attila Színház és a Budapesti Bábszínház, a jövőben pedig arculatváltást tervez a Budapesti Operettszínház is.

Nánay István 1999. *Indul a Katona.* Elérhető az interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/indul-a-katona>, 2014. 11. 25.

Papp-Váry Árpád 2009. *JPÉ-Marketing Elmélet és gyakorlat józan paraszti ésszel.* Századvég Kiadó, Budapest.

Sas István 2012. *Reklám és pszichológia a webkorszakban: Upgrade 3.0.* Kommunikációs Akadémia, Budapest.

Szegő György 2001. *A pesti mozi mint a profán gyülekezet temploma.* Elérhető az interneten: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00024/szego.html>.

Internetes források

Alföldi Róbert 2012. *A Nemzeti Színház Kiemelkedően Közhasznú Nonprofit Zrt. vezérigazgatói pályázata.* Elérhető az interneten:

<http://www.nemzetiszinhas.hu/palyazat>.

Állami Számvevőszék 2014. *Jelentés: az önkormányzatok többségi tulajdonában lévő gazdasági társaságok közfeladat-ellátásának ellenőrzéséről Katona József Színház Nonprofit Kft. és jogelődje. 2. számú melléklet.* Elérhető az interneten: <http://www.asz.hu/kereses/25>.

Archív net honlapja. Elérhető az interneten: <http://www.archivnet.hu>.

Arts and Business honlapja. Elérhető az interneten: www.artsandbusiness.hu.

Bus István 2014. *Gifszínház.* Elérhető az interneten:

<http://www.metropol.hu/itthon/cikk/1247086-gifszinhaz>, 2014. 12. 27.

Előadó-művészeti Iroda honlapja. Elérhető az interneten:

www.eloadomuveszetiiroda.hu.

Fidelio 2012. *Dijazott változás.* Elérhető az interneten:

http://www.fidelio.hu/szinhas/magazin/dijazott_valtozas, 2014. 12. 01.

Garai Attila 2012. *A tér magában hordozza a folyamatos változás, aktualizálás lehetőségét – interjú Molnár Beával.*

Elérhető az interneten: epiteszforum.hu/a-ter-magaban-hordozza-a-folyamatos-valtozas-aktualizalas-lehetoseget-interju-molnar-beaval, 2014. 12. 08.

Dr. Görög Márta 2011. *Gondolatok a merchandising jelentéstartalmához, egyes típusaihoz.* Elérhető az interneten:

<http://www.szttnh.gov.hu/kiadv/ipsz/201103-pdf/02.pdf> 2.o, 2014. 12. 08.

Győri Színház honlapja. Elérhető az interneten: www.gyoriszinhas.hu.

Hamvai Péter 2014. *Gazdagodj okosan! – Társasági adóval trükköző kulturális vállalkozások.* Elérhető az interneten:

<http://magyarnarancs.hu/belpol/gazdagodj-okosan-92736/?orderdir=novekvo>, 2014. 11. 21.

K:antin Facebook oldala. Elérhető az interneten:

<https://www.facebook.com/pages/Kantin/349126835182130?ref=ts&fref=ts>.

Könyv és bolt a Katonában Facebook oldala. Elérhető az interneten:
<https://www.facebook.com/konyvesboltakatonaban?ref=ts&fref=ts>.

Katona József Színház Facebook oldala. Elérhető az interneten:
<https://www.facebook.com/katona.budapest>.

Katona József Színház honlapja. Elérhető az interneten:
www.katonajozsefszinhaz.hu.

Katona József Színház vimeo csatornája. Elérhető az interneten:
<http://vimeo.com/katona>.

Katona József Színház YouTube csatornája. Elérhető az interneten:
<https://www.youtube.com/channel/UCNPULIGMNo937FBiiVufpmA>.

Katona Klub Facebook oldala. Elérhető az interneten:
<https://www.facebook.com/katonaklub>.

Kézdí Beáta 2014. *Megint robbantottak a Katona József Színház színészei*.
 Elérhető az interneten: <http://valasz.hu/kronika/megint-robbantottak-a-katona-jozsef-szinhaz-szineszei-107558>.

Kreatív Online 2011. *Smiley-s logót terveztek a Katonának*. Elérhető az interneten:
http://www.kreativ.hu/palyazat/cikk/smiley_s_logot_terveztek_a_katonanak,
 2014. 12. 05.

Magyar Állami Operaház YouTube csatornája. Elérhető az interneten:
<https://www.youtube.com/channel/UCC184tSg4Puxj3QDPpLN1wA>.

Net jogtár honlapja. Elérhető az interneten: www.net.jogtar.hu.

Next Wave Europe 2012. *Hogyan használják a hazai színházak az online kommunikációs eszközöket*. Elérhető az interneten:
http://files.nextwaveeurope.com/katona/NextWaveEurope2012_szinhazak_kutatas.pdf, 2014. 12. 14.

Ongrádi Melinda 2011. *Arculatot vált a Katona József Színház*. Elérhető az interneten:
<http://hg.hu/cikkek/design/12758-arculatot-valt-a-katona-jozsef-szinhaz>.

Operavilág 2014. *Dijazták az Opera imázsfilmjét Cannes-ban*. Elérhető az interneten:
<http://operavilag.net/kaleidoszkop/dijaztak-az-operahaz-imazsfilmet-cannes-ban>, 2014. 12. 15.

POSZT honlapja. Elérhető az interneten: www.archiv.poszt.hu.

Szemere Katalin 2010. *Máté Gábor a Katona József Színház új igazgatója*.
 Elérhető az interneten:
http://nol.hu/kultura/mate_gabor_a_katona_jozsef_szinhaz_uj_igazgatoja-785871, 2014. 12. 03.

Színigazdaság honlapja. Elérhető az interneten: www.szinigazdasag.hu.

TAO Magyar Sport honlapja. Elérhető az interneten: www.taosportinfo.hu.

Young and Rubicam 2014. *Gifszínház – Giformances*. Elérhető az interneten:
https://www.youtube.com/watch?v=K5_XyZaor7w.

Zöldi Anna 2012. *A K:atona más...* Elérhető az interneten:
<http://epiteszforum.hu/a-k-atona-mas>.

Szele Anna Szabina

A kreatív emlékezet

A felidézés hatékonyságának mérése a kreativitás, a hétköznapi, a metaforikus és a „nem tárgy” szavak előhívásának függvényében

1. Bevezetés

Jelen kutatás célja az emlékezés és a kreativitás közötti kapcsolat megvizsgálása. Az emlékezet létezésünk egyik szükséges feltétele. (Da Silva Neves 2000) Ahhoz, hogy megszerzett ismereteink, tapasztalataink felhasználhatóak legyenek a későbbi viselkedés adaptív irányítása érdekében, elengedhetetlen a memória-folyamatok ép működése. A hagyományos megközelítés szerint ezen folyamatok magukban foglalják a kódolást – más néven a bevésést –, a raktározást vagy megtartást, illetve az előhívást. (Molnár 2006) A kódolás egy *alkotó* folyamat, mely során a környezet információit jelentést hordozó egységekké alakítjuk át és tároljuk. A második szakasz a tárolás, mely során az általunk megtapasztalt tényeket, információkat raktározzuk. A hatékony felhasználás attól is függ, hogy az adott információhoz megfelelő időben, illetve megfelelő módon hozzá tudunk-e férni. A harmadik – s egyben utolsó – előhívási szakaszban a tényeket, információkat nyerjük vissza az emlékezetből. (Atkinson–Hilgard–Smith–Nolen–Hoeksema–Fredericsons–Loftus 2005, Baddeley 2005, Baddeley–Eysenck–Anderson 2010) Ezen folyamatok gyakran azt az illúziót keltik, hogy emlékeink hűen képezik le a valóságot. (Király 2007)

1. ábra: Az emlékezeti folyamatok szakaszainak szokványos szemléltetése

Forrás: Atkinson és mts. 2005: 295

Az emlékezet azonban nem az események egyszerű megismétlése (reprodukciónak), hanem sokkal inkább azok újraalkotása (rekonstrukciónak). (Kónya 2006)

Vizsgálatom középpontjában ez az újraalkotási folyamat állt. Kíváncsi voltam, hogy értelmezhető-e mint kreatív folyamat, és összefüggésben áll-e a személyek más módon mért kreativitásával. Feltételeztem, hogy már az információ felvéte-

lénél, a kódolás során is megjelenhetnek a kreativitásbeli eltérésekre vonatkozó különbségek.

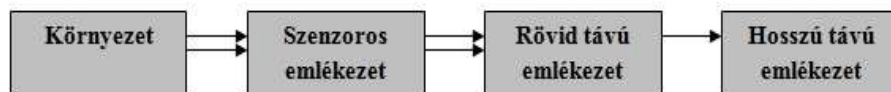
2. Szakirodalmi áttekintés

2.1. Az emlékezet pszichológiai áttekintése

„Emlékezés nélkül a pillanat lényei volnánk, múltunk holt anyag lenne a jövő számára, a jelen, amint múlik, eltűnne visszahozhatatlanul a múltban” (Rubinstein: 1964: 445).

Tudományos keretek között nem beszélhetünk egyöntetű egyetértésről az emlékezet rendszereire vonatkozóan. A legtöbb szakkönyv azonban egyetért az emlékezet rendszeri hármas tagoltságával. (Bednorz–Schuster 2006) 1968-ban született meg az Atkinson–Shiffrin-elmélet, mely az emlékezet rendszereit idői alapon történő megkülönböztetését foglalta magában (lásd 2. ábra). E szerint a környezet információi először a szenzoros tárba kerülnek, mely az érzékszervekbe bejutó minden információt képes befogadni. Azonban rendkívül tűnékeny is – a vizuális információt a másodperc törtrészéig, míg az auditív információt is csak pár pillanatig képes megőrizni. Az ide került információk azon töredéke, amelyek felkeltik figyelmünket, a rövid távú emlékezetbe kerülnek át. A rövid távú emlékezet megfeleltethető a tudatosságnak, az itt tárolt információ állandóan hozzáférhető, azonban ha nem akadályozza meg semmi, akkor húsz másodpercen belül elenyésczik. Az anyagot ismétlés (információk újbóli és újbóli számbavétele) segítségével lehet megővni a felejtéstől. Az itt lévő anyag elaboráció során feldolgozásra kerül, miközben átlép a hosszú távú emlékezetbe. A hosszú távú emlékezet kapacitása végtelen, az itt tárolt információkat a felidézés során a rövid távú emlékezetbe juttatjuk vissza. (Atkinson és mts. 2005) „Az emlékezet három szakasza nem minden helyzetben működik egyformán. Az emlékezet folyamatai attól függően alakulnak, hogy a tárolni kívánt anyagot 1. egy másodpercnél kevesebb ideig, 2. néhány másodpercig vagy 3. ennél hosszabb időre – több percen, esetleg éven át – szeretnénk-e megőrizni.” (Atkinson és mts. 2005: 296)

2. ábra: Atkinson és Shiffrin modellje (1968)

Forrás: Baddeley és mts. 2010: 24

Számos kutató szerint azonban a rövidtávú emlékezet mint munkamemória működik, melyben egymástól független részfolyamatok zajlanak. (Bednorz–Schuster

2006) Baddeley és Hitch alkották meg a munkamemória-modellt. Ez egy olyan emlékezeti rendszer, amely lehetővé teszi, hogy átmenetileg észben tartsunk számunkra fontos információkat, képes független információforrások között interakciót megvalósítani, ugyanakkor kapacitása korlátozott. (Baddeley és mts. 2010) Részt vesz tanulási folyamatokban, a megértésben és a gondolkodásban. (Da Silva Neves 2000) Legfontosabb része a korlátozott kapacitású központi végrehajtó, ezt kiegészítendő az artikulációs/fonológiai hurok, illetve a téri-vizuális vázlattömb. (Eysenck–Keane 2003) A központi végrehajtó felelős a figyelmi folyamatok ellenőrzéséért, valamint a cselekvések megtervezéséért és ellenőrzéséért. (Bednorz–Schuster 2006) A fonológiai hurok jelentősége egy szóterjedelmi vizsgálat kapcsán került előtérbe. (Eysenck–Keane 2003) Megállapították, hogy általában annyi szót vagyunk képesek előhívni, amennyit két másodperc alatt képesek vagyunk kimondani. (Baddeley–Thomson–Buchanan 1975, idézi Baddeley és mts. 2010) Ahogy nő a megjegyzendő szavak hosszúsága, úgy csökken a verbális memória terjedelme – ezt *szóhosszúsági hatásnak* nevezik. (Baddeley és mts. 2010) Ebből adódóan a hurok kapacitását az időtartam határozza meg. (Eysenck–Keane 2003) Egy rövidtávú emlékezetből és egy szubvokális-artikulációs sávból áll. (Bednorz–Schuster 2006) A téri vizuális vázlattömb „a téri-vizuális képzeleti képek létrehozásáért és manipulációjáért felelős” (Baddeley 2005: 120).

„Az emlékezés (retention) mérésére 3 fő módszer használatos: (1) felidézés (recall), (2) felismerés (recognition) és (3) újratanulási vagy megtakarítási módszerek (relearning, illetve saving methods). A felidézést és a felismerést a megtartás indikátorainak tekintjük, azaz ezek eredményeiből következtetünk a megtartásra.” (Varga–Düll–Gósiné Greguss 1992: 100) Azt, hogy mennyi információt képes megtartani a kísérleti személy, a tanulási folyamat végén mért és az előzetes gyakorlás nélküli tudás különbsége mutatja. (Woodworth–Schlosberg 1986)

A kódolás és a megjegyzés folyamata a felismerésben és a felidézésben nyilvánul meg. (Rubinstein 1964) Csak annak felismerésére, felidézésére vagyunk képesek, amit korábban már észleltünk. (Bartlett 1985) A felidézés kifejezést gyakorta elég tág értelemben használjuk, sokszor megfelelőbb, találóbb lenne helyette a reprodukció szó használatával élni. E címszó alatt bármely korábban megtanult tevékenység újraaktiválódását értjük. (Varga és mts. 1992; Woodworth–Schlosberg 1986) A kívánt anyagot nemcsak, hogy felidézzük, de meg is formáljuk azt. Ez a folyamat végbemehet önkéntelenül, de tudatos keresés alapján is. Utóbbi esetben visszaemlékezésről beszélhetünk. (Rubinstein 1964) Azon ingerek, melyek az emberek számára érdekesek, jelentőségteljes információval bírnak, esetleg izgalommal töltenek el, szinte bizonyos, hogy nem esnek a felejtés áldozatául. (Bednorz–Schuster 2006)

Bartlett bebizonyította, hogy az emlékezés eredménye nem a múltban hallott, vagy tapasztalt események egyszerű megismétlése; az emlékezés során újraélt események valamely *alkotói folyamat* termékei. (Kónya 2006) Reprezentációk

segítségével képesek vagyunk valamit „újra megjeleníteni”, újraalkotni. Ilyen belső, mentális reprezentáció a képzelet is. (Eysenck–Keane 2003)

2.2. Kreativitás

2.2.1. A kreativitás fogalma

A kreatitásnak számos definíciója létezik a szakirodalomban, többek között „kreativitás alatt alkotó gondolkodást értünk, olyan sajátosságokat, melyek képessé teszik az embert, hogy értékes produktumokat hozzon létre” (Szabó 1999: 187). Olyan emberi adottságnak tekinthető, mely bizonyos szinten, mindenkiben megtalálható. (Landau 1976) Más definíció alapján társadalmilag hasznos termék alkotását jelenti, az ezt produkáló ember pedig kreatívnek minősíthető. Megint mások szerint a kreativitás önmagában értékes folyamat, nem feltétlen szükségszerű hozzá társadalmilag hasznos termék létrehozása. Valamint olyan elképzelés is született, mely szerint a kreativitás nem több mint az egyes tesztekben nyújtott teljesítmény. (Zétényi 1989a)

Máig sincs konszenzus a kutatók között a kreatitás definícióját illetően. Sokarcú, nehezen meghatározható emberi jelenség. (Tóth 2011a) A változatos definíciók mögött azonban mindenképp van egy közös mozzanat, mely szerint a kreativitás egyének között eltérő, kreatív kapacitásra vezethető vissza. A kreativitás kognitív koncepciója hangsúlyozza, hogy a kreatív kapacitás elengedhetetlen a normatív emberi kognícióhoz, megismeréshez. Ennélfogva elválaszthatatlan az olyan megismerő folyamatoktól, melyek a nem kreatív elméműködésben is megjelennek, így a figyelemtől és az emlékezettől. (Katz 1999)

2.2.2. A kreatív személy tulajdonságai

Számos felszíni viselkedésmegnyilvánulásban tetten érhető a kreativitás. A kreatív emberek például önérvényesítőbbek, kíváncsibbak, szélsőségesebbek, kevésbé gátlásosak, motiváltabbak, sokoldalúak, jól informáltak, szélesebb az érdeklődési körük, nyitottabbak a világ ingereire, az új információkra. Nagyobb énerővel, stabilitással rendelkeznek, erős preferenciát mutatnak az esztétikai értékek és az absztrakt gondolkodás iránt. (Gyarmathy 2011) Először Guilford (1950) foglalkozott a kreatív emberek személyiségjegyeinek feltárásával. (Landau 1976) Szerinte a kreatív személyiséget a „könnyedség (fluency), mozgékonyosság (flexibility), kidolgozottság (elaboráció), originalitás, a problémák iránti érzékenység és a problémák újrafogalmazása” jellemzi. (Landau 1976: 23)

Sternberg (1985) a nyitottságot, a feladatorientáltságot hangsúlyozta. Eysenck (1997) pedig mint kreativitásra hajlamosító tényezőt az önállóságot, nyitottságot, nonkomfortitást, rugalmas alkalmazkodóképességet, énerőt, belső kontrollt és a

kétértelműséggel szembeni toleranciát. Ezen felsorolásból is látszik, hogy számos kutató a kreativitás más-más tényezőit tárta fel. Helson (1996) szerint nem alkotható egy minden egyénre jellemző egységes személyiségprofil. (Tóth 2011a)

2.2.3. Kreatív információfeldolgozás

Úgy vélem, a kreatív információfeldolgozás sokfelől megközelíthető, kognitív mozzanatban tetten érhető lehetne. A kreativitás egyrészt integrálja és koordinálja a kognitív aktivitásokat. (Katz 1999)

Számos kutató úgy tekint a kreativitásra, mint kognitív képességre. A kreatív emberek feltételezhetően máshogy gondolkodnak, máshogy észlelik, szelektálják a bejövő információkat. (Helson 1999) Ennek következtében az információ tárolása is egy más szinten történhet náluk. Más a komplexitás iránti preferenciájuk, valószínűsíthetően egy bővebb, gazdagabb asszociatív bázissal rendelkeznek. (Helson 1999) Ebből adódóan valószínűnek tartom, hogy újszerű és egyedi módon konstruálják meg emlékeiket, élénkebb, információgazdagabb reprezentációkkal rendelkeznek. Újszerű hozzáállásuk a különböző helyzetekhez, szituációkhoz újszerű, nem tipikus, nem konvencionális válaszokban mutatkozhat meg. A teljesítmény szintjén nagy egyéni különbségek mutatkozhatnak a kreativitás terén, a viselkedés mögött azonban a mögöttes kognitív rendszer ugyanaz. A kreatív gondolkodás mögött esetleg a „hétköznapi” kognitív rendszer „nem hétköznapi”, sajátos, egyedi működése áll?

Feltételeztem, hogy a kreatívabb személyek felidézési hatékonysága más lehet, mint kevésbé kreatív társaiké. Kíváncsi voltam, hogy a kódolás, előhívás folyamatában tetten érhető-e a kreatív potenciál jelenléte.

3. A kutatás áttekintése

A kutatás alapötletét a nemrég hazánkban született „*Nem létező tárgyak*” tárlata inspirálta. A kiállítás ötletgazdái – Türi Erzsébet, díszlet- és jelmeztervező, Zugmann Zoltán, a Bab Társulat óriásbábo utcaszínház vezetője, valamint Buzás Mihály, ötletgazda, filmrendező, forgatókönyvíró, zenész és színész – olyan, a magyar népi szövegekben, nyelvhasználatban megtalálható kifejezések tárgyiasult másait készítették el, melyek a valóságban nem léteznek. Így például a *fészkes fene, eszed tokja, halványlila dunszt* vagy a *fába szorult féreg*. (Egyéb forrás: Gellért 2014; Szathmáry 2012)

A céloom annak megvizsgálása volt, hogy ha egy ingeranyag sokféle tulajdonsággal rendelkezik, nagyobb asszociatív értékkel bír, sokrétű, összetett – például a *röhögőgörcs*, vagy a *halálfia* – akkor jobban felidézhető-e, mint a hétköznapi tárgyak. Ezen összehasonlítást metaforikus szavakkal is bővítettem: például *fogas-kerék, napelem, tollaslabda*. A vizsgálatban hagyományos szövegtanulásról és

közvetlen visszaidézésről volt szó. Az ingeranyag manipulálásával próbáltam tetten érni a kreativitást.

Vizsgálatomat egy gimnazista évfolyam három osztályával vettem fel. Az adatgyűjtés papír-ceruza tesztekkel, illetve három általam megalkotott szólista segítségével történt. Az első vizsgálati csoportnak – továbbiakban „Szó” csoportnak nevezem őket – csak szavakat mutattam be. Három szólistát láttak: egy hétköznapi, egy metaforikus, és egy „nem tárgy” szavakból álló listát. A második vizsgálati csoport – továbbiakban „Szó+kép” csoport – az első csoporthoz hasonlóan ugyanazokat a szavakat látta, azonban képi megjelenítés is tartozott hozzájuk. A hétköznapi (pl.: *ceruza, képeret*) és metaforikus (*biztostű, fogaskerék*) szavakat *szokványos* értelemben vett módon jelenítettem meg, míg a „nem tárgy” szavak megjelenítése kissé bizarr, elvont formában történt. A harmadik vizsgálati csoportnak – továbbiakban „Szó+kép2” – prezentált ingeranyag szinte teljesen megegyezett a „Szó+kép” csoporttal, a második listát kivéve. Itt ugyanis a metaforikus szavak *humoros* jellegét megragadva jelenítettem meg őket, így például a *biztostű* egy biztos (rendőr) fejből, és egy nyakkendőhöz hasonlító túból állt.

Vegyes, vagyis személyen belüli és személyek közötti kísérleti elrendezést alkalmaztam, mivel minden személy több kísérleti feltételben vett részt, azonban az egy csoportba sorolt személyek kizárólag a számukra kijelölt feltételekben szerepelhettek (lásd 1. táblázat).

1. táblázat: Kísérleti elrendezés

	„Szó” csoport	„Szó+kép” szokványos csoport	„Szó+kép2” humoros csoport
1. Hétköznapi szavak listája	verbális inger pl.: <i>boríték</i>	verbális és vizuális inger, pl.: <i>boríték</i> 	verbális és vizuális inger, pl.: <i>boríték</i>
2. Metaforikus szavak listája	verbális inger pl.: <i>biztostű</i>	verbális és vizuális inger – szokványos jelleget kiemelő, pl.: <i>biztostű</i> 	verbális és vizuális inger – humoros jelleget kiemelő, pl.: <i>biztostű</i>
3. „Nem tárgy” szavak listája	verbális inger pl.: <i>röhögőgörcs</i>	verbális és vizuális inger, pl.: <i>röhögőgörcs</i> 	verbális és vizuális inger, pl.: <i>röhögőgörcs</i>

A kreativitás képességében megnyilvánuló egyéni különbségek felmérésére két kreativitástesztet tölttettem ki a diákokkal. Egy közismert teljesítményteszt, a Torrance-teszt egy-egy verbális és képi részpróbáját, a távoli asszociációt és a körök-tesztet, valamint egy szubjektív, önjellemzésen alapuló kérdőívet, a Tóth-féle Kreativitás Becslős Skálát (TKBS).

Ezen információkra való kitérést fontosnak tartottam a vizsgálat részletesebb bemutatásának érthetősége érdekében. A továbbiakban ismertetem hipotéziseim, a vizsgálat körülményeit, a módszereket, az eljárást, és az eredményeket.

Kérdésfelvetés

Vizsgálatomban arra kerestem a választ, hogy a kreatívabb személyek szólistatanulási helyzetekben képesek-e hatékonyabb felidézésre, vagyis amikor lehetőség van az információk újszerű, kreatív kódolására. Ennek megvizsgálása érdekében lettek

megkonstruálva a felidézési teljesítmény vizsgálatára alkalmas listák: hétköznapi, metaforikus és „nem tárgy” szavak, valamint szavak és képek. Feltételeztem, hogy a kreativitás összefügg a felidézési hatékonysággal, s jobb emlékezeti teljesítmény mutatkozik specifikus, információgazdag ingeranyag felidézése esetén.

Vizsgálatom konkrét hipotézisei a következők:

1. hipotézis: A csak szavakat látó („Szó”) csoport esetén a hétköznapi szavakra rosszabb a felidézés, mint a metaforikus és „nem tárgy” szavakra.

2. hipotézis: A második („Szó+kép”) csoportban a nem létező tárgyakat megjelenítő szavakra és képekre sokkal jobban emlékeznek a vizsgálati személyek, mind saját csoporton belül, mind pedig a „Szó” csoport „nem tárgy” listájával összevetve.

3. hipotézis: A harmadik („Szó+kép2”) csoportban a második és harmadik szólistára egyaránt ugyanolyan jól emlékeznek a vizsgálatban résztvevők.

4. hipotézis: A verbális-képi megjelenítés esetén kimagaslóbb a felidézési teljesítmény, mint a kizárólag verbális ingeranyagot megjelenítő felidézési feladatokban.

5. hipotézis: Képi ábrázolással segített metaforikus kifejezések esetén jobb teljesítmény várható, amikor a képi ábrázolás nem a szó szerinti jelentést, hanem a metaforikus tartalmat hangsúlyozza.

6. hipotézis: A kreativitás általában pozitívan befolyásolja a felidézési teljesítményt.

4. A kutatás bemutatása

4.1. Minta

Vizsgálatom során hozzáférhetőségi mintavételt alkalmaztam, melybe összesen 82 főt sikerült bevonnom. A prezentált ingeranyag megjelenítésében való különbségek miatt három csoportra volt szükségem. A minta homogenitásának biztosítása érdekében egy gimnazista évfolyammal vettem fel a vizsgálatot, „A”, „B” és „C” osztályokkal. A vizsgálati személyeim mindegyike 14 vagy 15 éves tanuló volt. A „Szó” csoportot a 9. A osztály képezte: 8 lány és 14 fiú, a „Szó+kép” csoportot a 9. B: 21 lány és 9 fiú, a „Szó+kép2” csoportot pedig a 9. C osztály diákjai: 19 lány és 11 fiú alkották.

4.2. Vizsgálati módszerek

Az adatfelvétel csoportosan, osztálytermi körülmények között zajlott. A feladatmegoldás körülbelül 45 percet vett igénybe. A vizsgálatok megkezdése előtt, az anonimitás biztosítása érdekében minden résztvevőhöz hozzárendeltem egy-egy

kódszámot, majd megkértem őket, hogy jegyezzék fel azt az előzetesen kiosztott – a papír-ceruza tesztekhez szükséges – négy lap mindegyikére.

1. Szabad felidézési feladat

Az előzetesen kidolgozott felidézési teljesítményt mérő tesztet a Microsoft Office PowerPoint 2007 segítségével vetítettem le. Mindhárom csoport – sorrendben – hétköznapi, metaforikus és „nem tárgy” szavakat látott a prezentálás során. Mindegyik kategóriába 15 szó tartozott, melyeket egyenként 5 másodpercig exponáltam. A csoportok közötti különbség a megjelenítésben rejlett. A „Szó” csoport csak szavakat kapott (lásd 1. számú melléklet). A „Szokványos” (Szó+kép) csoport azonban a szavakkal együtt – mindhárom kategória esetében – az annak megfelelő képet is láthatta (lásd 2., 3., 5. számú melléklet). A „Humoros” (Szó+kép2) csoport a második feltételben, vagyis a metaforikus szavak megjelenítésében különbözött a „Szokványos” csoporttól (lásd 4. számú melléklet). Ezek képi prezentálása kissé szellemes, annak humoros jellegét megragadó módon történt.

A „Szó” csoportnak a következő instrukciót adtam: „A diasorban különféle szavakat fogtok látni. A feladatokat az lesz, hogy ezeket minél pontosabban megjegyezzétek. Kérlek, ne jegyzeteljétek a bemutatás közben, és ne ismételjétek hangosan a látott szavakat!” Miután egy-egy kategória végére értek, így folytattam: „Kérlek benneteket, hogy próbáljátok felidézni a látott szavakat! Az előzetesen kiosztott üres lapra írjátok le annyi bemutatott szót, amennyi csak eszetekbe jut!”

A másik két csoportnak a képi megjelenítés függvényében kissé eltérő instrukciót adtam: „A diasorban különféle szavakat és hozzájuk rendelhető képeket fogtok látni. A feladatokat az lesz, hogy ezeket minél pontosabban megjegyezzétek. Kérlek, ne jegyzeteljétek a bemutatás közben, és ne ismételjétek hangosan a látott szavakat!” Majd kértem tőlük a felidézést: „Kérlek benneteket, hogy próbáljátok felidézni a látott szavakat és képeket! Az előzetesen kiosztott üres lapra írjátok le annyi bemutatott szót, amennyi csak eszetekbe jut!” Az utasításokat természetesen a diasorban is közzé tettem.

2. Torrance-féle kreativitásteszt

A Torrance-féle kreativitás teszt a divergens gondolkodás mérésére törekszik, vagyis a kreatív képesség hipotetikus problémákra adott minőségi és mennyiségi módon történő megragadására. Megfelelő validitásának és reliabilitásának köszönhetően világszerte elterjedt mérőeszköz. (Tóth 2011a) Battriájából mindössze egy képi és egy verbális feladatot alkalmaztam: a körök-tesztet és a távoli asszociációt mérő tesztet. (Forrás: Zétényi 1989a, b) Előbbihez 8, utóbbihoz 6 perc állt rendelkezésükre.

Ezen tesztek segítségével megállapítható az originalitás (O), a flexibilitás (X), és a fluencia (F), melyek közül én az utóbbi kettővel dolgoztam. A *flexibilitás* értékelésénél meghatározandó az adott válaszok kategóriába sorolása. Minél több kategóriát használ a személy, annál sokoldalúbban ragadja meg a problémát. Alacsony érték esetén azonban feltételezhetjük, hogy egy már meglévő sémára ad választ, egyetlenegy kategória kimerítésére törekszik. A *fluenciát* az értékelhető válaszok számával mérhetjük, mely magas érték esetén a kifejezésbeli könnyedségre utal. (Zétényi 1989a, b) Az originalitás fogalma magában rejti a válasz statisztikai előfordulásának gyakoriságát, annak újszerűségét, ritkaságát. (Szabó 1999) Utóbbi változó értékelését a kis minta és a friss standardok hiánya miatt jelen vizsgálatban elhagytam.

3. Tóth-féle Kreativitás Becslő Skála (TKBS)

A kreativitás mérésének módszerei közül a személyiség-korrelátumok megállapítása bizonyos személyiségjellemzők figyelembevételével próbálja meghatározni a kreativitást. E módszer képviselői úgy vélik, hogy az egyén személyiségjellemzői megvizsgálásán keresztül a kreativitás megállapítható. Ezen módszerhez sorolható a Tóth László által kidolgozott Tóth-féle Kreativitás Becslő Skála (TKBS) is. A kitöltőknek 72 állítást kell megítélniük aszerint, hogy mennyire jellemző rájuk. A válaszadási beállítódás alacsony szinten tartása érdekében egyes tételek fordítottan megfogalmazottak. A tételek összesen tizenkét dimenziót alkotnak, melyek a személyiség egy-egy kreatív jellemzőjére vonatkoznak. (Tóth 2011b)

A csoportos haladást biztosítva a kérdőívet (Forrás: Tóth 2011b: 82–88) a Microsoft Office PowerPoint 2007-es program segítségével vetítettem le. A diákok külön megkapták a feladatmegoldáshoz szükséges válaszlapot is.

4.3. Feldolgozási módszerek

Minden helyesen megnevezett szó 1 pontot ért. Mindhárom csoport összesen 45 pontot szerezhetett a felidézési feladatban. A távoli asszociáció és körök-tesztben a fluenciát (F) és a flexibilitást (X) értékeltem. A Tóth-féle Kreativitás Becslő Skála esetén összesítettem az egyes személyiségdimenziókban megfigyelhető értékeket, és az összértékkel dolgoztam tovább.

A vizsgálat statisztikai részét az RStudio statisztikai program segítségével készítettem el. Az adatok feldolgozásának megkezdése előtt Shapiro-Wilk normalitásvizsgálatot végeztem, mely alapján megállapítottam, hogy a minta nem normál eloszlást követ, így a továbbiakban nem paraméteres eljárásokkal dolgoztam. A felidézési feladatban elért teljesítmények összehasonlítására a Friedman, majd a Wilcoxon-próbát alkalmaztam. Az adatokból készítettem egy korrelációs mátrixot,

majd a Spearman-féle rangkorrelációs eljárás segítségével kiszámoltam az egyes változók közötti korrelációs értékeket.

5. Eredmények

A statisztikai elemzés során, az adatok szintjén a következő eredményeket kaptam (lásd 2. táblázat):

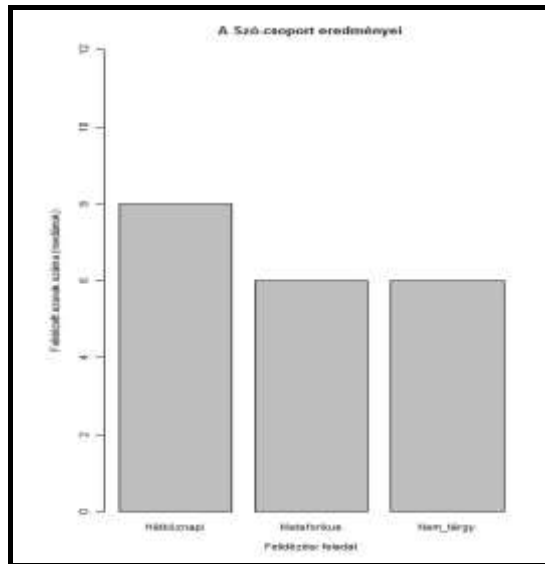
2. táblázat: A három felidézési csoport főbb mutatói

A három csoport felidézési teljesítményének mediánja és szórása			
	„Szó”	„Szokványos” (Szó+kép)	„Humoros” (Szó+kép2)
Hétköznapi	8 (1,46)	10 (1,50)	10 (2,06)
Metaforikus	6 (1,86)	9,5 (1,84)	8 (2,22)
„Nem tárgy”	6 (2,18)	9 (2,20)	7 (1,76)
A három csoport fluencia értékei az asszociációs és körök feladatban (átlag és szórás)			
Asszociáció- fluencia	6,04 (2,78)	6,3 (3,77)	5,9 (3,45)
Körök-fluencia	18,04 (7,66)	13 (5,00)	15,43 (6,98)
A három csoport flexibilitásértékei az asszociációs és körök-feladatban (átlag és szórás)			
Asszociáció- flexibilitás	4,90 (2,06)	5,06 (2,51)	4,8 (2,34)
Körök-flexibilitás	5,77 (3,42)	7,86 (2,54)	7,56 (2,67)
A három csoport TKBS által mért átlagai és szóródási mutatói			
TKBS	160,27 (17,69)	154,43 (19,95)	147,06 (20,93)

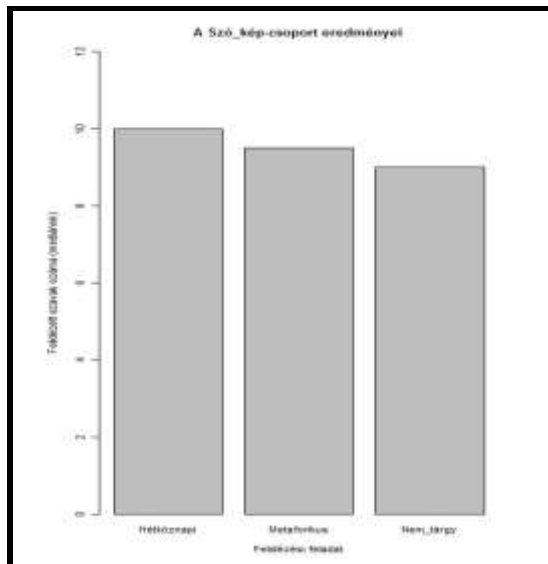
5.1. Van-e különbség a felidézési hatékonyságban az ingeranyag sajátosságai szerint?

Annak megfigyelésére, hogy van-e különbség a felidézési hatékonyságban az ingeranyag sajátosságai szerint, csoportonként vizsgáltam meg a kapott adatokat.

3. ábra: A „Szó” csoport eredményei

4. ábra: A „Szokványos” (Szó+kép) csoport eredményei

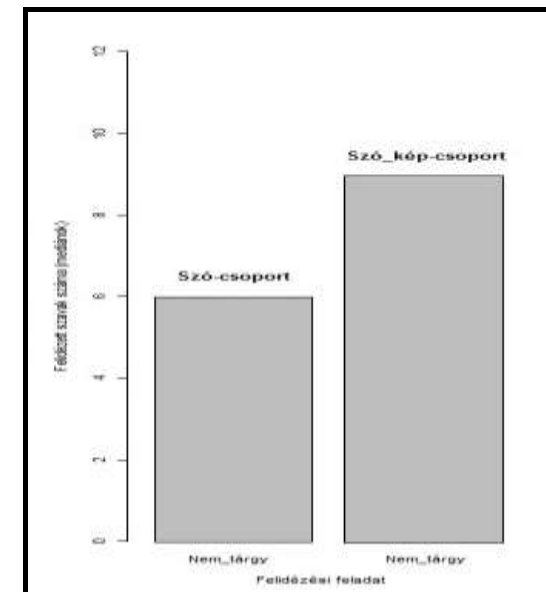
A fenti ábrán a „Szó” csoport eredményei láthatóak (lásd 3. ábra). Sorban a hétköznapi, metaforikus, és „nem tárgy” szavak listáin nyújtott teljesítmények. Feltételeztem, hogy a hétköznapi tárgyak felidézése nem igényel túlzott kreativitást, ellenben mind a metaforikus, mind a „nem tárgy” szavak elképzelése eset-

leg mélyebb emléknymot alakíthat ki a vizsgálati személyekben. Amint a mellékelt ábra is mutatja, feltevésem nem igazolódott be. Mind a metaforikus, mind a „nem tárgy” szavakra rosszabb felidézési teljesítmény mutatkozott. A Friedman-próba eredménye is azt támasztja alá, hogy a „Szó” csoportban nincs szignifikáns különbség az egyes felidézési feladatokban nyújtott teljesítményekben ($G(2) = 3,2$; $p = 0,2013$).

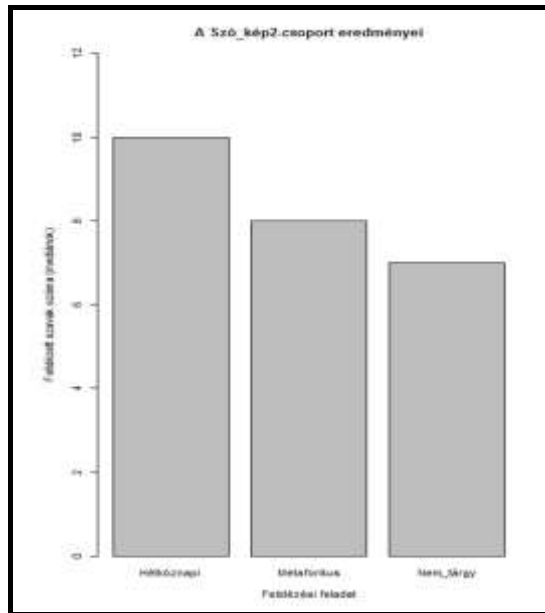
A „Szokványos” (Szó+kép) csoportban a „nem tárgy” szavak megjelenítése volt a leglátványosabb. Feltételeztem, hogy különlegességükből, nem mindennapisságukból, valamint olykor-olykor kissé humoros megjelenítésükből adódóan ezekre jobban emlékezhetnek a vizsgálati személyek mind saját csoporton belül, mind pedig a „Szó” csoport „nem tárgy” listájával összevetve. A Wilcoxon-próba eredményei alapján mind a hétköznapi és „nem tárgy” lista ($V = 317$; $p = 0,001$), mind pedig a metaforikus és „nem tárgy” lista ($V = 244,5$; $p = 0,02$) között szignifikáns különbség állapítható meg. Azonban a mediánok szintjén a különbségek nem támasztják alá feltevésemet (lásd 4. ábra).

A „Szó” csoport „nem tárgy” listájához képest ezzel szemben a „Szokványos” (Szó+kép) csoportban kimagaslóbb teljesítmény mutatkozott (lásd 5. ábra).

5. ábra: A „Nem tárgy” szavak felidézése

6. ábra: A „Humoros” (Szó+kép2) csoport eredményei

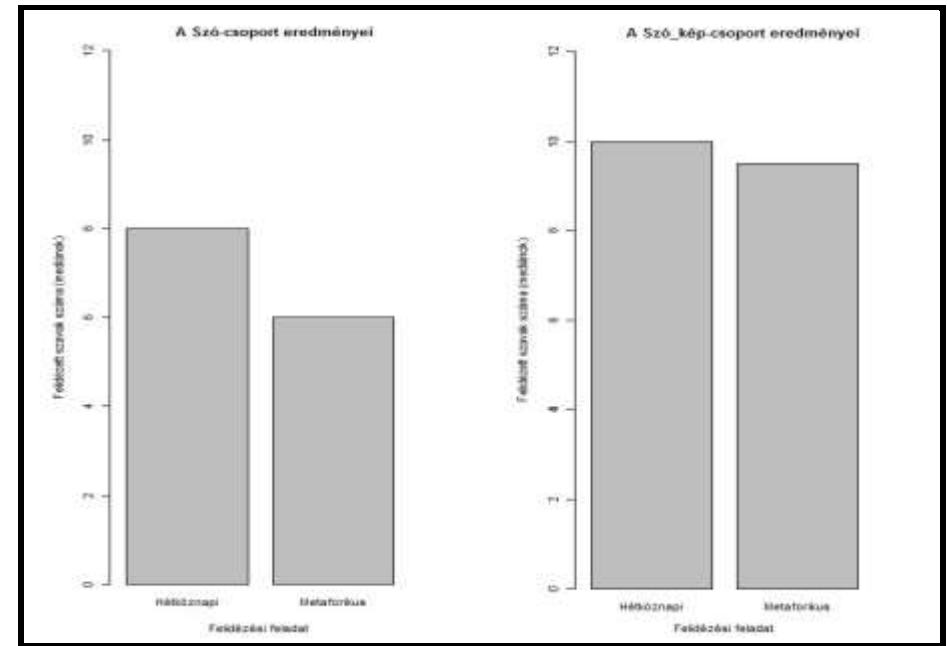

Mivel a „Humoros” (Szó+kép2) csoportban nemcsak a „nem tárgy” szavak voltak bizarr módon megjelenítve, hanem a metaforikus szavak is, ebből adódóan helytállóan találtam azt feltételezni, hogy a két feltételben ugyanolyan jól teljesítenek a diákok. A Wilcoxon-próba eredménye azonban szignifikáns különbséget mutatott a két lista között ($V = 187$; $p = 0,002$), mely a mediánok szintjén is egyértelműen megfigyelhető (lásd 6. ábra).

5.2. A képi megjelenítés segíti-e a felidézést?

Verbális-képi megjelenítés esetén kimagaslóbb felidézési teljesítményt vártam, mint a kizárólag verbális ingeranyagot megjelenítő felidézési feladatokban. Hipotézisemet Paivio és mts. (1971) kutatási eredményeire alapoztam, mely szerint a képi anyagra könnyebb visszaemlékezni, mint a szavakra. Én ugyan a képi ingeranyagot is az annak megfelelő szóval prezentáltam, ennek ellenére feltételeztem, hogy így is megfigyelhető lesz a különbség. Hipotézisem vizsgálatára a „Szó” és a „Szokványos” (Szó+kép) csoportok hétköznapi és metaforikus listáján nyújtott teljesítményeit vettem össze. A 7. ábrán jól látható a két csoport közötti különbség. Vagyis egyértelműen beigazolódtott, hogy képi megjelenítés esetén kimagaslóbb felidézési teljesítmény figyelhető meg.

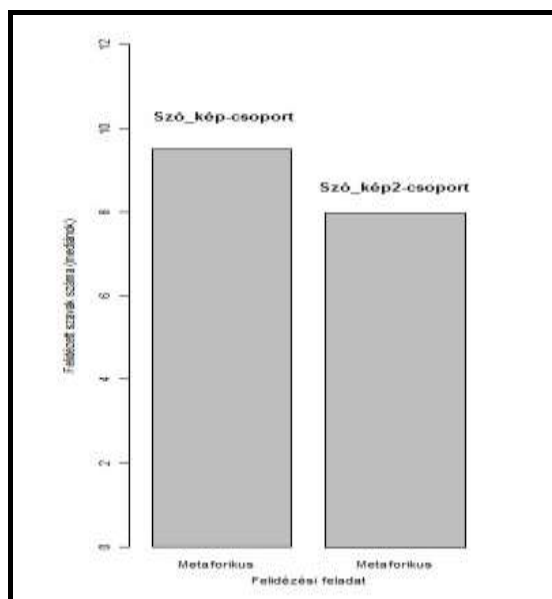
7. ábra: A képi megjelenítés hatása

5.3. Eredményesebb-e a felidezés humoros képi megjelenítés mellett?

Összevettem a „Szokványos” (Szó+kép) és a „Humoros” (Szó+kép2) csoportok metaforikus listáit. Képi ábrázolással segített metaforikus kifejezések esetén jobb teljesítményt vártam, amikor a képi ábrázolás nem a szó szerinti jelentést, hanem a metaforikus tartalmat hangsúlyozta. A metaforikus jelleg megjelenítésben való hangsúlyozása nagyobb teret engedhet a kreatív kódolás folyamatának, és egy maradandóbb emlékezeti nyomot hagyhat maga után. Ahogy az a 8. ábrán is látható, a várttal ellentétes eredmények mutatkoztak.

8. ábra: A metaforikus szavak felidézése

5.4. A kreativitás befolyásolja-e a felidézési teljesítményt?

A vizsgálat során nem született elegendő mennyiségű adat ahhoz, hogy a kreatív és a kevésbé kreatív személyeket elkülönítsem és összehasonlítsam. Ezért a kérdés megvizsgálására korrelációkat számoltam az egyes kreativitásmutatók és a felidézési teljesítmények között. Feltételeztem, hogy a kreatívabb teljesítménnyel jellemezhető személyek jobbak a felidezésben. Úgy véltem, nem okozhat különösebb nehézséget számukra az esetenként kissé humoros, szokatlan szavak felidézése.

A változók közötti korrelációs értékeket először a három csoportra vonatkozóan külön-külön számoltam ki. A „Szó” csoportban nem lehetett megállapítani korrelációt (lásd 6. számú melléklet, 3. táblázat). A „Szokványos” (Szó+kép) csoportban egyedül a TKBS változó és a „nem tárgy” szavakat tartalmazó lista között találtam szignifikáns korrelációt ($\rho = 0,504$; $p = 0,004$) (lásd 6. számú melléklet, 4. táblázat). A legjelentősebb szignifikáns korrelációt a „Humoros” (Szó+kép2) csoportban a körök-tesztben elért flexibilitás és a hétköznapi, valamint a „nem tárgy” szavak, illetve a körök-teszt fluenciaértéke és a „nem tárgy” szavak között találtam (lásd 6. számú melléklet, 5. táblázat).

A metaforikus lista mindhárom csoportban különféle módon jelent meg. Így kíváncsi voltam, hogy ebben – a kreativitást talán a leginkább igénybe vevő feltételben – kimutatható-e valamilyen kapcsolat a kreativitás mutatóival. Azonban nem mutatkozott közöttük korreláció (lásd 6. számú melléklet, 6. táblázat).

Mivel a „Szokványos” (Szó+kép) és a „Humoros” (Szó+kép2) csoportok csak egy feltételben, vagyis a metaforikus szólista prezentálásában különböztek, célszerűnek találtam a hétköznapi és a „nem tárgy” listák adatainak egyesítését, és összevetését. Az összevont értékeknél (lásd 7. táblázat) azonban hasonló eredményeket kaptam, mint a „Humoros” (Szó+kép2) csoportban. Vagyis a körök-teszt flexibilitása a hétköznapi szavakkal ($\rho = 0,285$; $p = 0,02$), valamint a körök-teszt flexibilitása ($\rho = 0,295$; $p = 0,02$) és a TKBS a „nem tárgy” szavak listájával korrelált ($\rho = 0,34$; $p = 0,007$). A fenti eredményeket figyelembe véve úgy vélem, hipotézisem, mely szerint a kreativitás pozitívan befolyásolja a felidézési teljesítményt, részben beigazolódott.

7. táblázat: Kreativitás és felidézési teljesítmény korrelációja a „Szokványos” (Szó+kép) és „Humoros” (Szó+kép2) csoportok összevont adatain

	Összevont képcsoport	
	Hétköznapi	„Nem tárgy”
Asszociáció-fluencia	0.005242442	0.07433202
Asszociáció-flexibilitás	-0.017480882	0.12240850
Körök-fluencia	0.007294822	0.09942842
Körök-flexibilitás	*0.285249387	*0.29525001
TKBS	0.007811654	**0.34113519

6. Összegzés és kitekintés

A vizsgálat eredményeiből egyértelműen megállapítható, hogy a képi megjelenítés segíti a felidézést, illetve hogy a felidézési teljesítmény függ a megjegyzendő anyag jellegzetességeitől. Kevésbé egyértelmű azonban a kreativitás és a felidézési feladatban nyújtott teljesítmény közötti kapcsolat. Megállapítható, hogy a kreativitás hatással van bizonyos változókra. Így például a „Szokványos” (Szó+kép) csoportban a szubjektív értékelésen alapuló kreativitás (TKBS) és a „nem tárgy” listán nyújtott teljesítmény között, a „Humoros” (Szó+kép2) csoportban a képi kreativitás mutatói és a hétköznapi, valamint „nem tárgy” listák teljesítményei között mutatkozott pozitív korreláció. Az összevont képcsoportban szintén a képi és a szubjektív jellemzésen alapuló kreativitást mérő feladatokban nyújtott teljesítmény mutat összefüggést a hétköznapi és „nem tárgy” listákon mért teljesítménnyel. Azonban nem állapítható meg korreláció a verbális kreativitás és a felidézési teljesítmény között.

Van arra utaló jel, hogy a kreativitás egyéni eltérései összefüggésbe hozhatók egyes kognitív folyamatok, jelen esetben az emlékezet eltérő működésével. Így például a vizuális kreativitásnál erősebb, a verbálisnál gyengébb teljesítmény mutatkozik. Valamint leggyakrabban a „nem tárgy” szavak listáival mutatkozott korreláció a kreativitással.

Mindhárom csoportban megfigyelhető, hogy az először prezentált hétköznapi szavakra jobban emlékeznek, utána pedig fokozatosan romlik a teljesítmény. Ez magyarázható akár a figyelmi szint csökkenésével, a fáradással és a nem kiegyensúlyozott szóhosszúsági hatással. A vizsgálatot torzíthatják az egyének közötti kognitív különbségek is.

Ha tovább folytatódna a vizsgálat, először a kreativitás bemérését végezném el. Létrehoznék egy kreatív és egy nem kreatív csoportot. Kevert szólistákat és késleltetett felidézést alkalmaznék. Úgy vélem, a szóhosszúsági és a sorrendi hatás teljes kiküszöbölésével pontosabb adatokat kaphattam volna. A személyek egyéni tulajdonságainak figyelembe vétele is – pl. munkamemória kapacitásának bemérése, nagyobb, életkorilag változatosabb minta alkalmazása – érdemes lenne a jövőbeli vizsgálatok lefolytatásánál.

Forrás- és irodalomjegyzék

- Atkinson, R. C.–Shiffrin, R. M. 1968. Human memory: A proposed system and its control processes. In: Spence, K. W.–Spence, J. T. (szerk.): *The Psychology of Learning and Motivation: Advances in Research and Theory*, 2: 89–195. Academic Press, New York.
- Atkinson, R. L.–Hilgard, E. R.–Smith, E. E.–Nolen-Hoeksema, S.–Fredericson, B. L.–Loftus, G. R. 2005. *Pszichológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Baddeley, A. 2005. *Az emberi emlékezet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Baddeley, A. D.–Thomson, N.–Buckhanan, M. 1975. Word length and the structure of short-term memory. In: *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 14: 575–589.
- Baddeley, A.–Eysenck, M. W.–Anderson, M. C. 2010. *Emlékezet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bartlett, F. C. 1985. *Az emlékezés*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bednorz, P.–Schuster, M. 2006. *Bevezetés a tanulás lélektanába*. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest.
- Da Silva Neves, R. 2000. *Emlékek, képek, gondolatok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Eysenck, H. J. 1997. Creativity and personality. In: Runco, M. A. (szerk.): *The creativity research handbook*, 2, Hampton Press, Cresskill, NJ. 41–66.
- Eysenck, M. W.–Keane, M. T. 2003. *Kognitív pszichológia. Hallgatói kézikönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Gellért T. 2014. Nem létező tárgyak kiállításán jártunk. Elérhető az interneten: <http://www.nlcafe.hu/szabadido/20140204/nem-letezo-targyak-kiallitasan-jartunk>.

- Guilford, J. P. 1950. Creativity. In: *American Psychologist*, 5: 444–454.
- Gyarmathy É. 2011. Kreativitás és beilleszkedési zavarok. In: Münnich Á. (szerk.): *A kreativitás több szempontú vizsgálata*. Didakt Kiadó, Debrecen. 9–40.
- Helson, R. 1996. In search of the creative personality. In: *Creativity Research Journal*, 9: 295–306.
- Katz, A. N. 1999. Psycholinguistics. In: Runco, M. A.–Pritzker, S.R. (szerk.): *Encyclopedia of Creativity*. Academic Press, New York. 479–490.
- Király I. 2007. A deklaratív emlékezet – epizodikus és önéletrajzi emlékezet. In: Csépe V.–Győri M.–Ragó A. (szerk.): *Általános pszichológia II*. 236–267. Osiris Kiadó, Budapest. 236–267.
- Kónya A. 2006. Az emlékezés konstruktív szemlélete. In: Oláh A. (szerk.): *Pszichológiai alapismeretek*. Bölcsész Konzorcium, Budapest. 225–256.
- Landau, E. 1976. *A kreativitás pszichológiája*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Molnár M. 2006. A pszichológia biológiai alapjai. Pszichofiziológia. In: Oláh A. (szerk.): *Pszichológiai alapismeretek*. Bölcsész Konzorcium, Budapest. 92–192.
- Paivio, A. 1971. *Imagery and verbal process*. Holt, Rinehart, & Winston (reprinted by Lawrence Erlbaum Associates Inc. in 1973), New York.
- Helson, R. 1999. Personality. In: Runco, M. A.–Pritzker, S. R. (szerk.) *Encyclopedia of Creativity*. Academic Press, New York. 361–372.
- Rubinstein, Sz. L. 1964. *Az általános pszichológia alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sternberg, R. J. 1985. Implicit theories of intelligence, creativity and wisdom. In: *Journal of Personality and Social Psychology*, 49: 606–627.
- Szabó Cs. 1999. *Gondolkodás*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Szathmáry O. O. 2012. „Fészkes fene és a radai rosseb” – nem létező tárgyak tárlata. Elérhető az interneten: <http://egyuttbudakesziert.network.hu/blog/budakeszi-vallalkozok-egyesulete-hirei/feszkes-fene-es-a-radai-rosseb-nemletezo-targyak-tarlata>.
- Tóth L. 2011a. A kreativitás mérésének módszerei. In: Münnich Á. (szerk.): *A kreativitás több szempontú vizsgálata*. Didakt Kiadó, Debrecen. 41–48.
- Tóth L. 2011b. A Tóth-féle Kreativitás Becslő Skála (TKBS). In: Münnich Á. (szerk.): *A kreativitás több szempontú vizsgálata*. Didakt Kiadó, Debrecen. 65–88.
- Varga K.–Düll A.–Gösiné Greguss A. 1992. *Általános pszichológiai gyakorlatok I*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Woodworth, R. S.–Schlosberg, H. 1986. *Kísérleti pszichológia II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Zétényi T. 1989a. *A kreativitás-tesztek tesztkönyve I.* Munkalélektani Koordináló Tanács, Budapest.
Zétényi T. 1989b. *A kreativitás-tesztek tesztkönyve II.* Munkalélektani Koordináló Tanács, Budapest.

Mellékletek

1. számú melléklet

Egyszerű szavak listája

1. kiskanál
2. tűzőgép
3. fogkefe
4. ragtapasz
5. boríték
6. kalapács
7. képkeret
8. ragasztó
9. borotva
10. hőmérő
11. öngyújtó
12. vonalzó
13. ceruza
14. jegyzettömb
15. kulcstartó

Metaforikus szavak listája

1. karosszék
2. gémkapocs
3. tolómérő
4. biztostű
5. szívószál
6. zselés toll
7. daloskönyv

8. csavarhúzó
9. fogaskerék
10. ugrókötel
11. csokornyakkendő
12. tollaslabda
13. napelem
14. hűtőmágnes
15. fakanál

„Nem tárgy” szavak listája

1. az idő vasfoga
2. halványlila dunszt
3. halálfia
4. eszedtokja
5. fűzfán fűtyülő rézangyal
6. röhögőgörcs
7. akasztófavirág
8. fészkesfene
9. mézesmadzag
10. telefonbetyár
11. írói véna
12. fába szorult féreg
13. sárga irigység
14. haspók
15. kezesbárány

2. számú melléklet

<i>Hétköznapi szavak/képek listája</i>			
kiskanál		borotva	
tűzőgép		hőmérő	
fogkefe		öngyújtó	
ragtapasz		vonalzó	
boríték		ceruza	
kalapács		jegyzettömb	

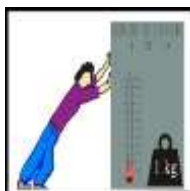

képkeret		kulcstartó	
ragasztó			

3. számú melléklet

<i>Metaforikus szavak/képek listája</i>			
karosszék		fogaskerék	
gémkapocs		ugrókötél	
tolómérő		csokornyakkendő	
biztostű		tollaslabda	
szívószál		napelem	
zseléstoll		hűtőmágnes	

daloskönyv		fakanál	
csavarhúzó			

4. számú melléklet

<i>Bizarr megjelenítésű metaforikus képek és szavak listája</i>			
karosszék		fogaskerek	
gémkapocs		ugrókötél	
tolómérő		csokornyakkendő	
biztostű		tollaslabda	
szívószál		napelem	
zseléstoll		hűtőmágnes	

daloskönyv		fakanál	
csavarhúzó			

5. számú melléklet

„Nem tárgy” szavak/képek listája			
akasztófavirág		írói véna	
fészkes fene		eszed tokja	
sárga irigység		fába szorult féreg	
halványlila dunszt		kezesbárány	
röhögőgörcs		fűzfán fűtyülő rézangyal	
az idő vasfoga		halálfia	

mézesmadzag		haspók	
telefonbetyár			

6. számú melléklet

3. táblázat: Kreativitás és felidézési teljesítmény korrelációja a „Szó” csoportban

	Hétköznapi	Metaforikus	„Nem tárgy”
Asszociáció-fluencia	0.06532018	0.29399849	0.13343944
Asszociáció-flexibilitás	0.17834893	0.41099235	0.39599047
Körök-fluencia	-0.24899603	-0.16337012	0.01698626
Körök-flexibilitás	0.22446862	0.21449493	-0.07925680
TKBS	0.23692080	0.06708744	0.17731470

4. táblázat: Kreativitás és felidézési teljesítmény korrelációja a „Szokványos” (Szó+kép) csoportban

	Hétköznapi	Metaforikus	„Nem tárgy”
Asszociáció-fluencia	0.08265684	0.06127870	-0.06118593
Asszociáció-flexibilitás	0.04772192	0.04581398	-0.02400064
Körök-fluencia	0.04773576	-0.09530937	-0.04494057
Körök-flexibilitás	0.17797620	-0.12868357	0.08661752
TKBS	0.32669988	0.07571462	**0.50448557

*: p < 0.05

** : p < 0,01

5. táblázat: Kreativitás és felidézési teljesítmény korrelációja a „Humoros” (Szó+kép2) csoportban

	Hétköznapi	Metaforikus	„Nem tárgy”
Asszociáció-fluencia	-0.07595593	-0.07102484	0.1760014
Asszociáció-flexibilitás	-0.09231384	-0.06162413	0.2348755
Körök-fluencia	0.10360144	0.19692468	*0.4402003
Körök-flexibilitás	*0.39280208	0.29760965	**0.5387008
TKBS	-0.22288785	0.05334314	0.1627886

*: $p < 0.05$

** : $p < 0,01$

6. táblázat: A kreativitás és a metaforikus lista korrelációja a három csoportra vonatkozóan

	Metaforikus		
	„Szó”	„Szokványos” (Szó+kép)	„Humoros” (Szó+kép2)
Asszociáció-fluencia	0.29399849	0.06127870	-0.07102484
Asszociáció-flexibilitás	0.41099235	0.04581398	-0.06162413
Körök-fluencia	-0.16337012	-0.09530937	0.19692468
Körök-flexibilitás	0.21449493	-0.12868357	0.29760965
TKBS	0.06708744	0.07571462	0.05334314

Szücs Gábor

Fuchs Jenő, három korszak elfeledett bajnoka

1. Bevezetés

Az 1867 és 1956 közti időszak páratlan a magyar történelemben. Kevesebb, mint 100 év alatt a majdnem 900 éve változatlan közösségi viszonyok teljesen átalakultak. Ez a 90 év magával hozta számos „feudális réteg”, így az egyház és a nemesség lassú bukását és számos „modern réteg”, köztük a polgárság, az értelmiség, majd a munkásság felemelkedését is. Komoly változások zajlottak le számos, a „magyar” társadalommal legtöbb esetben csak marginálisan érintkező csoport, így a zsidóság életében is, mivel a kiegyezés korában indult meg a zsidó emancipáció újabb, immár asszimilációba torkolló fázisa. A hagyományosan sokszínű és új, elmagyarosodó német, illetve zsidó elemekkel gazdagodó magyar polgári társadalom ebben az időben alakította ki saját kulturális normáit, melyek közül a sport és ezzel együtt a polgári testkultúra kiemelkedő szerepet játszott a közösség és a tagság identitásának kifejezésében. Dolgozatomban egy zsidó vallású, sportoló magyar ügyvéd életét és társadalmi megítélését vizsgálom meg 1882 és 1955 között. Kutatásom fő célja, hogy bemutassam, hogyan volt képes a zsidóság asszimilálódni vágyó, de az arisztokrácia vagyoni színvonalát el nem érő anyagi helyzetű rétege beilleszkedni a magyar polgárság soraiba, milyen lehetőségek nyíltak meg előtte, illetve milyen fogadtatással, milyen impulzusokkal és milyen ellenhatásokkal szembesült a beilleszkedés folyamán.

Fuchs Jenő életéről számos, elsősorban sporttörténeti forrás beszél, különösen 1908 és 1912 kapcsán, mivel ő volt Magyarország első két olimpiai kard-aranyának megszerzője, és oroszánrészt vállalt mindkét évben a csapatbajnokság megnyerésében is. Élete azonban ezt megelőzően és ezt követően is majdhogynem a homályba vész a magyar történeti irodalomban. Jómagam is sporttörténeti kutatásaim során találkoztam először a nevével, majd alaposabb vizsgálat alá véve személyét nyertem indítást ezen dolgozat megírására. Forrásaim a vonatkozó sporttörténeti és társadalomtörténeti műveken túl a Budapesti Fővárosi Levéltárban megtalálható hivatalos iratok másolataiból, továbbá a Fuchs Jenővel kapcsolatban megjelent korabeli és mai újságcikkekből állnak.

Fuchs Jenő maga 1882-ben született, és tanulmányait a környező, ötödik kerületi iskolákban végezte. Ez a terület a korban a budapesti elit frekventált területe volt, kevert etnikumú és vallású lakossággal, élénk, kultúrát sugárzó

társadalmi étellel.¹ Apja meg tudta teremteni mind az ő, mind a testvére számára az egyetemi továbbtanulásnak és ezzel a középosztályba emelkedésnek a feltételeit úgy anyagilag, mint szellemileg és erkölcsileg. Ez utóbbival kapcsolatban Nádas Sándor jegyzi meg, hogy Fuchs egy kis szobában lakott, amely tele volt rongyosra olvasott könyvekkel, mivel rendszeresen olvasott, tanult, és véleményt formált. A fiatal Jenő tehát párhuzamosan érintkezett mind a zsidó, mind a korabeli fiatal értelmiségi magyar kultúrával, és a kettő egy sajátos keverékét élte meg a mindennapjaiban. A zsidónegyedben élt, zsidó vallású volt, zsidó neve volt, apja a zsidónegyed túlsó végén található nyomdában dolgozott, azonban az V. kerületi általános főgimnáziumban tanult, rendszeresen informálódott a kor aktuális közéletéről, a magyarság kulturális hagyományait követve jó volt magyar történelemből, és – igazodva a magyar középosztály akkori mentalitásához – rendszeresen sportolt is.

A párbajozás korában egy középosztálybeli (tehát az esetek döntő többségében párbajképes) embernek illett és ajánlott volt legalább alapfokon tudnia vívni és lőni, így aki csak tehetette, megtaníttatta rájuk a gyermekét, különösen, ha olyan pályára szánta, ahol a párbajok alapját képező sértődések az átlagosnál gyakoribbak voltak. A vívóklubok az illető pénzéért csak az edzőt és az edzés lehetőségét biztosították, a rendes tagsághoz általában 2 fő ajánlása és elnökségi döntés volt szükséges. Vívóklub tagja a korban nem lehetett olyan, aki ne beszélt volna egy, de inkább több idegen nyelvet folyékonyan, ne lett volna tájékozott a kor gazdasági, politikai és kulturális életében, nem is beszélve a kifinomult művészeti ízlésről és a lovagias erkölcsön alapuló „gentleman” szellemiségről. A nevesebb vívóklubok vezetőségében gyakran vállaltak szerepet arisztokraták és mágnások, a rendes tagság pedig nagyon komoly társadalmi előnyökkel járt, mivel a klubok báljain, estélyein és akadémiáin a helyi gazdasági és társadalmi elit is képviseltette magát. A jó vívóhírnév belépőt jelentett a lelegegánsabb szalonokba és ez által a legmagasabb társadalmi rétegekbe.²

¹Fuchs Jenő születési anyakönyvi kivonatát lásd BFL: Izraelita egyházi anyakönyvek (mikrofilm): 1882/1663. A kor elitjének térszerveződéséről és az izraeliták oktatási rendszerben történő eloszlásáról lásd Lengyel György 1993. *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. Budapest. 45–53.

²A sport elterjedéséhez lásd: <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/573.html>, 2014. 12. 28., a vívás társadalmi hatásait részletesen taglalja Dávid Sándor 1988. *Arany évtizedek: A magyar vívás története*. Magyar Vívószövetség, Budapest, 23. (Dávid), továbbá lásd visszavetítésként a 97–98. oldalakat. Pósta Sándor emlékiratai a kor szemszögéből mutatják be ugyanezt a jelenséget. A párbajképességet Clair Vilmos 2002. *Magyar Párbaj*. Osiris, 437. oldalán található 4§-a tartalmazza. A témában lásd még Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete 100–101. oldalát, amely az úriemberi mívtoltot a tartalékos tisztí kardbojthoz köti.

Ilyen körülmények között a polgárosuló és a magyar társadalomba asszimilálódni kívánó zsidóság tömegesen fordult a vallástól és származástól relatíve független és a magyar társadalomba való betagozódáshoz nélkülözhetetlen kapcsolatokat kínáló sportélet felé. A középiskolai testnevelés-oktatás hatására zsidó fiatalok tömegei iratkoztak be a sportegyesületek edzéseire, és mivel legtöbbjük az értelmiségi, kereskedelmi, orvosi, illetve ügyvédi pályák felé orientálódott, szinte természetes, hogy a vívótermeket is egyre nagyobb számban keresték fel.

2. A csendes bajnok – Fuchs Jenő a vívópáston

Fuchs a jobbára asszimilálódó zsidó fiatalság által látogatott Nemzeti Vívó Clubban, a Fodor Károly-tanítvány Rákossy Gyulánál, illetve a millenniumi mesterverseny győztesénél, Italo Santellinél tanult, de a kor szokásait követve más mesterek óráit is látogatta időnként. A kor vívóklubjaira jellemző volt, hogy a vezetőmesterek csak a legtehetősebbekkel és a legtehetségesebbnek ítélttel foglalkoztak személyesen, azonban a jelentkezők és tagok tudását rendszeresen ők maguk mérték fel. Mivel Fuchs Jenő ekkoriban csak egy zsidó nyomdász kiskorú fia volt, a gyakorlatban szó sem lehetett róla, hogy a terem vezetőmesterével iskolázhasson. Nem tudni, hogy Rákossy mikor vette át az oktatását a segédmestereitől, de Bay Béla visszaemlékezéseiből kiindulva feltehetően 1-2 év után került sor erre, amikor az illető már biztos alapokkal rendelkezett. Fel kell tennünk a kérdést, miért nem lett 18 éves kora után egyesületi tag? A válaszhoz meg kell vizsgálnunk Fuchs Jenő ifjúkorát.

A család 1895-ben a Pallas nyomda új székhelye közelébe, a Honvéd utcába költözött. Ezt megelőzően a nyomda az akkori Koronaherceg utcában működött, épp a Rákossy-terem tőszomszédságában, vélhetően ez a Rákossy-iskola elsődlegességének az oka. Fuchs Jenő ekkor 13 éves volt, harmadéves, jogi pályára készülő gimnazista. A vívás tanulását praktikus okokból nagyjából ebben az életkorban volt szokás elkezdni, mivel párbajra csak 18 éves kor felett lehetett valakit kihívni, és körülbelül 4-5 év volt az az időtartam, mire valaki kellően magas szintű vívótudással rendelkezett a korban. 1900-ban érettségi vizsgát tett, a bizonyítványában megtalálható, hogy erkölcsileg jól, összességében pedig igen jól érett – ez utóbbi nyíltan utal a rendszeres vívás hatásaira. Szorgalmas, jó tanuló volt, latinból jelesre vizsgázott, így nem csoda, hogy felvételt nyert a budapesti jogtudományi egyetemre. A kor forrásai megegyeznek abban, hogy zömök (170 cm magas, közepes testalkatú), barna szemű, barna hajú, cvikkert hordó, kopasz, különönc természetű fiatalember volt, aki nem nagyon vett részt az

1900 körül már igen gyakori vívóversenyeken (először 1904-ben, 22 évesen versenyzett), de gyakran megfordult a vívóedzéseken.³

Ami Fuchs Jenő személyiségét illeti, ezen a téren már kevésbé egyértelmű forrásokkal találkoztam. Dávid Sándor és Kő András könyveikben hamar felfortyanó, magának való természetű embernek írják le, aki összerúgta a port a dualizmuskori vívóéletet irányító MAC vezetőségével, köztük Nagy Bélával is, aki az első magyar vívó-sportvezetőnek tekinthető. Nagy Bélával kapcsolatban számos vívólegenda él, a legtöbbjük olyan embernek írja le, aki többször, MAC-ista klubtársai javára befolyásolta a zsűri ítéleteit, és a vele szembeszegülő vívókkal szemben nyíltan elfogult volt. Talán ennek köszönhető Fuchs távolmaradása a legtöbb versenyről. Mások, mint Nádas Sándor, a Nyugat újságírója, csöndes, udvarias és barátságos képet festenek róla. Ez a cikk is megerősíti azonban azt, hogy Fuchs lenézte azokat, akik nem tisztelték őt, a szorgalmát és a sikereit. Emellett vélhetően azokért sem rajongott, akik pusztán a kezdetben szerény sikerei által szerzett hírnevét meglovagolandó csábították őt valamilyen együletbe.⁴

1908-ig az olimpiai vívóversenyek nem a magyar sikerektől voltak hangosak. Ennek részint a botrányos rendezés volt az oka, részint az 1904-es olimpia Magyarországtól való igen nagy távolsága. A kor szabályai még több versenyző indulását engedélyezték a maiaknál, de így is igen komoly kérdés volt, hogy végül ki képviselje az országot Londonban. Az Egyenlőség nevű újság cinikusan jegyzi meg, hogy Fuchs Jenőt és a birkózó Weisz Richárdot csak Brüll Alfréd MTK-párti iparmágnás közbenjárására emelték be a csapatba.⁵ Fuchs a korban igencsak erős jogászbajnokság megnyerésével és a magyar ranglistás 8. helyével került a magyar válogatottba, ahonnan a kor császári és királyi katonatisztek olimpiai részvételét tiltó rendelkezései miatt hiányzott Békessy Béla és Mézáros Ervin, a kor két legnevesebb magyar vívója. A londoni vívóversenyeket az igen sajátos angol szabályértelmezés szerint salakon rendezték, és ez a vívóterem padlózatához szokott magyar vívók mozgásán igencsak meglátszott, de végül (Fuchs jelentős szerepvállalásával) óriási fölényrel megnyerték a kardvívás csapatarányelmét.⁶

³Fuchs Jenő érettségi bizonyítványa: BFL VIII. 35. b., 1900-as évfolyam, 12. sorszám. A cvikkeréről Nádas Sándor írt, valamint a Sportmúzeum gyűjteményében fellelhető egy 1912-es kép, amelyen cvikkerben és kalapban készült róla egy portré. Emellett az 1920-as fogolytörzskönyvében is szerepel a személyleírása: BFL VII. 102. a. 2276/1920.

⁴Nádas Sándor cikke mellett fontos kiemelni, hogy Fuchs a korban nagyon erős jogászbajnokságot megnyerte, és 1907-ben a Keresztessy-émlékversenyen 5. helyezett lett. (Gyakorlatilag minden jogászhallgató tudott vívni, többük, így Fuchs és Gerde Oszkár is olimpiai válogatott lett később.)

⁵Fuchs és Weisz vagy fajmagyarok, Egyenlőség, 1908. augusztus 2-ai szám.

⁶Lukács László–Szepesi György 1976. *100+1*. Sport kiadó, Budapest. 19–20.

Az egyéni versenyben 8 fő került a döntőbe, 7 magyar és a cseh Goppold. A magyar csapatból Fuchs alkalmazkodott a legjobban a párás londoni levegőhöz és a salakos talajhoz, és a döntő végére holtversenybe került az igen jól vívó és szerencsés napot kifogó Zulawszky Bélával. A holtversenyt eldöntő egy találatra menő asszóban egy védés-visszatámadás során Fuchs pengéje eltörött, és a penge vége Zulawszky mögé esett. Az öttagú zsűri hosszas tanácskozás után szavazott, két vonalbíró Fuchsnál, kettő pedig Zulawszkytól ítélte találatot, az elnök kínos habozás után Fuchs javára döntött. Ez számos vitára és szóbeszédre adott indokot, így a magyar csapatban elterjedt, hogy Jenő csak véletlenül lett világbajnok. Sértettségében a hazaúton nem beszélt a magyarokkal, sőt, hazatérve cikket írt a Pesti Futárba arról, hogy Londonban a magyar zsűrik (ők szavaztak ellene) és a magyar versenyzőtársak voltak a legnagyobb ellenfelei. A cikk keletkezéséhez hozzátartozik, hogy az olimpiai bajnokot a Nyugati pályaudvaron nem várta senki, őt krajcárral a zsebében villamosozott haza a Honvéd utcába a családjához. A dicsőségére nem rendeztek bankettek, nem kapott állami kitüntetések, a sajtóban a neve csak elvétve volt említve, és akkor is csak úgy – az Egyenlőség megjegyzi – mint a magyar erények megtestesítője. Zsidóságáról egy szó sem eshetett a hivatalos sajtóban, különösen a cionizmus és a cionista sport elterjedése okán.⁷

Az olimpiai bajnokságát követően végleg elmérgesedett a viszony Fuchs és a Nagy Béla vezette vívók között. 1908 és 1912 között versenyeken sem indult, ugyanakkor az MTK vívószakosztályában tevékenykedett 1910-ig. Erre még Londonban kérte fel Brüll Alfréd, aki felismerte, hogy a németül, latinul és franciául igen jól beszélő világbajnok fiatalember milyen lehetőségeket rejt magában. Nemzetközi téren ugyanis Fuchs igen jó hírnévnek örvendett, különösen, miután a vívás iránt rajongó VII. Edward angol király meginvitálta egy zártkörű estélyre a friss olimpiai bajnokot, ahol a kardvívó-művészete igen nagy tetszést aratott. A hírre a Nyíregyházi Vívó Club dísztagjává választotta, arról azonban nincs hír, hogy a dísztagság átvétele után részt vett-e valamilyen rendezvényükön.⁸ 1908 és 1912 közti vívósportbeli tevékenységéről nem maradt fenn túl sok információ, pusztán egy cikke, amelyet a Magyar Vívószövetség megalakításával kapcsolatos vitákhoz hozzászólandó írt.⁹ Csupán 2 évig irányította az

⁷Nádas Sándor 1912. Fuchs Jenő. *Nyugat* 15., illetve Fuchs és Weisz vagy fajmagyarok, *Egyenlőség*, 1908. augusztus 2-ai szám.

⁸Fuchs az ügyvédi szakmája okán biztosan jól beszélt latinul, a birodalmi német és francia nyelvtudásáról fogolytörzskönyve számol be. Az angol királynál tett látogatásáról és a dísztagságáról lásd: <http://www.huszadikszazad.hu/cikk/az-angol-kiraly-es-a-kardvivas-magyar-vilagbajnoka>, 2014. 12. 28.

⁹Dávid Sándor az Arany évtizedek 45. oldalán említi, hogy „Szükséges, de korai” címmel cikket írt a Sporthírlapba. A cikkben leírta, hogy sok vívóhoz hasonlóan az atlé-

MTK vívóit, mivel 1910-ben egy vívóversenyen összeszólalkozott Gerde Oszkárrel, és az ügy párbajig fajult.

A segédek az enyhébb sértéseknél szokásos, első vérig menő, teljes bandázsban megvívott párbajban állapodtak meg, amelyre Rákossy Gyula vívóteremben került sor. A párbajt úgy írja le Clair Vilmos, mint a vívás legmagasabb szintű párbajainak egyikét, ahol hosszú és látványos küzdelem után is seb nélkül álltak mindketten. A segédek már épp véget kívántak vetni az egésznek, amikor Fuchs a fejére egy kisebb vágást kapott, melynek nyomát élete végéig viselte.¹⁰ Az ügy után Fuchs lemondott az MTK vívóéletének vezetéséről, és eltűnt a hazai vívóélet rendezvényeiről is. A sporttal továbbra sem hagyott fel, egypárevezősben több regattán megmérte magát a Sirály SE színeiben, és versenyszerűen szánkózott is.

A párbajozás a korban bűncselekménynek minősült, így Fuchs 1911-ben bíróság elé került. Az ítélet – a korban megszokottan – nem volt súlyos, 4 napig ült a Váci Államfogházban. Gerde Oszkár ugyanezért szintén 4 napig ült, de Fuchsnál jóval korábban, márciusban. Fuchsnak az ítélet letöltését csak augusztusban kellett megkezdenie, vélhetően azért, hogy júniusban átvehesse ügyvédi diplomáját. Az enyhe ítélet jól példázza a korban dúló párbajlázatot és annak az állami megítélését. A törvény párbajnak ismert el minden olyan összetűzést, amelyet párbajképesnek minősülők előzetes egyezmények alapján, egy az egy ellen, egyforma fegyverekkel, segédek jelenlétében folytattak le. Maga a párbajozás ugyanakkor nem volt olcsó, általában vívótermekben került rá sor, éjszaka, elfüggönyözött ablakok mögött. A terem vezetőmesterén túl külön fizetség járt a megjelent orvosoknak, a segédeknek és a teremszolgának is, aki a fegyvereket előkészítette.¹¹

A szabadulása után beindította ügyvédi praxisát, amely eleinte nem volt túlságosan prosperáló. Irodának kivett egy szobát, előbb a Főpostához közeli Zsibárus utcában (közel a Rákossy-féle vívóteremhez és ahhoz a területhez, ahol a fiatalkori szociokulturális életét élte), majd áttette székhelyét a külső fekvése miatt vélhetően jóval kedvezőbb bérleti díjjal rendelkező Rottenbiller utcába. Az olimpiai érmeit igazoló oklevelét kiakasztotta az előszobájába, szerényen, hazája iránti tettként megélve a sikereit.¹²

---

tikát pártoló igen magas körök mecenatúrájának elvesztésétől tartott, és úgy gondolta, a magyar vívás még nem elég népszerű, nem elég erős, hogy a saját lábán megálljon.

¹⁰Clair Vilmos 2002. *Magyar párbaj*. Osiris Kiadó, Budapest. 397–398.

¹¹Fuchs Jenő fogolytörzskönyvéért lásd BFL VII. 101. i. államfogylok törzskönyve 12/1911, Gerde Oszkáréért ugyanitt az 5/1911-est. A párbajozás rituáléját dr. Bay Béla megemlékezéséből ismerhetjük meg itt: Kovács Dénes 2006: 26–27.

¹²Mindezekről Nádas Sándor cikke számol be. Szerénységét Dávid Sándor is kiemeli, valamint 1958-ban Klell Kálmán úgy emlékezett rá, mint aki irtózott a hiúságtól, a tör-

1912-ben Fuchs egyszer csak megjelent a válogatott keretében. A csapat már össze volt állítva, amikor bejelentette, hogy ismét indulni szeretne az olimpián, és hogy, ha kell, kész ott és akkor megvívni a válogatottbeli helyéért. Egy 1924-es hasonló incidense alapján joggal következtethetünk arra, hogy Fuchs az olimpiai bajnokságot mint megvédendő címet kezelte, és a címvédő jogán igényt tartott az indulási lehetőségre. A nagyszerű teremforma alapján (állítólag mindenkit legyőzött azon az edzésen) mind az egyéni, mind a csapatversenyre beneveztek, és így, a története folyamán utoljára, válogatóversenyen való részvétel nélkül indulhatott el az olimpiára.¹³

A stockholmi olimpián a csapatversenyben 32–35 fokos rekkenő hőség fogadta a versenyzőket. Fuchst ez azonban nem zavarta, 16 mérkőzéséből csak egyet veszítve el nagymértékben hozzájárult a csapatarany megvédéséhez. Az olimpián időközben elterjedt, hogy a svéd király a magyar vívócsapat mérkőzéseit álruhában követi, mivel rajong a magyar kardvívásért. Erre a hírre tódulni kezdett a nép a kardmérkőzések helyszínére, és az egyéni versenyt már teltházas, a magyarokért rajongó közönség fogadta.¹⁴ Az egyéni versenyben Fuchs abszolút esélyesként jutott a döntőbe, ahol egy körbeverés teremtette meg az egy vereséget begyűjtő Fuchsnak az újabb olimpiai aranyéremhez a lehetőséget, amellyel élni is tudott.

Stockholmból hazatérve Fuchs Jenőt immáron fogadták az állomáson. A Sportmúzeum egyik képe tanúsítja, hogy számtalan sportkedvelő gyermek és számos felnőtt üdvözölte a hazatérőt, immáron négyszeres aranyérmest. Az eset nem egyedülálló, 1912-re ugyanis a magyar politikai- és sportvezetés nacionalizmusa elérte azt a pontot, hogy több ízben kinyilvánításra került az a nézet, miszerint a monarchia kulturális központja immáron Budapest, és nem Bécs. Ilyen légkörben minden magyar aranyérem, különösen a hivatásos vívómeszterekből álló osztrákok ellen kivívott csapatarany valóságos hőst csinált a megszerzőiből. A stockholmi sikerek után került sor 1913-ban a Nemzetközi Vívószövetség (FIE) és 1914-ben a Magyar Vívó Szövetség (MVSZ) megalapítására. Nagy Bélának és körének óriási tekintélyt hozott az a 4 magyar aranyérem, amelyeket döntő részben az általa nem túlságosan kedvelt Fuchs Jenőnek köszönhetett. Így vált lehetségessé az, hogy a FIE megalapításakor a Nagy Béla által írt szabálykönyv került elfogadásra, és vált a nemzetközi versenyvívás alapdokumentumává.¹⁵

---

tetéstől, és aki soha, sehol nem használta ki a sikerei adta népszerűségét. Ez utóbbit lásd Kő András 2004. *Pengevilág*. Magyar Vívó Szövetség, 41.

¹³Dávid Sándor 1988. *Arany évtizedek: a magyar vívás története*. Magyar Vívószövetség, Budapest. 42.

¹⁴Számos forrás van azonban V. Gusztáv álruhás szurkolásáról és ennek hatásairól, úgymint http://hvg.hu/sport/2008_07_24_olimpia_stockholm_1912, 2014. 12. 28.

¹⁵A FIE és az MVSZ megalakulásáról lásd Dávid 1988: 45–47.

3. Ami a sportlexikonokból már kimaradt – Fuchs Jenő élete Stockholm után

Ez az a pont, ahol a sporttörténeti szakkönyvek döntő részükben véget érnek, és bejelentik, hogy Fuchs ettől a ponttól kezdve haláláig visszavonultan élt. Az állítás azonban igen gyenge lábakon áll. Jelesül Fuchs ekkor alig volt 30 éves, és tudjuk, hogy 1955-ben halt meg. Nem adta fel a vívást sem, továbbra is látogatta a vívótermeket, és vívott, leginkább saját örömeire. Nagy nemzetközi versenyen többé valóban nem indult el, és nem csitult a magyar versenyrendszer felé érzett rossz érzése sem. Vívóegyesületben ezután sem lett tag, továbbra is indult evezős regattákon, és nyughatatlan természete ezt követően is a törvénykezés elé sodorta.¹⁶

1914-ből maradt fenn egy párbaj tárgyalási anyaga, amelyből kiviláglik, hogy a tárgyaló Gerde-féle párbaj mellett 1914-ig még két párbajért is felelnie kellett, ezekről azonban nem tudunk semmit. 1914-ben került tárgyalásra dr. Fuchs Jenő 1913. évi februári párbaja, amelynek jegyzőkönyve szerint Fuchs egy Várkonyi Oszkár nevű ügyvéd helyetteseként tekintett meg egy házasságbontó perbeli jegyzőkönyvet. Fuchs ekkor egy olyan sértő bírálatot mondott az iratra, hogy dr. Baracs Marcell, az alperes ügyvédje személyében is sértve érezte magát a hallatán. Emiatt nem csupán Fuchstól, de az általa helyettesített Várkonyitól is lovasgias elégtételt kért. Először a Várkonyi-féle párbaj történt meg, ahol Várkonyi sebesült meg könnyebben (2 napon belül gyógyuló sérülést szenvedett). Ezt követte a Fuchs-féle párbaj, ahol Baracs Marcell szenvedett egy 3 nap alatt gyógyuló sérülést. Mindkét párbajt a Fodor Károly által vezetett vívóteremben vívták meg, azonban nem egy időpontban. Ebből következtethetünk arra a bizalmi viszonyra, amely Fodor Károly felé az izraelita ügyvédi társadalom részéről megnyilvánult. Fodor maga is zsidó volt, Frayberger Mózes néven született, jogi tanulmányokat végzett a vívómesterség előtt, terme ezen okokból joggal tekinthető a zsidó ügyvédi réteg klubjának is. Tettéért Fuchs mint visszaeső párbajozó kapta a legsúlyosabb büntetést, 2 hét elzárást. Az ügy kapcsán mindenképpen ki kell emelni Fuchs érvelését, miszerint a párbajt társadalmi kényszer hatására vívta meg.¹⁷

A hivatalos ítéletben feltűnő a felek közti jelentős társadalmi különbség. Fuchst hadmentesként és vagyontalanként jellemzik, míg Baracs tartalékos honvéd huszárhadnagyként és néhány százezer korona vagyon birtokosaként jelenik meg. Baracs a korban az ország első ügyvédi kamarájának volt az ügyésze, míg Fuchs csupán gyakorló ügyvéd, nem túl sok tapasztalattal. Ilyen helyzetben fel kell tennünk a kérdést, miért hívott párbajra egy vagyonában és rangjában a

felső középosztály tehetősebb feléhez tartozó ügyész egy nála jelentősen csekélyebb társadalmi súllyal bíró feltörekvő ügyvédet, aki ráadásul ekkor már négyszeres olimpiai vívóbajnok? A válasz kiderítéséhez meg kellett vizsgálnom az ügy harmadik szereplőjét. Várkonyi Oszkár, akinek a képviselőjében Fuchs eljár, szintén vagyonos ügyvéd (pontos vagyonát a dokumentum nem említi), korban közelebb áll az ekkor 48 éves Baracshoz, és vélhetően az ügyvédi pályán is jelentősebb tekintéllyel bírt, hiszen Fuchs a helyetteseként járt el az eset kezdetén. A kihíváskor vélhetően nem Fuchs, hanem az őt helyettesül állító Várkonyi lehetett Baracs haragjának a célpontja. A fellebbezési tárgyaláson ez mit sem segített Fuchs Jenőn, aki mint a sértés elkövetője és visszaeső párbajozó, hármójuk közül a legsúlyosabb ítéletet kapta, és két hétre börtönbe került.¹⁸

Kérdéses, hogy Baracs és Fuchs milyen viszonyba kerültek a párbaj után, az azonban kétségtelen, hogy Jenő pályája a szabadulását követően jelentősen emelkedett. Fuchs 1915-ben tényleges alügyésszé vált, így a frontra nem került ki, és az első világháború végén még katonaviseltnek sem számított. Egy 1920-as fogolytörzskönyve azonban úgy ír róla, mint aki hadapródjellel rendelkezik. A tartalékos tiszti státusát kérdéses, hogy mikor szerezte (1914-ben még nem volt neki), mivel Kövér György szerint a monarchia korában a tartalékos tiszti kardbojt tett valakit szalon- és párbajképesé, azonban a Baracs-féle perben egyértelműen megkülönböztetik a hadmentes Fuchst a tartalékos tiszt Baracstól.¹⁹

4. Egy lépés hátra és kettő előre, avagy Fuchs Jenő élete a Horthy-korban

Nevével 1919-ben találkozunk ismét, amikor Fuchst a Tanácsköztársaság alatti tevékenysége miatt üldözni kezdték. Besúgója egy régi telefonüzenő-papírra írta fel a nevét. A hatóságok azonnal megkezdték a keresését, miután Eulenberg István 22 éves műegyetemi hallgató terhelő vallomást tett rá, miszerint Fuchs 1919 nyarán megjelent a lakásán, és onnan a Parlament épületébe hurcolta, ahol órákon át vallatták, majd, miután semmit nem tudott elmondani nekik, elengedték. Üldözésére a fő indokot az adhatta, hogy Fuchs, hasonlóan a Tanácsköztársaság működtetésében résztvevők többségéhez, zsidó volt, és jogi tapasztalatai révén potenciálisan részt vehetett a proletárdiktatúra igazságszolgáltatásának működtetésében. Fuchst 1920. március 17-én fogták el és rabosították mint bolsevikot. Kihallgatásán elmondta, hogy ugyan a helyén maradt mint alügyész, de semmilyen komolyabb állást nem vállalt el, és tagadta, hogy kommunista volna. Fogolytörzskönyvének az ítéletre vonatkozó része hiányzik, az eljárást

¹⁶Számos Internetes forrás, valamint Lukács–Szepesi: *100+1* is ezt támasztja alá (9–21).

¹⁷BFL VII. 1. d. 1914. IV. 2479.

¹⁸BFL VII. 1. d, 1914. IV. 2479.

¹⁹Fuchs 1920-as fogolytörzskönyve utal a tartalékos tiszti mivoltára és az új laccímére, lásd BFL VII. 102. a, 2276/1920.

pedig május végén megszüntették ellene, mivel bűnössége nem volt bizonyítható. Ez az élmény vélhetően komoly hatást gyakorolt az eddig lázadóként, öntörvényűként, a párbajozástól vissza nem riadóként és alapvetően különként elkönyvelt Fuchs Jenőre. A Horthy-korban személyiségének egy teljesen más oldala domborodik ki.²⁰

A Horthy-korszak Fuchs Jenője nem vívott párbajokat. Szabadulása után hamarosan meg is nősült, feleségül véve a nála 16 évvel fiatalabb Schwarz Évát. Ő, eltérően Fuchs eddigi interperszonális kapcsolataitól a VII. kerületben élt, épp annak a Rottenbiller utcának a szomszédságában, ahol a hajdani irodája működött, így vélhetően itt ismerhette meg a menyasszony családját. Ügyészi teendői mellett magánpraxist is folytatott, de olyan ügyekben kellett eljárnia, amelyek nem voltak többek tyúkpereknél. Természetesen továbbra is sportolt, sőt dr. Nagy Béla visszavonulása után az 1924-es olimpiára is igyekezett kijutni.

1920-ban Magyarországot eltiltották az olimpiai részvételtől, sőt kizárták minden létező nemzetközi sportszövetségből, így a FIE-ből is. A magyarok távollétében egy sor olyan szabály került elfogadásra, amely a mai rendszerben ismert 4 főre szűkítette az egyéni fegyvernemekben egy országból elindítható vívók számát. Ez a szabálymódosítás nagyon kedvezett és kedvez mindmáig a professzionális élsportolóknak gondolkodó, illetve viszonylag kevés jó versenyzővel rendelkező országoknak. Ugyanakkor komoly hátrányt jelentett a rengeteg első osztályú vívóval rendelkezőknek, így Magyarországnak is. Mindezekkel a változásokkal Magyarországon csak 1924-ben, az országnak a FIE-be történő visszavétele után szembesülhettek a sportvezetők. A helyzet újra nagy kérdéseket vetett fel a Párizsba készülődő magyar csapat számára, és csak bonyolította azt Fuchs bejelentése, miszerint ő az olimpián mint a bajnoki cím védője óhajt indulni, és emiatt válogatóversenyen nem is hajlandó részt venni.²¹

A bejelentésben közrejátszhatott Fuchsnek a dr. Nagy Béla és a MAC felé táplált ellenszenvé, valamint az az érzése, hogy a Tanácsköztársaság és a Numerus Clausus utáni antiszemita légkörben a volt kommunistagyánús zsidók kvalifikációját ellehetetlenítenék. Miután az MVSZ válogatóbizottsága kijelentette, hogy nem enged a válogatók rendszeréből, Fuchs visszalépett, és kijelentette, nem hajlandó a válogatottságért versenyezni. Ennek hátterében vélhetően más vagy más is állt, mint Fuchs undora a véleménye szerint elfogult magyar bíraskodástól. 1924-et írtak, Fuchs ekkor már 42 éves volt, az akkori olimpiai mezőnyhöz képest idősnek számított, igaz, kortársai megjegyezték, hogy megáll-

²⁰Fuchs állítólagos kommunista aktivitásáról lásd BFL VII. 18. d, 13/7083/1919. és BFL VII. 18. d, 13/3605-1920 – mindkét dossziében megtalálható, hogy Fuchs bűnössége nem volt bizonyítható.

²¹Az esetet mind Dávid 1988: 53., 58., mind Kő András 2004: 49–50, mind Pósta Sándor: *Huszonöt esztendő – Hetedik közlemény* (1933) megírták.

ta volna a helyét a párizsi mezőnyben is. Ebben a helyzetben minden bizonnyal felismerte, hogy át kell adnia a terepet a fiatalabbak számára, és kötelessége félreállni egy olyan kiélezett helyzetben, mint amit a világháború utáni első olimpia jelentett. Úgy érezte, hogy mindenképp a legjobb magyarnak kell nyernie, még akkor is, ha nem ő lesz az. Amikor Fuchs példáját követve a már biztos indulónak tekintett Pósta Sándor is visszalépett a további válogatóktól, visszaemlékezései szerint azzal fordult hozzá, hogy ha neki, mármint Fuchsnak nem is, Póstának azonban mindenképp ki kell jutnia az olimpiára. Ugyanakkor azt tanácsolta neki, hogy lakjon külön, ne érintkezzen a magyarokkal, és a döntőnél a zsűribe ne engedjen magyar versenybíró. Pósta szerint Párizs végül Fuchst igazolta, és megjegyzi, hogy szokatlanul hosszú és szokatlanul személyes volt ez a tanács valaki olyantól, mint Fuchs Jenő. Ez utóbbi gondolat utal arra, hogy Fuchs és az MVSZ kellemetlen viszonya a világháború után sem javult túlságosan, és Jenő, ha tehette, nem kereste az általa elitistának tartott vívók társaságát.

A párizsi győzelem egyet jelentett Magyarország visszatéréseével a kardvívás trónjára. Ezzel egy időben, Nagy Béla egészségének összeomlásával és visszavonulásával egy időben mutatkozott be Pallavicini György ögróf mint az MVSZ új elnöke. Vele eltűnni látszott a Nagy Béla-féle gátlástalan MAC-pártiság szelleme a magyar vívás világából, ugyanakkor a helyére lépett a bürokratikus szabálykövetés eszméje. Fuchs továbbra sem indult versenyeken, de egyre inkább érdeklődött a vívóvilág eseményei iránt, és mint azt egy 1927-es újságcikk is tanúsítja, abban az évben nézőként megtekintette a Sparta AC kardversenyét. 1928-ban már hajlandó volt válogatóversenyeken is elindulni. Ismerve Fuchs véleményét a magyar vívás vezetőségéről, fel kell tennünk a kérdést, mi vezethette őt egy majd 20 éves izoláció feladására? Fuchs Jenő ekkor már 46 éves volt, a kor egyre inkább élsportolói jelleggel versenyző vívói közt igen idősnek számított, és vélhetően már nem az olimpiai részvétel vágya vitte ki a versenyre, hanem a méltó visszavonulás vágya, illetve az ekkor hihetetlenül népszerű vívósport hajtóereje. Élete utolsó versenyére a Lovardában került sor, ahol annyi érdeklődő volt kíváncsi a versenyre, hogy be sem fértek a vívóteremként kijelölt helyiségbe, és a tömeg vége az utcán állt.²²

Az ügyben egy karikatúra is napvilágot látott, amelyen az öreg Fuchs lemondóan legyint és lelép a pástról. A lelépés azonban ismét nem valóság, Fuchs a vívást ezután sem hagyta abba, de versenyen többé már nem indult. Az ügyben közrejátszott Fuchs pályamódosítása is, ugyanis fővárosi alügyészből a budapesti áru- és értéktőzsde (BÁÉT) titkára lett és ez a munkakör jóval merevebb időbeosztással járt, mint az ügyvédi teendői. Ebben a beosztásban Fuchs társa-

²²Fuchs 1927-es felbukkanását lásd: <http://www.huszadikszazad.hu/1927-januar/sport/asparta-ac-kizarasos-kardversenye>, 2014. 12. 29.

dalmi állása ismét emelkedni kezdett. Nevével 1935-ben találkozunk újra, amikor decemberben egy olimpiai eskütétellel egybekötött tanácsülésen átvette az olimpiai zászlót, amely alá a vívók felsorakoztak. A cikkből kitűnik, hogy az MVSZ-szel korábban Fuchs ekkor nem csupán ott volt az Országos Testnevelési Tanács ülésén, de fontos reprezentatív pozíciót is vállalt.²³

Az 1936-ban Berlinbe induló küldöttség Fuchs Jenőt is a soraiban találta. Berlieni tevékenységéről nincs konkrét információ, az viszont tény, hogy ekkor kötött barátságot Friedrich Trompeterrel, a volt öttusázóval, akinek személyes vendége volt a berlini játékokon. Hazatérve a nyilvánosságot általában kerülő Fuchsról készült több olyan kép, amelyen a magyar válogatott tagjai gyűrűjében állva ünnepélyesen megkoszorúzza a tragikus balesetben elhunyt 1928-as bajnok, Terstyánszky Ödön sírját, és ahol Fuchs társadalmi estélyen vesz részt Kabos Endre, Mező Ferenc és Aschner Lipót társaságában. Ezek óriási eltérések a magának valóként, különként jellemzett Fuchs Jenő-képtől.²⁴

5. A mentesített, majd vaskeresztes, önkéntes magyar zsidó munkaszolgálatos

Vélhetően a második zsidótörvény hatására Fuchs nejével együtt 1939. június 17-én áttért a római katolikus vallásra.²⁵ A kitérés okai között az olimpiai bajnoki címek adta mentesség okán maga a zsidótörvény korlátozó szerepe véleményem szerint nem sokat nyom a latban. Kérdéses, hogy mi motiválta a kitérésre, mivel az olimpiai aranyérmei nyomán mentesült a zsidótörvények alól. A zsidó közösség, mint azt az Egyenlőség cikke is megjegyzi, zsidónak tartotta, zsidónak érezte őt a kitérés ellenére is.²⁶ Az ellehetetlenítés Fuchs Jenőt elkerülte, 1944-ig egészen biztos, hogy a BÁÉT alkalmazásában állt.²⁷

Magyarország hadba lépése után Fuchs önként jelentkezett a hadseregbe. Noha már 60 éves volt, ki akart jutni a frontra. A fennálló törvények értelmében zsidónak tekintették, és zsidó – még mentességi papírok birtokában is – csak

²³Kő András (2004: 79) idézi a Nemzeti Sport 1935. december 19-i számát az ügyben. A tőzsdei pozíciói kapcsán két műve is megjelent: Fuchs Jenő 1935. *A budapesti tőzsdén forgalomban levő értékpapírok táblázatos ismertetése* és Fuchs Jenő 1939. *Tőzsdeindex. Gazdasági tükrökép tőzsdei számokban* (1939). Emellett Korányi G. Tamás 2014. *Sztellázs-ügylet ultimóra*. Budapest. Fuchs Jenőt 1945-ben rangidős tisztviselőként említi.

²⁴A képeket lásd Kő András (2004: 77) és Kabos Endre, az elegáns bajnok (1906–1944) 32. (felső kép), 52. (felső kép).

²⁵Lásd Fuchs Jenő házassági anyakönyvi kivonata, amely utal egy 3734/1939-as számú keresztlevélre:

<https://www.dropbox.com/s/sc9ey3wtw69r4l3/Fuchs%20%281%29.jpg?dl=0>, 2014. 12. 29.

²⁶Lásd Testnevelés. In: *Egyenlőség*, 1940. XI/7.

²⁷Lásd Korányi 2014: 97.

munkaszolgálatosként kerülhetett ki a frontra. A Fuchs életútjában fellelhető számtalan kérdés közül ez talán a legnagyobb rejtély. Miért jelentkezett önként a frontra?²⁸

Véleményem szerint Fuchs elsősorban magyar embernek tartotta magát minden körülmények között, és úgy érezte, tartalékos tisztként kötelessége a házája szolgálatára állni a szükség órájában. Ungváry Krisztián kutatásai azt támasztják alá, hogy az 1943. januári tömeges halálozást és a nyilas hatalomátvételt követő időszakot nem tekintve a munkaszolgálat jóval magasabb túlélési rátával rendelkezett, mint a hadsereg legénységi, illetve tiszti állománya, így feltételezhető, hogy nem érezte az életét olyan veszélyben, mintha egy harcoló alakulathoz csatlakozott volna. Utász kiképzést kapott a 102. magyar utász századnál, majd a III. hadtesthez került egy munkaszolgálatos raj parancsnokaként.

A szovjet hadsereg ekkoriban a Kurszk környékéről kiinduló hadseregcsoport előrenyomulását leginkább csak késleltetni igyekezett, épp ezért nagymennyiségű akna telepítésével, útrombolással, esetenként ellentámadásokkal operálva harcolt a Sztálingrád felé nyomuló magyar, német, olasz és román alakulatokkal szemben. Ilyen helyzetben fokozott szükség volt az utászokra, akik általában a harcoló alakulatok előtt, azok fedezésével aknamentesítették a felvonulási területeket. Egy ilyen vállalkozás során a Fuchs-rajt és a kíséretére kiküldött honvédeket támadás érte. A golyózáporban egymás után rogytak össze a honvédek, amikor az ekkor már 60 éves Fuchs vezetésével a munkaszolgálatosok felvették az elesett honvédek fegyvereit és visszaverték a támadókat, megmentve ezzel a nagy értékű aknamentesítő felszerelést. Friedrich Trompeter, a szomszédos német 323. gyaloghadosztály parancsnoka aznap megdöbbenve tudta meg segéd-tisztjétől, egy bizonyos Hofmann századostól, hogy az átmenetileg az alárendeltségébe került munkaszolgálatos alakulat Eugen Fuchs vezetésével hőstettet hajtott végre. Tettükért Hofmann a raj parancsnokát másodosztályú Vaskeresztre terjesztette fel.²⁹

Friedrich Trompeter ezt a kitüntetést kiadta, majd Jány Gusztáv, a szomszédos 2. magyar hadsereg főparancsnoka viselési engedélyre felterjesztette azt Horthy Miklóshoz, aki a viselési engedélyt megadta. A kitüntetés átadása után a Fuchs-rajt soron kívül hazarendelték a frontról, és Fuchs Jenő az egyetlen vaskeresztes munkaszolgálatosként tért haza a keleti frontról. Többé nem hívták be őket munkaszolgálatra, zsidó mivoltukról nem beszélt senki. Néhányan az Úteg utcai 505. hadikórházban teljesítettek szolgálatot mint ápolók. Fuchsra

²⁸Az önkéntességet kiemeli dr. Róbert Péter és Szilágyi György 1999. *Sárga karszalag és vaskereszt*. In: *Lyukasóra*, 3: 20–21.

²⁹Fuchs „katonai” pályafutását lásd Szilágyi György 1999. *Sárga karszalag és vaskereszt*. In: *Lyukasóra*, 3: 20–21.

azonban a Sztójay-féle hatalomátvétel idején újabb megrázkódtatás várt.³⁰ Noha 1944 áprilisában még állásában maradhatott – kormányzói engedéllyel –, de amikor a nyilasokkal szimpatizáló Árkay Ferenc került a tőzsde élére, augusztusban elvesztette a munkáját. „Nincs nélkülözhetetlen zsidó!” – hangzott az új vezető jelszava, aki Fuchsek távozásakor még arra sem volt hajlandó, hogy az évtizedet is meghaladó áldozatos munkájukat írásban elismerje, és aki Fuchsekkel együtt a zsidó volt tőzsdeelnökök szobrai és portréit is eltávolíttatta az épületből.³¹

1945. február 6-án, noha még folyt a Vár ostroma, a Budapesti Nemzeti Bizottság már ekkor utasítást adott a gettóból a Tőzsdepalotába visszatérő Fuchs Jenőnek mint rangidős tisztviselőnek, hogy ügyvezető titkárként kezdje meg a BÁÉT munkájának megindítását. Az árutőzsde áprilisban meg is nyílt, az értéktőzsde májusra tervezett indulását azonban a SZEB szovjet tagjainak nyomása meghiúsította, és ideiglenesen az árutőzsdét is bezárták. Gerő Ernő kereskedelmi miniszter közbenjárására júniusban Fuchst, valamint Walder Gyulát és Káldor Sándort maga Vorosilov marsall is fogadta, és beszélgetésük hatására az árutőzsde június 11-én ismét kinyitható. 1945. augusztus 7-én a tőzsde közgyűlése Fuchs Jenőt főtitkárrá választotta, és rábízta a tőzsde apparátusának irányítását.³²

A harcok végeztével Fuchs Jenőt mint minősített fasisztát a Péter Gábor vezette Politikai Rendészeti Osztály letartóztatta, azonban a rabosító anyagait nem találtam meg a Pest Megyei Levéltárban. Fuchs egy cellában raboskodott Szepessy Gézával, aki a vádirat szerint nyilas volt, és a Volksbund tagja. Rab-sága azonban nem tarthatott túl sokáig, hiszen Szepessy letartóztatása és Fuchs főtitkárrá választása között alig két hónap telt el. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában nincs feljegyzés Fuchsról, így feltételezhető, hogy ejtették ellene a vádak, és hajlott kora miatt a rendszer már nem tekintette veszélyforrásnak.

A kommunista hatalomátvétel természetesen a tőzsdét sem kerülte el. 1947-ben folyamatosan jelentek meg újságcikkek a nagybankok államosítási kényszeréről, melyek hatására január és május közt 57%-kal estek a tőzsdei árfolyamok.

³⁰Lásd Szabó Lajos 2007. Fuchs Jenő. In: Beke László–Gazda István–Szász Zoltán–Szörényi László: *Nemzeti évfordulóink* 24. (e-könyv), valamint <http://archive.pilpul.net/komoly.shtml?x=39747>, 2014. 12. 29.

³¹Korányi G. Tamás 2014. Sztellázs-ügylet ultimóra. Budapesti Értéktőzsde, Budapest. 98–99.

³²Lásd Korányi G. Tamás 2014. Sztellázs-ügylet ultimóra. Budapesti Értéktőzsde, Budapest. 101–102., <http://mult-kor.hu/cikk.php?id=8359>, 2014. 12. 29., 1945 márciusában Fuchs Jenőt ellenőrként említi egy cikk: <http://www.huszadikszazad.hu/1945-marcius/gazdasag/lanyhulo-aranyarak-szilard-reszvenyarfolyam>, 2014. 12. 29.

A tőzsdetanácsosok külföldre menekültek, és levélben lemondtak tagsági viszonyukról. 1947 decemberében még sor került egy kollektív szerződés aláírására, amely Fuchsnak gyakorlatilag miniszteri bérezést, havi 2640 Ft-ot biztosított, de 1948. február 12-én már „Megszűnik a tőzsde!” címmel jelent meg egy újságcikk a Pesti Tőzsdében. A cikkből kiderült, hogy az államosítások miatt a jegyzések már nem folytak be, és emiatt a büdzsé 50%-a hiányzott. Március elején a tőzsde vezetőivel a Gazdasági Főtanácsnál, majd a Kereskedelmi és Szövetkezetiügyi Minisztériumban is közölték, hogy a hónap végén a BÁÉT végleg bezárja kapuit. Az utolsó ülésen Fuchs Jenő olvasta fel az alábbi javaslatot: „a gazdasági élet struktúrájának alapvető változása következtében az értéktőzsdei forgalom jelenlegi alakulása nem fejezi ki a termelési és egyéb gazdasági vonalon elért eredményeket, ezért határozza el a Tanács, hogy az értéktőzsdei forgalmat és az árjegyzést 1948. március 31-ével bezárólag beszünteti”.³³

6. Halála és emlékezete

Így ért véget Fuchs Jenő aktív élete. Ezt követően tavasztól ősziig Siófokon töltötte minden idejét. Siófoki villáját 1950-ben és 1951-ben is államosítani próbálták. Hegyi Gyula, az Országos Testnevelési és Sporthivatal vezetője több ízben is közbenjárt Fuchs ügyében, azonban 1952-ben a villa végül állami tulajdonba került. A Hegyi Gyula-féle levél említi, hogy Fuchs akkor már súlyos beteg volt, mivel szerinte egészségügyi szempontból is indokolt volt számára a nyári lakásnak használt villa birtoklása. Idősen, betegen, megtörve tért vissza Budapestre, ahol 1955-ben óriási nélkülözésben halt meg.³⁴

Temetése diszkréten, az újságokban pusztán sportsikereit említve történt, a kommunista rendszer ugyanis nem tudott mit kezdeni személyével, amely nem illeszkedett sem az arisztokratikus, elitista és urizáló reakciós horthysta ellenségképbe, sem az elnyomott és láncait széttörő munkáseménybe. Vaskeresztje miatt hivatalos állami pompájú temetést nem kapott, minden feltűnés nélkül temették. Ma a nevével együtt a budapesti Új köztemetőben nyugszik a 23-1-109/110. sírhelyen, olimpiai bajnoksága jogán birtokolt sírban.

Noha életében sem volt túlságosan közismert jelenség, halála után, ha ez lehetséges, még inkább elfeledték. A megjelent sporttörténeti művek csak az olimpiai bajnokságairól beszéltek, 1982-ben a Jewish Hall of Fame a tagjai sorába választotta. A hosszú csend után 1999-ben jelent meg egy cikk Szilágyi

³³Korányi G. Tamás 2014. Sztellázs-ügylet ultimóra. Budapesti Értéktőzsde, Budapest. 108–111.

³⁴Hegyi Gyula közbenjárását lásd: http://mno.hu/migr_1834/biroveresek_arnyekaban-262147, 2014. 12. 29., a villa elkobzásáról Bóna Károly 2001. Fuchs Jenő dr. In: *Somogy Sportja*, III/13.

György tollából, aki megszerezte a Fuchs Jenő Vaskeresztjét taglaló iratokat a német hadilevéltárból. A cikk hatására 2000-ben Siófok városa emléktáblát állított a négyszeres olimpiai bajnoknak. Az Internet elterjedésének hatására 2005-ben dr. Róbert Péter, az Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem tanára nyilvánosságra hozott egy online is elérhető tanulmányt, amelynek hatására ismételten megélelénkült a Fuchs Jenőre irányuló figyelem.

Források

- A szülők házassági szerződése: BFL VII. 184. 1096/1878.
Fuchs születési anyakönyve: BFL: Izraelita egyházi anyakönyvek (mikrofilm): 1663/1882.
Az anya adásvételi ügylete: BFL VII. 221. 17/1899.
Az anya adásvételi ügyletének folytatása: BFL VII. 221. 50/1899.
Fuchs Jenő érettségi bizonyítványa: BFL VIII. 35. b, 1900-as évfolyam, 12. sorszám.
Gerde Oszkár fogolytörzskönyve a Gerde-Fuchs párbaj kapcsán: BFL VII. 101. i, államfogyok törzskönyve 5/1911.
Fuchs Jenő fogolytörzskönyve a Gerde-Fuchs párbaj kapcsán: BFL VII. 101. i. államfogyok törzskönyve 12/1911.
A Fuchs–Baracs párbaj tárgyalási anyaga: BFL VII. 1. d, 1914. IV. 2479.
Fuchs Jenő feljelentése izgatás és állítólagos kommunista mivolta miatt: BFL VII. 18. d, 13/7083/1919.
Fuchs Jenő állítólagos kommunista mivoltának hatósági anyaga: BFL VII. 18. d, 13/3605–1920.
Fuchs Jenő állítólagos kommunista fogolytörzskönyve: BFL VII. 102. a, 2276/1920.
Fuchs Jenő ügyvédként való fellépése egy kalapformáért folyó perben: BFL VII. 217. 1118/1921.
Fuchs Jenő házassági anyakönyvi kivonata (a pontos URL-cím hiányában feltöltöttem egy tárhelyre):
<https://www.dropbox.com/s/sc9ey3wtw69r4l3/Fuchs%20%281%29.jpg?dl=0>

Irodalomjegyzék

1927. Fuchs és Weisz vagy fajmagyarok (karikatúra). In: *Ojság*, XI/13.
1940. Testnevelés. In: *Egyenlőség*, XI/7.
Bóna Károly 2001. Fuchs Jenő dr. In: *Somogy Sportja*, III/13.
Clair Vilmos 2002. *Magyar Párbaj*. Osiris Kiadó, Budapest.
Dávid Sándor 1988. *Arany évtizedek: a magyar vívás története*. Magyar Vívószövetség, Budapest.

- Gyáni Gábor–Kövér György 1998. *Magyarország társadalomtörténete*. Osiris Kiadó, Budapest.
Hanák Péter 1983. *A lezáratlan per*. (Különnyomat a Jelenkor 1983. májusi számából) Pécs.
Komoróczy Géza 2012. *A zsidók története Magyarországon II*. Kalligram Kiadó, Budapest.
Korányi G. Tamás 2014. *Sztellázs-ügylet ultimóra*. Budapesti Értéktőzsde, Budapest.
Kovács Dénes 2006. *A vívók apostola és a vadászat szerelmese*. Nimród Alapítvány.
Kő András 2004. *Pengevilág: a Magyar Vívószövetség megalakulásának 90. évfordulójára*. Magyar Vívószövetség, Budapest.
Lengyel György 1993. *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.
Lukács László–Szepesi György 1976. *100+1*. Sport Kiadó, Budapest.
Dr. Pósta Sándor 1932–33. Huszonöt esztendő (cikksorozat). In: *Testnevelés* (folyóirat).
Szarka Klára 2013. *Kabos Endre az elegáns bajnok (1906–1944)*. Magyar Olimpiai és Sportmúzeum Nemzeti Sportközpontok.
Szabó Lajos 2007. Fuchs Jenő. In: Beke László–Gazda István–Szász Zoltán–Szörényi László: *Nemzeti évfordulóink*, 24.
Szilágyi György 1999. Sárga karszalag és vaskereszt. In: *Lyukasóra*, 3: 20–21.

Tergeste vezető rétege a római császárkorban a feliratok tükrében*

A X. augustusi régió, Venetia-Histria izgalmas terület a római urbanizáció folyamatát és a városi életet kutatók számára. Kr. e. 42-ben, Octavianus javaslatára csatolták Itáliához, azt megelőzően Gallia Cisalpina provincia része volt. Sokszínű lakosságát romanizált bennszülöttek (kelták, venétek, illyrek), italikus telepések leszármazottai, továbbá más provinciákból, főleg a szomszédos Illyricumból származó bevándorlók alkották. Volt ezeken kívül – az északi és keleti peremterületein – egy kevésbé romanizált népességkomponense is, mely majd csak Gallia Cisalpina Itáliához csatolását követően került római uralom alá, és hosszú ideig nem rendelkezett római polgárral, sőt még a latin jogot is viszonylag későn kapta meg. Dolgozatom a X. régió egyik ilyen összetett népességű, határmenti városát, Tergestét vizsgálja, annak igazgatását és vezető rétegét kívánja bemutatni a fennmaradt feliratok tükrében.

618 tergestei feliratot vizsgáltam meg, és ezekből válogattam ki azokat, amelyek a témához bármiféle adatot tartalmaznak, és forrásként használhatók. Összesen 75 ilyen találtam. Ezek elemzése során a következő főbb kérdésekre kerestem a választ:

1. Mikor alapították Tergeste városát, és mit árulnak el a feliratok a jogállásáról?
2. Mely városi intézmények, illetve tisztségek megléte igazolható Tergestében a feliratok alapján?
3. Voltak-e sajátosan helyi tisztségek, illetve a tisztségviselés feltételeiben és szokásaiban kimutathatók-e az általánosaktól eltérő, helyi jellegzetességek?
4. Hogyan alakult az egyes tisztségviselők *cursus honorum*a, vannak-e ennek megragadható szabályszerűségei?
5. Tudunk-e meg valamit az egyes tisztségekről, illetve a tergestei önkormányzat működéséről?
6. Milyen információkat szolgáltatnak a feliratok a tisztségviselők társadalmi és etnikai hovatartozásáról, kapcsolatairól?

1. Tergestéről és városi jogállásáról

A város a mai Trieszt ókori településelőzménye volt. Kikötőhely volt az Isztriai-félsziget határánál, eredetileg az illyr *Histri* birtokolták, majd a *Carni* foglalták

*A terjedelmi korlátok miatt a hivatkozásokat minimálisra kellett szorítani.

el¹ valamikor az Aquileia alapítása utáni és Caesar helytartósága előtti időben. A neve idegen, a latin nyelvű szövegekben nem is declinálják: első tagja, a „*terg-*” preindoeurópai gyökerekre vezethető vissza, mely kereskedést jelent, a második, az „*-este*” tipikus venét településnév-végződés. Római uralom alá valószínűleg Histria elfoglalásakor, Kr. e. 178–177-ben került (bár az itteni uralmának Róma csak ismételt hadjáratokkal tudott érvényt szerezni).

a) Tergeste *territorium*a

Venetia-Histria területén Iulius Caesar koráig csak egyetlen autonóm város volt, a Kr. e. 181-ben alapított Aquileia, és a római uralom is egészen a *triumvire* koráig csak egy keskeny tengerparti sávra terjedt. Majd csak Octavianus iapodalmata hadjárata idején (Kr. e. 35–33) került sor a tengerpart mögötti területek meghódítására. Valószínűleg ekkor, a háborút követő rendezés keretében, és nem később, mint Kr. e. 27 után Tergeste *territorium*át kiterjesztették, és az új területtel együtt bennszülött *carnus*okat és *catalus*okat adtribuáltak hozzá.² A *Catali* az új *territorium* északkeleti részére helyezhetőek, az Emona *territorium*ának déli részén élő *Catari* szomszédoságába. Az utóbbiakat Plinius Pannonia leírásában ugyan lokalizálatlanul említi, de nyilvánvalóan egyazon népről van szó, melyet Tergeste határának kialakításakor szakítottak ketté.³ A *Carni* lakóhelyét nehezebb meghatározni. Ez a nép nagy területen szétszóródva, más népekkel keveredve élt. A Tergestétől 110 km-re északra fekvő Iulium Carnicum (ma Zuglio) az ő *municipium*uk volt, de a Tergestétől légvonalban mintegy 130 km-re keletre fekvő, pannoniai Neviodunum *territorium*án (Krškónál) is felbukkannak *carnus*ok Hadrianus korában.⁴ Talán ebben az irányban, Tergeste *territorium*ának keleti részén kell őket keresni, északnyugat-észak felé ugyanis nem terjedt messzire a város határa: a Triesztől kb. 15 km-re fekvő Duino-Aurisia valószínűleg már Aquileiához tartozott.⁵ Röviddel Augustus halálát követően, talán Kr. u. 15-ben Tergeste északkeleti szomszédja az emonai *colonia* lett (ma Ljubljana), melynek *territorium*ához az Alpok túloldala-

¹Šašel Kos 2005: 338.

²CIL V 532: [...*Car*] = / *ni Catalique attributi a div[o] Augusto re[i] pu[b]li = ^l cae nostrae*... A felirat ugyan Augustus Kr. e. 27 után viselt nevét használja, Antoninus Pius korából visszatekintve azonban már nem volt jelentősége az augustusi életpályája különböző szakaszai megkülönböztetésének. Ez a háború Illyricum provincia területének északi irányba történő kiterjesztését eredményezte, aminek következtében Tergeste megszűnt Barbaricummal határos városnak lenni, egy római provincia lett Kelet felől a szomszédja. Mivel a terjeszkedés már önmagában is Itália biztonságának a megjavítását célozta, úgy véljük, hogy Itália (és ennek részeként Tergeste) határának a módosítására is az új illyricumi szerzeményen való berendezkedés keretében került sor.

³Mócsy 1959: 16.

⁴*Aelii Carni cives Romani*, CIL III 3915=10798, Mócsy 1959: 22.

⁵Šašel Kos 2002: 374, 8. jegyzet, Zaccaria 1992: 163.

lán élő *Catarit* is hozzácsatolták. Tergestétől délre Aegida (görög forrásokban Algida) feküdt, melyet az idősebb Plinius *oppidum Histriae civium Romanorum*nak nevez,⁶ délkeletre pedig a Flaviusok korától Tarsatica (Fiume, ma Rijeka), mely már Illyricumhoz, illetve Dalmatiához tartozott. Velleius Paterculus a pannon-dalmata lázadás kitörésének leírásakor Nauportus és Tergeste határát jelöli meg Itália és Illyricum közös határaként.⁷

b) Tergeste városi rangja és alapításának időpontja

Tergeste lakóit mint római uralom alá tartozókat először *Iulius Caesar* (*Aulus Hirtius* által írt) kommentárja említi a Kr. e. 52. év eseményei kapcsán, mikor is *Caesar* a 15. legióját visszaküldte a togás Galliába a római polgárok coloniáinak (*coloniae civium Romanorum*) védelmére, nehogy úgy járjanak, mint előző nyáron a tergesteiek (*Tergestini*), akiket a barbárok lerohantak és kifosztottak.⁸ A szöveghelyet többen is úgy értelmezik, hogy Tergeste is *colonia civium Romanorum* volt,⁹ ami lehetséges ugyan, de nem biztos.¹⁰ Csak annyi tekinthető bizonyosnak, hogy a tergesteiek is a helytartó által védendőkhöz tartoztak. Jogállását tekintve a településük akár falu is lehetett, ahol egy *conventus civium Romanorum* létezett – vagy, ahogyan a térség régészei az itteni kereskedőtelepeket nevezni szokták – egy római *emporion*, és ez utóbbi a funkciójában vált egyre jelentősebbé a szárazföld belsejébe irányuló kereskedelem növekedésének köszönhetően.¹¹ Az egész térségben neki volt a legjobb kikötője, és a határában lévő hágókon keresztül tudtak a karavánok a pannonok földjére és a Dunához eljutni. Lehetett azonban *oppidum* is, egy ilyen „önkormányzati kategória” is létezett Gallia Cisalpinában, a Kr. e. 42-ben született *Lex Rubria* többször is említi, közvetlenül a teljes autonómiával bíró *municipiumok* és *coloniák* után.¹²

⁶N. h. III 129.

⁷Vell. II 110: 4: „... pars petere Italiam decreverat iunctam sibi Nauporti ac Tergestis confinio.”

⁸B.G (Hirtius) VIII 24: 3.

⁹Fraschetti 1975: 319 skk, Gregori 1990: 223, Zaccaria 1991: 57, Zaccaria 1992: 152.

¹⁰„Caesar had established colonies at Pola and most probably at Tergeste as well as *municipia* at Forum Iulii, Aegida, and Parentium”; vö. Šašel Kos 2008: 668. Érvei között másutt (2005: 422) az is szerepel, hogy Appianos Tergestével kapcsolatban az *apoikia* szót használja, az *apoikost* többnyire telepesnek lehet fordítani, az *apoikiát* pedig coloniának. Csakhogy az általa citált helyen (*Illyr.* 18, 52), amely Aquileia és Tergeste kifosztásáról szól, Appianos Aquileiát is *apoikiának* nevezi, amely azonban akkor már római *municipium* volt. (Dzino 2010: 85) Tergeste kifosztását tévesen Kr. e. 51-re datálja, és a tergestei *municipium* (sic!) nem sokkal korábbi alapítására adott reakciónak tekint. *Municipium* alapításáról nem tudunk, bár Tergeste esetében valóban ez lenne a logikus.

¹¹Vö. Dzino 2010: 29.

¹²Crawford 1996: I. 461–77, no: 28.

A Tergestének városi autonómiát adományozó *lex* nem maradt fenn. Ugyanígy nem maradt fenn *magistratusok fastija* sem, sem pedig a városi tanács tagjainak jegyzékei, ún. *alba decurionum*.¹³ A császárkorban *colonia* rangja volt, ezt az idősebb *Pliniustól* tudjuk, aki Kr. u. 79-ben halt meg,¹⁴ valamint a Kr. u. 2. század derekán élő *Ptolemaiosztól*,¹⁵ vagyis az esetleges caesari alapításnál jóval későbbi auctorforrásokból, és nem epigrafikai emlékekből. A feliratok Tergeste neve mellett sohasem említik a státuszát. Van azonban egy Kr. u. I. századra datálható köemlékünk, melynek szövegéből indirekt módon Tergeste *colonia* rangjára következtethetünk. Ez arról tudósít, hogy a városi tanács közpénzen ingyen fürdést tett lehetővé a *coloni*, az *incolae* és a *peregrini* számára.¹⁶ A *coloni* ez esetben a teljes jogú polgárokat jelenti a másik két kategóriával szemben, de egyúttal a város jogi-adminisztratív státuszára, a *coloniára* is utal, mert ha Tergeste *municipium* lett volna, *coloni* helyett a *municipes* szót használták volna az adott szöveghelyen. Időben azonban ez sem visz bennünket közelebb Tergeste alapításkori jogállásához.

Fennmaradt viszont Tergeste városfalának felirata, melyből a kutatás az alapítása időpontjára próbált már következtetni. A fal építésének előzménye az volt, hogy az iapodok Kr. e. 36-ban újra megtámadták Tergestét, és ezúttal Aquileiát is. Ezt Octavianus *casus bellinek* tekintette, a háború végén pedig megerősítette a települést: [*Imp(erator) Caesar*] *co(n)s(ul) desig(natus) tert(ium)*, / [*IIIvir r(ei) p(ublicae)*] *c(onstituendae) iter(um)*, / *murum turresque fecit* – falat és tornyokat készített Tergeste számára. A felirat Octavianus titulaturája alapján Kr. e. 33–32-re datálható.¹⁷

Azt, hogy a városfal építése és a tergestei *colonia* alapítása szorosan egymáshoz kapcsolódó esemény volt, vagyis a fal építése az alapítás részét képezte, még Theodor Mommsen és Ernst Kornemann vetette fel.¹⁸ Az ő véleményük alapján a szakirodalom hosszú ideig a fal építésének idejét tekintette a tergestei *colonia* alapítási dátumának.¹⁹ A két esemény azonban nem feltétlenül kellett, hogy egybeessék, ezt Marietta Horster és mások az utóbbi időben példákkal bizonyították.²⁰ *Colonia* és *municipium* később is kaphatott falat.

¹³Bandelli–Chiabà 2008: 21.

¹⁴N. h. III, 127.

¹⁵G. III, 1, 27.

¹⁶CIL V 376.

¹⁷Octavianus *cos. II*: Kr. e. 33. jan 1-től. – *Cos. desig. III*: Kr. e. 33 folyamán jelölték. – *Cos. III*: Kr. e. 31. jan. 1–dec. 31-ig. Vö. Kienast, *Römische Kaisertabelle* p. 65. A *cos. desig. III*. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae* 77 alapján.

¹⁸Kornemann 1900: 526, Mommsen 1883: 172.

¹⁹Például Salmon 1969: 163.

²⁰M. Horster szerint Augustusnak tulajdonítható a tergestein kívül a Fanum Fortunae-i (Kr. u. 9–10.), a saepinumi (az ő ideje alatt ugyan, de Tiberius és Drusus által „kivitelezett”) és talán a tridentinumi védmű is, valamint Emonában is a falépítés (legkésőbb Kr. u. 14-ben kezdte, és Tiberius fejezte be 15-ben). Horster felhívja a figyelmet arra,

Mint láttuk, vannak, akik a fal építését megelőző időre teszik Tergeste alapítását, és Iulius Caesar *coloniájának* tekintik. Ezt azonban csupán a *Commentarii de bello Gallico* fent említett bizonytalan szöveghelyére lehet alapozni. Az alapítás időpontjához tudniillik nem nyújtanak támpontot a régészeti emlékek sem, mert a város első, praerómai illetve korai római (Kr. e. I. sz.) fázisának egyelőre még nem találták meg a nyomait. Feltételezik, hogy a Colle di San Giusto volt a helye a legrégebbi településnek.²¹ Nincs a város nevének jelzője sem, amelyből esetleg alapítójára következtethetnénk. A *carnusok* és *catalusok* adtribuálása Tergestéhez Augustus, vagy még inkább Octavianus által,²² a város *iurisdictióját* jelentette e népek fölött, ami mindenesetre már városi rangot feltételez. A város Kr. u. I. sz.-ban bizonyított *colonia* rangját azonban nem vetíthetjük automatikusan vissza az alapításának idejére. Két dolog azonban közelebb vihet a megoldáshoz. Az egyik, hogy a tergestei *duumvirek* feliratai visszafelé haladva az időben a Kr. e. I. sz. utolsó negyedéig – második feléig²³ töretlen változatlanságot jeleznek a város „alkotmányában”, amiből arra következtethetünk, hogy Tergeste már a Kr. e. I. sz. második felében (valamikor) *colonia civium Romanorum* volt.²⁴ A másik a *Pupinia tribus*, melybe Tergeste polgárai tartoztak.²⁵ Ez rendkívül ritka, mindössze hét várost ismerünk, ahol ez a *tribus* igazolható. Tergestén kívül a samniumi Trebula Balliensis, az umbriai Sassina, az etruriai Forobrentani és a transpadanai Laus Pompeia tartozott Itáliában a *Pupinia tribusba*, és ez volt a *tribusa* a Gallia Narbonensisben fekvő Baeterrae, és a hispaniai Acci városának

---

hogy az öt építkezés közül a tergestei kivételesnek számít, egyrészt, mert az még a *triumvir* Octavianus korában történt, másrészt az építési feliraton szereplő „*fecit*” ige miatt. A többi építkezés feliratán a „*dedit*” szerepel, ahol a hangsúly az adományon, ajándékon van. A *fecit* viszont Octavianus aktív, személyes részvételét fejezi ki: falat *készített, csinált*, vö. Horster 2001: 138–145, különösen a 145.

²¹Gonizzi Barsanti–Braini 2011: 513.

²²Lásd 2. jegyzet.

²³A *L(ucius) Apisius T(iti) f(ilius) és T(itus) Arruntius L(uci) f(ilius) Ilvir(i)* feliratán előforduló -oe- diftongus miatt – a *coerav(erunt)* szóban, amit az InscrIt. X 4, 3. helytelenül, *coerav(ere)* formában old fel. A *coeraverunt* forma Octavianus egyik libertusának lissusi (Dalmatia) feliratán is előfordul (AE 1982: 765), ezért nem feltétlenül kell ezt a nyelvi jelenséget Iulius Caesar korára vagy azt megelőző időre datálnunk.

²⁴A *municipia civium Romanorum* élén ugyanis a tapasztalatok alapján *quattuorviri* álltak. Amennyiben Kr. e. 42 után alapították, már nem is lehetett volna más, hiszen a területe Itáliához tartozott. Ha viszont mégis Iulius Caesar coloniája lenne, abban az esetben is bizonyos lenne, hogy *colonia civium Romanorum*ként létesült, mert *colonia iuris Latiniként* a római polgárjog kiterjesztésekor római *municipiummá* kellett volna válnia (lásd pl. Aquileia esetét), de nem ez történt.

²⁵Ez számos feliraton olvasható.

is.²⁶ Az itáliai városok Laus Pompeiát kivéve jóval régebbiek Tergesténél. Laus Pompeia kb. Kr. e. 89-től latin *colonia* volt, Kr. e. 49-től pedig római *municipiummá* vált azzal összefüggésben, hogy Caesar Gallia Cisalpina lakóira kiterjesztette a római polgárjogot, ezért a várossá válásának módja, úgy tűnik, nem állítható párhuzamba Tergestével. Baeterrae és Acci azonban *colonia* volt. Baeterrae-t korábban Iulius Caesar alapításának tartotta a kutatás, ma már azonban bizonyosnak tekinthető, hogy Octavianus veteráncoloniája volt, és Kr. e. 36-ban vagy 35-ben alapították. Accit, mely Plinius szerint *ius Italicummal* is bírt,²⁷ a kutatás ugyancsak Octavianus alapításának, vagy kora-Augustus-korinak tekintti.²⁸ Tergeste *colonia* rangja és *Pupinia tribusa* amellest szól, hogy e két utóbbi várossal egyidőben – értve ez alatt, hogy egy törvény keretében – hozták létre (a kivitelezés elhúzódhatott). Mindezeket tágabb összefüggésbe helyezve: Octavianus Kr. e. 36. szeptembere után kezdett el Italia biztonságának megteremtésével komolyan foglalkozni, azt követően, hogy legyőzte Sextus Pompeiust. Éppen az iapodok azévi Tergeste és Aquileia elleni támadása²⁹ hívta fel a figyelmét ennek sürgető voltára. A naulochosi győzelmét követően veteránelbocsátások és állományfrissítés is aktuálisá vált a seregében, komolyabb volumenű intézkedésekre azonban az iapodok és dalmaták elleni háborúja előtt nem kerülhetett sor, mert ezeknek nem volt meg az anyagi fedezete. Ezt a háborúban remélte előteremteni. Győzelme eredményeként azonban nemcsak zsákmányhoz jutott, nemcsak hosszú ideje elmaradott adókat sikerült behajtania, hanem az észak-adriai térség is biztonságosabbá, és telepítésekre alkalmasabbá vált, miután a tengerpart mögött élő harcias törzseket római uralom alá vonta, és a tengert a kalózoktól megtisztította.³⁰ Ami a tergestei városfal építésében való esetleges személyes részvételét illeti, amire az építési felirat szövegében használt *fecit* ige kapcsán M. Horster hívta fel a figyelmet,³¹ az leginkább a Kr. e. 35. évre valószínűsíthető, mert ekkor folytak a hadműveletek Tergeste szomszédságában, és a város ekkor a haderő felvonulásának útjába is esett. A fal maga azonban csak 33–32-ben készült el, ezért a személyes részvétele a tényleges építkezésben csupán kezdeményező vagy szimbolikus lehetett. Ennek ellenére az egész védművet az ő egyedüli alkotásának tekinti a felirat. Nos, a tergestei fal kezdeményezésével egyidejűleg folyó baeterrae-i *colonia* alapítás, és a két város ritka nevé, azonos *tribusa* sugallja a gondolatot, hogy Octavianus eme kezdeményező

---

²⁶Kubitschek, 1889: 114–115, 271. *Trebula*: Camodeca 2010: 180. *Colonia Urbs Iulia Baeterrae Septimanorum*: AE 1977: 532; Gros 2008: 24–25; Coudineau 1996: 473. – *Colonia Iulia Gemella Acci*, vö. Wiegels 1985: 89.

²⁷N. h. III 25.

²⁸Vö. Wiegels: 89, 2. jegyzet.

²⁹App. IX 18, 52.

³⁰App. IX 16, 47.

³¹Lásd 20. jegyzet.

vagy szimbolikus tette Tergestében talán a *pomerium* ekével való körbeszántása és a fal szakrális alapjainak megteremtése, azaz a *colonia* alapítás szertartása volt.

2. A tergestei *colonia* intézményei

A városi igazgatás történetével több alapvető összefoglaló mű is foglalkozik, és számtalan könyv, tanulmány tárgyalja a részkérdéseket.³² A tisztségviselők feladatköre ugyan nagyjából világos a fennmaradt városi alapstatutumok alapján – gondolok itt például a *Lex coloniae Genetivae Iuliae*-re, a *Lex Irnitanára*, a *Lex Salpensanára* és a *Lex Malacitanára*. Vannak ugyanakkor olyan feliratok is, amelyek a latin, illetve római jogállású városok intézményrendszerében fennálló különbségekre hívják fel a figyelmet, illetve arra, hogy időbeli és helyi sajátosságokkal is számolnunk kell. Számos kérdés még nem tisztázott, ilyen például a *sevirek* feladatköre.

Ami Tergestét illeti, elmondható, hogy kevés az olyan felirat, amely a tisztségviselők munkájába enged bepillantást. Valószínűleg ezzel függ össze az, hogy eddig még nem született olyan monográfia, amely Tergeste egész városi igazgatását egyben mutatná be, sem olyan, amely ezen belül a tisztségviselőket foglalná össze. Az összefoglaló áttekintés már csak azért is nehéz, mert a város történetének csupán bő 200 évéből rendelkezünk témánkba vágó feliratokkal, nevezetesen a Kr. e. I. évszázad utolsó negyedéből és a Kr. u. I–II. századból (valójában ez is csupán becsült datáláson alapszik), és ebből az időszakból is csupán a tisztségviselők töredékéről vannak adataink. Természetesen folynak kutatások. Közülük mindenképpen meg kell említeni az ún. EMIRE projektet, melynek keretében az elmúlt évtized során több konferencián mutatták be a Pó folyótól északkeletre fekvő vidék helyi igazgatásának kutatási eredményeit. A Trieszti Egyetem pedig folyamatosan dolgozza fel Tergeste feliratos emlékeit. Én is úgy vélem, hogy lehet, sőt kell is a témával foglalkozni, de a képet, amit a vizsgálatok eredményeként megalkotunk, semmiképp sem szabad Tergeste egykori valóságával azonosítanunk.

Tergestének a felirataink tanúsága szerint „duumvir-alkotmánya” volt, azaz a város élén *duoviri iure dicundo* álltak. Ez a tapasztalataink alapján az jelenti, hogy *Tergeste colonia civium Romanorum* volt.³³

Tergeste *territoriumán* a fentebb már említett feliratunk szerint³⁴ *incolák* is éltek, vagy legalábbis tergestei érdekeltségekkel rendelkeztek, Ilyen *incola* volt *Sex(tus) Apuleius Sex(ti) lib(ertus) Apollonius* is, aki Tergestében és Polában is *sevir Augustalis* volt – csak azt nem tudjuk, hogy melyiknek volt a *civise*, és

melyiknek az *incolája*.³⁵ Gazdag felszabadított rabszolga lehetett, akinek a két kikötővárosban valószínűleg üzleti, kereskedelmi érdekeltségei voltak. Polgárjoggal nem rendelkező *incoláknak* tekinthetők a Tergeste *territoriumán* élő *Carni* és *Catali* is. Mindkét népnek azonban csupán egy-egy része került Tergeste irányítása alá. A határok kialakításánál római politikai és katonai-stratégiai érdekek érvényesültek, és a legkevésbé sem volt szempont e népek integritásának megőrzése. *Peregrinus* jogállásúakként éltek Tergeste *territoriumán*, valószínűleg eredeti lakóhelyükön, zárt tömbben. Lehetséges, hogy jogszolgáltatás szempontjából egy különálló *praefecturát* alkottak (lásd lentebb).

A városi tanács, *ordo decurionum* működését Tergestében nagyon kevés felirat dokumentálja, pedig ez az intézmény itt is minden bizonnyal 100 taggal működött, mint az *imperium Romanum* más coloniáiban és municipiumaiban. Csúpn két személy feliratán szerepel az, hogy *decurio* volt.³⁶

A 75 felirat zöme a tisztségviselőkhöz kötődik, akik *aedilisek*, *duumvirek*, *praefectus iure dicundo*k, *collegiumi praefectusok*, *pontifexek*, *augurok*, *flamenek*, *sevirek*, *Augustalisok* és *iurátorok* voltak. Meglepő módon *quaestoroktól* vagy *quaestorokról* nem maradt fenn felirat.

Három olyan személyt ismerünk, akiknek több tisztségéről is tudunk. Ilyen volt *M(arcus) Surinus M(arci) f(ilius) Marcellus*,³⁷ *C(aius) Getacius Pup(inia) tribu Severianus*³⁸ és *C(aius) Clausius C(ai) fil(ius) Pup(inia) Dexter*³⁹ Bár a *decurionatust* egyikőjük felirata sem említi, bizonyosra vehető, hogy a magasabb tisztségeik betöltése idején már tanácsstagok is voltak.

3. Tergeste magistratusai

a) *Aediles*

Az *aediliseket*, szám szerint kettőt, egy évre szóló felhatalmazással a helyi népgyűlés választotta. Feladataik közé a *cura urbis*, azaz a város gondozása, például építkezések kezdeményezése, a *cura annonae*, a gabonaellátás biztosítása és a *cura ludorum*, azaz az ünnepi játékok megszervezése, felügyelete tartozott.⁴⁰ Az *aediles* feliratai jelentős hányadát alkotják a tergestei tisztségviselők feliratos emlékeinek. Összesen kilenc *aedilis* feliratunk van. Nevüket és felirataik datálását a következő táblázatban foglaltam össze:

³⁵Lh.: Pula. CIL V 67.

³⁶CIL V 550; és CIL V 553.

³⁷CIL V 544.

³⁸CIL V 554.

³⁹CIL V 219.

⁴⁰Langhammer 1973: 149 skk, Liebenam 1900: 263 skk.

³²Az előbbiekből W. Liebenam; F. F. Abbott–A. C. Johnson; W. Langhammer; J. François munkáit emelném ki.

³³Lásd 24. jegyzet.

³⁴Lásd 15. jegyzet

1. táblázat

Aedilis neve	Forrás	Datálás (EDR alapján)
<i>Spinther</i>	CIL V 558. (EDR093874)	Kr. u. 1–50.
<i>C(aio) Getacio Pup(inia tribu) Severiano</i>	CIL V 554. (EDR093872)	Kr. u. 51–100.
<i>C(aio) Clausio C(ai) fil(io) Pup(inia) Dextro</i>	CIL V 219. (EDR007031)	Kr. u. 1–200.
<i>M(arcus) Surinus M(arci) f(ilius) Marcellus</i>	CIL V 544. (EDR007349)	Kr. u. 1–50.
<i>Sex(tus) Ca[---]</i>	CIL V 551. (EDR007352)	Kr. u. 51–100.
<i>[?] Eu]carpus</i>	CIL V 8202. (EDR007486)	Kr. u. 1–50.
<i>[C]ominius</i>	InscrIt. X 4. (EDR007496)	Kr. e. 25–Kr. u. 25.
<i>M(anius) Plotius M(ani) f(ilius) Pup(inia)</i>	CIL V 377. (EDR007673)	Kr. u. 1–50.
<i>L(ucio) Appule[io] L(uci) fil(io) P[up(inia)] Tauri[no]</i>	CIL V 550. (EDR093871)	Kr. u. 101–150.

Az aedilisek hagyományos feladatairól (*cura urbis, cura annonae és cura ludorum*) a tergestei feliratokból nem kapunk információt. Ez egyébként más városokra is jellemző a Pó folyótól északkeletre fekvő térségben.⁴¹ Az aediliseink feliratainak egy része viszonylag épen maradt ránk, más részük viszont meglehetősen töredékes, és nehéz belőlük információt nyerni.

Egy alacsonyabb tisztség – vagy a *quaestura* vagy az *aedilitas* – előzetes betöltése feltétele volt a *duumviratus* elérésének. Tergestében a feltételül szabott tisztség valószínűleg az *aedilitas* volt, mert a *quaestura* mint magistratus ebben a városban minden jel szerint nem létezett. A *quaesturának* ugyanis egyrészt semmi nyoma a feliratokon, másrészt a római polgárjog elnyerésének, valamint az ordóba való bekerülésnek is az *aedilitas* volt a feltétele Antoninus Piusnak a tergestei *carnusokra* és *catalusokra* vonatkozó rendeletében is.⁴² Nyilván azért, mert ez volt a legkisebb tisztség. Egyébként a *quaestorok* hiányával Tergeste nincs egyedül.⁴³ A latin *coloniákat* és az idegen városokból lett római *municipiumokat quattuorvirek* igazgatták (nevezetesen két *quattuorviri iure dicundo* és két *quattuorviri aediles*), akiknek – úgy tűnik – csupán a megnevezése különbözött a Tergeste élén álló két-két tisztségviselőétől, a hatásköreik azonban hasonlóképp oszlottak meg.

⁴¹Vö. Bandelli–Chiabà 2008: 24.

⁴²Lásd 2. jegyzet.

⁴³Bandelli–Chiabà 2008: 24–25.

Két felirat szövege is utal a *summa* vagy *pecunia honorariára*,⁴⁴ melyből arra lehet következtetni, hogy az *aediliseknek* valóban fizetniük kellett a tisztség viseléséért (feltéve, hogy valóban városi és nem *collegiumi aedilisek* voltak), de sajnos nem derül ki, hogy mennyit. A *Lex Irnitana* alapján arra következtethetünk, hogy bíraskodási jogkörrel az *aedilisek* is rendelkezettek, s néha ezt jelezték is a feliratokon (*aedilis iure dicundo* a Tergestével szomszédos Emónában) – Tergestében azonban ilyenre nincs példa.⁴⁵

Antoninus Pius császár (138–161) a Tergeste mellett élő, és már Augustus császár által a városhoz adtribuált *carnus* és *catalus* népnek megadta a lehetőséget, hogy amennyiben a *vagyonuk és az életmódjuk alapján arra érdemesnek bizonyulnak, az aedilisi tisztség betöltésével bekerülhessenek a városi tanácsba, és annak (ti. az aedilitasnak) révén elnyerjék a római polgárjogot*.⁴⁶ Mivel azonban az ismert *aediliseink* feliratai korai datálásúak, legfeljebb csak az egyikőjük, *C(aius) Clausius C(ai) fil(ius) Pup(inia) Dexter* esetében vehetjük számításba, hogy ily módon került be a tergestei ordóba.⁴⁷ Erre a neve is ad némi alapot. A *Clausius* gentilicium ritka, *Dexter* és hozzátartozói nevén kívül csupán két esetet ismerünk: a Tergestéhez közeli Parentiumból.⁴⁸ A gentiliciumot a *Clausus cognomenből* képezték,⁴⁹ ez pedig csak Dalmatiában fordul elő, bennszülöttek körében.

Az egyik aedilisünk, *L(ucius) Appule[ius] L(uci) fil(ius) P[up(inia)] Tauri[nus]* a tisztsége mellett *decurio* is volt,⁵⁰ magasabb méltóságba azonban nem emelkedett, mert meghalt.

Kérdés, hogy mikor kerülhetett sor az ordóba való felvételre. *Taurinus* felirata azt sugallja, hogy még az *aedilitasát* megelőzően, mert *aedilisnek* – vagyis hivatalban lévő tisztségviselőnek nevezik a hozzátartozói, és nem *aediliciusnak*. Az ilyen következtetésekkel azonban óvatosaknak kell lennünk, mert Tergestében nagyon hanyagul kezelik a funkciók megnevezését, és sohasem használják a tisztségek nevéből képzett melléknévi alakokat. *Spinther* viszont, aki valóban hivatalban lévő aedilisnek tűnik a felirata állításakor, nem említi *decurionatus*.⁵¹ *M(anius) Plotius M(ani) f(ilius) Pup(inia)* szintén csupán aedilisnek nevezi magát az elhunyt feleségével közös síremléken, és nem említi tanácstagságot, pedig ebben a helyzetben, ha *decurio* volna, elvárható lenne, hogy említést tegyen róla, hiszen a síremléke az utókornak készült.⁵² Mind-

⁴⁴CIL V 558; és CIL V 8202; mindkettőt a Kr. u. I. sz. első felére datálják.

⁴⁵Bandelli–Chiabà 2008: 25–26.

⁴⁶Lásd 22. jegyzet.

⁴⁷Lásd 39. jegyzet.

⁴⁸Solin–Salomies 56.

⁴⁹Lőrincz II, 62.

⁵⁰CIL V 550.

⁵¹CIL V 558.

⁵²CIL V 377.

ezekből arra következtethetünk, hogy a tanácsba történő adlectióra nem csak a *carnusok* és *catalusok*, hanem mások esetében is az *aedilitas* teljesítése után került sor.

1. táblázat: Duoviri iure dicundo

A duumvir neve	Forrás	Datálás (EDR alapján)
<i>C(aio) Getacio Pup(inia tribu) Severiano</i>	CIL V 554. (EDR093872)	Kr. u. 51–100.
<i>C(aio) Clausio C(ai) fil(io) Pup(inia) Dextro</i>	CIL V 219. (EDR007031)	Kr. u. 1–200.
<i>M(arcus) Surinus M(arci) f(ilius) Marcellus</i>	CIL V 544. (EDR007349)	Kr. u. 1–50.
<i>L(ucius) Varius Papirius Papirianus</i>	CIL V 546. (EDR093712)	Kr. u. 117–138.
<i>L(ucio) Vario Papirio Papiriano</i>	CIL V 545. (EDR093873)	Kr. u. 138–150.
<i>[Ap]pius [Cal]pur[nianus]</i>	CIL V 667. (EDR007001)	Kr. u. 1–25.
<i>L(ucius) Apisius T(iti) f(ilius)</i>	INSCRIT. X 4, 3. (EDR007319)	Kr. e. 51–26.
<i>T(itus) Arruntius L(uci) f(ilius)</i>	CIL V 549. (EDR007313)	Kr. e. 25–1.
<i>[---] Flavius Q(uinti) f(ilius) [---]</i>	INSCRIT. X 4, 64. (EDR007494)	Kr. u. 1–100.
<i>[A]spanius Lentulus</i>	CIL V 532. (EDR093914)	Kr. u. 138–161.
<i>[---]s Nepos</i>		

A *duumvireket*, azaz a város élén álló kéttagú kollegiális testületet a mai szóhasználatnál a város polgármestereinek szokás nevezni. Hivatalos titulusuk a *duumvir iure dicundo* volt. Feladatkörük az *ordo decurionum* döntései szellemében a város irányítása, képviselése és a többi tisztségviselő felügyelete, a népgyűlés összehívása és levezetése, a városi tanács összehívása és üléseinek levezetése, a pénzügyi igazgatás, az oktatás felügyelete stb. volt.⁵³ Miként a nevük is elárulja, igazságszolgáltatási jogkörrel is rendelkeztek alsó fokon (mondhatni ezért nem volt a római városi *praetorok*nak helyi megfelelője a városban). A *duumvirek* Tergestében – mint másutt is – egy évig töltötték be hivatalukat, és a *curiák* (a helyi népgyűlés) választották meg őket. 5 évente viszont *duumvir iure dicundo quinquennalisok*at választottak, mivel elkülönült *censori* hivatal sem volt a városokban, így a minden ötödik év polgármesterei látták el a helyi *censori* teendőket. Ebbe többek között a vagyonbecslés, a polgárok *curiába* – helyi szavazóköribe – való besorolása, a városi tanács névjegyzékének felülvizsgálata és kiegészítése, a város javainak bérbeadása stb. tartozott.⁵⁴ Ezeknek a tevékenységeknek nincs nyoma a feliratainkon. A *Lex Irnitana* alapján azt

⁵³Langhammer 1973: 62 skk, Liebenam 1900: 256 skk.

⁵⁴Liebenam 1900: 257 skk.

is tudjuk, hogy a városi tanács összehívása és a javaslatok előkészítése is a feladatkörükbe tartozott,⁵⁵ de ennek sincs nyoma Tergestében, sem máshol a térségben.⁵⁶ Az ilyen események rutinfeladatok voltak, melyeknek nem volt szokás maradandó emléket állítani. A közös áldozati ceremóniák megszervezése, melyeken sor kerülhetett a polgárjog-adományozási ünnepségre is, továbbá az alapfokú bíraskodás, a közpénz elköltésének megvitatása a tanáccsal, a szavazások felügyelete szintén az ő dolguk volt, ám a X. itáliai régióban ezekre sincs feliratos példa.⁵⁷

A helyi tisztségviselés vonatkozásában is érvényesülnie kellett a római tisztségviselés általános elveinek és szabályainak. A tisztségviselésnek volt alsó korhatára. Ez a késő köztársaság korában a harmincadik életév betöltése volt, amit Augustus a 25. életévre csökkentett.⁵⁸ Erre vonatkozóan nincs adatunk, de nincs kapaszkodónk sem: a tergestei síremlékek nem jelzik az elhunytak életkorát. Az *annuitas* elve arról szólt, hogy a tisztségviselő megbízatása szigorúan 1 évig tart. Ez nyilván tergestében is érvényesült. A *collegialitas* elve azt jelentette, hogy ugyanazt a tisztséget mindig egyszerre több, azaz legalább két főnek kellett betöltenie. Ez alól kivétel volt a *praefectus iure dicundo* tisztsége. A *dummvir iure dicundo quinquennalis* méltósága egyfajta iterációnak tekinthető, bár a feladatköre sokkal több és összetettebb volt, mint a közönséges *duumvireké*. Éppen ezért általában az tapasztalható mindenütt, hogy *quinquennalis*nak volt *duumvireket* választottak meg. Ez mindkét ismert *quinquennalis*unk, *M. Surinus Marcellus*⁵⁹ és *L. Varius Papirius Papirianus*⁶⁰ esetében is érvényesnek látszik. Alapszabály volt az is, hogy két különböző *magistratus* betöltése között mindig el kellett telnie egy-egy hivatalmentes évnek, hogy a leköszönt *magistratus privatus*ként elszámoltatható és felelősségre vonható legyen, valamint azért, hogy senki se használhassa fel a hivatali hatalmát arra, hogy a következő évre is megválassza magát, és ily módon nemkívánatos tartós hatalomra tegyen szert. Ennek betartását a legkevésbé lehet a *decuriók* feliratainak segítségével megragadni, Tergestében sem tudunk erről semmit sem mondani.

A tisztségviselők fizetést nem kaptak, sőt sok esetben „ráfizettek”: a tisztség felvétele előtt ugyanis egy meghatározott összeget be kellett fizetniük a városi kincstárba – ez volt az úgynevezett *summa honoraria* –, és ezen felül még illet adakozniuk is a köz javára. Mindkettő egyszerre ragadható meg *Spinther aedilis* feliratán⁶¹

⁵⁵Lex Irnitana XVIII. rubrica 3.

⁵⁶Bandelli–Chiabà 2008: 24.

⁵⁷Bandelli–Chiabà 2008: 24.

⁵⁸Langhammer 1973: 45.

⁵⁹Lásd 37. jegyzet.

⁶⁰CIL V 546; és CIL V 545.

⁶¹Langhammer 1973: 44. CIL V 558.

b) Praefecti iure dicundo

Az általunk ismert tergestei előljárók között az egyik legtekintélyesebb, *M(arcus) Surinus M(arci) f(ilius) Marcellus* számos tisztséget töltött be, többek között *praefectus i(ure) d(icundo)* is volt.⁶² Alföldy Géza egy további tergestei tisztségviselőről, [-*Ap*]piu[s] f(ilius) Pup(inia)] [*Cal*]pur[nianus]-ról is feltételezte, hogy más tisztségei mellett *praefectus iure dicundo* is volt.⁶³ A szövegrekonstrukciója logikusnak tűnik. Az észak-itáliai városi tisztségviselők feliratain ez a tisztség viszonylag gyakran bukkan fel. A *praefectus*, miként a nevének jelentése is mutatja, kinevezett és nem választott tisztségviselő volt. Vagy a *duumvir* nevezett ki *praefectus iure dicundo*-t a 35 évesnél idősebb decuriók közül akkor, ha a társa a várostól tartósan távol volt, és ő maga is kénytelen volt egy napnál hosszabb időre elhagyni a várost,⁶⁴ vagy pedig a császár állított ilyet a város élére, ha a számunkra furcsának tűnő szokás szerint őt az adott helyen polgármesterré választották. Az előbbi esetben a felhatalmazása adig tartott, amíg a duumvirek egyike vissza nem tért (a funkciója tehát analóg a római városi *praefectus urbi* tisztségével), az utóbbi esetben viszont egész évben ő gyakorolta a polgármesteri teendőket a távol lévő császár helyett, és collegája sem volt.⁶⁵

A tisztség észak-itáliai gyakori előfordulása alapján Maria Silvia Bassignano feltételezi, hogy a *praefectus iure dicundo* Itália X. régiójának egyes városaiban (pl. Brixiában) nem alkalmi, hanem állandó funkció volt, és feladata a városhoz attribuírt törzsek számára történő jogszolgáltatás volt.⁶⁶ Ez Tergeste esetében is elképzelhető. Csak annyi korrekciót lehetne ehhez hozzáfűzni, hogy nem alternatívája lehetett a fentebb említett kétféle, helyettesként funkcionáló *praefectus*-nak, hanem harmadik fajtaként mellettük létezhetett, és feltehetően a duumvirek nevezték ki őket is, és küldték ki maguk helyett a város territoriumának bennszülöttek által lakott vidékére.

c) Praefecti fabrum

Számos városban működtek collegiumok, a leggyakoribb a *collegium fabrorum* vagy – ahogyan a feliratokon gyakrabban emlegetik – *collegium fabrum* volt. Ezek egyesületek voltak választott tisztségviselőkkel az élükön. A *collegium* ugyanakkor fontos közfunkciót is ellátott, ilyen volt például a tűzoltás feladata. Az egyesület tehát tűzoltó testületként is funkcionált. A *praefectus fabrum* viszont nem választott tisztségviselője volt a *collegium*-nak, hanem ő volt a tűzoltó testület

⁶²Lásd 37. jegyzet.

⁶³CIL V 667.

⁶⁴Lex Irmitana cap. 25.

⁶⁵A kérdéshez részletesen I. Liebenam 1900: 260–263.

⁶⁶Vö. Bassignano 1991: 518.

parancsnoka, akit a városi előljárók soraiból neveztek ki erre a feladatra. Úgy tűnik, magas presztízű tisztség volt, mert a legelőkelőbbek karrierjében fordul elő.⁶⁷

d) Iuratores

A fentebb tárgyalt, általánosnak tekinthető tisztségeken kívül számos városban helyi specialitások is előfordulnak. Ilyenek tekinthetők a mi esetünkben az *iuratores*. A X. régióban működtek csupán, és ott sem mindenütt. Egy feliratuk Aquileia környékéről, két másik pedig Tergeste környékéről került elő.⁶⁸ Feladatokról azonban keveset tudunk. Munkájuk a *census* volt, amit a *quinquennalisok* mellett vagy azok nevében végeztek. Az itt bemutatott sírfeliratok olyan emberekéi, akiket a *iuratores* döntése vagy cenzusa nyomán választottak meg valamilyen (sajnos ismeretlen) pozícióra vagy hivatalra.⁶⁹

e) Papi méltóságok

A római városoknak papi tisztségviselői is voltak. Minden városban a vallási élet legfőbb irányítói, ellenőrzői és hivatalos kultuszlebonnyolítói a *pontifexek*, a *flamenek*, és az *augurok* voltak. Ezeket a méltóságokat a politikai-adminisztratív természetű funkcióik és tanácstagságuk mellett a városi vezető réteg tagjai töltötték be. Az alapján a két felirat alapján, amelyen papi méltóságok is felbukkannak az előljárók *cursus honorum*-ában, Tergestéről is ugyanezt mondhatjuk el. A Kr. u. I. század első felében a *pontifexi* tisztség (*M. Surinus Marcellus*),⁷⁰ a 2. század derekán ugyancsak az *auguri*, továbbá a *pontifexi* méltóság dokumentált. *L(ucius) Varius Papius Papiarianus*, aki mindkét méltóságot viselte, *flamen Hadrianalis* is volt.⁷¹ Ismerünk még egy bizonyos *Usia L(uci) fil(ia) Tertullinát* is,⁷² aki *sacerdos divarum* volt, az istennők papnője, amely úgy tűnik, szintén városi papi méltóság volt.

⁶⁷Lásd 37., 62., 65. jegyzetek.

⁶⁸CIL V 487; és InscrIt. X 3, 7.

⁶⁹Vö. Bandelli–Chiabà 2008: 27. M. S. Bassignano pedig Attilio Degrossira hivatkozik, aki szerint az *iuratores* a nagyobb *territoriummal* rendelkező városokban a *territoriumon* lévő *pagusok* és *vicusok* lakosai közül válogattak embereket, akiket aztán az *ordo decurionum* kinevezett az ottani cenzus elvégzésére; vö. Bassignano 1991: 520.

⁷⁰Lásd 37. jegyzet.

⁷¹Lásd 62. jegyzet.

⁷²CIL V 520.

f) Seviri és Augustales

Az *Augustalisok* a császárkultusz tisztségviselői voltak. Sokak szerint hattagú testületet alkottak, ezért nevezték gyakran *seviri Augustales*nek őket (analóg megnevezésként lásd pl. a *septemviri epulonest*) – a kérdésről részletesen lentebb –, míg mások szerint a *seviratus* és az *Augustalitas* két különböző tisztség volt. Van olyan értelmezés is, hogy a két tisztség nem volt ugyan azonos egymással, de mindkettő a császárkultusszal volt kapcsolatos, és olyan is, amely szerint a *sevirek* valószínűleg inkább igazgatási feladatokat láttak el,⁷³ sőt, még van olyan is, mely szerint egymás mellett kétféle *seviratus* is létezett, az egyik régi, itáliai eredetű intézmény volt, a másik a császárkultusszal volt kapcsolatos.⁷⁴ Ez a probléma a feliratokon úgy jelenik meg, hogy vannak feliratok, melyeken *sevir et Augustalis* áll, például a Tergestével szomszédos Aquileiából és Emonából is ismerünk ilyen feliratokat.⁷⁵ Habár a tergestei feliratokról elmondható, hogy egyikén sincs a két szó kötőszóval elválasztva (*sevir Augustalis*), vannak viszont olyan felirataink, amelyeken vagy csak *sevir*, vagy csak *Augustalis* áll.

A vitathatatlanul közös vonásuk az volt, hogy mindkettőt a *decurióknál* alacsonyabb társadalmi státuszú személyek töltötték be, vagyis a városi plebs tagjai. Észak-Itáliában a legtöbb *sevir* egyúttal *Augustalis* is volt (vagy *sevir Augustalis*). A két funkció valamilyen formában összetartozónak látszik. Tergestében csak egy olyan felirat maradt fenn, amelyen a megjelenő tisztségviselő *Augustalis* volt, de *sevir*nek nem nevezte magát, illetve van négy *sevir*, akik viszont nem nevezik magukat *Augustalis*nak. Van egy töredékes felirat is, mely szintén csak *sevir*t említ, de a funkciót nem lehet névhez kötni. A többi hét felirat viszont nyolc olyan tisztségviselőnek őrizte meg emlékét, akik *sevir Augustalis*ként szerepelnek rajta.

A tergestei feliratok alapján a *sevirekkel* és *Augustalisokkal* kapcsolatos vitás kérdéseket nem lehet eldönteni. Ami az itteni anyagból is kiderül: az *ius honorum* hiánya nem volt akadálya ezen tisztségek betöltésének, mivel ezek nem számítottak *honornak*, ezért *libertusok* is viselhették őket. Egy árnyalatnyi különbség azonban látszik a csak *sevirek* és a *sevir Augustalisok* között. Az előbbiekek megadják a személyi-jogi státuszukat, és ötük közül kettő biztosan *ingenuus*, egy további valószínűleg az, és egynek, *Fuscus*nak a felirat sérülései miatt nem ismerjük a jogállását (a *libertus* státusz a neve fölötti sorban álló személynévhez tartozik.) A *sevir Augustalisok* közül hárman *libertusok*, öten pedig nem jelölik a származásukat, *Trophimus*nak és *Felix*nek azonban rabszolgák körében gyakori

⁷³Szabó E. 2004: 167 skk.

⁷⁴Šašel Kos 2003. 15.

⁷⁵Aquileia: *M(arcus) Licinius Vitalis, IIIIVir et Augustalis*, AE 1996: 695; *P(ublius) Cassidius Fortunatus, IIIIVir et Aug(ustalis)*, AE 1934: 232. – Emona: ... *im memor(iam) / T(iti) Velli(i) Ones(im)i* / IIIIVir(i) et / Aug(ustalis) Emon(ae) / IIII[I] vir(i) Aquil(eiae) / [A]ug(ustalis) Paren(tii), CIL III 3836.

neve van. Vagyis a *sevirek* között talán magasabb arányban voltak szabadon születettek, mint az *Augustalisok* között (bár ez ilyen kisszámú felirat esetében véletlen is lehet). Az viszont az egybevetésből érzékelhető, hogy az *ingenuusok* abban voltak érdekelték, hogy megjelöljék származásukat, míg a *libertusok* a státuszuk elhallgatásában. A *seviratus*nak egyébként valószínűleg magasabb presztízse volt az *Augustalitas*nál, mert Tergestében az egyik magas rangú városi tisztségviselő is *sevir*ként kezdte a pályafutását. Analóg példát Aquincumból is ismerünk.⁷⁶

Az is megállapítható, hogy a magistratusokkal ellentétben nem csupán a fel szabadítottak előtt álltak nyitva ezek a tisztségek, hanem az *incolák* (vagy esetleg idegenek?) előtt is, lásd *Sex. Apuleius Apollonius* esetét.

3. táblázat: Csak *Augustalis*

Név	Forrás	Datálás (EDR)
<i>Sex(tus) Palpelli[us] Sex(ti) lib(ertus) Fructu[s]</i>	AE 1992: 692. (EDR007023)	Kr. u. 51–100.

Csak *sevir*

<i>M(arcus) Surinus M(arci) f(ilius) Marcellus</i>	CIL V 544. (EDR007349)	Kr. u. 1–50.
<i>L(ucius) Barbius L(uci) l(ibertus) Cer[---]</i>	INSCRIT. X 3, 55. (EDR007672)	Kr. u. 1–50.
<i>T(iti?) lib(ertus) [---?] [---?] F[uscu][s]</i>	CIL V 508. (EDR007829)	Kr. u. 1–50.
<i>P(ublio) Valerio L(uci) f(ilio) Pup(inia)</i>	CIL V 387. (EDR007674)	Kr. u. 76–100.
<i>[–] Arius M(arci) [f(ilius)] / [Pr]imigeniu[s]</i>	CIL V 557. (EDR007357)	Kr. u. 1–100.

⁷⁶Kr. u. I. sz. első fele: *M(arcus) Surinus M(arci) f(ilius) Marcellus [IIII]vir, aed(ilis), praef(ectus) i(ure) d(icundo), IIVir, pont(ifex), praef(ectus) fabr(um) quinq(uennalis)*. Lásd 37. jegyzet. Hasonló példa Aquincumból CIL III 3497, III. sz.: *L(ucius) Seran(ius) Serotinus IIIIVir a<e>dil(is) dec(urio) col(oniae) Aq(uincensium)*. Pannoniában jól elkülöníthetők egymástól a *sevirek* és *Augustalisok*: a Szabó E. által vizsgált 67 személyből csupán három töltötte be mindkét tisztséget, ezek közül is kettő *et* kötőszóval határozottan megkülönböztette a kettőt egymástól. A *sevirek* személynéveik alapján társadalmilag is elkülönülni látszanak az *Augustalisoktól*: többségük császárnevet vagy bennszülött névből képzett *gentiliciumot* viselt, ami alapján a szerző felveti, hogy a *seviratus* talán a területiális igazgatás intézménye lehetett, vö. Szabó 2004: 167 skk.

Mindkettő, különféle kiírással

<i>Sex(tus) Caesius Sex(ti) lib(ertus) Cinnamus</i>	CIL V 552. (EDR007353)	Kr. e. 25– Kr. u. 25.
<i>[Sex(tus)] Caesius [Sex(ti)] [lib(ertus) Felix</i>	INSCRIT. X 4, 71a. (EDR007622)	Kr. u. 1–50.
<i>T(itus) Marcius Secundus</i>	CIL V 555. (EDR007355)	Kr. u. 1–50.
<i>C(aius) Vibius Valens</i>	CIL V 560. (EDR007359)	Kr. u. 76–100.
<i>C(aius) Vibius Felix</i>		
<i>L(ucius) Valerius Memor</i>	CIL V 484. (EDR007627)	Kr. u. 76-125.
<i>C(aius) Valerius Trophimus</i>	CIL V 513. (EDR093865)	Kr. u. 1–200.
<i>Sex(to) / Apuleio / Sext(i) liber(to) / Apollonio</i>	CIL V 67. (EDR135509)	Kr. u. 1–200.

4. A tergestei tisztségviselők társadalmi helyzete és származása

Az *aedilisek* közül kettőnek olyan gentiliciuma volt, amely csak a vizsgált tergestei feliratokon szerepel, sehol máshol: *Marcus Surinus* és *Caius Getacius Severianus*.⁷⁷ A *Surinus* valószínűleg a *Surus* névből ered, mely lehetett kelta,⁷⁸ de lehetett latin is, a nyugati tartományokban élő szírek gyakori *cognomene*.⁷⁹ Elképzelhető, hogy *Marcus Surinus Marcellus* valamely felmenője bennszülött kelta volt, aki a *Surus* egytagú (=barbár) nevet viselte, és ebből származott római polgárrá vált utódai gentiliciuma. *Cognomene*, a *Marcellus*, szinte mindenhol jelen van, ezért nem segít viselője eredetének meghatározásában.⁸⁰ A *Getacius* névről elképzelhető, hogy a *geta* nép nevéből ered, hiszen a romanizált bennszülöttek a nevükben megőrizhették eredetüket.⁸¹ Mindösszesen négy előfordulását ismerjük az egész birodalomból: egyrészt az *aedilis*ünk nevét és az ő apját a Kr. u. I. századból, másrészt a valószínűsíthetően 2. és 3. századi leszármazottaikét. A II. századi leszármazott egy leány volt, akit a szülei egy szarkofág-

⁷⁷*Surinus*: Lőrincz B.: *Onomasticon* IV. Wien, 2002: 101, továbbá Solin, H.–Salomies, 1988: 179. Lásd 37. jegyzet. – *Getacius*: Lőrincz, *Onomasticon* II, 166. és Solin–Salomies 88. Lásd 38. jegyzet.

⁷⁸Mócsy 1983: 61.

⁷⁹Lásd ugyancsak Tergestéből *C. Liburnius C. f. Valens* esetét, Zaccaria 1992: 261–262. (EDR007035), akinek ugyancsak egy népnévből származik a gentiliciuma. Egy forgalmas kikötővárosban a népnévből származó személynevek nem okoznak meglepetést.

⁸⁰Vö. Mócsy 1983: 48.

⁸¹Vö. Mócsy 1983: 5–6 és 76–77.

ban helyeztek nyugalomra. Róluk közelebbit nem tudunk. A III. századi *Getacius* viszont egy senator volt, *Getacius Vincentius vir clarissimus*, akinek feleségével, *Turrana Iusta clarissima* feminával közös szarkofágja Iulium Carnicum közelében került elő. A senator tergestei eredete egyértelműnek tűnik. Felesége ugyancsak észak-itáliai származású volt.⁸² Nem tudjuk sajnos lépésről-lépésre végigkövetni a családja felemelkedését. A legtöbb emléke – a birodalom minden szegletéből, feliratokon és papiruszokon egyaránt – *Q(uitus) Baienus P(ubli) f(ilius) Pupinia Blassianus*nak maradt fenn, aki lovagrendű tisztként kezdte karrierjét Hadrianus idejében, számos procuratori posztot töltött be, volt a britanniai flotta parancsnoka, a ravennai flottáé, viselte a *praefectus annonae* tiszttét, és *praefectus Aegyptiként* jutott pályája csúcsára.⁸³ Családja felemelkedéséről viszont semmit sem tudunk.

Caius Clausius Dexter gentiliciuma ugyancsak ritka, mert csak 2 további feliraton szerepel, a Tergeste szomszédságában található Parentiumban.⁸⁴ A *Clausus cognomen*ből ered,⁸⁵ ez pedig csak Dalmátiában fordul elő, tehát elképzelhető, hogy a család felmenői Dalmátiából érkeztek Isztriába, s azon belül Parentiumba, illetve Venetián belül Tergestébe.

Lucius Appuleius Taurinus gentiliciuma már sokkal gyakoribb az előbbiekhöz képest.⁸⁶ Tergestéből több *Appuleiust* vagy *Apuleiust* is ismerünk (az eltérő írásmódnak nem feltétlenül kell jelentőséget tulajdonítanunk, egyazon feliraton, egyazon családon belül is előfordul). Ismeretes egy bizonyos *Sextus Appuleius Marcellus*, aki a fentebb említett *Usia Tertullina sacerdos divarum* fia volt, és talán egy generációval lehetett idősebb *Taurinus*nál.⁸⁷ *Appulei*usok az istriai partvidék további városaiban, Parentiumban⁸⁸ és Polában, valamint Aquileiában is előfordulnak. Az aquileiai *Lucius Appuleius Maximianus* ugyancsak *decurio* volt. A városok szomszédsága, a névazonosság és az azonos társadalmi helyzet alapján felvethető a kettejük rokonságának lehetősége, amit a datálás sem zár

⁸²Alföldy 1999: 289.

⁸³Mainardis–Zaccaria 2005.

⁸⁴CIL V 219. Nevéhez Solin–Salomies 56. A parentiumi feliratok közül az egyik erősen hiányos, csak a *Clausius* gentilicium és egy praenomen (*Caius*) olvasható rajta, l. InscrIt. X 2, 211. (EDR134075).

⁸⁵Lőrincz II, 62.

⁸⁶CIL V 550.

⁸⁷CIL V 520. További tergesteiek: InscrIt. X 4, 172; CIL V 485; CIL V 511. (többtagú család) és talán CIL V 516.

⁸⁸Parentium *territorium*án (Labinci/S. Domenica di Visinda) került elő *Sextus Apuleius Hermias* Kr. u. 176-ra datált *Liber* oltára. Tassaux az ottani villa felszabadított intézőjének véli, görög *cognomenje* alapján azonban nem biztos, hogy felszabadítottnak tekinthetjük (ebben a térségben mindenütt éltek görögök, illetve a helyi lakosság évszázadok óta kapcsolatban állt velük). A polai *Sex(tus) Apuleius Sext(i) liber(tus) Apollonius* viszont már valóban felszabadított volt, aki nemcsak Polában, hanem Tergestében is *sevir Augustalis* volt (CIL V 67). Vö. Tassaux 2011: 434.

ki.⁸⁹ A *Taurinus cognomen* latin eredetű, de a provinciák őslakosai körében vált divatosná, például Pannoniában a katonák körében volt kedvelt.⁹⁰

Manius Plotius gentiliciuma szintén gyakori⁹¹, de előkerült Tergestéből egy sírsztélé,⁹² mely a rajta olvasható Pupinia *tribus* nyomán egy tergestei polgáré volt, aki a gentiliciuma, az apja nem túl gyakori praenomenje, és a datálás alapján elképzelhető, hogy *Manius Plotius* fia vagy fivére. Az Aquileia szomszédságában található Iulia Concordiából is ismeretes egy bizonyos *Caius Plotius Primus* szintén a Kr. u. I. sz. első feléből.⁹³ Aquileiában volt több *Plotius* is: egy bizonyos *Lucius Plotius Agrippa* neve szerepel egy I. századi sírtáblán;⁹⁴ egy *collegium* sírsztéléjén pedig, melyet II. századnak datálnak, sok más név között egy bizonyos *Plotius Restitutus*.⁹⁵ *Manius Plotius* felesége, *Voluntilia Prisca*, ugyancsak ritka gentiliciumot visel, mely csupán három itáliai és egy Gallia Narbonensis-beli feliraton fordul elő.⁹⁶ S ezek közül van még egy Tergestében: *Voluntilia Paulla*⁹⁷, aki, amennyiben rokona *Voluntilia Priscának* – amit a másik nevük is megerősíthet –, akkor *Manius Plotius aedilisnek* volt egy tisztségviselő rokona, *Voluntilia Paulla* férje: *Publius Valerius sevir*, aki *Manius Plotiushoz* hasonlóan szintén nem visel *cognomen* (a fia viszont már igen), ami az időbeli egybeesést alátámasztja.

A *Spinther* nevezetű aedilist említő bázis felirat eleje kitört, de a név körül nincsenek hiányosságok, vagyis eredetileg is hiányzott róla *Spinther* praenomenje és gentiliciuma, így felvethető, hogy nem is városi *aedilis* volt, hanem esetleg egy *collegiumé*. A *pecunia honoraria* ugyanakkor mégiscsak *honorra*, azaz városi magistratusra utal (a *collegiumi* tisztséget nem tekintették honornak). A névjegyzékekben csak ez az egy *Spinther* ismeretes Itáliából.⁹⁸

Eucarpus aedilisszel ismét az a helyzet, mint *Spintherrel*: szerepel a feliraton ugyan az *ob honorem*, illetve az *ex pecunia honoraria* kifejezés, amelyek általában arra a jelenségre utalnak, hogy a tisztségviselők valamennyi pénzt befizettek a városi kincstárba a tisztség megszerzéséért, mégis *Eucarpusnak* sincs *tria nominája*. Az *Eucarpus cognomen* 15 helyen fordul elő, ebből 3 Italia, 3 Dalmatia, 2 Pannonia és 1 Noricum területén.⁹⁹

⁸⁹ AE 1934: 246. (EDR073256). Kr. u. I. sz. második fele – II. század.

⁹⁰Mócsy 1983: 39–40.

⁹¹CIL V 377.

⁹²CIL V 384.

⁹³CIL V 1938.

⁹⁴CIL V 1008.

⁹⁵I. Aquileia I, 309–310.

⁹⁶Lőrincz IV, 183.

⁹⁷CIL V 387.

⁹⁸Lőrincz IV, 91. Solin–Salomies: nincs felvéve. – Az EDR szerint kerültek elő később feliratok, amelyeken szerepel ez a név – 15 felirat, de mind rómvárosi (a 2010-es években töltötték fel őket). Lásd 53. jegyzet.

⁹⁹Lőrincz II, 124. Lásd 46. jegyzet.

A „*Sextus Ca-*” kezdetű névre hallgató *aedilis*ről nem tudunk meg semmi egyebet, a gentiliciumát sem lehet feloldani, hiszen a SOLIN–SALOMIES által szerkesztett névjegyzék szerint csak Itáliában 751 db *nomen gentile* van, ami így kezdődik.¹⁰⁰ Van azonban két *sevir Augustalis* Tergestében, kiknek neve *Sextus Caesius*, és *libertusok* mind a ketten.¹⁰¹ Arra is lehet gondolni, hogy ez a *Sextus Caesius aedilisként* rangos előjárója volt a városnak, szabadosai pedig szintén tisztségviselők lettek, akár úgy, hogy ő maga segítette őket a tisztséghez jutásban.

A *Cominius*ról szóló felirat töredékes,¹⁰² de ez az előbbiekkal ellentétben egy *gentiliciumot* tartalmaz. Megkérdőjelezhető ugyanakkor szerintem, hogy ő *aedilis* volt, egyrészt az „AE” feloldása más is lehet, például *aerarium*, másrészt a töredékesség miatt: az -AE[-, még ha valóban el is fogadjuk *aedilisnek* nem biztos, hogy reá vonatkozik, előtte a sérült rész ugyanis akkora, hogy ott egy másik név is elfér. A *Cominius gentilicium* túlnyomó részt (67 eset) Itáliában és Gallia Narbonensisben (24) fordul elő, Hispaniában 11, Dalmatiában 4, Pannoniában 5 darab van belőle.¹⁰³

*Lucius Varius Papirius Papirianus*nak két *gentiliciuma* van, ami nem volt gyakori jelenség Tergestében, sem másutt, mivel ez az előkelők körében fordult elő, vagy akkor, amikor valakit örökbe fogadtak és az örökbefogadott megtartotta a régi *gentiliciumát* is. Mindkét *gentilicium* – *Varius* és *Papirius* – Itáliában a leggyakoribb.¹⁰⁴ A X. régióban Variusokat Pataviumból,¹⁰⁵ valamint a Tergestéhez valamivel közelebb elhelyezkedő Iulia Concordiából¹⁰⁶ és Aquileiából ismerünk.¹⁰⁷ A *Papirius nomen gentile* több feliraton is előfordul Brixiiában és Polában. *Lucius Varius Papirius Papirianus*ról az is kiderül, hogy a fia, akinek tiszteletére feliratot állított, kitüntetések kapott a parthusok elleni háborúban szerzett érdemeiért, többek között egy coronát, ami lovagi vagy senatori rendi kitüntetés volt. A másik feliratot a *collegium* állíthatta az ő tiszteletére, melynek *patronusa* volt.

Az egyik, Kr. e. 1. század második feléből származó feliratunkon¹⁰⁸ mindkét egyidejűleg hivatalban lévő *duumvir* megjelenik: *Lucius Apisius T(iti) f(ilius)* és *Titus Arruntius L(uci) f(ilius)*. Az *Apisius gentilicium* is ritkának tekinthető, Itáliában 4 feliraton fordul elő (egy kivételével, amely Nepetből való, mind

¹⁰⁰Solin–Salomies 39–51 és Lőrincz II, 15–46. CIL V 551.

¹⁰¹CIL V 552. és InscrIt. X 4, 71a.

¹⁰²InscrIt. X, 4, 68.

¹⁰³Lőrincz II, 70.

¹⁰⁴Lőrincz: Onomasticon IV, 148. Lásd 62. jegyzet.

¹⁰⁵*Lucius Varius Marci filius Pudens*, AE 1987: 445.

¹⁰⁶*Lucius Varius Luci libertus Myro Augustalis*, CIL V 1896. Datálás: Kr. u. 44–130.

¹⁰⁷*Lucius Varius Luci libertus Mef---ja*. Inscriptiones Aquileiae I, 330–331.

¹⁰⁸Olvasat: InscrIt. X 4, 3.

mediolanumi),¹⁰⁹ továbbá még egy-egy esetben Pannoniában, illetve Gallia Narbonensisben.¹¹⁰ Előkerült Tergestéből egy másik felirat is, melyen ugyancsak Titus fia Lucius Apisius Ivir szerepel, és az szintén a Kr. e. I. század második felére datálható (valamivel későbbre, mint a két *duumvir* felirata)¹¹¹. Nagyon valószínű, hogy a két tergestei Arruntius azonos volt. Arruntiusok a szomszédos Aquileiában és Atestében is előfordulnak: Arruntius Cassianus¹¹² egy Kr. u. II. századi feliraton, illetve egyazon emléken Caius Arruntius Cai filius Stabilis és Lucius Arruntius Cai filius Crescens.¹¹³

5. Összegzés

Tergeste tisztviselőinek munkásságáról nehéz reális képet alkotni a feliratos emlékek csekély száma miatt. A város történetének csupán mintegy bő 200 évből rendelkezünk témánkba vágó feliratokkal (néhány korai kivételtől eltekintve zömében a Kr. u. I–II. századból), és ebből a rövid időszakból is csupán a tisztviselők töredékéről vannak adataink. A szerény forrásanyag ellenére a vizsgálatok során feltett kérdésekre valamilyen szinten sikerült választ kapnunk.

Tergeste *colonia* rangjára legkorábbi bizonyítékunk az idősebb Plinius munkája. Ez sokkal későbbi, mint a város alapítása. Közvetett módon, a *duumvirek* töretlen változatlanúságot jelző feliratai révén azonban már jóval korábbi időre is valószínűsíthetjük a város római *colonia* státuszát: a Kr. e. I. sz. második felére.¹¹⁴

A *colonia* alapításának időpontja kérdéséhez is új adalékkal szolgáltunk: a polgárai *Pupinia tribusa* alapján a régebbi kutatás álláspontját – az Octavianus Iapod-dalmata háborúja körüli időt – tartjuk valószínűbbnek. Felvetődhet, hogy a várost ekkor újraalapították, hiszen az auctorforrások szerint Tergesténél már ezt megelőzően is létezett egy település, melyet Kr. e. 53-ban és 36-ban is súlyos ellenséges támadás ért. Ennek a korai Tergestének azonban sem a méretét, sem a státuszát nem ismerjük. Egyébként *coloniák deductiójánál* nem volt ritka, hogy egy már meglévő település mellett került rá sor, és az sem, hogy a *colonia* még a nevét is ez után kapta.

¹⁰⁹Solin–Salomies 18.

¹¹⁰Lőrincz: Onomasticon I, 143.

¹¹¹CIL V 549.

¹¹²Inscriptiones Aquileiae 255.

¹¹³Bassignano 1997: 221, Datálás: Kr. u. 71–130.

¹¹⁴A *L(ucius) Apisius T(iti) f(ilius) és T(itus) Arruntius L(uci) f(ilius) Ivir(i)* feliratán előforduló -oe- diftongus miatt – a *coerav(erunt)* szóban, amit az InscrIt. X 4, 3 helytelenül, *coerav(ere)* formában old fel. A *coeraverunt* forma Octavianus egyik *libertusának* *lissusi* (Dalmatia) feliratán is előfordul (AE 1982: 765), ezért nem feltétlenül kell ezt a nyelvi jelenséget Iulius Caesar korára vagy azt megelőző időre datálnunk.

A városi tisztségeket illetően sikerült megállapítanunk a *quaestura* hiányát és ezzel összefüggésben azt, hogy az *aedilitas* betöltése volt a feltétele a *duumviratusnak*. A tisztviselés feltételeiről azonban nincsenek részletes információink, csupán két *aedilisi* feliraton említik a *summa honorariát*.¹¹⁵ A *magistratusok* megválasztása a népgyűlés feladata volt, azonban erről sem maradt fent feliratos emlék Tergestéből. S míg másutt nyoma van annak is, hogy a tisztviselők hivatali apparátussal – például írnokok, könyvtárosok, hírvivők, sőt *lictorok* és *jósok* – rendelkeztek,¹¹⁶ Tergestében, ha így is volt, ennek nem maradt epigraphikai nyoma. Ismerünk viszont néhány *servus* illetve *libertus colonorumot*.¹¹⁷

A másutt is szokásos *aedilisi*, *duumviri*, *quinquennalisi* tisztségek mellett a papi méltóságok és a *collegiumi praefectura* is részei voltak a tergestei *decuriók* karrierjének, és a *cursus honorumban* elfoglalt helyük alapján ítélve a pálya későbbi szakaszában viselt, magasabb presztizsú tisztségeknek számítottak.¹¹⁸

Tergestében találunk másutt szinte teljesen ismeretlen tisztséget is: ez az *iurator*. Mindösszesen két felirat említi őket, és feladatkörüket konkretizálni azok alapján sajnos nem lehet. Csak annyit lehet tudni, hogy valamilyen pozícióra vagy feladatra ők választották ki az embereket, tehát a *duumvir iure dicundo quinquennalisokhoz* hasonlóan *censust* tarthattak. Általánostól eltérő, speciális, helyi feladatkör a *praefecti iure dicundo*val kapcsolatban is felmerül Tergestében. A speciális feladatot a tergeste territoriumán élő adtribuált bennszülött lakosság részére történő jogszolgáltatás jelentette.

A fennmaradt tergestei feliratok állítói nem voltak közlékenyek a karriereket illetően. Teljesnek tűnő *cursus honorumot* alig ismerünk.¹¹⁹ A tanácstagságot például alig említik, mintha ennek nem is lett volna súlya – pedig más városok feliratain általában a *decurionatus* a státuszjelző. Erre nem találunk magyarázatot.

Van viszont néhány feliratunk, melyek arról tesznek tanúságot, hogy az igazgatás különféle szervei hogyan működtek együtt. Erre példák azok, amelyeken valamilyen építkezést a *duumvirek* mozdítottak elő (és nem az *aedilisek*), és a feliratokon az is látszik, hogy azok helyéről vagy finanszírozásáról az *ordo decurionum* vagy a közösség – *res publica* – döntött.

A *sevirek* és *Augustalisok* a városi tisztviselők alacsonyabb rangú kategóriába tartoztak, nem számítottak *magistratusnak*, s betöltőik is a városi elitnél alacsonyabb státuszú rétegekből kerültek ki. Gyakori jelenség Italia-szerte, hogy

¹¹⁵Lásd 46. jegyzet.

¹¹⁶Bandelli–Chiabà 2008: 33. A *Lex Coloniae Genetivae Iuliae*-ra hivatkozik.

¹¹⁷*Q(uintus) Publicius Tergest(inorum) l(ibertus) Felix*, Kr. u. I. sz. első fele, CIL V 628; *Hermes Terg(estinorum) dis(pensator)*, Kr. e. 25/Kr. u. I. század, InscrIt. X 4, 79a; [---] *dusser(vus) [---] Tergest(inorum)*, Kr. u. 51–150, EDR007841.

¹¹⁸Lásd 37., 62., 65. jegyzetek.

¹¹⁹Lásd 37., 38., 39. jegyzetek.

a *seviratust libertusok* töltik be. Erre Tergestében is találni példát. A 13 *sevir* közül 5 itt is felszabadított rabszolgá volt.

Tergeste – fekvése és természeti adottságai folytán – a fejlődéshez nagyszerű lehetőségekkel rendelkezett, ám az ehhez szükséges biztonsága csak a császárral teremtődött meg. Volt azonban egy nagy akadály is annak, hogy igazán jelentős, nagyvárossá váljék, amit nem tudott leküzdeni: Aquileia közelsége. Vezető rétegének egyes tagjai azonban jól ki tudták használni az Alpok-Adria térségében rejlő gazdasági lehetőségeket, és a lovagrendbe, illetve senatori rendbe emelkedtek. Sajátossága Tergeste vezető rétegének, hogy több tagja is ritkán előforduló, provinciális, barbár eredetű gentiliciumot visel. Ezeknek a neveknek a szóródása a szomszédos városokban kiterjedt rokonságot, illetve üzleti érdekeltségeket sejtet. Ennek vizsgálata azonban meghaladja ennek a dolgozatnak a kereteit. Ez a későbbiekben egy további munka tárgyát fogja képezni.

Feliratok

AE 1888–. *L'Année Epigraphique*. Paris.

Atti Civ. Mus. Trieste 1976–77. *Atti del museo civico di storia naturale di Trieste*. T. 9. Trieste.

Bassignano, M. S. 1997. *Ateste*. (Supplementa Italica 15). Edizioni Quasar, Roma.

CIL 1863–. *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin.

EDR. *Epigraphic Database Roma*. Elérhető az interneten: www.edr-edr.it/Italiano/index_it.php, 2015. 05. 09.

HD. *Epigraphische Datenbank Heidelberg*. Elérhető az interneten: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home>, 2015. 05. 09.

ILS Dessau, A. (szerk.) 1892–1916. *Inscriptiones Latinae Selectae*. Berlin.

InscrIt. 1931–. *Inscriptiones Italiae*. Roma.

I. Aquileia Brusin, J. B. 1991. *Inscriptiones Aquileiae*. Vol. I. Udine.

Pais, E. 1884. *Corporis inscriptionum latinarum. Supplementa Italica, consilio et auctoritate Academiae regiae lynceorum edita*.

Salviucci 1884. *Fasciculus I. Additamenta ad vol. V Galliae cisalpiniae*. Róma.

Vidulli Torlo, M. 2001. *Il lapidario Tergestino al Castello di San Giusto*. Trieste.

Egyéb források

Caes. b. G. Caesar 1936. *The Gallic War*. Loeb Classical Library, Cambridge MA.

González, J. 1986. The Lex Irnitana: a New Copy of the Flavian Municipal Law. In: *JRS*, 76: 147–243.

Illés Imre Aron 2007. *A Lex Irnitana (egy Flavius-kori municipium törvénye)*. Szeged.

Plin. n. h. Rackham, H. (szerk.) 1961. *Pliny, Natural History*. Volume II, libri III–VII. (The Loeb Classical Library) Cambridge MA, London,

Ptol. G, Ptolemaios, Claudius: *Geographia*.

Tac. ann. Tacitus 1969. The Annals, Books I–III. In: *Tacitus in Five Volumes III: The Histories, Book IV–V. The Annals, Books I–III*. Cambridge MA, London.

1991. Vell. Cai Vellei Paterculi Historiae Romanae ad M. Vinicium cos. In: Velleius Paterculus–Caesar Augustus: *Compendium of Roman History*. – *Res gestae divi Augusti*. (Loeb Classical Library) Cambridge MA, London.

Irodalomjegyzék

Abbott, F. F.–Johnson, A. C. 1926. *Municipal Administration in the Roman Empire*. Princeton.

Alföldy G. 1999. *Städte, Eliten und Gesellschaft in der Gallia Cisalpina. Epigraphisch-historische Untersuchungen*. Stuttgart.

Bandelli, G.–Chiabà, M. 2008. Le amministrazioni locali nella Transpadana Orientale dalla Repubblica all'Impero. Bilancio conclusivo. In: Berrendonner C.–Lamoine L. (szerk.): *Le quotidien municipal dans l'Occident romain*. Presses Universitaires Blaise-Pascal, Clermont-Ferrand.

Bassignano, Maria Silvia 1991. I Praefecti iure dicundo nell'Italia settentrionale. In: *Epigrafia. Actes du colloque international d'épigraphie latine en mémoire de Attilio Degrassi pour le centenaire de sa naissance. Actes de colloque de Rome*. 515–537. École Française de Rome, Rome.

Camodeca, G. 2010. Le tribù romane: Regio I – Campania In: Silvestrini, M. (szerk.): *Le tribù romane. Atti della XVIe Rencontre sur l'épigraphie du monde romain*. Bari.

Dzino, D. 2010. *Illyricum in Roman Politics. 229 BC – AD 68*. Cambridge.

François, J. 1984. *La privilège de liberté: politique impériale et autonomie municipale dans les cités de l'Occident romain*. Ecole française de Roma. 161–244.

Fraschetti, A. Per le origini della colonia di Tergeste e del municipio di Agida. In: *Siculorum Gymnasium* 28: 319–335.

Gonizzi Barsanti, Sara–Braini, Massimo 2011. From Tergeste to Trieste. Lines of Urban Development. In: *Proceedings of International Conference on Cultural Heritage and New Technologies. Vienna, 2011. november 14–16*. 510–523.

Coudineau, C. 1996. Gaul. In: Bowman, A. K. (szerk.): *Cambridge Ancient History*, vol. X: The Augustan Empire, 43 B, C. Cambridge. 464–502.

Gregori, G. I. 1990. Sull'autonomia amministrativa di Glemona. In: *Aquileia Nostra*, 61: 213–232.

Gros, P. 2008. Gallia Narbonensis. In: *Eine römische Provinz in Südfrankreich*. Mainz am Rhein.

- Horster, M. 2001. *Bauinschriften römischer Kaiser. Untersuchungen zu Inschriftenpraxis und Bautätigkeit in Städten des Westlichen Imperium Romanum in der Zeit des Prinzipats*. (Historia Einzelschriften 157) Stuttgart.
- Kienast, D. 1996. *Römische Kaisertabelle*. Darmstadt.
- Kubitschek, W. 1889. *Imperium Romanum tributim discriptum*. Pragae–Windobonae–Lipsiae.
- Kornemann, E. 1900. Coloniae. In: Wissowa, G. (szerk.): *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Bd. IV, Stuttgart.
- Langhammer, W. 1973. *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen des spätantiken Zwangsstaates (2–4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit)*. Wiesbaden.
- Liebenam, W. 1900. *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*. Leipzig.
- Lőrincz B.–Redő F. 1994. *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*. Vol. I. Archeolingua 3. Aba-Bysanus, Budapest.
- Lőrincz B. 1999. *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*. Vol. II. Cabalicius-Ixus, Wien.
- Lőrincz B. 2000. *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*. Vol. III. Labareus-Pythea, Wien.
- Lőrincz B. 2002. *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*. Vol. IV. Quadratia-Zvres, Wien.
- Mainardis, F.–Zaccaria, C. 2005. Tra epigrafia e papirologia. Q. Baienus Blassianus, cavaliere tergestino e prefetto d’Egitto. In: *Scrivere leggere interpretare: studi di antichità in onore di Sergio*. <http://www.openstarts.units.it/dspace/handle/10077/5405>, 2015. 01. 06.
- Mócsy A. 1959. *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*. Budapest.
- Mócsy A. 1983. *A római név mint társadalomtörténeti forrás*. Akadémiai székfoglaló, Budapest.
- Mommsen, Th. 1883. Die italischen Bürgercolonien von Sulla bis Vespasian. In: *Hermes*, 18: 161–213.
- Salmon, E. T. 1969. *Roman Colonization Under the Republic*. London.
- Solin, H.–Salomies, O. 1988. *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*. Olms-Weidmann, Zürich.
- Šašel Kos, M. 2002. The boundary stone between *Aquileia* and *Emona*. In: *AV* 53: 373–382.
- Šašel Kos, M. 2003. Emona was in Italy, not in Pannonia. In: Šašel Kos, M.–Scherrer, P. (szerk.): *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. – Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. – Pannonia I*. Ljubljana. 11–19.
- Šašel Kos, M. 2005. *Appian and Illyricum*. Ljubljana.
- Šašel Kos, M. 2008. Divinities, Priests and Dedicators at Emona. In: Caldelli, M. L.–Gregori, G. L.–Orlandi, S.: *Epigrafia 2006. Atti della XIVe rencontre sur l’épigraphie in onore di Silvio Panciera con altri contributi di colleghi, allievi, e collaboratori*. Roma. 687–710.
- Szabó E. 2004. Ein Sevir aus Salla. Bemerkungen zu den pannonischen Sevir- und Augustalenkorporationen à propos der Lesekorrektion von CSIR Ungarn 8, n. 4. In: Németh Gy.–Piso, I. (eds.): *Epigraphica II. Mensa rotunda epigraphiae Dacicae Pannonicaeque*. (Hungarian Polis Studies 11) Debrecen. 167–206.
- Tassaux, F. 2011. Epigraphie et habitat en Istrie romaine: Villae et agglomérations secondaires. In: *Histria Antiqua*, 20: 431–440.
- Wiegels, R. 1985. Die Tribusinschriften des römischen Hispanien: Ein Katalog. In: *Madriider Forschungen*, 13. Berlin–New York.
- Zaccaria, C. 1991. L’amministrazione delle città nella Transpadana (note epigrafiche). In: Eck, W.–Galsterer, H. (Hgg.): *Die Stadt in Oberitalien und in den nordwestlichen Provinzen des Römischen Reiches* (Kölner Forschungen Bd. 4). Mainz am Rhein. 55–71.
- Zaccaria, C. 1992. Regio X Venetia et Histria. Tergeste – Ager Tergestinus et Tergesti adributus. In: *Supplementa Italica*, 10: 139–283.
- Zaccaria, C. 2000. Una familia Silvani sul colle di S. Giusto a Trieste. In: Paci, G. (szerk.): *Epigraphai, Miscellanea epigrafica in onore di L. Gasperini*. Tivoli. 1099–1117.

**„A jövő nincs teljesen hatalmunkban,
viszont nem áll teljességgel hatalmunkon kívül.”**

Epikurosz (Kr. e. I. sz.)

1. Problémafelvetés

Magyarországon a fogyatékos emberek oktatása, foglalkoztatása és intézményi léte számos olyan megválaszolatlan kérdést vet fel, melyek egy jól működő, megfelelően strukturált rendszerben fel sem merülnének.

„Az elmúlt 5 évben robbanásszerűen jelent meg az igény az értelmi fogyatékos fiatalok és felnőttek önálló életének kialakítására, a Magyarországon egyáltalán nem létező keretek, formák és lehetőségek megteremtésére. A bomba csak azért nem robban, mert az értelmi fogyatékos ember és az őt nevelő szülő nem képvisel erőt, nem fenyeget semmit és semmivel, ezért nem is veszik komolyan” (Gruiz 2000: 3). A felnőttkorba lépés során felmerülő választások, mint az önálló élet kialakítása vagy az önálló életre nem képes értelmi fogyatékos emberek ellátása, mindennapjai azonban csak pontjai, fázisai annak a megoldatlan jelenségnek, amely egy fogyatékos gyermeket nevelő család élete során permanensen megjelenik. A gyermek születésétől fogva jelenlevő akadályok, melyek a megfelelő kort elérve leginkább az oktató, nevelő intézmények megválasztásának folyamatában jelentkeznek, nagyban megnehezítik a szülők helyzetét.

A rendszer egészen uralkodó ellentmondásosság tehát a következőkben érzékelhető:

- az oktatás és a nevelés lehetősége mint fogyatékosügyei alapelv a korrallal egyre inkább beszűkül;
- az önálló életet választó fogyatékos emberek élethosszig tartó segítségének és lehetőségteremtésének hiánya;
- a gondozásra szoruló felnőtt fogyatékos emberek megfelelő környezetben, képzett szakemberekkel történő ápolásának vitathatósága.

Az akár még gyermekkorú, akár már a felnőtt lét kapujában álló értelmi fogyatékos emberekre és családjukra nehezedő terhek az ellátást és a biztonságot illetően mind hozzájárulnak ahhoz, hogy perspektíváik beszűkülnek, korlátozott választási lehetőségeik szakadatlanul végigkísérik mindennapi küzdelmeiket. Szociális és anyagi biztonságuk megteremtésének érdekében mindezekig nem történtek teljes körű vizsgálatok és optimális intézkedések.

2. A kutatásról

2.1. Hipotézisek

A vizsgálat során célunk, hogy áttekintsük a Hajdú-Bihar megyei felnőtt értelmi fogyatékos embereket ellátó intézményi kereteket, lehetőségeket, és ez által körvonalazzuk a szülőknél felmerülő kételyeket, melyek hozzájárulnak egy bizonytalan, kétséges jövőkép kialakulásához.

Hipotéziseink a következőképpen alakulnak:

1. Az állam által biztosított intézményi ellátások nem megfelelő számúak, férőhelyük és színvonaluk alulmarad a várakozások tekintetében.
2. Az egyházi és civilszféra által fenntartott létesítmények szintén csak minimális szinten elérhetőek, hiszen kevesebb ember számára hozzáférhetőek, és gyakran magasabb költségekkel járnak, mint az állami intézmények. Mégis ezt a formát tartják élhetőbbnek az eddigiekkel szemben.
3. Az előző pontok alapján a családok jövőképét – mely alapvetően negatív, pesszimista vonásokat hordoz – nagyban befolyásolja anyagi helyzetük, a felnőtt életéről kialakított képük, mely meghatározza, mit is vallanak biztos jövőnek.

Vizsgálatainkkal szeretnénk alátámasztani azt a feltételezést, miszerint a Hajdú-Bihar megyében élő értelmi fogyatékos emberek családjában visszatérő problémaként van jelen a felnőttkori lakhatás, ellátás kérdése.

2.2. A kutatás módszertana

Vizsgálatunk során a Hajdú-Bihar megyei területen, legfőképp Debrecenre és környékére fókuszálva végeztünk interjú felvételeket. A kutatás így nem reprezentatív felmérés, mely a Debrecenben és környékén élő értelmi fogyatékos emberek számára nyújtott szociális intézményeket igénybevevő értelmi fogyatékos emberekre irányult. A kutatást feltáró jelleggel végeztük, céljaink között szerepel, hogy a jövőben egy reprezentatív mintán keresztül egy mélyebb, szélesebb körű kutatás keretében adekvát eredményekre tegyünk szert. A kutatásban félig strukturált interjúkat alkalmazva hat különböző dimenziót határoztunk meg, melyek a későbbiekben a tartalomelemzés folyamán újból megjelennek:

1. Általános információk a gyermek nemére, életkorára, lakhelyére, és fogyatékoságára vonatkozóan.
2. A múltban és jelenleg igénybe vett intézményesítési forma ismertetése.
3. A középfokú intézményesítési keretek vizsgálata.
4. A felnőttkor alternatívái, jövőkép.
5. A felnőtt értelmi fogyatékos embereket ellátó rendszer értékelése.
6. A társadalom szerepe a kialakult helyzetben.

A 2014 augusztusa és októbere között Debrecen területén végzett 20 félig strukturált interjú felvétele túlnyomó többségben a megkérdezettek lakásán, illetve az adott szociális intézményben történt. Az interjúalanyok minden esetben az érintett fogyatékos személy szülei, nagyszülei voltak, vagyis azok a személyek, akik kulcsfontosságú szerepet játszanak a fogyatékos gyermek jövőjének alakításában. A mintába különböző fogyatékosági szintekkel rendelkező (6 súlyosan–halmozottan sérült, 7 középsúlyosan sérült, 7 enyhén sérült) 6 és 40 év közötti gyermekeket nevelő szülők kerültek annak érdekében, hogy egy minél átfogóbb képet alkothassunk a jövőre vonatkozó perspektívákról a különböző életkori csoportok és fogyatékosági sajátosságok ismeretében. Többségük Debrecenben és annak 80 km-es körzetében élő családok tagjai. A nem valószínűségi mintavétel során a megye egy gyógypedagógiai intézményének címlistája alapján, illetve a hólabdamódszert alkalmazva derítettük fel a különböző társadalmi státusszal és anyagi körülményekkel bíró interjúalanyokat.

3. Hajdú-Bihar megyei intézményi áttekintés

Az interjúk elemzése és az intézményválasztási stratégiák, lehetőségek bemutatása előtt célszerű a lokális alternatívákat felsorakoztatni, hogy egy általános rálátást nyerjünk a Hajdú-Bihar megyében működő intézményi formákat illetően. A Hajdú-Bihar megye területén található 38 fogyatékos személyek ellátására irányuló intézményt – mely magában foglalja az összes fentebb említett intézményesítési formát, illetve fenntartói működtetést – 52 %-ban települési önkormányzatok tartják fenn. A fennmaradó 48 %-ban alapítványok, egyesületek, közhasznú társaságok és egyházi intézmények felelnek a működtetésért. Ezen belül 15 intézmény található Debrecen területén, köztük 9 nappali ellátást nyújtó intézet, 2 lakóotthon, 3 tartós bentlakást biztosító létesítmény, illetve 1 gondozóház. (TeIR – Intézményi címlista-lekérdező, 2011) A Népszámlálási adatok (2011) alapján Hajdú-Bihar megyében 2282 fő élt értelmi fogyatékosággal. Az adatok azt mutatják, hogy az értelmi fogyatékosággal élők több mint fele (1196 fő) lépett vagy lép jelenleg a felnőttkorba, ez a korcsoport 20 és 49 év közötti személyeket foglal magában. Ez az 50 % körüli arány kellőképpen jelzi a felnőttkori ellátásokkal és jövőképpel összekapcsolódó érintettek magas arányát a megyében. Ezen jelzőszámok és keretrendszerek tudatában igyekszünk a továbbiakban feltárni a Hajdú-Bihar megyében élő értelmi fogyatékos emberek felnőttkori kilátásait és megválaszolni azt, hogy valóban a Verdes és szerzőtársai (2012) által vázolt két végpont valamelyikébe tartanak-e a megkérdezett alanyok. A továbbiakban a vizsgált öt dimenzió közül a szociális rendszerre, a felnőttkorra, a jövőképre, illetve a stratégiákra vonatkozóan ismertetem eredményeinket.

4. Az értelmi fogyatékos embereket ellátó és támogató rendszer

4.1. Egészségügy

„Az orvosi ellátás alapvető problémája, hogy a legtöbb egészségügyi szakember nincs birtokában a fogyatékos emberekkel kapcsolatos speciális ismereteknek, nem tud megfelelően kommunikálni sem velük, sem családtagjaikkal, és esetenként nem tudja vagy nem akarja kezelni egészségügyi problémáikat.” (Bass 2008c: 186). Az általános egészségügyi ellátásokat tekintve a 20 interjúalany elmondása alapján körvonalazható az egészségügy egészéhez, valamint a szakemberekhez fűződő ambivalens viszony. Habár néhány esetben meglepéssel nyilatkoztak az őket érintő egészségügyi eljárásokra vonatkozóan, alapvetően a bizalmatlanság és az empátia hiánya köré csoportosultak megnyilvánulásaik. A tapasztalatok alapján néhány szélsőséges eset is megmutatkozott:

„Amikor a gyermekem megszületett, az orvosok azt mondták, mondjak le róla, mert belőle nem lesz ember. Én nem hagytam annyiban, tornáztattam és ma már jár, szalad.” (9 éves fiú édesanyja)

A fentebb említett jellemzők azonban korántsem sajátosságok a célcsoportot illetően. A Bass-féle országos reprezentatív kutatásban résztvevők 13 %-a jelezte, hogy nem megfelelő a kapcsolatuk a gyermekorvossal, melyet gyakorlati panaszok alapján a késői beutalással hoztak összefüggésbe. (Vekerdy 2008) A pénz ellenében történő vizsgálatok a következőképpen kerültek felszínre egy interjúalany esetében:

„Az orvosok mind pénzbe kerülnek, nem azért jönnek, mert segíteni akarnak.” (36 éves lány édesanyja)

Az egészségüggyel kapcsolatos benyomásokat tehát nagyban meghatározza a különböző ellátások elérhetősége; a szakemberek szakmaisága, humánussága, illetve az anyagi tényező.

4.2. Az állam szerepe

Az állam szerepét az interjúalanyok szinte minden esetben kritikusan szemlélték. A megfogalmazott bírálatok kiváltképp a következő három szinten csoportosulnak: a jogok harmonizációjának és megfelelő fókuszáltságának hiánya; anyagi és szociális támogatottság elmaradása; valamint az intézményi keretek szűkössége.

Kiütőköző problémaként jelent meg az anyagi és szociális támogatottság hiánya, mely a legtöbb esetben a családra rótt súlyos tehervállalás formájában mutatkozott meg.

„Egyáltalán nincsen pénz. Szükség lenne több intézményre, szakemberre. Debrecen a második legnagyobb város, és nincs

szakember. Kísérleteznek a családok terhére.” (10 éves lány nagymamája)

„A család alapvetően lényegi szerepe azonban még inkább felértékelődik az állami tehergondozás hiányából adódóan. A fogyatékos emberek ellátásával kapcsolatosan évek óta a családok szerepvállalásának növelése került a középpontba. Az intézményi ellátás helyett maradjanak a családban a fogyatékos emberek.” (Fónay–Pásztor–Zolnai 2007: 117) Ezen túl azonban a rendszer egészét tekintve hiányosságokat érzékelnek az interjúalanyok, melynek kiragadott elemei a szakirodalmi áttekintésben is erőteljesen jelen vannak. Ebből adódóan az interjúalanyok által megfogalmazott komplexitásban rejlik a rendszer esszenciája. Egy megfelelően strukturált, az érintettek valódi szükségletein alapuló szerkezet talán sikeresebb és hatékonyabb megoldást jelenthetne az érintettek számára.

4.3. Alternatívák

Az intézményi ellátottságot kutatva, a szülők tájékozottsága a lehetőségeket tekintve rendkívül alacsony szintet mutatott. Alapvetően megmutatkozott az az álláspont, miszerint az információáramlás a felnőtt ellátottság szintjén szülők egymás közötti információcseréjén és az internet adta lehetőségek útján valósul meg.

„Információim onnan vannak, hogy a szülőkkel beszélgetünk itt gyakran, illetve az interneten is szoktam böngészni. Az embernek igazából magától kell utánajárnia a dolgoknak.” (16 éves fiú édesanyja)

Mindazonáltal, ha rendelkeztek is számottevő ismeretekkel az intézményi ellátottságot illetően, azok leginkább negatív töltetűek voltak. Szélsőséges ellentét húzódott meg döntően a bentlakásos intézményekkel szemben. „A potenciális felhasználók és családjaik többnyire nem kívánják az intézményes elhelyezést, mégis rendre ilyen irányú döntéseket hoznak.” (Verdes–Scharle–Váradi 2012: 21) A szülők többsége a legutolsó eshetőségként vagy egyértelmű kizárólagossággal említette a szóban forgó létesítményeket mint opciót.

„Bentlakásos intézmény szóba sem jöhet, én szeretem a gyerekeket. Amíg élek, addig csak velem lehet.” (16 éves lány édesanyja)

Az ehhez hasonló erőteljes megnyilvánulások leginkább azt feltételezik, hogy a szülői szeretet megléte mellett a bentlakásos intézmény nem tekinthető releváns alternatívának.

Ezen felül az interjúalanyok a Hajdú-Bihar megyei intézmények csupán közel felét említették, azokat is többnyire hallomásból szerzett információk alapján. Elenyésző esetben álltak elő konkrét tervekkel a felnőttkor intézményesítését illetően. Mindemellett a felnőttkor alternatíváit felvázolva létfontosságú színtér-

ként jelent meg a család, mely egyes esetekben pótolhatatlan biztonságálapot jelentett az érintettek számára.

„Míg én élek, velem él, ha pedig már nem leszek, a gyermekeim fognak róla gondoskodni. Szó sem lehet róla, hogy ő tőlünk külön éljen.” (29 éves fiú édesanyja)

Az alternatívákat végigvezetve tehát megmutatkozik, hogy a szűk kínálat mellett az információhiány és a család szerepének folyamatos felértékelődése egy többnyire megfoghatatlan intézményi potenciált eredményez, melyben az intézményválasztás legfőképpen a szülők egymás közti véleménycseréjén alapszik.

5. A felnőttkori intézményesítés dimenziója

A választási lehetőségeken és a rendelkezésre álló intézményeken túl megkíséreljük összegzésként felvázolni a felnőttkori ellátás alternatíváit elhelyezkedésük, valamint hozzáférhetőségük tekintetében.

Az intézményesítés síkján karakteresen jelen van a Verdes és szerzőtársai (2012) által vázolt két végpont: a család és a totális intézmény, azonban ezen felül az interjúk során jellegzetesen megjelentek a nappali ellátó intézményekre vonatkozó igények, illetve a lakóotthonok, mint élhető lakhatási formák. Az Észak-Alföldi régió kiemelkedően nagy számban biztosít férőhelyet a nappali ellátást, valamint a tartós bentlakást nyújtó intézményeket illetően. Ezzel együtt pedig a kihasználtság tekintetében is magas arányokat mutat, a két elhelyezési forma vonatkozásában az országos átlag feletti értéket (KSH 2008). Az említett adatok is alátámasztják, hogy a nappali és tartós bentlakást biztosító létesítmények túlsúlya figyelhető meg az Észak-Alföldi régió területén.

A peremet tehát a család és a bentlakásos intézmények alkotják. A két véglet nem csak a családdal való érintkezés tekintetében különül el egymástól szélsőségesen, hanem az elérhetőség vonatkozásában is számottevő különbséget mutat. A családban való elhelyezés esetében az önálló élet, az intézményesítés lehetősége szinte teljesen háttérbe szorul, míg a bentlakásos intézmény a családtól elszigetelve, egy másik mikroközösség részévé avanszálja lakóit. Főként az anyagi helyzet, de a család körülményei és elképzelései is nagyban meghatározzák azt, melyik alternatívát választhatják a családok.

„Szeretném olyan helyre adni, amelynek van bentlakásos része is, mert nem lehet tudni, hogy a jövő mit hoz. De hát nem tudunk előre semmit, a finanszírozás is kérdéses.” (16 éves fiú édesanyja)

Habár az intézményesítési opciók megvitatása során elenyésző számban voltak jelen a bentlakásos intézményt mint releváns alternatívát említő szülők, tudvalevő, hogy a legtöbb esetben a szülők maguk sem számítanak arra, hogy

végül bizonyos tényezők hatására intézetbe kényszerülnek adni gyermeküket. (Nagy 2011) A bentlakásos intézmények elérhetőségének túlsúlya szintén ezen intézményesítési forma irányába tereli az alanyokat.

A legnagyobb igény, mely a hozzáférhetőséget szemlélve közel arányos szintet mutat, a nappali ellátások felé irányult. Mindazonáltal a lakóotthonokat is jó néhány esetben említették lehetőségként a szülők. Az alternatív lakhatási formák hozzáférhetősége – mint például a lakóotthon – kiugróan alacsony arányt mutat, holott egy olyan sérült ember számára, aki ha nem is teljes mértékben, de az alapvető kondíciókat tekintve képessé válik az önellátásra, szinte az egyetlen reális, élhető lehetőségként merülhet fel ez a forma.

Az elérhetőség és férőhelyek szintjén tehát a családokra a továbbiakban is irreális terhek nehezednek, ugyanis nem elég saját adottságaikat, körülményeiket számba venni, az elérhetőség szintén rendkívüli módon szűkíti választási lehetőségeiket. Habár a nappali ellátást nyújtó intézmények látványos férőhelyi szintet produkálnak, az igény továbbra sem redukálódik a kisebb létszámú, családiasabb jellegű ellátást biztosító létesítmények iránt.

6. A döntést befolyásoló tényezők

A következőkben azon lényegi döntést befolyásoló tényezőket ismertetem, melyek a leginkább hozzájárulnak az elhelyezés kérdéséhez.

6.1. Önellátás

A szülők elmondása alapján a felnőttkort nagyban befolyásoló tényező az önellátás kérdése. Amennyiben a gyermek részben vagy teljes mértékben képes lesz az önellátásra, abban az esetben szélesebb körű alternatívák tárulnak a család elé. A súlyosan–halmozottan sérült gyermekek esetében ugyanakkor szerény intézményi kínálat áll rendelkezésre.

„Mivel ő súlyosan–halmozottan sérült, ezért önellátásra nem lesz képes, mindig segítségre fog szorulni. Sajnos azt tapasztalom, hogy nagyon sok intézmény esetében alapfeltétel, hogy a gyermek önellátó legyen. Ezért a súlyosan–halmozottan sérültek esetében nem igazán van elhelyezési lehetőség a városban, és szerintem a környéken sem nagyon.” (Egy Szülő Szövetség vezetője)

A létesítmények többségében az önellátásra vonatkozó alapfeltételek meghatározóak. „Azzal szemben pedig, hogy a fogyatékos személyek és családtagjaik az igényeiknek megfelelő intézményt találjanak, akadályként lép fel az intézményválasztás korlátozottsága, amelyet több tényező határoz meg. A fogyatékoság típusa eleve behatárolja, hogy milyen intézmények közül választhatnak

(...)” (Katona 2013: 35). Ezzel együtt pedig kellőképpen érzékelhető az ellátórendszer szelektivitása a fogyatékoság súlyosságának függvényében.

6.2. Az anyagi faktor

„A súlyosan, halmozottan fogyatékos személyeket nevelő családok 36 százaléka saját bevallása szerint nélkülözik, illetve máról holnapra él.” (Verdes–Scharle–Váradi 2012: 13) Ez az értelmi fogyatékos emberek csoportjának egy kiragadott szegmensét leíró adat jól szemlélteti az anyagi körülmények szélsőségességét. Így a döntést befolyásoló tényezők legkardinálisabb pontja voltaképpen az anyagi tényező, hiszen a megfelelő színvonalú intézményekbe való bekerülés legtöbb esetben súlyos anyagi feltételhez kötött. A pénzügyi korlát pedig oly módon determinálja a szülők választási lehetőségeit, hogy bármennyire is megfelelnek a további feltételeknek, anyagi helyzetük kizáróvá teszi érvényesülésüket. Ebből a helyzetből pedig kizárólag a megtakarítások és a takarékoskodás nyújthat kiutat.

„Sokszor olyan anyagi terhelések vannak, hogy a rászorulóknak jövedelmét ki kell egészíteni a szülőknek. Ezért kell előre gondolkodni és gyűjteni a pénzt. Gyűjteni, hogy az ember nyugodtan halhasson meg.” (16 éves fiú édesanyja)

„Az alternatív lakhatási formák – a közösségi lakhatás, illetve a lakóotthonok – többségük számára elérhetetlenek részben azok hiánya, részben anyagi okok miatt.” (Nagy 2011: 56) Azonban ha mégis ezen forma mellett döntenek a szülők, az anyagi leterheltség nem csak a havi térítési díj és különböző szolgáltatások folyósításában nyilvánul meg, hanem a bekerülés és a megfelelő szintű ellátás sok esetben adományok ellenében teljesül.

7. Jövőkép – perspektívák

A felnőttkorral elérkező alternatívákat és befolyásoló tényezőket áttekintve végeztem a szülőkből kialakult jövőkép, illetve az ebben foglalt perspektívákat és stratégiákat ismertetem. A jövőkép ezen esetben egy változékony, labilis dimenzió, mely életkoronként, valamint a fogyatékoság súlyosságának tükrében eltérő lehet. Habár a jövőről kialakított kép nem írható le minden esetben aggályokkal teli, kétségbeejtő dimenzióként, a vélemények és elképzelések széles skáláját felölelve mégis többségben vannak azon szülők, akiknek mindennapjaiban folytonosan megjelennek a távoli jövővel kapcsolatos megválaszolatlan kérdések.

7.1. Mérföldkövek

Habár az interjúalanyok többsége a jövőképpel kapcsolatos kérdések során elsőként a közeli jövőt említette, a későbbiekben a felnőttkorra, s az azt követő időskorra vonatkozó aggályaik is körvonalazódni látszottak. Ezen aggályok különösképp az ép gyermekek életében meglévő mérföldkövek hiányaként írható le, úgymint az érettségi bizonyítvány megszerzése, a munkavállalás, a házasságkötés, valamint a gyermekvállalás fázisainak hiátusa. Az elmondottak alapján az előbb említett mérföldkövek hiánya szinte lehetetlenné teszi az előretervezést. Ez a fajta kilátástalanság azonban, mint a családok életét megnehezítő probléma, a 2004-es megyei kutatásban is visszaköszött, mint a jövőt nagyban meghatározó aspektus. (Fónay–Pásztor–Zolnai 2007)

„A jövőre nem szeretünk gondolni, nem olyan, mint egy ép gyermeknél. Nincsenek meg azok a biztos mérföldkövek. Ha látok egy biztos pontot, akkor majd hátha. Nem könnyű.” (16 éves fiú édesanyja)

7.2. Szülők halála

A szülők halálának feldolgozása az értelmi sérült emberek életében egy kifejezetten sajátosan, hosszan és komplikáltan végbemenő folyamat, hiszen a fogyatékos személyeket – legtöbb esetben – kivételesen szoros kapcsolat fűzi szüleikhez. (Krausz 2001) Ez a fázis mindazonáltal a szülők aspektusából talán még inkább nyugtalanabb és szorongással teli dimenzióként írható le. „A jövő (amely jellemzően: a „mi lesz, ha a szülők már nem lesznek” kérdését jelenti) így e tekintetben valójában többségük életében meglehetősen bizonytalan: egy részükkel ezt tudják, más részükkel nem.” (Nagy 2011: 56) A leghangsúlyosabb kétélyek jelen esetben is a szülők halálának következtében bontakoztak ki, hiszen ez az a pont az értelmi sérült gyermeket nevelő családok életében, amikor ha nem is ténylegesen, de mégis magára marad a fogyatékos személy.

„Ha mi nem lennénk, mi lenne veled? Önálló életre nem képes, egyedül nem tud elmenni sehova, nem tud vásárolni, pénzzel bánni.” (22 éves lány édesanyja)

Ez azonban korántsem egy alaptalan félelem a szülőkben, számos esetben a megfelelő anyagi háttér hiányában a szülők halála után egy kevésbé színvonalas, rosszabb körülményekkel bíró intézménybe kényszerül az értelmi sérült személy. Így megelőzőképp a jobb anyagi helyzetben lévők a megtakarítások mellett döntenek. Azok pedig, akik nem rendelkeznek a szükséges anyagi háttérrel kizárólag a családtagok támogatására számíthatnak. Ekképpen a szülők halála lényegében a jövő leghalibisabb pontjaként írható le, melyet legtöbb esetben elmosódott képzetek öveznek. A kétségbeesés rendkívüli jelenlétét azonban két

esetben olyan végletes elképzelések követték, melyek bár meglehetősen erőteljesen, de a leginkább érzékeltetik a probléma mélységét.

„Nem szabadna ilyet mondani, de inkább ő menjen el hamarabb, mint én, mert akkor nyugodtan halnék meg. Őt már nem bántaná senki.” (több évtizede munkanélküli nő, 29 éves fiú édesanyja)

„Ez lehet, elég negatív dolog, de nekem volt már olyan gondolatom, hogy 30-40 év múlva, mire megöregszem, akkor lennék nyugodt, ha a gyerekem előttem halna meg egy perccel. Mert én nem látok jövőképet. Ez nagyon fikció, de ebben benne van a lényeg.” (orvos, 7 éves lány édesanyja)

A kiragadott példák két szempontból is speciálisnak mondhatóak, hiszen az életkori sajátosságok és a társadalmi státuszbeli különbségek mind prezentálják a probléma kiterjedtségét. A vélemények szélsőséges skálája alátámasztja, hogy az értelmi sérült gyermeket nevelő családok életében az elkövetkezendő évtizedekben kiváltképp a szülők halála, s az azzal járó változások jelentenek megoldatlan problémát, visszatérő dilemmát.

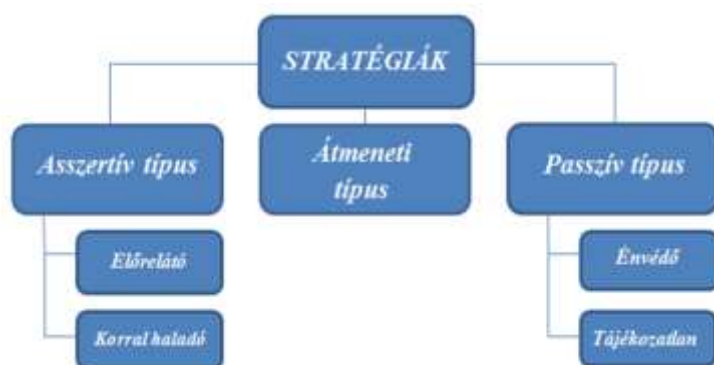
8. Stratégiák

A közeli és távoli jövőre vonatkozó kérdések esetében különböző reakciókkal éltek a szülők, melyek a legszélsőségesebb érzelmi megnyilvánulásokkal párosulva jelentkeztek. Ezen érzelmek megmutatkozása során azonban a legtöbb esetben bizonyos meglátások, körülmények dominanciája volt megfigyelhető, mely alapján különböző stratégiák szerint tipizálhatóvá váltak a szülők elképzelései, válaszreakciói. A következőkben azon stratégiákat ismertetem, melyek kizárólag az interjúalanyok által elmondottakból körvonalazódtak, s az általunk vizsgált célpopulációra vonatkozathatóak.

A stratégiák három alapvető szülői típusból adódnak össze: (1) asszertív típus, (2) átmeneti típus és (3) passzív típus (1. ábra). Az asszertív típus, valamint a passzív típus az előbbieken túlmutató, több komponensből álló kategóriát alkot, ez markánsan megmutatkozik az interjúk során. A három kategória egymástól érdemben elkülöníthető, azonban néhány esetben nem választható el teljesen egymástól, hiszen a szülők megnyilvánulásai esetenként ambivalens beállítódásokat tartalmaztak, ezeket pedig kizárólag egy mélyebb elemzés útján lehetne megfelelően feltárni. Ezen speciális alkalmakkor az interjú során a dominánsabb kinyilatkozás alapján kategorizáltuk őket.

1. ábra: Szülői stratégiák

8.1. Asszertív típus

Az asszertív vagy tudatos típusba tartozó szülők jellemzően konkrét elképzelésekkel rendelkeznek a jövőt illetően. Határozottan, célorientáltan lépnek fel, s bár többségükben hasonlóan felsejlenek a kétségek, mint az átmeneti vagy a passzív típusú szülőknél, mégis nagyobb mértékű magabiztosság jellemzi őket a témát szemlélve.

Az asszertív szülő kétféle altípusba sorolható. Az első esetben oly mértékű tudatosságról tesz tanúbizonyságot a szülő, mely a gyermek születésétől fogva egészen időskoráig konkrét terveket, lépéseket foglal magába. Így ezt a típust **előrelátónak** nevezhetjük. Az előrelátó szülő azonban csekély arányban van jelen a szülők között.

A második esetet, mely **korral haladóként** írható le, az előbbtől eltérően mindössze a soron következő akadályokra fókuszáló szülőként azonosíthatjuk. Ezen szülő típus távlati tervekkel nem rendelkezik, ugyanakkor a korban közvetlenül előtte álló kérdéskört teljes tájékozottsággal és tudatossággal irányítja. Ebben az esetben is érzékelhető a magabiztosságra utaló magatartás, habár az előrelátó típushoz képest erőteljes visszaesés észlelhető e tekintetben.

8.2. Átmeneti típus

Az átmeneti típus egységes kategóriaként nem foglal magába altípusokat, az asszertív és a passzív típus között képez átmenetet. A kategóriába tartozó szülők bármilyen akadályozottságából fakadóan helyezkedik el a másik két típus kö-

zött. Az alanyok tehát külső vagy belső tényezők korlátozottságából adódóan (pl.: anyagi, jogi) tudatos tervezés és elgondolás mellett sem képesek lépéseket tenni a cél érdekében. Vagyis a tudatosság az elgondolásban, a koncepcióban rejlik, a passzivitás pedig a korlátozottságból, a lehetőségek hiányából adódóan áll fenn.

8.3. Passzív típus

A passzív típusú szülők elsősorban inaktivitással jellemezhetőek, s a jövő iránti magatartásuk főként negatív eredetű. A cselekvés, valamint az előre gondolkodás, tervezés, csupán végső esetben kerül napirendre a családok életében. Okkal feltételezhetjük azonban, hogy a passzivitásnak különböző eredetei lehetnek. Ily módon két egymástól elkülönülő altípus mutatkozik meg; az **énvédő**, valamint a **tájékozatlan**.

A jórészt félelemmel és kétségekkel átszőtt jövőről alkotott képzetekre gyakran a Freud-i **énvédő** mechanizmusokhoz hasonló módon reagálnak az érintettek. Habár a vizsgálat során kompetenciámból és fókuszáltságomból adódóan nem végezhettem pszichológiai feltérképezést, némi hasonlóság fedezhető fel az alanyok által alkalmazott technikák és az elhárító mechanizmusok között. Ebből kifolyólag tehát igyekeznek kerülni a témáról való gondolkodást, az előre tervezést, ugyanis ily módon képesek megóvni személyiségüket a rájuk nehezedő teherrel, problémáktól. (Freud, idézi Bánfalvi 1996)

A **tájékozatlan** szülő típus többségében az információhiányból fakadóan nem rendelkezik távlati tervekkel, valamint gyakorta a tájékoztatásért felelős személyeket, szerveket sem ismeri. A tájékozatlan szülő azonban nem feltétlen hozzáállásbeli jellemzőiből adódóan kerül az adott helyzetbe, hanem bizonyos feltételi adottságok hiánya nyomán is ezen kategória tagjává válhat (pl.: internet-elérhetőség hiánya).

Az alkalmazott stratégiákat szemléltetve előtűnik, hogy a sérült gyermekeket nevelő családok számos reakcióval élhetnek a jövőre vonatkozó kérdésekben. A különböző szülő típusok között azonban nem rajzolható ki hierarchia, ezen dimenzióra adott válaszaik nem határozzák meg teljes mértékben a neveléshez, gondozáshoz való viszonyulásukat. A kategóriákat tekintve azonban szembe tűnően megmutatkozik, hogy a jövőről kialakított képzeteket alapvetően meghatározza a szülő beállítódása és tájékozottsága.

9. Összegzés

A vizsgálat során lehetőségünk adódott arra, hogy megismerjük 20 értelmi sérült gyermeket nevelő család jövőről kialakult elképzeléseit, valamint az eléjük gördülő akadályokra, korlátozottságra adott válaszreakcióit. A kutatás és a szak-

irodalmi áttekintés alapján elmondható, hogy a felnőttkori elhelyezési alternatívák változékonysága és determináltsága egyértelműen előreirányozza a szülők választási lehetőségeit, mely az állam által biztosított nappali, vagy tartós bentlakást nyújtó létesítményekre koncentrálódik leginkább. Ebben a kényszerhelyzetben pedig a szülők lakóotthonok és család közeli ellátások iránti igénye egyre inkább növekvő tendenciát mutat. Mindazonáltal ezen szolgáltatások elérhetősége a legkevésbé közelít a valós szükségletekhez. A korlátozottságot, a választási lehetőségek hiányát kizárólag a család egyre hangsúlyosabb szerepe képes ellensúlyozni, mely a családok terhének irreális növekedését jelenti. A szuverén döntések ezen a szinten meglehetősen csorbulnak, számos esetben a családi elhelyezés az egyetlen mód a gyermek megfelelő életvitelének biztosítására. A Verdes és munkatársai (2012) által ábrázolt két végpont tehát feltűnően jelen van a sérült gyermeket nevelő családok életében.

Az állami és önkormányzati fenntartású intézményeket többségében színvonalbeli kritikákkal illető szülők alapvető észrevételként fogalmazták meg az anyagi feltételekhez kötött fejlesztések, korszerűsítések hiányosságait. Jóllehet, ezen kritikák is nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy számottevően kizártnak tartották, hogy gyermeküket felnőttkorában önkormányzati fenntartású bentlakásos intézményben neveltessék. Az egyházi és civil szféra nagyban felértékelődő szerepe azonban a szülők rendkívüli elégedettségére tart számot a színvonal tekintetében. Az intézményi alternatívák tekintetében tehát erőteljesen jelen van a totális intézmények dominanciája, habár a deinstitutionalizációs folyamatok évről évre napirendre kerülnek, érdembeli eredmény nem született ez ügyben. Az intézményi szintér háttérében meghúzódó kollektív értékeket és érdekeket középpontba helyező ideológia továbbra is sarkalatosan szemben áll a valós szükségleteken alapuló, egyéni érdekekre fókuszáló elképzelésekkel. A felnőttkori intézményi struktúra ambivalens jegyei – a totális intézmények létjogosultságában rejlő stabilitás, valamint az élhetőbb intézményi formák csekély számában rejlő rugalmatlanság – tehát mind nagyban előirányozzák a szülőkben kialakult fenntartásokat, kétségeket.

A szülők jövőképét összességében számos külső és belső tényező szervezi, mely tényezők túlnyomóan negatív irányba terelik az elképzeléseket a felnőttkorral kapcsolatban. A jövő számos megfogalmazásban azonban ugyanabban az értelemben vetődött fel az interjúk során; kétségbeejtő, kérdéses, homályos, aggályokkal és félelemmel teli. Az elkövetkezendő évek, évtizedek előrevetítése során a családok életében uralkodó jellegűen kiütözik a főként lehetőség- és információhiányból adódó tanácstalanság és elutasítás. A mérföldkövek és támpontok hiánya pedig leginkább a szülők halálával bekövetkező változások, előre nem látható fordulatok kapcsán eredményez végletes nézeteket. Az optimális jövőkép elérésének érdekében különböző stratégiák alapján akumulálódnak a szülők lépései, melyek szélsőséges típusai jellegzetesen tanúsítják a probléma

mélységét. A jövő képlékenységét legkardinálisabban leíró aspektus talán mégis azon szülők körében keresendő, akik a jövővel inkább nem gondolván, a jelenre fókuszálva igyekeznek megóvni magukat s környezetüket a rájuk nehezedő terhektől. A vizsgálat során olyan, az értelmi sérült embereket érintő problémák kerültek felszínre, melyek kellően érzékeltetik, hogy az értelmi sérült gyermeket nevelő családok esetében vajmi kevés szerepe van a reménynek és a bizodalomnak a jövőt illetően. Ezzel pedig a több ezer érintett kénytelen az egyetlen, még meglévő s megingathatatlan támpontba kapaszkodni, saját kapacitását kihasználni és ez által egy élhető életet biztosítani gyermekük számára.

Dolgozatomban a fent összegzett problémákat igyekeztem feltárni és a téma jelentőségét igazolni. A meglévő tények, adatok, interjúk és következtetések, illetve a témában született kutatások csekély száma egyre inkább erősíti a további kutatások, vizsgálatok szükségességét. Igyekeztem olyan vizsgálatot megvalósítani, amely képes betekintést nyújtani az értelmi sérült gyermeket nevelő családok életébe, s ezáltal lehetőséget ad arra, hogy újabb aspektusokat, még feltáratlan szegmenseket vázoljon fel a témában.

Forrás- és irodalomjegyzék

- Bánfalvi Attila (szerk.) 1996. *Pszichoanalízis, filozófia, metapszichológia (szöveggyűjtemény)*. Debrecen. Elérhető az interneten: <http://mek.oszk.hu/02000/02012/02012.pdf>.
- Bánfalvy Csaba 2008. Az értelmi fogyatékos személyek néhány szociológiai jellemzője. In: Bass László (szerk.): *Amit tudunk és amit nem... az értelmi fogyatékos emberek helyzetéről Magyarországon*. Budapest, Kézenfogva Alapítvány. 53–75.
- Bánfalvy Csaba 2009. A fogyatékos emberek iskolai integrációjáról. In: *Esély*, 2009/2: 3–16.
- Bass László 2008a. Az értelmi fogyatékosok száma Magyarországon. In: Bass László (szerk.): *Amit tudunk és amit nem... az értelmi fogyatékos emberek helyzetéről Magyarországon*. Kézenfogva Alapítvány, Budapest. 9–19.
- Bass László 2008b. A kutatás módszerei. In: Bass László (szerk.): *Amit tudunk és amit nem... az értelmi fogyatékos emberek helyzetéről Magyarországon*. Kézenfogva Alapítvány, Budapest. 19–25.
- Bass László 2008c. Mi változott 5 év alatt? In: Bass László (szerk.): *Amit tudunk és amit nem... az értelmi fogyatékos emberek helyzetéről Magyarországon*. Kézenfogva Alapítvány, Budapest. 179–191.
- Bass László (szerk.) 2004. *Jelentés a súlyosan-halmazottan fogyatékos embereket nevelő családok életkörülményeiről*. Kézenfogva Alapítvány, Budapest.

- Emberi Erőforrások Minisztériuma Központi Ügyfélszolgálati Iroda 2014. *Tájékoztató fogyatékosághoz és egészségkárosodáshoz kötődő ellátásokról és szolgáltatásokról*. Elérhető az interneten: http://rekore.hu/dokumentumok/fogyfuzet_2014.doc.
- ENSZ 2006. *A Fogyatékosággal Élő Személyek Jogairól Szóló Egyezmény*. USA.
- Európai Bizottság 2010. *Európai fogyatékoságügyi stratégia 2010-2020: megújított elkötelezettség az akadálymentes Európa megvalósítása iránt*. Elérhető az interneten: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:0636:FIN:HU:PDF>.
- Farkas Zoltán 2006. *A racionális cselekvés, a társadalmi cselekvés és kölcsönhatás*. Elérhető az interneten: <http://mek.oszk.hu/03900/03944/html>.
- Fogyatékoságtudományi Adatbázis 2009. *Fogyatékoságügyi Statisztikák*. Elérhető az interneten: http://e-oktatas.barcsi.hu/extra/tudasbazis/szoveggy/szgy_stat.pdf.
- Fónay Mihály–Pásztor Enikő–Zolnai Erika 2007. A fogyatékos emberek helyzete, életmódja és életkörülményei Hajdú-Bihar megyében. In: *Esély*, 2007/6: 87–119.
- G. Dr. Szabó Terézia (é. n.) *Gyógypedagógiai alapismeretek*. Elérhető az interneten: http://www.massag.hu/konyv/korsz.torekv.gyogypedagogiai_alapismeretek.doc.
- Gruiz Katalin (szerk.) 2009. *Mentális akadálymentesítés: elvek, etika, gyakorlat*. Down Alapítvány.
- Gruiz Katalin dr. 2000. *Alternatív intézményhálózat értelmi fogyatékosok segített önálló életéhez*. Elérhető az interneten: <http://www.downalapitvany.hu/sites/default/files/alternativ.pdf>.
- Gurbai Sándor 2009. Az értelmi fogyatékoságon alapuló diszkrimináció. In: dr. Fonyó Ilona (szerk.): *Felnőtt élet: felnőtt korba lépő értelmi sérült fiatal társadalmi életbe való beilleszkedésének lehetőségei*. Kézzenfogva Alapítvány, Budapest. 117–125.
- Katona Vanda 2013. „mindent megkapunk, csak, mondom a szabadság hiánya...” Felnőtt értelmi fogyatékos személyek életútjainak feltérképezése. In: Zászkaliczky Péter (szerk.): *A társadalmi integráció feltételrendszere és korlátai*. ELTE Eötvös Kiadó, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. 115–177.
- Keszi Roland–Horváth Péter–Könczei György 2008. Intellektuális fogyatékosággal élő emberek a munka világában. In: Bass László (szerk.): *Amit tudunk és amit nem... az értelmi fogyatékos emberek helyzetéről Magyarországon*. Kézzenfogva Alapítvány, Budapest. 101–119.
- Kozma Ágnes 2008. Az intézetben élő értelmi fogyatékos emberek helyzete. In: Bass László (szerk.): *Amit tudunk és amit nem... az értelmi fogyatékos emberek helyzetéről Magyarországon*. Kézzenfogva Alapítvány, Budapest. 157–179.
- Könczei György (szerk.) 2009. *Az intellektuális fogyatékosággal élő emberek helyzete Magyarországon*. Elérhető az interneten: <http://mek.oszk.hu/09400/09467/09467.pdf>.
- Központi Statisztikai Hivatal 2014. *2011. évi Népszámlálás – 11. Fogyatékosággal élők*. Budapest. Elérhető az interneten: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_11_2011.pdf.
- Központi Statisztikai Hivatal 2008. *Szociális védőháló a régiókban*. Miskolc. Elérhető az interneten: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/orsz/szocvedohalo.pdf>.
- Központi Statisztikai Hivatal 2008. *Társadalmi jellemzők és ellátórendszerek, 2008*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal 2014. *Szociális ellátások, szociális védelmi helyzetkép a megyékben*. Elérhető az interneten: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/debrecenmiskolcsocialis.pdf>.
- Krausz Éva 2001. Az értelmileg sérült emberek öregedési folyamata. In: Falvai Rita (szerk.): *Fészek Szakmai Füzetek, 2*. Kézzenfogva Alapítvány, Budapest.
- László János 1981. Goffman mikroszkópjai. In: Erving Goffman: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat Kiadó, Budapest. 740–780.
- Nagy Zita Éva 2011. *FRA Study on the Fundamental Rights of Persons with Intellectual Disabilities and Persons with Mental Health Problems – case study report (Hungary)*. Fundamental Rights Agency.
- Nemzeti Erőforrás Minisztérium 2012. *Kiváltás: a fogyatékos személyek ellátásának jövője*. Elérhető az interneten: <http://www.szocialisportal.hu/documents/10504/36116/Szoci%C3%A1lis+f%C3%BCzet+-+Kiv%C3%A1lt%C3%A1s.pdf>.
- Radványi Katalin–Regényi Enikő Mária–Csorba János 2013. „Emberhez méltó jobb lakó- és életkörülmények nekik is.” Értelmileg akadályozott emberek életminősége és a kitagolás kérdése. In: *Gyógypedagógiai Szemle*, 4. Elérhető az interneten: http://www.prae.hu/prae/gyosze.php?menu_id=102&jid=47&jaid=665.
- Radványi Katalin 2008. Fejlesztés, oktatás, iskolai karrier. In: Bass László (szerk.): *Amit tudunk és amit nem... az értelmi fogyatékos emberek helyzetéről Magyarországon*. Kézzenfogva Alapítvány, Budapest. 75–101.
- Schenk Lászlóné 2009. Értelmi fogyatékosággal, autizmussal élő felnőttek oktatása és foglalkoztatása. In: dr. Fonyó Ilona (szerk.) (2009): *Felnőtt élet: felnőtt korba lépő értelmi sérült fiatal társadalmi életbe való beilleszkedésének lehetőségei*. Kézzenfogva Alapítvány, Budapest. 61–85.

- Tóthné Kisbali Eleonóra 2009. Az értelmileg enyhe fokban sérült gyerekek továbbtanulási lehetőségeiről. In: dr. Fonyó Ilona (szerk.): *Felnőtt élet: felnőtt korba lépő értelmi sérült fiatal társadalmi életbe való beilleszkedésének lehetőségei*. Kéznefogva Alapítvány, Budapest. 85–91.
- Vekerdy-Nagy Zsuzsanna 2008. Az egészségügyi ellátás sajátosságai értelmi fogyatékos gyermekek és felnőttek körében. In: Bass László (szerk.): *Amit tudunk és amit nem... az értelmi fogyatékos emberek helyzetéről Magyarországon*. Kéznefogva Alapítvány, Budapest. 25–53.
- Verdes Tamás–Scharle Ágota–Váradi Balázs 2012. Intézet helyett. A fogyatékos személyeket támogató szociálpolitika megújításának lehetséges irányairól. In: *Esély*, 4: 3–34.
- Zolnai Erika 2001. Értelmet az életüknek... In: Falvai Rita (szerk.): *Fészek Szakmai Füzetek*, 2. Kéznefogva Alapítvány, Budapest.
- Zolnai Erika 2009. A felnőtté válás pszichológiai mozzanata. In: dr. Fonyó Ilona (szerk.): *Felnőtt élet: felnőtt korba lépő értelmi sérült fiatal társadalmi életbe való beilleszkedésének lehetőségei*. Kéznefogva Alapítvány, Budapest. 11–61.

Zsila Ágnes

A yaoi-jelenség Szexuális orientáció-és attitűdvizsgálat a magyar anime szubkultúra speciális szegmensében

1. A yaoi-jelenség az anime szubkultúrában

1.1. Betekintés az anime világába

Az anime a japán rajzfilmek általános megnevezése. A filmekhez hasonlóan számos műfaj fellelhető közöttük: akció, vígjáték, horror, fantázia vagy romantikus művek forgatókönyvei, ám a hagyományos kategóriákon túl sajátos műfajokkal is találkozhatunk kínálatukban. (Drazen 2014) Az európai országokba, köztük hazánkba is az 1990-es évek közepén jutottak el, s rendkívüli népszerűségre tettek szert a fiatalok körében. (Matóné 2009) Ennek okai visszavezethetők az anime karakterisztikumaira, melyek elrugaszkodnak a nyugati animációs filmek által reprezentált sematikus történetvezetéstől.

A japán rajzfilmek a komplexitás és az emocionalitás jegyében árnyalják a cselekmény mélységét. A részletgazdagság elsősorban a vizuális jegyek, valamint a karakterek személyiségének kidolgozottságában mutatkozik meg (Cavallaro 2010), míg az emocionalitás a történet mély érzelmi háttérére vonatkozik, amely általánosan jellemzi az animéket. (Condry–Freedman–Sullivan–Bevins–McKeever–Beck, 2013) A mesék kétdimenziós szereplőivel szemben az animék karakterei gyakran ellentmondásos személyiségek, ennek okán a történet bővelkedik váratlan fordulatokban s érzelmes jelenetekben. (Patten 2004)

Az animék érdemét több szerző is abban látja, hogy rámutatott a felnőtt rajzfilmek iránti igényre (Condry 2013, Kálmos 2003, Patten 2004), valamint tiszteli a rajongóit. Ez legfőképp abban nyilvánul meg, hogy bízik gondolkodási és ítéletképességükben, s ezáltal fejlődésre, elfogadásra és az újdonságok nyitott szemléletű befogadására tanítja őket. Univerzális témákat vet fel, s az emberi lét kihívásait egyedülálló módon, megszemélyesítő perspektívából mutatja be, melynek hatására a rajongók már az első perctől kezdve érzelmi köteléket alakíthatnak ki a szereplőkkel. Sikerének zálogát jelentheti továbbá, hogy az anime nemcsak üzlet, hanem művészet, amely belső motivációt és értéket hordoz mind az alkotók, mind a rajongók számára. (Condry és mtsai 2013)

1.2. Az anime szubkultúra

Az anime rajongóit nem csupán a japán rajzfilmek iránti szenvedély kovácsolja közösséggé, hanem a keleti kultúra iránti érdeklődés, valamint a hozzá kapcsolódó kreatív, művészi tevékenységek gazdag palettája is.

Érdeklődésük széles spektrumát kiválóan szemlélteti találkozóik, az úgynevezett AnimeConok programkínálata, melyek évente néhány alkalommal kerülnek megrendezésre, s számos kulturális programot kínálnak az érdeklődők számára. A rajongók többek között megismerkedhetnek a japán történelemmel, hagyományokkal, s interaktív demonstrációk keretén belül lehetőségük nyílik a tradicionális festészet és a stratégiai játékok alapjainak elsajátítására is. (Napier 2007) A kulturális programokon túl szórakoztató ügyességi versenyeket is hirdetnek, mint a táncpad és a karaoke, s a konzolterem is sokak számára jelent kikapcsolódást. Mindemellett a művészeltek sem unatkozhatnak: a tehetséges írók és rajzolók számára is rendeznek programokat, ahol megismerhetik egymás munkáit.

Az AnimeConok legnagyobb attrakciója mégis az úgynevezett cosplay, amely jelmezes felvonulást jelent. Az animék szerelmesei ugyanis szívesen bújnak kedvenceik bőrébe, hogy tanúbizonyságot adjanak kreativitásukról és elszántságukról, hiszen egy-egy öltözet elkészítése hónapok, netán évek munkája. (Matóné 2009, Napier 2001)

Az utóbbi évek során az anime szubkultúra differenciálódása vált megfigyelhetővé, melynek következtében fókuszba került egy kisebb közösség. Ezt a csoportot az anime egy speciális műfaja iránt mutatott preferencia fűzi össze, amelyet központi témája tesz különlegessé.

1.3. Férfiszerelem az animékben: a yaoi műfaj

A yaoi azon művek összefoglaló megnevezése, melyek történetének középpontjában két férfi egymás iránt érzett szerelme áll. A téma megjelenhet animék, írott vagy rajzolt történetek, képek s más alkotások központi jegyeként. (Bollmann 2010) A műfaj már az 1970-es évektől nagy népszerűségnek örvend Japánban, s rendkívüli érdeklődés övezi nemcsak a keleti szigetországban, hanem az Egyesült Államokban és Európában is. (Pagliassotti 2008a) A műfaj magában foglalja a romantikus történeteket és az explicit szexuális ábrázolást előtérbe helyező műveket is. Meglehetősen idealista színezetű, amely megnyilvánul a vizualításban, az érzelmkifejezés módjában és a megfestett társadalomképben egyaránt. A karakterek megalkotása során a szerzők törekednek a szépségre, az esztétikumra, s különös hangsúlyt fektetnek a karakterek feminin vonásainak árnyalt illusztrációjára, minek eredményeképpen a szereplő elnyerheti a bishounen címet, melynek jelentése „gyönyörű férfi” (Wilson–Toku 2004). A

műfaj romantikus jellegéből eredően az érzelmek hű ábrázolása központi szerepet játszik még a részletes háttértörténetet mellőző, szexuális tartalmú történetek esetében is. A művek fő eleme a nemek korlátait ledöntő határtalan szerelem, amely különösen vonzó a rajongók számára, hiszen azt az ideát testesíti meg, mely szerint a romantikus érzelmek győzedelmeskedhetnek a társadalom elvárásai, az általános nemi szerepek és a fizikai preferenciák felett. (Knight 2012, Pagliassotti 2008a) Főszereplői általában nyíltan vállalják homoszexualitásukat, s környezetük, illetve a társadalom, melyben élnek, pozitív, elfogadó attitűddel fordul feléjük. Bízhatnak családjuk, barátaik támogatásában, akik megértéssel konstatálják preferenciájukat. (Mizoguchi 2010) Egyes szerzők szerint ezen példaértékű minta hozzájárul a férfi homoszexualitás széleskörű társadalmi elfogadásához (Knight 2012, Pagliassotti 2008a, Thorn 2004), míg mások úgy vélekednek, a yaoi által képviselt idealizmus elszakítja a rajongókat a homoszexualitás reális társadalmi képétől, s téves sztereotípiákat kelt életre, melyek csak a rajongói közösségekben érvényesek. (Shamoon 2004)

1.4. A yaoi-jelenség

A yaoi-jelenség terminus a yaoi művek rajongói bázisának globális és nagymértékű emelkedését hivatott kifejezni. Komplex fogalom, amelyet a yaoi népszerűségi mutatóiban ragadhatunk meg. A jelenség háttérében egy többrétű növekedési tendencia áll, amely megnyilvánul a férfi homoszexualitást tematizáló művek számának emelkedésében, a rajongói bázis és az alkotók táborának gyarapodásában, valamint a földrajzi terjeszkedésben, amely keletről nyugati irányba tart. (Levi 2008) Thorn (2004) megállapítása szerint világszerte heteroszexuális nők százezrei váltak érintetté a yaoi-jelenségben, noha a műfaj csupán az ezredfordulót követő években hódított teret igazán. A legtöbb európai országhoz hasonlóan hazánkban is a 2000-es évek közepén vált kiváltképp népszerűvé, s azóta is növekvő tendenciát mutat. (Matóné 2009) Ebben különös szerepet játszik az internet, amely teret nyújt a közösségek megalakulásának. (Levi 2008) A legnagyobb magyar internetes közösség, amely felnőtt tartalmakat oszt meg tagjaival napról napra a témában, több ezer főt számlál, s köztük felülreprezentáltak a kiskorúak. Mindezek tekintetében két fontos következtetésre juthatunk: egyrészt a szakirodalmak által becsült több százezer rajongó világviszonylatban igen szerény spekuláció, s napjainkban már nem bizonyul tévedésnek milliós nagyságrenddel számolni, másrészt ebből kifolyólag a jelenség tudományos vizsgálata indokoltnak tekinthető.

1.5. A yaoi-jelenség a tudományos érdeklődés középpontjában

A yaoi iránti tudományos érdeklődés fokozódása csaknem egybeesik a keleti szigetországon túli népszerűség-robbanással. Az első statisztikai becslések a yaoi kiadványok eladási példányszámát, valamint az internetes közösségek aktivitását vették alapul. Az ezt követő években a yaoi-közösség deskriptív adatainak leírására irányult a figyelem annak céljából, hogy kísérletet tegyenek a rajongói csoport megismerésére. A legismertebb európai vizsgálat Pagliassotti (2008a) nevéhez fűződik, aki yaoi alkotók és rajongók aktivitását mérte fel angol nyelvterületen. A vizsgálatban 478 fő vett részt az érintett csoportból. A résztvevők közel 86 %-a nő volt, s többségük a 18–24 éves korosztályt képviselte. A vizsgálat rámutatott arra, hogy a yaoi rajongóinak jelentős hányada, mintegy 47 %-a 15 és 19 éves kora között kezdett férfiszerelemmel foglalkozó műveket nézni, s 57 %-uk az interneten bukkant rá először.

A 2010-es években a vizsgálatok új irányt vettek, s a közösség leíró statisztikai elemzése helyett a jelenség hátterében álló, mögöttes tényezők feltárására került a hangsúly. A fő kérdéssé az vált, vajon mi okozza a műfaj rendkívüli népszerűségét. Ennek okát számos tudományág képviselője kísérte felderíteni, amelynek következtében az egyes diszciplínák más-más elméletet kínálnak értelmezésükre. A legátfogóbb értelmezési keretet mindazonáltal Pagliassotti (2008b) kínálja számukra, aki kvalitatív elemzések eredményeképpen kategorizálta az okokat interjúalanyainak válaszai alapján. Megállapíthatta, hogy a nyugati rajongók számára kiemelten fontos a meleget támogató attitűd, melyet hirdet. A yaoi egyenértékűnek tekint a homoszexuális és a heteroszexuális kapcsolatokat, hiszen egyazon érzelmen alapulnak. További érv, hogy szereplőinek intenzív érzelmkifejezése erős azonosulási hajlamot vált ki a nézőben. A történet középpontjában álló férfiak szakítanak a hagyományos társadalmi szerepekkel, s előhívják gyengéd oldalukat egy másik férfi mellett. Ennek tulajdonítható, hogy a nők anélkül élvezhetik a történetet, hogy rögzített szerepbe kényszerülnének Knight (2012) példája kapcsán a gyenge főhősnő szerepébe. A yaoi cselekményében mindkét főhőssel azonosulhatnak. A műfaj népszerűségének vélhető okai közt szerepel továbbá a hagyományos romantikától való elszakadás, az elrugaszkodás a valóságtól s a képzelet határainak kiterjesztése; a művészet és az esztétikum, melyet képvisel; valamint a tény, mely szerint érzelmi töltéséből fakadóan szórakoztató, leköti az olvasó figyelmét, s szexuálisan stimuláló. (Pagliassotti 2008b, Knight 2012) A rajongók motivációja az azonosulási vágyat illetően azonban némiképpen komplexebb kérdéskörhöz vezet.

2. Meleg férfiak női testben? A szexuális orientáció kérdése a yaoi rajongóinak körében

A yaoi definíció szerint a heteroszexuális nők műfaja, azonban az empirikus vizsgálatok ezt sorra megcáfolták. Lunsing (2006) tanulmányában hangsúlyt fektet a lesbikus alkotók jelenlétére a japán mintában, s Welker (2006) is amellett foglalt állást, hogy nem csekély a lesbikus, biszexuális és más, nem heteroszexuális preferenciákkal rendelkező nők aránya a szubkulturális csoportban. Pagliassotti (2008a) vizsgálatában a válaszadók 47 %-a, vagyis kevesebb mint fele vallotta magát heteroszexuálisnak. Brenner és Wildsmith (2011) önbevalláson alapuló vizsgálatukban azt találták, hogy a rajongók 77,8 %-a nem heteroszexuális orientációjú. A szerzők a kiemelkedő számarány ellenére úgy vélik, a homoszexuális fantáziák és a műfaj iránti rajongás nem változtatja meg a személyek szexuális preferenciáját. Mizoguchi (2008) doktori értekezésében azonban másképp vélekedik; elképzelése szerint a műfaj nagymértékben, hacsak nem kizárólagosan hozzájárulhat a homoszexuális vonzalom kialakulásához. Ehhez hasonló elképzelés már Sakakibara (1998, idézi Thorn 2004: 179) elméletében is megjelent, aki a női rajongókat úgy jellemezte: „homoszexuális férfiak női testben”. A szerző a kifejezés alatt arra utal, hogy a rajongók fantáziáik során szívesen bújnak kedvenc meleg karakterek bőrébe, s élük át a cselekményt férfi test és lélek perspektívából. Thorn (2004) ezeket a nőket a megkülönböztető „mások” jelzővel illeti, s kifejezi a pszichológiai kutatások szükségességét annak irányában, vajon milyen pszichés és egészségügyi patológiák köthetők személyiségjegyeikhez, valamint milyen pozitív és negatív implikációi lehetnek a yaoi iránti rajongásuknak. A jelenségről Williams (2008) is említést tesz, aki szerint ezek a nők biszexuális vagy homoszexuális férfi testben érzik magukat, s az általuk űzött szerepjáték révén úgy viselkedhetnek, mintha férfiak lennének.

A yaoi műfaj jellegzetes vonásait alapul véve egy kettős útvonal rajzolódik ki előttünk, amely a homoszexuális viselkedés hipotetikus megjelenésének valószínűségét növeli a rajongók között. Egyfelől láthattuk, hogy a műfaj kedvelői számára vonzóak lehetnek a népszerű, előnyös megjelenésű karakterek, akiket saját környezetükben mindenki szeret és elfogad, ezáltal fokozzák a nézők azonosulási vágyát. Másfelől a rajongók pozitív visszacsatolást kapnak a yaoi-közösségtől, egymástól, hogy a homoszexuális viselkedés elfogadott, mi több, kívánatos és elismeréssel jutalmazott megnyilvánulási forma. Ebből a gondolatból kiindulva előfordulhat, hogy a műfaj s a közösség nemcsak a homoszexuális hajlammal rendelkező személyeket erősíti meg pozitív módon, hanem alapjában homoszexuális hajlammal nem rendelkező személyeket győz meg arról, hogy eszközként tekintsenek a homoszexuális viselkedésre a nagyobb társas elfogadás érdekében.

3. A homoszexualitás iránti attitűdök

A yaoi-közösségben zajló dinamizmusok kétségkívül pozitív implikációkat is rejtenek. Számos szerző tanulmányában fellelhető a gondolat, mely szerint a yaoi potenciálisan hozzájárul a homoszexualitás szélesebb körű társadalmi elfogadásához s a megértő, toleráns attitűd megszilárdításához. (Knight 2012; Pagliassotti 2008a; Thorn 2004) Mizoguchi (2010) ebben látja a yaoi alkotók misszióját az általuk megfestett ideális társadalmi attitűd és a valóság közeli-tésének eszköze révén. Mindazonáltal a kérdéskör empirikus vizsgálatára eddiglen nem került sor a rendelkezésünkre álló szakirodalmi áttekintés alapján.

A jelenség komplexitásából eredően indokoltnak tekintettük az attitűdmérés differenciálását annak alkategóriái szerint, s explicit és implicit úton is végeztünk vizsgálatokat. Az explicit attitűd alapját az önbeszámoló, illetve a megfigyelt viselkedés képezi, ezáltal tudatos, megfontolt véleménynyilvánítás áll háttérben. A mérés során leggyakrabban szemantikus differenciál skálát, valamint Likert-skálát alkalmaznak, de előfordulhat, hogy az attitűdtárgy megnevezésével közvetlen módon kérdeznek rá az attitűdre. (Gawronski–Bodenhausen 2006; Payne–Burkley–Stokes 2008)

Az implicit attitűd ellenben tudattalan, automatikus folyamatokon alapul, így mérése során nem az attitűdtárggyal kapcsolatos átgondolt véleményre alapozunk, hanem indirekt módon végzünk vizsgálatot. Közvetlen megkérdezés helyett vizsgálatunk háttérben egy olyan múltbéli tapasztalatokon nyugvó asszociációs hálózat áll, amelyben az attitűdtárgy inkább pozitív vagy negatív tartalmakkal áll kapcsolatban. (Greenwald–Banaji 1995) A leggyakrabban alkalmazott vizsgálati eszköz az Implicit Asszociációs Teszt. (Greenwald–McGhee–Schwartz 1998)

Kite és Whitley (1996) explicit és implicit vizsgálata során arra az eredményre jutott, hogy a heteroszexuális személyek általánosan negatívabb attitűddel rendelkeznek a homoszexuálisok iránt, mint a homoszexuális személyek, s a nők elfogadóbbnak bizonyultak a férfiaknál.

Pagliassotti (2008b) yaoi alkotókkal végzett interjúiból és kvalitatív adatainak összevont eredményéből tudhatjuk, hogy a nyugati rajongók változatosabb mintát alkotnak a szexuális orientáció terén a japán rajongókhöz viszonyítva, s sokkal inkább hajlamosak összekapcsolni a műfajt a meleg jogainak támogatásával. Ennek oka abban keresendő, hogy a japán kultúrában a homoszexualitás megjelenése évszázados hagyományokra tekint vissza, ha csak a shudo-korszak tradícióira vagy a samuráj erkölcsre gondolunk, így a műfaj elterjedése nem vonta magával szükségképpen a tolerancia látványos növekedését oly mértékben, mint a nyugati országokban. Az Egyesült Államokban és Európában megfigyelhető tendenciák azonban további vizsgálatok szükségességét vetik fel, melyekben a pszichológiai aspektusokra is érdemes figyelmet fordítani.

4. A vizsgálat célkitűzései

Vizsgálatom fő célja a magyar yaoi-közösség megismerése a saját és másokra vonatkozó szexuális attitűdök szempontjából. Céljaim közt szerepel az eredmények összehasonlítása az európai vizsgálatokkal és a szakirodalom hipotéziseivel. Mindezeket túl szeretnék háttérinformációkat nyerni a vizsgált csoportról az érzelmek kontextusában, melyet a műfaj emocionális jellege indokolhat. A szakirodalmi megállapítások alapján feltételezem, a yaoi rajongói pozitívabb, elfogadóbb attitűddel rendelkeznek a homoszexuálisok iránt, mint azok, akik elhatárolódnak a műfajtól. Feltételezem továbbá, hogy köztük magasabb a homoszexuális orientációjú személyek jelenléte; s végül szeretném összefüggésbe állítani az elfogadást a szexuális orientációval. Vizsgálatom konklúziójában szeretnék megerősítést nyerni arról, hogy heteroszexuális csoportok esetében is megállapítható az elfogadás mértékében fennálló különbség azon szempont szerint, kedveli-e a személy a yaoi műfajt, avagy sem. Amennyiben szignifikáns különbség tapasztalható a vizsgált csoportok között, a műfaj független hatását feltételezhetjük.

5. A vizsgálati eszközei

Az attitűdvizsgálat a jelenség komplexitásának indokán explicit és implicit módon is kivitelezésre került. Az explicit attitűdmérés eszközeül „A homoszexualitás iránti attitűdök komponensei” kérdőív szolgált (LaMar–Kite 1998), amely négy alskálán méri a homoszexuálisok iránti elfogadás mértékét. Az elutasítás/tolerancia alskála a homoszexuálisokkal szembeni elutasítás, kirekesztés fokát ragadja meg általános társadalmi dilemmákon keresztül, mint például a munkahelyi megkülönböztetés kérdése. A meleg/leszbikus társadalmi normák/erkölcs a heteroszexuális és homoszexuális csoportok közötti különbségtételt méri az etikusság, becsületesség és tisztesség dimenzióin. A melegekkel/leszbikusokkal való kapcsolat alskála a homoszexuálisok fizikai közelségének toleranciáját hivatott felmérni, míg a sztereotípiák alskála a köztudatban élő előítéletekkel való egyetértést ragadja meg a személy nézetei, tapasztalatai alapján. A vizsgálati személyek öt pontos Likert-skálán értékelhették, mennyire értenek egyet az állításokkal. A 49-ites teszt fordított tételket is tartalmaz. Minél alacsonyabb pontszámot ér el a személy, annál magasabb elfogadással jellemezhető.

Az implicit attitűdmérés az Implicit Asszociációs Teszt (IAT) szexuális orientáció szegmensével történt. (Greenwald–McGhee–Schwartz 1998) A tesztet számítógépen hajtották végre a személyek, ahol szavak és szimbólumok kategorizációját végezték az alapján, jó vagy rossz, illetve heteroszexuálisok vagy homoszexuálisok fogalomkörébe illeszkednek-e. A program reakcióidő alapján

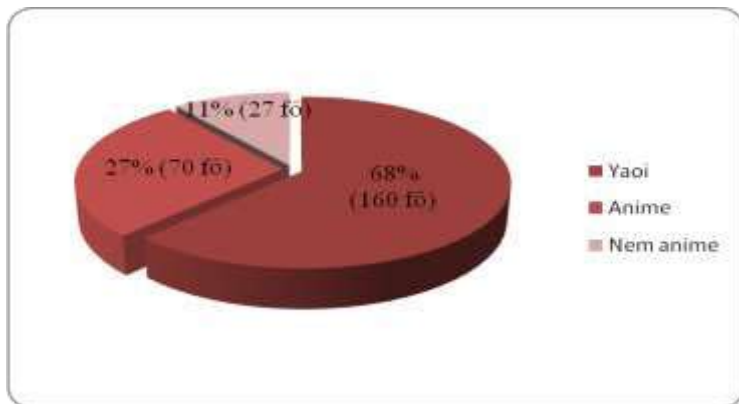
becslést hoz a személyek implicit attitűdjére, amely a heteroszexuálisok erős preferenciájától a homoszexuálisok erős preferenciájáig egy kontinuum mentén helyezkedik el. Amennyiben nem fedez fel számottevő különbséget a reakció-idők között a különböző kategorizációk esetében, a preferencia hiányát állapítja meg.

A szexuális orientáció mérésére a Kinsey-skálát alkalmaztam. (Kinsey–Pomeroy–Martin–Gebhard 1948) Az 1-ites becslőskála hétfokú Likert-skálán méri önbevallás alapján a szexuális orientáció irányát, ahol a 0=abszolút heteroszexuális, míg a 6=abszolút homoszexuális.

Végül az érzelmi háttér vizsgálatát a Need for Affect kérdőívvel végeztük. (Maio–Esses 2001) A kérdőív 26 tételt tartalmaz, amelyből 13 item az érzelmek iránti igényre, míg 13 item az érzelmek kerülésére vonatkozik. A személyek hétfokú Likert-skálán ítélték meg egyetértésük fokát az állításokkal.

6. A vizsgálati személyek

Első vizsgálatomban 257 személy vett részt, akiket három csoportba soroltam azon szempont alapján, saját bevallásuk szerint kedvelik-e az animéket, illetőleg kedvelik-e a yaoit. Akik mindkét kérdésre pozitív választ adtak, a yaoi-csoportba kerültek (Yaoi), míg akik csupán az animék kedveléséről nyilatkoztak megerősítően, az anime-csoportba tartoztak (Anime). Két negatív válasz esetén az anime szubkultúrán kívül álló személyeket valószínűsítettünk (Nem anime). A résztvevő személyek eloszlását a három csoport tükrében az 1. ábra szemlélteti.

1. ábra: A vizsgálati minta három fő csoportja

Amint a diagramon is látható, a teljes minta 11 %-át a magyar anime szubkultúrán kívül álló személyek képezik, míg jelentős többséget alkotnak a szubkultúra tagjai. Azok közül, akik kedvelik az animéket, összesen 160 fő, a teljes minta

68 %-a nyilatkozott akképpen, kedveli a yaoi műfajt is, míg 50 fő, a teljes minta 21 %-a leginkább más műfajú animéket kedvel, s elhatárolódik a yaoitól.

A teljes mintában az átlag életkor 22,79 év, szórás 5,38. A legfiatalabb válaszadó 16 éves, míg a legidősebb 50 esztendő. A nemek eloszlását tekintve megállapíthatjuk, hogy a minta jelentős hányadát nők képezik, összesen 79,8 %-át (205 fő), míg a férfiak aránya 20,2 %, amely 52 főt jelent.

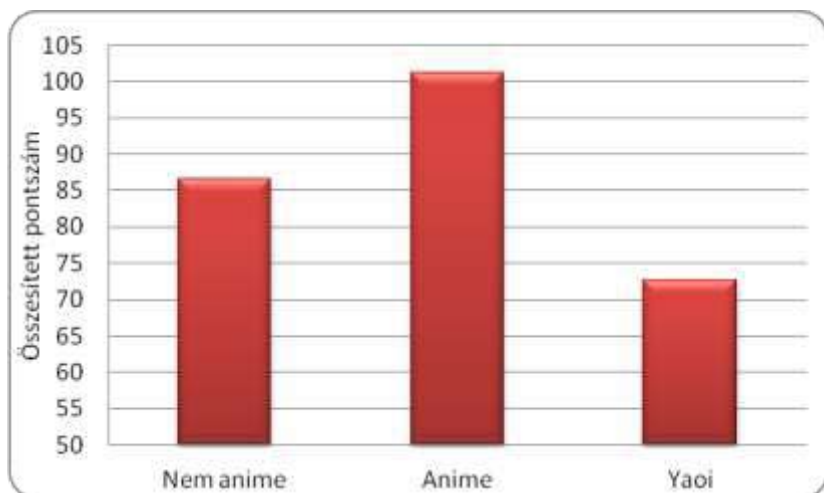
A yaoi-csoportot tekintve a nemek közötti egyenlőtlenség kifejezettebb, s hasonlatos az európai vizsgálatok arányaihoz. A speciális csoportnak csupán 8,8 %-át alkotják férfiak, s 91,3 %-át nők. Azt is megállapíthatjuk, hogy a műfaj kedvelőinek 61,9 %-a, vagyis több mint fele 13 és 18 éves kora között ismerkedett meg a yaoival, melyből arra következtethetünk, hogy jelentős hányaduk kiskorú volt. Azok aránya a mintában, akik 12 évesnél fiatalabb korban ismerkedtek meg a műfajjal, 15,6 % volt. Mindebből arra következtethetünk, hogy a magyar rajongók némiképp alacsonyabb életkorban ismerkednek meg a férfiszexuális tematizáló művekkel, mint az európai rajongók többsége, akik zömében 16 és 22 éves kor között találkoznak vele először. Az általam vizsgált rajongók számottevő többsége, összesen 100 fő (62,5 %) az interneten talált rá kedvenc műfajára, amely hasonló az európai vizsgálatok tendenciáihoz. 46,9 %-uk vallotta, hogy 1–5 éve néz yaoi animéket, míg ugyancsak nem elhanyagolható százalékuk (38,8 %) 5 évnél is régebb óta követi figyelemmel kedvenc műfajának animációs filmjeit. A megtekintés gyakorisága azonban viszonylagosan alacsony; 109 fő (68,2 %) nyilatkozta, hogy csupán évi vagy havi néhány alkalommal néz yaoi animéket. Ennek oka az elkészült animációs filmek alacsony számában keresendő, melynek okán a rajongók más forrásokból hódolnak szenvedélyüknek, például képregények, szerepjáték, illetőleg kreatív, művészi alkotások megtekintése vagy létrehozása által.

7. Az eredmények

Az elvégzett statisztikai eljárásokat az SPSS program segítségével valósítottam meg. Az alábbiakban bemutatásra kerülő próbák az előzetes normalitásvizsgálat alapján kerültek kiválasztásra. Vizsgálatom során négy fő hipotézist állítottam fel.

Első hipotézisem szerint a yaoit kedvelő személyek szignifikánsan elfogadóbb attitűddel rendelkeznek a homoszexualitás iránt, mint azok, akik nem kedvelik különösen a műfajt. Elsőként az explicit attitűdök szintjén elemeztem az eredményeket a három vizsgált csoport tekintetében. A felhasznált mérőeszköz sajátosságából eredően minél alacsonyabb pontszámot ért el a személy, annál elfogadóbb attitűdöt tulajdoníthatunk számára. Az eredményeket a 2. ábra szemlélteti.

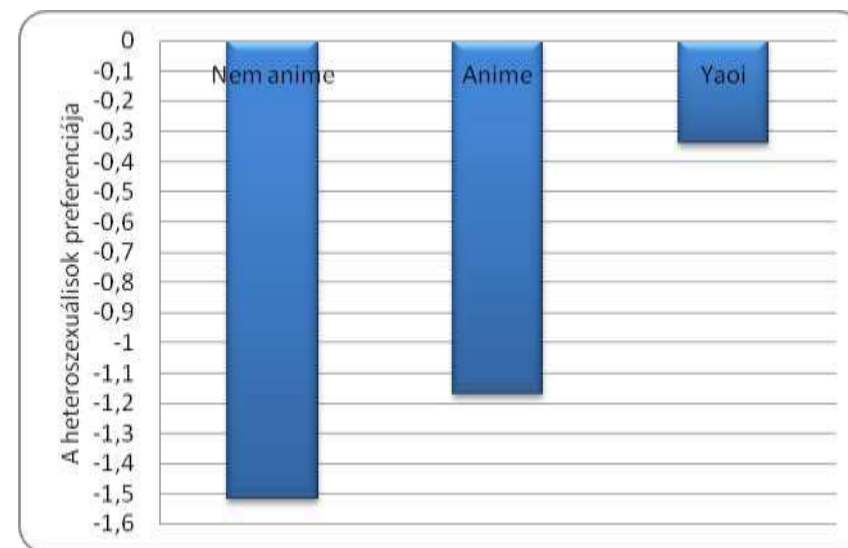

2. ábra: Az explicit attitűdvizsgálat eredménye

Láthatjuk, hogy a három csoport közül a yaoit kedvelők (Yaoi) érték el a legalacsonyabb összesített pontszámot, azaz ők tanúskodtak a legelfogadóbb attitűdről a homoszexualitást illetően (átlag = 72,86). A legmagasabb pontszámot az anime szubkultúra tagjai (Anime) érték el, akik elhatárolódnak a műfajtól (átlag = 101,27). A szubkultúrán kívüli személyek (Nem anime) eredménye a két csoport átlaga között helyezkedik el (átlag = 86,52). A Mann-Whitney próba által megállapíthattuk, hogy szignifikáns különbség tapasztalható az alsó kategória összesített pontszámát tekintve a szubkultúrán kívüli személyek és a yaoi rajongói között ($U = 1519$; $p = 0,01$), valamint a szubkultúra tagjai és a yaoi rajongói között ($U = 2568$; $p < 0,005$), míg a szubkultúrán kívüli és a szubkultúrán belüli csoport között nincsen szignifikáns különbség ($U = 717$; $p = 0,06$) a homoszexuálisok elfogadását illetően. Hipotézisem így igazolást nyert; a yaoit kedvelő személyek valóban elfogadóbbnak bizonyultak a homoszexuálisok iránt az explicit attitűdteszt alapján.

A kérdést az implicit attitűdök szempontjából is vizsgálat alá vetettük. Az Implicit Asszociációs Teszt a személyek preferenciájának becslését végzi egy kontinuum mentén, melynek egyik végpontja jelen tesztben a heteroszexuálisok erős preferenciája (-3), míg másik végpontja a homoszexuálisok erős preferenciája (+3). A preferencia hiányát a 0 jelzi.

Feltételeztük, hogy a yaoi rajongóinak eredménye szignifikáns különbséget mutat a másik két vizsgált csoport eredményével szemben, s jobban közelít a homoszexuálisok preferenciája felé. Az eredmények alakulását a három vizsgált csoport tükrében 3. ábra szemlélteti.

3. ábra: Az implicit attitűdvizsgálat eredménye

Az ábrát szemlélve láthatjuk, hogy mindhárom csoport eredménye a negatív tartományban helyezkedik el, azaz a heteroszexuálisok bizonyos fokú preferenciáját jelzi. Páros összehasonlítás eredményeként hasonló következtetésekre juthatunk, mint az explicit próba esetén: a yaoi csoport eredménye szignifikáns különbséget mutat a szubkultúrán kívüli ($U = 956$; $p = 0,006$) és szubkultúrán belüli ($U = 3322$; $p = 0,002$) személyek átlagától. A yaoitól elhatárolódó csoportok között azonban nem találhatunk szignifikáns eltérést ($U = 601$; $p = 0,52$) az implicit attitűdteszt eredménye alapján. Hipotézisünk így az implicit attitűdök szintjén is beigazolódott. További vizsgálataink során megállapíthattuk, szignifikáns negatív korreláció áll fenn a két attitűdteszt eredményei között ($r = -0,40$; $p < 0,005$). A kapcsolat úgy értelmezendő, miszerint minél elfogadóbb attitűdöt mutat a személy a tudatos véleményformálás szintjén, annál magasabb elfogadás jellemzi a tudattalan asszociációk szintjén is.

Második hipotézisem szerint a yaoit kedvelő csoportban szignifikánsan magasabb a homoszexuális preferenciával rendelkező személyek aránya, mint a műfajtól elhatárolódó személyek között. Kinsey és munkatársai (1948) terminusa alapján a szexuális orientációt mérő skála 3-as értéke alatt inkább heteroszexuális, míg 3-as érték felett inkább homoszexuális irányultságról beszélhetünk. A 3-as érték a biszexuális orientációnak felel meg. Vizsgálati személyeimet ezúttal két csoportra osztottam; az első csoportba azok tartoztak, akik saját bevallásuk szerint kedvelik a yaoit, míg a másik csoportba azok kerültek, akik elhatárolódnak a műfajtól, függetlenül attól, hogy az anime szubkultúra tagjai, avagy sem. Az elvégzett Khi-négyzet próba eredményeképpen megállapíthattuk,

hogy szignifikáns kapcsolat áll fenn a szexuális orientáció és a yaoi műfaj kedvelése között ($\chi^2 = 24,33$; $p < 0,005$). Míg a műfajtól elhatárolódó személyek csoportjában ($N = 97$) mindössze 7 fő jellemezhető biszexuális, illetve homoszexuális irányultsággal, vagyis a csoport 7,21 %-a, addig a yaoi rajongói ($N = 160$) között 55 fő értékelésében figyelhető meg ez az eredmény, amely a csoport 34,37 %-át jelenti. A yaoi-rajongók csoportjában az elsődlegesen heteroszexuális preferenciával rendelkező személyek jelenléte 65,63 %-ra tehető, amely megfeleltethető a Pagliassotti (2008a) által becsült 50–60 %-nak az európai mintában.

A nemek közötti különbség vizsgálata során megállapíthattuk, hogy férfiak ($N = 52$) esetében ugyancsak szignifikánsan magasabb ($\chi^2 = 29,32$; $p < 0,005$) a biszexuális, homoszexuális irányultságú személyek száma a műfaj kedvelők csoportjában ($N = 14$), mint a műfajtól elhatárolódó személyek között ($N = 38$). Míg a yaoit kedvelő férfiak 78,57 %-a inkább biszexuális, illetve homoszexuális orientációjú, addig a műfaj nem kedvelő férfiak között ez az arányszám csupán 5,26 %.

Hasonló eredményt figyelhetünk meg a mintát alkotó nők ($N = 205$) esetében is. A yaoit kedvelő nők ($N = 146$) között is relevánsan magasabb volt a biszexuális, homoszexuális irányultságú személyek száma a műfajtól elhatárolódó nők ($N = 59$) csoportjához viszonyítva ($\chi^2 = 10,84$; $p = 0,001$). Míg a yaoit kedvelő nők 31,13 %-a elsődlegesen biszexuális, homoszexuális irányultságú, addig a műfajtól elhatárolódó nők csupán 8,47 %-a jellemezhető hasonló orientációval.

Hipotézisem tehát igazolást nyert, s egyben újabb cáfolatként szolgál a yaoi-jelenség általános definíciójára, mely szerint a yaoi a heteroszexuális nők közkedvelt műfaja, hiszen mint láthattuk, az európai vizsgálatok mindeddig igazolták a biszexuális és homoszexuális személyek jelentős részvételi arányát az érintett csoportban.

Harmadik hipotézisemben a yaoi műfaj független hatásának megragadására törekedtem. A heteroszexuális és homoszexuális orientációjú személyek összehasonlítása során megállapíthattam, hogy a homoszexuális preferenciával rendelkező személyek explicit ($U = 2194$; $p < 0,005$) és implicit ($U = 3274$; $p < 0,005$) attitűdje is szignifikánsan magasabb elfogadásról tanúskodik a heteroszexuális csoportéval szemben. Azt is tudjuk, hogy a yaoit kedvelő csoport elfogadobbnak mutatkozott az előzetes vizsgálatok során. A kérdés tehát akkor válik érdekessé, ha úgy forgatjuk: vajon a yaoit kedvelő heteroszexuális személyek elfogadobbak a műfaj nem kedvelő heteroszexuális személyeknél?

Az elvégzett Mann-Whitney próba eredményeképpen láthatjuk, hogy az explicit mérés pontszámaiban szignifikáns különbség mutatkozik a heteroszexuális preferenciával rendelkező yaoit kedvelő csoport ($N = 105$) (átlag = 76,04) és yaoitól elhatárolódó csoport ($N = 90$) (átlag = 98,18) között ($U = 2795$; $p < 0,005$). Mint láthatjuk, azok az elsődlegesen heteroszexuális orientációjú

személyek, akik kedvelik a yaoit, jelentősen alacsonyabb pontszámot értek el az explicit attitűd kérdőívben, ezáltal magasabb szintű elfogadást tanúsítva, mint a szintén heteroszexuális, ámde a yaoitól elhatárolódó személyek.

Az implicit teszt eredményét tekintve azonban más következtetésre juthatunk. Habár a yaoit kedvelő heteroszexuálisok eredménye jobban közelít a heteroszexuális és homoszexuális társadalmi csoport egyforma kedveléséhez (átlag = -0,96), mint a yaoit nem különösen kedvelő heteroszexuálisoké (átlag = -1,36), a két csoport közötti különbség nem szignifikáns ($U = 3012$; $p = 0,06$).

A homoszexuális, biszexuális orientációval rendelkező személyek összehasonlítása során arra a következtetésre juthattam, hogy sem az explicit ($U = 111$; $p = 0,26$), sem az implicit ($U = 122$; $p = 0,11$) attitűdmérés eredményét tekintve nem állapítható meg szignifikáns különbség annak alapján, kedvelik-e a yaoit, vagy sem. Ennek oka a csoportok alacsony létszámában is gyökerezhet.

Negyedik hipotézisem a vizsgált jelenségek érzelmi háttérbázisának feltárására irányult. Záró vizsgálatunkra az előzőektől eltérő időpontban került sor, így változás történt a vizsgálati minta nagyságában és összetételében. A felmérés ezúttal 417 fő részvételével zajlott, akik mindannyian a magyar anime szubkultúra tagjai, s 16 éven felüliek. Az átlagéletkor 19,25 év, szórás 4,01; a legfiatalabb személy 16 éves, míg a legidősebb 50 esztendő. A mintát 278 nő (66,7 %) és 139 férfi (33,3 %) alkotta. Önbevallás alapján 230 személy vallotta, hogy kedveli a yaoi animéket (a teljes minta 55,2 %-a), míg 187 személy nem kedveli különösen a nevezett műfaj (44,8 %). Feltételezésünk az volt, hogy a yaoi rajongói szignifikánsan magasabb érzelmei iránti igényről tanúskodnak a műfaj emocionális jellegére visszavezethetően, mint azok, akik elhatárolódnak tőle.

Mann-Whitney próba eredményeképpen azt találtuk, a yaoi rajongói csoportja szignifikánsan magasabb pontszámot (átlag = 14,87) ért el az érzelmei iránti igény skálán, mint a műfaj nem kedvelő csoport (átlag = 8,91) ($U = 16 333$; $p < 0,005$). Ezzel szemben az érzelmei kerülése skálán nincsen szignifikáns különbség a két csoport eredménye között ($U = 21 155$; $p = 0,77$). Hipotézisünk tehát igazolást nyert; a yaoi rajongói valóban magasabb érzelmei iránti igényt mutatnak a szubkultúra azon tagjainál, akik nem kedvelik különösen a műfaj.

8. Összefoglalás

Kutatásom fókuszában a yaoi-jelenség állt, amely a férfiszexualitást tematizáló képi és szöveges művek rajongói táborának globális és nagymértékű emelkedését jelenti. Vizsgálatom célja egyfelől a magyar rajongók jellemző vonásainak feltérképezése volt a szakirodalmi támpontok alapján indikált szexuális attitűdök szempontja mentén, másfelől egy olyan személyiségváltozó megragadása, amely által közelebb kerülhetünk a rajongók motivációjának megismeréséhez. Mun-

kám során a műfaj független hatásának kérdésével is foglalkoztam. Vizsgálatom során négy fő hipotézist állítottam fel, melyek megerősítést nyertek.

Többek között bizonyosságot szerezhettünk arról, hogy a műfaj rajongói között magasabb a homoszexuális és biszexuális orientációval jellemezhető személyek száma, s elfogadóbb attitűddel rendelkeznek a homoszexualitás iránt, mint a műfajtól elhatárolódó személyek. Az eredmény a heteroszexuális vizsgálati csoportok esetében is igazolódott, amely a műfaj független hatását sugallhatja. Végül megállapíthattuk, hogy a rajongók magas érzelmek iránti igénytel rendelkeznek.

A téma relevanciáját igazolja, hogy a jelenség a 2000-es évek közepétől vált jelentőssé, napjainkban is aktuális, s mivel elsősorban serdülőkorú fiatalokat érint, akiknél a nemi identitás alakulása és a különböző társadalmi csoportok iránti tolerancia egyaránt fontos kérdés, kétségkívül figyelmet érdemel. Ezért a további vizsgálatok során érdemes volna feltárni a műfaj közvetlen hatását, s pontos definíciókat rendelni a jelenséghez. Ennek igényét jelzik a korábban ismertett demográfiai adatok is, melyek szerint hazánkban is fiatalok ezreit érinti a jelenség, amely világszerte már megközelítette a milliós nagyságrendet.

Kutatásomnak kétségkívül akadnak korlátai, hiszen az adatok sajátos jellege miatt nem alkalmas ok-okozati összefüggések feltárására, azonban úgy gondolom, eredményeim alapul szolgálhatnak későbbi beavatkozó vizsgálatokra. Mindazonáltal reményeim szerint felhívja a figyelmet a jelenség vizsgálatának relevanciájára, s további kutatások inspirációjául szolgál más tudományágak berkeiben is.

Irodalomjegyzék

- Bollmann, T. 2010. He-romance for her – Yaoi, BL and shounen-ai. In: Niskanen, E. (szerk.): *Imaginary Japan: Japanese fantasy in contemporary popular culture*. Turku: International Institute for Popular Culture. 42–46.
- Brenner, R., Wildsmith, S. 2011. Love through a different lens: Japanese homoerotic manga through the eyes of American gay, lesbian, bisexual, transgender, and other sexualities readers. In: Perper, T., Cornog, M. (szerk.): *Mangatopia: Essays on manga and anime in the modern world*. Santa Barbara, CA: Libraries Unlimited.
- Cavallaro, D. 2010. *Anime and the visual novel: Narrative structure, design and play at the crossroads of animation and computer games*. Jefferson: McFarland & Company.
- Condry, I. 2013. *The soul of anime: Collaborative creativity and Japan's media success story*. Durham NC: Duke University Press.
- Condry, I.–Freedman, A.–Sullivan, S.–Bevins, C.–McKeever, K.–Beck, J. 2013. Findings from symposium on anime in North America. Why is anime so popular in North America? <http://www.denver.us.emb-japan.go.jp/image/culture/2013/03232013/findingsfromsymposium-on-anime-in-north-america.pdf>. URL Letöltve: 2014. 11. 09.
- Drazen, P. 2014. *Anime explosion! The what, why & wow of Japanese animation*. Berkeley: Stone Bridge Press.
- Gawronski, B.–Bodenhausen, G. V. 2006. Associative and propositional processes in evaluation: An integrative review of implicit and explicit attitude change. *Psychological Bulletin*, 132, (5), 692–731.
- Greenwald, A. G.–Banaji, M. R. 1995. Implicit social cognition: Attitudes, self-esteem, and stereotypes. *Psychological Review*, 102, (1), 4–27.
- Greenwald, A. G.–McGhee, D. E.–Schwartz, J. 1998. Measuring individual differences in implicit cognition: The Implicit Association Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, (6), 1464–1480.
- Kálmos B. (2003): Az erőszakosság relativitásának elmélete. Az anime fogadtatása Magyarországon. *Médiakutató*, 2003 tél, Erőszak rovat. http://www.mediakutato.hu/cikk/2003_04_tel/01_eroszakosság_relativitasanak, URL Letöltve: 2014. 09. 23.
- Kinsey, A.–Pomeroy, W.–Martin, C.–Gebhard, P. 1948. *Sexual behavior in the human male*. Philadelphia: Saunders.
- Kite, M. E.–Whitley, B. E. 1996. Sex differences in attitudes toward homosexual persons, behavior, and civil rights: A meta-analysis. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, (4), 336–353.
- Knight, G. (2012): *Why straight women love gay romance*. New York: MLR Press.
- LaMar, L. A.–Kite, M. E. 1998. Sex differences in attitudes toward gay men and lesbians: A multi-dimensional perspective. *The Journal of Sex Research*, 35, (2), 189–196.
- Levi, A. 2008. Introduction. In: Levi, A., McHarry, M., Pagliassotti, D. (szerk.): *Boys' Love manga: Essays on the sexual ambiguity and cross-cultural fandom of the genre*. Jefferson: McFarland & Company. 1–10.
- Lunsing, W. 2006. Yaoi Ronsō: discussing depictions of male homosexuality in Japanese girls' comics, gay comics and gay pornography. *Intersections: Gender, History and Culture in the Asian Context*, 12. <http://intersections.anu.edu.au/issue12/lunsing.html> URL Letöltve: 2014.10.22.
- Maio, G. R.–Esses, V. M. 2001. The Need for Affect: Individual differences in the motivation to approach or avoid emotions. *Journal of Personality*, 69, (4), 583–614.
- Matóné Szabó Cs. 2009. Egy japán eredetű szubkultúra: az animék és a mangák világa. *Iskolakultúra*, 9, (12), 3–22.

- Mizoguchi, A. 2008. *Reading and living yaoi: Male-male fantasy narratives as women's sexual subculture in Japan*. Doctoral Dissertation. New York: University of Rochester.
- Mizoguchi, A. 2010. Theorizing comics/manga genre as a productive forum: yaoi and beyond. In: Berndt, J. (szerk.): *Comics worlds and the world of comics: Towards scholarship on a global scale*. Kyoto Seika University, International Manga Research Center. 145–170.
- Napier, S. 2001. Peek-a-boo Pikachu: Exporting an asian subculture. *Harvard Asia Pacific Review*, 5, (2), 13–17.
- Napier, S. 2007. *From impressionism to anime: Japan as fantasy and fan cult in the western imagination*. New York: Palgrave Macmillan.
- Pagliassotti, D. 2008a. Reading Boys' Love in the West. *Participations*, 5, (2), Special Edition.
http://www.participations.org/Volume5/Issue2/5_02_pagliassotti.htm.
 URL Letöltve: 2014. 10. 22.
- Pagliassotti, D. 2008b. Better than romance? Japanese BL manga and the subgenre of male/male romantic fiction. In: Levi, A., McHarry, M., Pagliassotti, D. (szerk.): *Boys' Love manga. Essays on the sexual ambiguity and cross-cultural fandom of the genre*. Jefferson: McFarland & Company. 59–83.
- Patten, F. 2004. *Watching anime, reading manga: 25 years of essays and reviews*. Berkeley: Stone Bridge Press.
- Payne, B. K.–Burkley, M. A.–Stokes, B. M. 2008. Why do implicit and explicit attitude tests diverge? The role of structural fit. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94, (1), 16–31.
- Sakakibara, S. 1998. *Yaoi genron: yaoi kara mieta mono (An elusive theory of yaoi: The view from yaoi)*. Tokyo: Natsume Shobo.
- Shamoon, D. 2004. Office sluts and rebel flowers: the pleasures of japanese pornographic comics for women. In: Williams, L. (szerk.): *Porn Studies*. Durham, NC: Duke University Press. 77–103.
- Thorn, M. 2004. Girls and women getting out of hand: The pleasure and politics of Japan's amateur comics community. In: Kelly, W. (szerk.): *Fanning the flames: fans and consumer culture in contemporary Japan*. New York: State University of New York Press. 169–187.
- Welker, J. 2006. Beautiful, borrowed and bent: Boys' Love as girls' love in shōjo manga signs. *Journal of Women in Culture and Society*, 31, (3), 841–870.
- Wilson, B.–Toku, M. 2004. “Boys' Love” yaoi, and art education: issues of power and pedagogy. In: Smith-Shank, D. (szerk.): *Semiotics and visual culture: Sights, signs and significance*. Reston: National Art Education Association. 94–103.

A szerzőkről

Balogh Fruzsina (II. kommunikáció és médiatudomány MA)

Társadalomtudományi Szekció
 Tagozat: Média- és kommunikációtudomány
 Témavezető: dr. Sebestyén Attila
 Helyezés: II.

Barta Fruzsina (II. andragógia MA)

Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció
 Tagozat: Felnőttképzés
 Témavezető: dr. Márkus Edina
 Helyezés: I.

Bene Viktória (IV. szociális munka BA)

Társadalomtudományi Szekció
 Tagozat: Média- és kommunikációtudomány
 Témavezető: dr. Szekeres Melinda
 Helyezés: III.

Bihary Gábor (II. magyar nyelv és irodalom MA)

Humán Tudományi Szekció
 Tagozat: A 19. század második felének magyar irodalma
 Témavezető: dr. Bényei Péter
 Helyezés: III.

Biró Vivien (I. kommunikáció és médiatudomány MA)

Társadalomtudományi Szekció
 Tagozat: Média- és kommunikációtudomány
 Témavezető: dr. Oláh Szabolcs
 Helyezés: I.

Cseh Dániel (II. történelemtanár–magyartanár MA)

Humán Tudományi Szekció
 Tagozat: Magyar gazdaság-, társadalom és életmód a 20. században
 Témavezető: dr. Szilágyi Zsolt
 Helyezés: I.

Erdei Orsolya Ágnes (I. amerikanisztika MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Amerikai és kanadai irodalom és kultúra

Témavezető: dr. Németh Lenke

Helyezés: III.

Farkas Zsolt (I. andragógia MA)

Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció

Tagozat: Közművelődés

Témavezető: dr. Juhász Erika

Helyezés: II.

Hegedűs Zoltán (I. történelem MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Egyetemes történelem 1945 után

Témavezető: dr. Barta Róbert

Helyezés: III.

Izer Boglárka Noémi (II. andragógia MA)

Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció

Tagozat: Emberi erőforrás tanácsadás és felnőttképzés

Témavezető: dr. Juhász Erika

Helyezés: I.

Katona Csete (II. történelem MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Középkori és újkori egyetemes történelem

Témavezető: dr. Bárány Attila

Helyezés: I.

Loncsák Noémi (II. szociológia BA)

Társadalomtudományi Szekció

Tagozat: Szociológia

Témavezető: dr. Czibere Ibolya

Helyezés: I.

Markos Valéria (II. szociológia MA)

Társadalomtudományi Szekció

Tagozat: Szociológia

Témavezető: dr. Fényes Hajnalka

Helyezés: III.

Mata Zsuzsanna (III. pszichológia BA)

Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció

Tagozat: Szociálpszichológia 1.

Témavezető: Molnárné dr. Kovács Judit

Helyezés: III.

Mikoly Zoltán (I. német nyelv-, irodalom- és kultúratudomány MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Germanisztika

Témavezető: dr. Kricsfalusi Beatrix

Helyezés: II.

Molnár Mária (I. német nyelv-, irodalom- és kultúratudomány MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Fordítástudomány

Témavezető: Tóth Máté

Helyezés: III.

Pálóczi Alexandra (I. kommunikáció és médiatudomány MA)

Társadalomtudományi Szekció

Tagozat: Média- és kommunikációtudomány

Témavezető: dr. Keszeg Anna

Helyezés: II., Budapest Főváros Önkormányzatának különdíja

Szele Anna Szabina (III. pszichológia BA)

Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció

Tagozat: Általános lélektan 3.

Témavezető: dr. Kondé Zoltán

Helyezés: II.

Szücs Gábor (III. történelem–informatika BA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Magyar gazdaság-, társadalom és életmód a 20. században

Témavezető: dr. Barta Róbert

Helyezés: III.

Takács Bálint (I. fordító és tolmács MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Klasszika filológia II.

Témavezető: dr. Szabó Edit

Helyezés: I.

Zámbó Gabriella (II. szociológia BA)
Társadalomtudományi Szekció
Tagozat: Szociális munka, szociálpolitika
Témavezető: Nagy Zita Éva
Helyezés: I.

Zsila Ágnes (II. pszichológia MA)
Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció
Tagozat: Szociálpszichológia 2.
Témavezetők: Bernáth Ágnes, dr. Ináncsy-Pap Judit
Helyezés: III.